

canik
belediyesi

"Türkiye'nin Gözbebeği"

Kültür Yayınları / No: 15

BATILI SEYYAH ve ARAŞTIRMACILARA GÖRE
19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ

∞ Ayşegül KUŞ ∞

BATILI SEYYAH ve ARAŞTIRMACILARA GÖRE
19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ

Editör
Ayşegül KUŞ

Samsun - 2016

Canik Belediyesi Kültür Yayınları
Yayın No: 55-16-01

ISBN
978-605-83234-1-4

Samsun 2016

Editör: Ayşegül KUŞ

Mizanpaj ve Kapak Tasarımı
Burhan ÖZAKÇA
0507 669 1981

Baskı Tarihi
Kasım 2016

Baskı Yeri
Bafra Ofset Matbaacılık
Medrese Aralığı No:7/C Bafra
0362 543 3 052

Sertifika Numarası
26574

CANİK BELEDİYE BAŞKANLIĞI
Karşıyaka Mahallesi İlkbahar Sokak No: 1

CANİK / SAMSUN
Tlf: +90 444 55 90
Faks: +90 362 238 84 30
Web : www.canik.bel.tr
E-posta : canik@canik.bel.tr

ÖNSÖZ

Doğu Karadeniz Bölgesi, sahip olduğu jeo-stratejik konum, zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları, bölgede yaşayan farklı topluluklarıyla Akdeniz havzasından sonra antik dönemin ayrılmaz ve önemli bir parçası olmuştur. Bu önemi nedeniyle, pek çok millet bölgede hâkimiyet tesis etmek için mücadele etmiştir. Bölgenin adından antik döneme ait kaynaklarda sıkça söz edilmesi de sahip olduğu bu önemi teyit eder niteliktedir. Tarihsel süreç içerisinde pek çok milletin hâkimiyet tesis etmeye çalıştığı bölge, geçmişten günümüze çok sayıda seyyah ve araştırmacının yoğun ilgi gösterdiği bir yer olmuştur. Karadeniz bölgesine gelen seyyah ve araştırmacılar gözlem incelemelerini kayıt altına aldıkları yapıtlarında bölgenin hem uygarlık tarihine hem sosyo-kültürel yapısına dair oldukça önemli bilgiler vermişlerdir.

Seyyah ve araştırmacıların kaleme aldıkları bu yapıtlar, seyahatname literatürü olarak adlandırılmaktadır. Seyahatnamelerin öznellik unsuru içerdiği gerekçesiyle tarih yazımında ve araştırmalarında kaynak değeri taşıyıp taşımadığına dair uzun süredir birtakım tartışmalar yapılmaktadır. Bu tartışmalar nedeniyle olsa gerek, Türkiye’de gerek yerli gerekse yabancı seyahatnamelere dayalı olarak yapılan çalışmaların hem sayı bakımından azlığı dikkat çekmekte hem de bu tür çalışmaların geçmişi çok geriye gitmemektedir. Nitekim 1980’li yıllara kadar Osmanlı sosyal tarih yazımında yabancı seyahatnamelerin ana kaynak olarak kullanılması durumuyla hemen hemen hiç karşılaşmadığımı belirtmek gerekir. Ancak son on yıllarda, sosyal tarihe yönelik akademik olarak yapılan çalışmaların sayısındaki artış, seyahatname literatürünün de kaynaklar arasına girmesine neden olmuş gibidir. Söz gelimi bir bölge yahut bir kentin sosyal, kültürel, siyasi ve idari yapısını ortaya koymak amaçlı yabancı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarına dayanan kimi akademik çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra, seyahatnameleri birincil kaynak olarak kullanan yüksek lisans ve doktora çalışmalarında da bir artış görülmektedir.

Türkiye’de geçmişe nazaran sosyal tarih araştırmalarının daha fazla ilgi görmesi, yabancı seyahatnamelerin de akademisyen ve araştırmacılar tarafından artan şekilde kaynak olarak başvurulmasına sebebiyet vermiştir. Son yıllarda seyahatnamelere dayalı olarak yapılan bilimsel çalışmalar artış gösterse de, Karadeniz Bölgesi ile ilgili yapılan çalışmaların yeter düzeyde olduğunu söylemek mümkün değildir. Karadeniz Bölgesi ile ilgili gerek yüksek lisans gerekse doktora düzeyinde yabancı seyyah ve araştırmacıların yapıtlarına dayalı olarak yapılan çalışma sayısı parmak sayısını geçmemektedir.

İşte “Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi” adlı bu çalışma, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında doktora tezi olarak sunulmuştur. Bölgenin, fiziki ve sosyo-kültürel tarihinin aydınlatılmasına katkı sağlamayı hedefleyen bu çalışmanın danışmanlığını üstlenen Prof. Dr. İbrahim Tellioglu’na; tez izleme komitesinde yer alan ve görüşleriyle çalışmamın yürütülmesine ve geliştirilmesine önemli katkılar sağlayan Prof. Nedim İpek, Yrd. Doç. Dr. Pelin İskender Kılıç’a; tez savunmada jüri olarak bulunan Prof. Dr. Salim Cöhce ve Prof. Dr. M. Alaaddin Yalçınkaya’ya; doktora yapma konusunda beni cesaretlendiren Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut’a; gerek tez yazımında gerekse tezin yeniden gözden geçirilmesinde yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Hasan Aydın’a; Fransızca ve Almandan yaptığım çevirilerde bana yardım eden Prof. Dr. Rıfat Günday ve Yrd. Doç. Dr. Nevzat Bakır’a; tezi kitap olarak basmayı üstlenen Canik belediye başkanı ve çalışanlarına teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Umarım yapıt, genel olarak Türk tarihine özel olarak da Karadeniz bölge tarihine analitik ve bilimsel bir perspektifle bakmaya yönelenlere katkı sağlar ve yeni çalışmalar yapılmasına kapı aralar.

Dr. Ayşegül KUŞ

SAMSUN 2016

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	IV
TABLolar	V
GRAFİKLER	VI
GİRİŞ	1
1.Bölgenin Tarihsel Geçmişi.....	1
2.Geçmişten 19. Yüzyıla Bölgeye Gelen Seyyah ve Araştırmacılar.....	5
3.Seyyah ve Seyahatname Kavramları ve Tarih Bilimi Açısından Değeri.....	7
4.Seyahatnamelere Dayalı Olarak Yapılan Tarih Çalışmaları.....	9
5.Tezin Amacı, Önemi ve Yöntemi.....	11
6.Çalışmada Kullanılan Seyyah ve Eserlerinin Tanıtımı.....	12

I. BÖLÜM

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNİN FİZİKİ YAPISI

1.1.Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre Trabzon ve Çevresi.....	18
1.2.Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre Samsun ve Çevresi.....	58
1.3.Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre Artvin ve Çevresi.....	80

II. BÖLÜM

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNİN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

2.1.Bölgenin Demografik Yapısı.....	83
2.1.1.Nüfus.....	83
2.1.2.19. Yüzyıl Öncesi Bölgenin Nüfusu.....	85
2.1.3.Bölgenin 19. Yüzyıldaki Nüfusu.....	88
2.2.Bölge Nüfusuna Etki Eden Unsurlar.....	104
2.2.1.Salgın Hastalıklar.....	104
2.2.2.Göçler.....	112
2.2.2.1.1864 Göçü.....	113
2.2.2.2.1877-78 Göçü.....	118
2.3.Bölgenin Etnik Ve Dini Yapısı.....	122
2.3.1.Müslüman Cemaati.....	124
2.3.2.Rum Cemaati.....	130
2.3.3.Ermeni Cemaati.....	132
2.4.Bölgenin Kültürel ve Folklorik Yapısı.....	136
2.4.1.Kılık Kıyafet.....	136
2.4.2.Bazı Adetler.....	139
2.4.2.1.Düğünler.....	139
2.4.2.2.Yemek ve Sofra Kültürü.....	142
2.4.2.3.Sosyal Eğlenceler.....	144
2.4.3.Toplumsal Mekânlar.....	147

III. BÖLÜM

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNİN İDARİ VE SİYASİ YAPISI

3.1.Bölgenin 19. Yüzyıl Öncesi Genel İdari Yapısı.....	152
3.2.Bölgenin 19 Yüzyıldaki Genel İdari Yapısı.....	155
3.3.1864 Vilayet Teşkilatının Bölgede Uygulanışı.....	161
3.4.Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre Bölgede Yönetim Anlayışı.....	166
3.4.1.Bölgedeki Yöneticiler.....	172
3.4.2.Bölgedeki Konsolosluklar.....	177
3.5.Bölgede Asayiş ve Güvenlik.....	183
3.5.1.Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre Bölgede Asayiş ve Güvenlik.....	188
3.5.2.Bölgede 1895 Ermeni Olayları ve Asayiş Sorunu.....	194
SONUÇ	208
KAYNAKÇA	212
EKLER	230
ÖZGEÇMİŞ	237

KISALTMALAR

A&P	: Accounts and Papers
bkz.	: Bakınız
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İ. Ü.	: İstanbul Üniversitesi
neşr.	: Neşreden
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi
sad.	: Sadeleştiren
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
vol.	: Volume
vd.	. ve devamı
yay.	: Yayınlayan
yay. haz.	: Yayına Hazırlayan
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TVS	: Trabzon Vilayeti Salnamesi

TABLÖLÄR

Tablo 1. Trabzon kentinin19. yüzyıldaki nüfusu.....	143
Tablo 2. Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesinin Nüfusu.....	152

GRAFİKLER

Grafik 1. 1810-1920 yılları arasında Trabzon ve Samsun kentlerinin demografik gelişimi..

139

GİRİŞ

1. Bölgenin Tarihsel Geçmişi:

Karadeniz, Anadolu yarımadasının kuzeyinde Balkan, Kafkas ve Doğu Avrupa arasında yer alır. Elips şeklinde olup bu durum antik çağda tespit edilmiş ve İskit yayına benzediğinden bahsedilmiştir. Antik çağın ayrılmaz bir parçası olan Karadeniz, onu çevreleyen kıyı ve hinterlandlarıyla ve bu bölgede yaşayan çeşitli toplumlar açısından, eskiçağda Akdeniz havzasından sonra gelen önemli bir merkez olmuştur. Ege havzasında yaşayan topluluklar kolonizasyon döneminden çok önce bu denizden haberdar olmuş ve buralara ulaşma çabası içine girmişlerdir. Karyalılar ve Akalar çekinmelerine rağmen bu denize açılmışlardır. Bölgenin yer altı ve yerüstü zenginliklerinin, insanları bu bölgeye çektiği düşünülmektedir.¹

Grekler, haberdar oldukları bu denizin kıyı bölgelerinde keşiflerde bulunmuş ve bu bölgede yaşayan yerli halkla irtibata geçmişlerdir. Fakat o dönemlerde yetersiz gemi teknolojisi nedeniyle macera, ticaret, keşif yahut farklı dürtülerle bölgeye gelenlerin çoğu Karadeniz'in hırçın dalgaları yüzünden telef olmuştur. Buna rağmen bilinen ilk denizcilerin bu denize dair sahip oldukları bilgiler, karşılaştıkları kavimler, sahiller, kuvvetli akıntılar, hırçın dalgalar, karanlık sis ve bulutlardır. Bu ilk denizcilerin maceraları, efsane ve mitoslarla kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Bu mitos ve efsaneler daha sonraki kolonizasyon dönemi için zemin teşkil etmiş ve İyonyalılar'ın dikkatini Karadeniz'e çevirmesini sağlamıştır.²

Karadeniz'e gelen ve pek çok olumsuzluk yaşayan ilk denizciler, ona, *dost ve misafirperver olmayan deniz* anlamına gelen *Pontos Axeinos* demişlerdir. Bu ismin Karadeniz'e sis, fırtına ve sığınılacak yerlerden mahrum oluşu nedeniyle verildiği anlaşılmaktadır. İyonyalı denizciler bu tabiri, Karadeniz'e ulaşmanın güçlüklerini ifade etmek için kullanmışlar ve bu tabiri kendi edebi yapıtlarında kullanmışlardır. Ayrıca pek çok kaynakta *Axeionos* adının Persçe bir kelime olduğu, *karanlık, muzlim* anlamına gelen Ahşena'dan geldiği belirtilir. Antik kaynaklarda bu adı ilk defa Pindaros'un kullandığı anlaşılmaktadır. Pindaros aynı zamanda daha sonraki dönemde kullanılacak olan *Ponto sEuxeinos* ifadesini de eserinde kullanmıştır. *Axeinos* adına dair diğer bir rivayet ise bu adın Nuh'un oğullarından Yafes'in torunu olan Aşkenaz'ın bölgede ikameti nedeniyle torunları tarafından verildiğidir.³ Allen, Yunan ve Roma şiiirinde bu denizin adının İskit yahut Sarmat denizi olarak geçtiğini ve ilk Grek yerleşimcilerin çok erken tarihlerde Farsça konuşan ahali ile tanıştığını ve doğal olarak bu ismi kullanmaya başladıklarını belirtmektedir.⁴ Moorhose da benzer bir şekilde bu denizin *karanlık* anlamına geldiğinin makul olduğunu söyleyerek, Greklerin bu adı doğrudan İskitlerden aldığını belirtmektedir.⁵

Karadeniz'in *Pontos Axeinos* adı, zamanla gelişen gemi teknolojisi, hırçın dalgalara ve fırtınalara dayanıklı gemiler yapılması sonucunda değişikliğe uğramıştır. Bunun neticesi olarak, havzanın tüm zenginlikleri koloni şehirleri vasıtasıyla antik dünyaya taşınmış ve sis, karanlık bulutlar, hırçın fırtına ve dalgaları nedeniyle kötü üne sahip olan bu denize *misafirperver ve dost* anlamına gelen *Pontos Exeuinos* adı verilmiştir. Bu şekilde, bölgenin en

¹Pliny, *Natural Historia*, II, H. Rockhan(neşr.), London 1947, s.77

²Adem Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz*, Ankara 2001, s.1.

³P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası* H.D Andreasyan (nşr.), İstanbul 1969, s.1.

⁴W. S. Allen, "The Name of theBlacksea in Greek", *TheClassical Quarterly*, Vol. 41, No:3/4 (Jul.-Oct. 1947), s.87-88.

⁵A.C. Moorhouse, "The Name of the Euxine Pontus", *TheClassical Quarterly*, Vol. 34, No: 3/4(Jul.-Oct., 1940), s.59-60.

üçra köşelerine kadar gidilmiş ve artık kendisinden korkulan bir deniz olmaktan çıkarak dost ve misafirperver bir deniz olmuştur. Karadeniz, tarihi çağlar içerisinde etrafında yaşayan topluluklara göre farklı isimlerle de anılmıştır. İskitlerin iskân sahasına yakın olan mintika İskit denizi, Sarmatların yaşadığı bölge Sarmat Denizi ve benzer şekilde Kimmer Denizi, Amazon Denizi gibi isimlerle anıldığı görülmektedir.⁶

Karadeniz adının menşei, bölgenin fiziki ve coğrafi özellikleri, bu havzada yaşayan topluluk ve kavimlerin ve bu denizin maruz kaldığı tehlikelerin, ilkçağ dönemi kaynaklarında yer alışı, bölgenin tarihinin oldukça gerilere dayandığına işaret etmektedir. Bu havzanın sahip olduğu zenginlikler nedeniyle, özellikle M.Ö 7. yüzyıldan itibaren Karadeniz kıyılarında gerçekleşmiş olan Grek kolonizasyonu, bölge tarihini önemli bir şekilde değiştiren sürecin başlangıcına yol açmıştır. Grekler, Karadeniz'e gelmeden önce Ege'de ve Akdeniz'de çok sayıda koloni şehirler kurmuşlardır. Bu kolonilerin kurulmasının birçok, coğrafi, siyasi ve ekonomik nedenleri vardır. Yunanistan oldukça dağlık ve tarıma elverişsiz bir yerdi. Bu nedenle polis (kent devleti) tarzı siyasi örgütlenmeler ile bu polisleri (kent devlet) birbirine bağlayan kolonizasyon yapısı coğrafi açıdan daha uygundu. Ülke içindeki siyasi istikrarsızlık ve devamlı artan nüfus ekonominin bozulmasına neden oluyordu. Gelişen endüstri hammadde ve köle ihtiyacına neden olmaktaydı. Üretilen mallar için ise yeni pazarlara gereksinim vardı. Anadolu'nun batı kıyılarında yaşayan İyonyalılar, Lydia devletinin baskısı altında Yakın Doğu ile ticaret yapamaz hale gelmişlerdi. Bu sebepler insanları, mallarını pazarlayabilecekleri ve ekonomik sorunlarını çözebilecekleri yeni yerler aramaya ve koloni şehirler kurmaya sevk etmiştir. Ayrıca Kimmer istilasının da bu koloni şehirlerin oluşumunda etkili olduğu düşünülmektedir.⁷ Anılan nedenlerden dolayı Grekler, kolonizasyon hareketlerine giriştiler. Önce Hellespontos ve Propontis kıyılarına koloni şehirleri kurdular. Miletoslular, kendilerine buralarda koloni şehirleri kuracak yer bulamayınca Karadeniz'e yöneldiler. Bu zengin bölge, Ege dünyasının tüketim malları açısından önemli bir pazar özelliği taşımaktaydı. Yine Güney Karadeniz'in batı, orta ve doğu kesimlerinde yer alan geniş ormanlık alanlar, kereste ve kürk bakımından oldukça zengindi. Ayrıca Mezopotamya'ya giden önemli ticaret yollarının bu bölgeden geçmesi burayı koloni şehirler kurmaya yönelten önemli bir nedendi. M.Ö 7. yüzyılda başlayan ve iki yüz yıl kadar süren bu faaliyet sonunda, hem Propontis hem de Karadeniz'in etrafı bu koloni şehirlerle çevrilmişti. Karadeniz'in güney kıyıları daha az fırtınalı olduğu için, Doğu Karadeniz'in de içinde bulunduğu güney sahilleri koloni kurmaya daha elverişli olmuştur.⁸

Güney Karadeniz kıyılarında kurulan koloni şehirlerinin ilk ikisinin Sinop ve Trabzon olduğu konusunda genel bir kabul olduğu söylenebilir. Fakat bu koloni şehirlerin kimler tarafından kurulduğuna dair kesin bir bilgi yoktur.⁹ Anadolu'nun Kuzey sahillerinde sonraları önem kazanmış şehirler arasında yer alan Sinope (Sinop), Amisos (Samsun), Kerasus (Giresun) ve Trapezus (Trabzon) gibi şehirler gösterilebilir. Aynı zamanda Karadeniz'in batı, kuzey ve kıyılarında ve büyük ırmaklar arasında birtakım balıkçılık istasyonları, Kırım yarımadasında ve Kafkasya kıyılarında ise bazı ticaret limanları ortaya çıkmıştır.¹⁰

Karadeniz'in güney kıyılarında ortaya çıkan bu koloniler ilk zamanlarda Yunan siyasi örgütlenme modelini bölgede hayata geçirmişlerdi. Ancak Kimmerleri takiben bölgeye İskitler gelerek bölgenin stratejik konumunu önemli ölçüde değiştirmiş ve bu

⁶M. Danoff, "Pontos Euxeionos" *RE Supp. IX*, 1962, s.866.

⁷M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983) Bildirileri*, Ankara 1984, s.25-36

⁸Sava N. İvanof, *Karadeniz*, İstanbul 1928, s.49-53

⁹İ. Tellioglu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, 2. Baskı, Trabzon 2007, s. 27

¹⁰Işık, *Karadeniz*, s.3-6.

hâkimiyetin zayıflaması, M.Ö 7. yüzyılda bölgenin doğu kısmına Persler'in egemen olmasına yol açmış ve bölge M.Ö 334'te Makedonyalıların hâkimiyetine girmiştir. M.Ö 298'de İran kökenli Mithridates hanedanının kurduğu Pontus Devleti döneminde ise bölgenin antik Yunan dünyası ile irtibatı zayıflamaya başlamıştır. Pontus Devleti Yunan kültürünün temsilcisi olmayı reddederek Roma ile siyasi mücadele faaliyetlerine girmiştir. Fakat Doğuya yayılma siyaseti güden Roma'ya karşı bu mücadeleyi kaybettiği için, bölge Roma hâkimiyeti altına girmiştir.¹¹

Bölgedeki Bizans hâkimiyeti, 1071 Malazgirt yenilgisinden sonra çökmeye başlamıştır. Büyük kitleler halinde Anadolu'ya gelen Türkmen grupları, Karadeniz bölgesine de ulaşmışlardır. Bu gelen Türkmen gruplarıyla birlikte Canik Dağlarının güney kısımları ve Doğu Karadeniz Bölgesi, Türkmenlerin yerleşimine açılmıştır. Hatta dönemin önemli Bizans kaynaklarından biri olan *Alexiad* adlı eserinde Komnenos hanedanına mensup Anna Komnena müstahkem surlarla korunan Trabzon'un Türklerin eline geçtiğini bildirmektedir.¹² 1175 yılında Trabzon, Bizans'ın bölge valisi Gabras tarafından tekrar ele geçirilmiş ve bu aile 1240 yılına kadar bölgede hâkimiyet tesis etmiştir.¹³ Fakat Trabzon'un güneyinde Türk hâkimiyeti erken dönem beylikleri vasıtasıyla devam etmiştir. Bu beyliklerden, Erzurum ve çevresinde Saltuklular, Erzincan ve çevresinde Mengücekliler, Tokat ve çevresinde ise Danişmendliler bölgede Türk hâkimiyetinin tesisi açısından önemli rol oynamışlardır. Bu erken dönem beylikler eliyle 12. yüzyılın sonlarında Samsun-Trabzon arasındaki kırlık bölge Selçukluların kontrolü altına girmiştir. Ticari açıdan önemli bir liman şehri olan Samsun, 1194'te Selçuklular tarafından ele geçirilmiştir. Selçuklular, Karadeniz'in güney sahillerinde siyasi etkinliklerini arttırabilmek amacıyla Gürcülerle mücadele etmeye başlamıştır.¹⁴

1204 yılında İstanbul'un Latinler tarafından ele geçirilmesinin ardından Doğu Karadeniz'de üstünlüğün Gürcülere geçmesiyle birlikte Trabzon Rum Devleti (1204-1461) ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde bölgedeki Türk yayılması kısa bir süreliğine kesintiye uğramışsa da, Köseadağ Savaşı (1243) sonrası Moğolların yüksek hâkimiyetini kabul eden Türkiye Selçuklularının yerini bölgede Canik beylikleri almış ve çok sayıda Türkmen bölgeye gelmeye devam etmiştir.¹⁵ Bu Türkmen gruplarıyla birlikte bölgede Türk nüfusu iyice artmış ve Türk beylikleri güç kazanmıştır. Bölgede güçlenen bu Türk beylikleri, Trabzon Rum Devleti'nin bölgede siyasi nüfuz kazanmasının önünde önemli bir engel teşkil etmiştir. Canik beylikleri, Trabzon Rum Devleti'nin nüfusunun en fazla 10 bin civarında olduğu bu zamanda, 20-25 bin dolayında askeri birliklere sahipti.¹⁶ Bu beyliklerden ilki, Ordu merkez olarak kurulmuş ve muhtemelen bir Oğuz boyu olan Hacı Emirli Beyliğidir.¹⁷ 1402 yılında Timur'a elçi olarak gönderilen Clavijo, bu beyliğin bölgede tesis ettiği hâkimiyet ve askeri gücü ile ilgili eserinde önemli bilgiler vermektedir.¹⁸ İç kesimlerde ise Niksar merkez olmak üzere Kelkit vadisine hâkim olan Taceddinoğulları Beyliği yer almaktaydı. Bu beyliğin hâkimiyet sahası Sivas önlerine kadar uzanıyordu.¹⁹

Trabzon Rum Devleti, bölgede hâkimiyet tesis ederek Türkmen boylarını siyasi bir teşkilat etrafında toparlamayı başaran bu beyliklerle mücadele edecek siyasi güce sahip

¹¹M. Goloğlu, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontos*, Ankara 1973, s.83-100

¹²Anna Komnena, *Alexiad* (Nşr. B. Umar), İstanbul 1996, s.261.

¹³Antony Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrates", *University of Birmingham Historical Journal*, XII, 1970, s.164-187.

¹⁴İbrahim Telliöğlü, *Trabzon Rum Devleti*, Trabzon 2009, s.7.

¹⁵Telliöğlü, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s.217.

¹⁶Telliöğlü, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s.218.

¹⁷K. Dilcimen, *Canik Beyleri*, Samsun 1940, s.25.

¹⁸Ruj Gonzales de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, G. Le Strange (neşr.), London 1928, s. 61

¹⁹Telliöğlü, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s.218.

olmadığı dönemlerde hediyeler, haraç verme ve en önemlisi kız vererek bölgede varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Taceddinoğulları, Hacı Emirliler gibi uzun süre ayakta kalamamış ve 1428'de Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Ayrıca 1318'den itibaren Samsun-Kavak-Lâdik havalisine hâkim olan ve bölgede Türk hâkimiyetinin tesis edilmesinde önemli rol oynayan Kubadoğulları Beyliği Osmanlılar karşısında tutunamayarak Kafkaslara çekilmek zorunda kalmıştır. Bölgenin Türk yurdu haline gelmesinde payı olan diğer beylikler ise Havza-Vezirköprü- Merzifon yöresini elinde tutan, fakat 1430'da Osmanlı hâkimiyetine giren Taşanoğulları ve Bafra Beylikleridir.²⁰

Anadolu'da Moğol hâkimiyetinin sona ermesinden sonra, İlhanlıların son valisi Eretna Bey'in kurmuş olduğu beylik, çok kısa bir zaman içinde Samsun, Şarki Karahisar ve Bayburt'u ele geçirerek Doğu Karadeniz bölgesinde hâkimiyet tesis etmeyi başarmıştır. Bununla birlikte, Moğol istilası sonrasında bölgenin büyük bir kısmının Türk hâkimiyeti altında bulunması, bu geçiş döneminde Eretnalılar vasıtasıyla Türkmenlerin siyasi bir teşkilat etrafında toplanmasını sağlamıştır.²¹Eretnalılar bölgede etkisinin azalması sonucu yerini Erzincan merkez olmak üzere Mutahharten'in kurmuş olduğu Türk beyliği almıştır. O dönemde bölgenin en önemli üslerinden olan Şarki Karahisar ve Bayburt bu beyliğin elindedir. Timur'un Anadolu'ya gelmesi ile bu beylik de ortadan kalkacak ve yerini önce Karakoyunlulara, sonrasında ise Akkoyunlulara bırakacaktır. Özellikle, Akkoyunlular gerek Trabzon Rum Devleti gerekse Gürcüler üzerinde önemli baskı oluşturacaktır. Bu dönemde her iki devlet de Akkoyunluların vasalı durumundadır. Akkoyunlu-Osmanlı mücadelesi sonucunda 1461'de Trabzon Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir ve yörede yaşayan Türkler Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte ana kütle içerisinde yerini almıştır. Bu tarihten itibaren bölgede, Türk hâkimiyeti kalıcı olarak tesis edilmiştir.²²

Bölgenin, farklı devletlerin, özellikle batıların ilgi alanına yeniden girişi, Karadeniz'in dünya ticaretine açılması, Osmanlıda meydan gelen batılılaşma hareketleri, Osmanlı'nın siyasi ve ekonomik olarak zayıflaması ve batının oryantalist kökenli sömürgeci emelleri gibi nedenlere dayanmaktadır. Bu yüzden, pek çok batılı araştırmacı ve seyyahın, 19. yüzyılla birlikte artan bir ilgiyle, Osmanlı topraklarına ve dolayısıyla Karadeniz'e yöneldiği, bölgenin oryantalist araştırmalara konu olduğu görülmektedir. Batıda 19. yüzyılda sanayi kapitalizm zihniyeti çerçevesinde ortaya çıkan oryantalizm, Amerikalı ve Avrupalıların Doğu araştırmalarını tanımlamak için kullanılan bir tabir olmuştur. Said'e göre, batı bilgi-iktidar ilişkisinden hareketle kendini tanımlamak, sömürgeci amaçlarını haklı göstermek ve bunu gerçekleştirmek adına hayali bir doğu kurgulamıştır. *Ben ve diğerleri* ayırımından yola çıkarak dünyanın merkezine kendisini koyan batı, Ortaçağ'dan itibaren doğu kültürleri, medeniyetleri ve inançları etrafında başlattığı şarkiyat adı verilen çalışmalarını kendi doğusunu oluşturmuştur. Bu çerçevede yapılan çalışmalar yolu ile birtakım olumsuzlukların yüklendiği bu doğu kurgusunu günlük hayattan siyasete, sosyal bilimlerden güzel sanatlara kadar hemen her alanda kullanıma sokmuştur.²³Batıda 19. yüzyılın sonlarında oryantalizm çalışmalarının yoğunluk kazanmasıyla birlikte, bölgenin tarihi ve bu havzada yaşayan halkların etnik ve dini kökenleriyle ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Ayrıca Stalin döneminde hazırlanan Gürcü çalışmalarında da birtakım tezler ortaya atılmış ve bölge tarihi hakkında ortaya atılanoryantalist tezlerle durum farklı bir boyut kazanmıştır. Böylece bazı devletler kendi ideolojilerine destek sağlamak gayreti ile birtakım araştırmalar yaptırmışlar ve eserler hazırlatmışlardır. Bu çalışmalarda bölgedeki ilk toplulukların Grek, Gürcü ya da bunlarla

²⁰Tellioğlu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s.218-219.

²¹K. Göde, *Eretnalılar*, Ankara 1994, s.69-79.

²² Tellioğlu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s.219.

²³Edward Said, *Oryantalizm,Batı'nın Şark Anlayışları*, Berna Ünler (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2004, s.22.

akraba topluluklar olduğu tezi güçlü bir şekilde seslendirilmeye başlanmıştır. Fakat tarihi kaynaklar, Türkistan'dan Karadeniz havzasına göçen ilk toplulukların bu yörenin ilk ahalisi olduğunu ortaya koymaktadır.²⁴

Bölge tarihiyle ilgili oryantalist söylemlerin ağırlık kazanması, bölgenin tarihini Yunan ve Roma ile onların ortaçağda devamı kabul edilen Bizans'a bağlamaktadır. Bizans'ın işgal ettiği bölgelerdeki halkları Hıristiyanlık potası içinde eriterek, dillerini, kültürlerini hatta varlıklarını yok etmesi, bölgede yaşayan kadim barbar toplulukları uygarlaştırdıkları türünden bir söyleme yol açmıştır. Sonuç olarak, bölgenin ve bölgedeki uygarlığın tarihini Grek kökenli kolonicilerle başlatmak, bölgeye ait kimi tarihsel gerçeklerin görülmesini engelleyici bir yapıya dönüşmüştür. Böylece meseleyi, *Doğu Meselesi* doğrultusunda değerlendirme eğilimi ortaya çıkmıştır. Bu yapılırken özellikle Yunanlıların koloni kurmalarından çok önce bölgede yaşayan otokton halklar, ya yok farz edilmiş yahut yaban, ilkel, barbar olarak nitelendirilerek önemsiz olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak bu önyargı Helen merkezli efsanelerle desteklenerek 18. yüzyılın sonlarından itibaren yazılmış bölge tarihlerinin baş tarafında yer almıştır.²⁵

Doğu Sorunu ya da *Şark Meselesi*, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını ve paylaşılmasını amaçlayan bir anlayışı temsil eder. Ancak bu durum, bir anda ortaya çıkan bir sorun olmaktan çok, birbirini izleyen ve geniş bir zaman dilimine yayılan olaylar dizisi olarak görülebilir. Nitekim *Doğu Sorunu*, Türkler Avrupa'ya ayak bastıkları andan itibaren gündeme gelmiş gibidir. Bu sorunun gündeme gelmesi ile taraflardan biri ve sorunun sorumlusu tutulan Osmanlı Devleti, diğer taraf, yani sorunu kendi anlayışları içinde hakça çözümlenmek rolünde bulunan Avrupa tarafından sömürülmeye ve ardından paylaşılmaya çalışılmıştır. Bölgede Osmanlı hâkimiyetinin tesisinden sonra Türkler, İslamiyet'in koruyucusu ve İslam dünyasının önderi durumuna gelmekle, Avrupa tarafından Doğu Sorunu, bir anlamda Türk veya Osmanlı sorunu halini almıştır. Böylece Türk-İslam ve Avrupa-Hıristiyan mücadelesi doğu sorununun temelini teşkil etmiştir. Sonuç olarak, 19. yüzyılda Doğu Sorununun boyutu değişerek dini faktörlerin yanındasıyası, ekonomik, stratejik çıkarlar ve milliyet faktörleri ağırlık kazanmaya başlamıştır.²⁶ Bu gelişmeler doğrultusunda Karadeniz yöresinin de dünya siyaseti açısından yeri ve önemi artmıştır.

2. Geçmişten 19. Yüzyıla Bölgeye Gelen Seyyah ve Araştırmacılar

Bölgenin stratejik ve siyasal önemi nedeniyle, daha antik dönemden itibaren, araştırmacı ve seyyahların eserlerinde önemli bir yer edindiği görülür. Bir anlamda, seyyah ve araştırmacıların yapıtları, hem bölgenin tarihini hem de bölgeye yönelik tarihsel ilgiyi belgeler niteliktedir. Bu yüzden, seyyah ve araştırmacıların bölgeye yönelik tarihsel ilgilerini, belgeler üzerinden takip etmek, hem geçmiş, hem de geçmişle bugün arasındaki bağı görmek açısından oldukça ilgi çekicidir. Tarihsel bir perspektiften bakıldığında, Karadeniz bölgesi ile ilgili bilgi veren ilk kaynaklardan birinin M.Ö. 6.yüzyılın başında Doğu Karadeniz Bölgesine seyahat eden Karyanlı Skylax olduğu söylenebilir. Skylax'ın eseri, Alexandre Baschmakoff tarafından Grekçeden Fransızcaya çevrilmiştir.²⁷ Skylax'ın eserinde Doğu Karadeniz Bölgesinde adı geçen yüzyılda yaşayan otokton topluluklar hakkında birtakım önemli bilgiler bulunmaktadır.²⁸ M.Ö. 430-350 yılları arasında yaşadığı bilinen Atinalı tarihçi ve yazar

²⁴Telliöglü, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s.36

²⁵Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz (Tarih-Kültür ve İnsan)*, Trabzon 2000, s. 41

²⁶B. Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983, s.7.

²⁷Alexandre Baschmakoff, *La Synthese Des Periples Pontiques*, Paris 1948, s.62-69.

²⁸Telliöglü, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s.XXVII.

Ksenophon, Pers tahtında hak iddia eden Kyros'un hizmetine girmiş ve paralı ordusu ile Babil yakınlarında yapılan savaşta orduda askerleriyle savaşan ancak yenilen Ksenophon ülkesine askerleriyle dönebilmek amacıyla güneyden kuzey istikametine doğru zorlu bir yolculuğa çıkmıştır. Ksenophon ve beraberindekiler ülkelerine Doğu Anadolu ve Karadeniz yolunu kullanarak dönmeyi başarmışlardır. Ünlü tarihçi bu yolculuk esnasında tuttuğu kayıtlarda Doğu Karadeniz bölgesinde o dönem yaşayan otokton topluluklar hakkında okuyucuya oldukça önemli bilgiler vermektedir. Ksenophon ülkesine döndüğünde bu gezi notlarını *Anabasis* adlı eserinde kaleme almıştır.²⁹

Ksenophon'dan sonra M.S. 2. yüzyılda yaşadığı bilinen Arrinaus'un bölgeyi görevi icabı ziyaret ettiği bilinmektedir. Roma imparatoru tarafından bölgeye M.S. 130'lu yılların başlarında gönderilen Arrinaus,³⁰ bu seyahati esnasında bölgeye dair birtakım kayıtlar tutarak bunu bir rapor halinde imparator Adrianus'a sunmuştur. Arrinaus'un Grekçe tuttuğu bu kayıtlar yine Alexandre Baschmakoff tarafından çevrilerek yayımlanmıştır.³¹ Kapadokya valisi olarak bölgeyi ziyaret eden Arrinaus'un gezi notları da bölgede yaşayan otokton topluluklara dair önemli bilgiler içermektedir. Dolayısıyla Antik dönemde bölgeye bizzat ziyaret ederek bulunan ve bölgenin antik geçmişine dair gezi notlarında önemli bilgiler bulunmaktadır. 14. yüzyılın sonlarına doğru Yıldırım Beyazid döneminde ise orduya esir olarak düşen Alman asıllı seyyah Johannes Schilterberger, Müslüman Samsun'un 1398 tarihinde nasıl ele geçirildiğini gezi notlarında nakleder.³²

Schilterberger'den sonra bölge hakkında bize bilgi veren diğer bir seyyah Kastilya'lı Clavijo'dur. 1404 yılında gemi ile bölgede seyahat eden Clavijo, okuyucuya uzaktan gördüğü Samsun ile ilgili oldukça kısa bilgiler verir.³³ Timur'a elçi olarak giden Clavijo Trabzon'da da bulunur. O, Trabzon'a dair okuyucuya daha ayrıntılı bilgiler sunar.³⁴ Clavijo'nun bölgeyi ziyaret etmesinin ardından Trabzon'un 1461 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmesi ve akabinde Karadeniz'in yabancı gemilere kapalı hale gelmesi bölgeyi ziyaret eden yabancı seyyahların sayısında da bir düşüşe sebebiyet vermiştir.³⁵ 15. yüzyılın sonlarına doğru Rus asıllı Athanese Nikitin Hindistan'a giderken bölgeden geçmiştir. 1474 yılında ise Joseph Barbaro Venedik tarafından Akkoyunlu hükümdarına elçi olarak gönderildiğinde Trabzon'da bulunur. Yine İtalyan asıllı olan ve 1501 yılında yapılan savaşta Osmanlılara savaş esiri olarak düşen Giovanantonio Menavino, Çaldıran Savaşından sonra kaçarak Trabzon üzerinden Balkanlara oradan da ülkesine dönmüştür. Döndükten sonra kaleme aldığı eserinde Trabzon'a dair de birtakım bilgiler aktarır.³⁶ 1539 yılında Venedik tarafından Osmanlılara karşı ittifak yapmak amacıyla İran'a gönderilen Michel Membre, eserinde bir süre kaldığı Samsun kentine dair bazı bilgiler verir.³⁷

Bölgeye benzer şekilde 1571 yılında Osmanlılara karşı İran Şahı ile ittifak arayışları için gönderilen diğer İtalyan asıllı seyyah Vincenzo degli Alessandri olmuştur. O, Akkerman'dan gemi ile önce Sinop arkasından Samsun'a gelmiş ve buradanda seyahatine kara yolu ile devam ederek Tebriz'e geçmiştir. Dönüş yolculuğunda ise Erzurum üzerinden

²⁹Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Trabzon 1999, s.13.

³⁰Ahmet Mican Zehiroğlu, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, İstanbul 2000, s.64.

³¹Baschmakoff, *La Synthèse Des...*, s.108-161.

³²J. Schilterberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, T. Akpınar (çev.), İstanbul 1995, s.48.

³³Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, Ö. Rıza Doğrul (çev.), İstanbul 2007, s.61.

³⁴Clavijo, *Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, s.64.

³⁵Mustafa Daş- Türkmen Törelî, "XIV. ve XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahların Gözüyle Karadeniz Ticareti", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, C.II, Osman Köse (ed.), Samsun 2013, s.844-845.

³⁶S. Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XV-XVI Siecles)*, Ankara 1991, s.126.

³⁷Yerasimos, *Les Voyageurs dans...*, s.196-197.

Trabzon'a gelmiş ve buradan gemi ile İstanbul'a geçmiştir.³⁸1580'de Osmanlı topraklarında bulunan Katolik kiliselerin durumu hakkında bir inceleme yapmak üzere İstanbul'a gönderilen din adamı Pietro Ceduluni bu seyahati kapsamında Trabzon'da da bulundu.³⁹

18. yüzyılın başında bölgeye geldiği bilinen diğer bir batılı seyyah ise Joseph de Tournefort'tur. Seyyah, ilk olarak Sinop'a uğrar. Akabinde ise Samsun ve Giresun sahil şeridini takip ederek Trabzon'a gelir. O, bölgeye dair olan izlenimlerine eserinde oldukça ayrıntılı yer verir.⁴⁰ 18. yüzyılın sonlarında imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti Karadeniz'i Rusya ile paylaşmayı kabul etmiştir. Bu doğrultuda, İngilizler ve Fransızlar aldıkları birtakım imtiyazlarla Karadeniz ticaretinde söz sahibi olmuşlardır. Ruslar da benzer imtiyazların kendisine vermeye Osmanlı Devletini mecbur bırakmıştır.⁴¹ Devletlerarasında meydana gelen bu gibi bazı gelişmeler bölgenin siyasi ve ekonomik önemini arttırınca 19. yüzyılın başlarından itibaren yöreye gelen seyyahların sayısının artmasını da beraberinde getirdi.⁴²Örneğin, 19. yüzyılın ilk yarısında Doğu Karadeniz Bölgesine 1813'te J. M. Kinneir, 1819 yılında Bijişkyan, 1833'te Elli Smith, 1835'te J. Brant, 1838'te Moltke, W. J. Hamilton, 1839 yılında C. Texier, 1840'ta W. F. Ainsworth, 1840'ta J. P. Fallmerayer, 1843'te K. Koch gibi kimi batılı seyyah ve araştırmacı çeşitli amaçlar doğrultusunda gelerek önemli gözlem ve incelemeler de bulunmuşlardır.

3. Seyyah ve Seyahatname Kavramları ve Tarih Bilimi Açısından Değeri:

Seyyah ve seyahat etmek kavramları üzerine kimi düşünce ve tanımlamaların Haçlı Seferlerine kadar uzandığı söylenebilir. Haçlı Seferleri sırasında seferin kendisi *yo*, sefer katılan kişi ise *yo*cu olarak isimlendirilmiştir. Ancak bu kavramlar, tarihsel süreç içinde içerik ve anlam bakımından değişikliklere uğramıştır. Mesela seyyah ve seyahat etmek kavramları 15. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarında yazılı basının hayata geçmesine kadar başka bir içerik ve anlam kazanmıştır. Bu süreç zarfında seyyahlar Osmanlı'nın Avrupa'da ilerlemesine ve bu sebeple Avrupalı'nın varlık korkusu yaşamasına bağlı olarak günümüzde *media* kavramının öncülü olan *medium* olarak adlandırılmışlardır. Diğer bir deyişle, seyyahlar dönemin iletişimcisi rolünü üstlenmiş ve bunların bilinmeyenden getirdikleri haber ve bilgileri bir araya getirerek kaleme aldıkları eserler de seyahatnameler olmuştur.⁴³18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise seyyahlar Osmanlı Devletinin yönetimi, dini, ekonomisi ve toplumsal yaşamı üzerinde birebir gözleme dayanan bilgi toplamaya ve aktarmaya devam etmişlerdir. Ancak bu bilgi aktarma Avrupa'nın gelişme sürecine koşut olarak daha rafine bir hal almıştır. Bu durum büyük ölçüde bilimsel disiplinlerin yavaş yavaş ortaya çıkmasıyla ilişkilidir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise seyyah ve seyahat etmek kavramları bugün için de içeriğini koruyan anlam ve içeriklerine kavuşmuşlardır. Bu yüzyılda seyahat etmek ve bir seyahatname kaleme almak Batı Avrupa'da adeta prestij yahut bir unvan sahibi olmak gibi temel işlev görmüştür. Edebiyatçılar, soylular ve askerler Doğu'yu görmek, yaşamak ve

³⁸Yerasimos, *Les Voyageurs dans...*, s.291.

³⁹Yerasimos, *Les Voyageurs dans...*, s.333.

⁴⁰Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Stefanos Yerasimos (ed.), Teoman Tunçdoğan (çev.), II. Kitap, İstanbul 2005, s.116-121.

⁴¹Daş, Türkmen Törelî "XIV. ve XIX. Yüzyıllarda...", s.845-846.

⁴²Seyahatnamelerin sayısında 18. ve 19. yüzyıllarda belirgin bir artış görülmektedir. Bu artışın nedenleri arasında Hindistan'da İngiliz yönetimin kurulması, Fransızların Mısır'ı işgali ve İngiliz-Fransız rekabeti gibi faktörlerin etkili olduğu söylenebilir bkz. Özgür Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006, s.3.

⁴³İlhan Pınar, "Seyyahların Kenti İzmir: Batı Avrupalı Seyyahların Anlatımıyla XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kolonyal Bir Liman Kentinin Doğuşu", *Türk Yurdu*, S. 310, 2013, s.119.

yazmak için yolculuklara çıkmış ve pek çok seyahatname kaleme almışlardır. Bu bağlamda, batının doğuya bakışı ve onu algılayışı ve bunlar üzerinde bir imge oluşturması, Haçlı Seferleri esnasında sayıları az miktarda olan ancak 19. yüzyıla kadar ve sonrasında takip eden süreçte gittikçe artan ilgi ve merakla kaleme alınan seyahatnameler vasıtasıyla olmuştur.⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu, kurulduğu ve yayıldığı coğrafya itibarıyla her dönem yabancıların dikkatini çekmiş ve kuruluşundan yıkılışına kadar pek çok seyyah tarafından seyahat edilen bir ülke olmuştur. Ancak 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa’da cereyan eden kimi siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmelere koşut olarak Osmanlı Devleti ile ilgili kaleme alınan seyahatnamelerin büyük bir kısmının nesnel bir bakış açısı ile yazıldığını söylemek mümkündür. Bunun bir nedeni Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler, diğer bir nedenini ise o dönem Avrupa’da hâkim olan Rönesans ve Barok kültürlerinin yaratmış oldukları bazı etkiler oluşturmaktadır.⁴⁵ Bununla birlikte, batılı seyyah ve araştırmacıların Osmanlı Devleti ve Türkler hakkında 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar devam eden bilgi toplama sürecinde zaman içinde bir değişme ortaya çıkmıştır. Batılıların ilk karşılaşmalarında edindikleri ve aktardıkları bilgilerde Türklerden, genellikle kendi varlıklarını tehdit teşkil eden bir unsur olarak bahsedilmektedir. Dolayısıyla bu korku nedeniyle seyahatnamelerde Türklerden genellikle övgü ve saygı ile söz edilmektedir. Ancak 19.yüzyıl ile birlikte, bu yaklaşım değişmeye başlamış, Osmanlı Devleti ile Avrupa Devletleri arasında ortaya çıkan birtakım gelişmelerden ötürü, batı dışında kalmış toplumlar uygarlaştırılması gereken *öteki* olarak görülmeye başlanmıştır.⁴⁶

Bir edebi tür olan seyahatnameler, tarih ve tarihçiler için de kıymetli bilgiler içeren metinlerdir. Elbette bu kaynaklar kaleme alanların kimi öznel görüşlerini içermekte aynı zamanda onların seyahat amaçları ile de doğrudan ilişkilidir. Örneğin, diplomasi devletlerarası ilişkilerde önem arz etmediği ilk ve ortaçağlarda uzun yolculuklara çıkan seyyahların elçilik vazifesi ile seyahat ederlerken, çok az bir kısmı da birtakım siyasi ilişkilerden bağımsız olarak seyahat etmekteydi. Bu bağlamda, Doğu Karadeniz Bölgesi’ne 19. yüzyıl başlarından itibaren gelen seyyah ve araştırmacıların ekseriyetinin geldikleri ülkelerin askeri, siyasi, bilimsel, vb. kurumları tarafından finanse edilen ve her birinin kendi ilgi alanı doğrultusunda odaklanarak raporlarını yahut gezi notlarını yazan kişiler olduğu dikkat çekmektedir.⁴⁷ Bu nedenle, batılı seyyah ve araştırmacılar tarafından kaleme alınan

⁴⁴Pınar, “Seyyahların Kenti İzmir: ...”, s.119-120.

⁴⁵Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İstanbul. İletişim Yayınları, 2003, s.6. Genel olarak Oryantalizm olarak adlandırılan bilgi bütünü, özellikle 19. yüzyılda Batılı devletlerin Doğu kültürleri üzerinde ilk olarak üstünlük kurmasında akabinde de bölgedeki ülkelerin kolonileştirilmelerinde etkin bir rol oynamıştır. Bu bakımdan bölgeye gelen seyyahların doğuyu sistematik bir şekilde incelemeleri beraberinde bazı siyasi ve kültürel istismarların yapılmasına da yol açmıştır bkz. Fatma Acun, “Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, C. I, Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları, 2002, s.146-147. 19. yüzyılda doruk noktasına çıkan sömürgecilik ve emperyalizm, seyahatnamelerin muhtevisyatını da değiştirmiştir. Özellikle buharlı gemi ve demiryollarının yaygınlık kazanması beraberinde seyahat koşullarının da iyileşmesine sebebiyet vermiştir. Bu da doğu ve batı arasındaki ilişkilerin daha yoğun hale gelmesine yol açmıştır bkz. Özgür Yılmaz, “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2,2013, s.590.

⁴⁶İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir: 1608-1918*, İzmir 2001, s.X.

⁴⁷Veysel Usta, “Trabzon’dan Söz Eden Seyahatnameler Hakkında Bir Değerlendirme”, *Türk Yurdu*, S. 310, C. 33, 2013, s.198.

gezi notları aslında bir anlamda batıda Türk imajının oluşturulmasının da bir vasıtası olmuşlardır.⁴⁸

4. Seyahatnamelere Dayalı Olarak Yapılan Tarih Çalışmaları:

Seyahatnamelerin tarih yazımında ve araştırmalarında kaynak değeri taşıyıp taşımadığına dair hâlihazırda birtakım tartışmalar yapılmaktadır. Bu sebeple Türkiye’de yabancı seyahatnamelere dayalı olarak yapılan çalışmaların geçmişi de çok geriye gitmemektedir. 1980’li yıllara kadar Osmanlı sosyal tarih yazımında bu yabancı seyahatnamelerin ana kaynak olarak kullanılması ihmal edilmiş bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu yıllardan sonra akademik olarak yapılan çalışmaların sayısında bir artış dikkati çekmektedir. Örneğin, bir bölge yahut bir kentin sosyal, kültürel, siyasi ve idari yapısını ortaya koymak amaçlı yabancı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarına dayanan kimi akademik çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır.⁴⁹Bunun yanı sıra, seyahatnameleri birincil kaynak olarak kullanan yüksek lisans ve doktora çalışmalarında da bir artış görülmektedir.⁵⁰Böylece Türkiye’de geçmişe nazaran sosyal tarih araştırmalarının daha fazla ilgi görmesi yabancı seyahatnamelerin de akademisyen ve araştırmacılar tarafından artan şekilde kaynak olarak başvurulmasına sebebiyet vermiştir.

⁴⁸Arzu Etensel İldem tarafından kaleme alınan *Fransız Gezginlerinin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar* adlı eser bu konuda örnek teşkil edebilecek bir çalışmadır bkz. Arzu Etensel İldem, *Fransız Gezginlerinin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar*, İstanbul 2000.

⁴⁹Örnek teşkil etmesi bakımından bkz. İlhan Pınar, “Alman Gezginini Fallmerayer’in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon”, *Tarih ve Toplum*, S. 159, Mart 1997, s. 136-139; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl*, C.3, İzmir 1994; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 18. Yüzyıl*, C. 2, İzmir 1996; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl*, C. 4, İzmir 1996; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 20. Yüzyıl*, C. 5, İzmir 1997; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 17. Yüzyıl*, C. 1, İzmir 1998; Mustafa Aydın, “ Alman Seyyahı Karl Koch’un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler (6-8 Kasım 1998)*, s.407-422; Hacer Topaktaş, “Bir Britanyalı’nın Nazarında Trabzon’u Betimlemek: Henry Finnis Blosse Lynch’in Trabzon Tasviri (1893)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, C.I.s.581-595; Özgür Yılmaz, “İngiliz Seyyah Frederick Walpole’un Trabzon İzlenimleri”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, s.439-452; Necmettin Alkan, “Alman Seyyahların Hatıratlarında Gümüşhane ve Çevresi”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, s. 611-624.

⁵⁰Örnek olması bakımından bkz. Sibel Ercüment, *XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991; Elif Evrim Şencan, *Seyahatnamelere Göre XVII. Yüzyılda Karadeniz Çevresinde Günlük Hayat*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara 2010; Tanju Sarı, *17. Yüzyıl İngiliz Seyahatnameleri Doğrultusunda Osmanlı İktisadi Yapısı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998; Özgür Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006; Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012; Nimet Şahin, *Batılı Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılın Osmanlı Toplumunda Kadın ve Aile*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007; Mehtap Nasıroğlu, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin, Hasankeyf)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Şanlıurfa 2010; Leyla Doğan Peker, *İngiliz Seyyahların Seyahatnamelerinde Bursa (17. ve 20. Yüzyıllar Arası)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2003; Sema Emel Göksel, *The Ailing Imperialists: The Ottoman Empire in British Travel Literature 1821-1876*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003; Serpil Gürer, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010; Eylem Güzel, *Ege Bölgesi Kent Mimarisinin Seyahatname ve Gravürlere Yansımaları (18. ve 19. Yüzyıllar)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2010; Nursel Karaca, *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır’ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2010.

Anthony Bryer ve David Winfield tarafından kaleme alınan *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*⁵¹ adlı iki ciltten oluşan çalışmada kronolojik olarak bölgeye gelen seyyahların yer aldığı bibliyografya bu konuda başvurulabilecek en detaylı çalışmalardan biridir. Ayrıca Kudret Emiroğlu, büyük ölçüde adı geçen eserdeki bibliyografya çalışmasına bağlı kalarak ancak bu eserde yer almayan bazı gezi notlarını da eklediği, *Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası*⁵² adında bir çalışma yaparak bunu araştırmacıların hizmetine sunmuştur. Ancak, bu bibliyografyada yer alan bazı seyahatnameler doğrudan bölge ile ilgili değildir. Bununla birlikte, her iki çalışmada yer alan bibliyografya incelendiğinde bölgeye gelen seyyahların ekseriyetinin batılı olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca bölgeye gelen seyyahların sayısının 19. yüzyıla birlikte büyük bir artış göstermesi dikkat çekmektedir. Bu artışın olmasında elbette dönemin siyasi ve ekonomik gelişmelerine koşut olarak yörenin öneminin artması ve buna binaen batılı devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde izledikleri bazı politikaların etkisi olmuştur. Bu sebeple, gerek siyasi ve ekonomik gerekse diğer amaçlar doğrultusunda Karadeniz bölgesi sıkça ziyaret edilen bir yer olmuştur.

19. yüzyılda bölgeye gelen seyyahların ekseriyetinin İngilizler ağırlıkta olmak üzere Fransızlar ve Almanlar olduğu dikkat çekmektedir. Bu seyyahların kaleme aldıkları gezi notları seyahatname literatürü olarak değerlendirilmektedir. Ancak seyyahların değişik mesleklere sahip kişiler olduğu görülmektedir. Bunlar arasında siyasi görevliler olduğu kadar yeni ticaret yolları arayanlar, ajanlar, konsolos görevlileri, doğa bilimciler, saha araştırması yapan tarihçiler, coğrafyacılar ve misyonerler bulunmaktadır. Bunların her biri kendi alanları ve meslekleri doğrultusunda kimi gözlem ve incelemelerde bulunarak gezi notlarını kaleme almışlardır.⁵³

Seyahatnamelerin, şehir ve bölge tarihlerinin aydınlatılmasında diğer kaynaklarla birlikte eleştirel bir süzgeçten geçirilerek kullanıldıkları takdirde bazı bilgi boşluklarını dolduracağı bir gerçektir. Akademik olarak yapılan çalışmalarda seyahatnamelerin özellikle bir şehrin yahut bölgenin sosyal, siyasi ve ekonomik yapısını ortaya koyan çalışmalarda bir artış olduğu gerçektir. Ancak aynı şeyi Doğu Karadeniz Bölgesi için söylemek mümkün gözükmemektedir. Şöyle ki; bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla, bölge üzerine yapılan yüksek lisans, doktora, çeşitli sempozyumlarda sunulan bildiri ve makale gibi akademik çalışmalarda bölgeyibütüncül bir bakış açısı ile ele almadığı görülmektedir. Bu bağlamda bölge üzerine yapılan ilk çalışmalardan birisi, Sibel Ercümen tarafından 1991 yılında yapılan *XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz* adında yüksek lisans tez çalışmasıdır.⁵⁴ Ancak çalışma incelendiğinde birincil kaynak olarak kullanılan seyahatname sayısının görece az olduğu dikkat çekmektedir. Yine de bu çalışmanın bölge üzerine yapılan öncü çalışmalardan biri olması nedeniyle zikredilmesi önemlidir. Ayrıca Özgür Yılmaz tarafından 2006 yılında yapılan *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)* adlı yüksek lisans tez çalışması her ne kadar yalnızca Trabzon kentinin fiziki, sosyal, siyasi ve ekonomik yapısına odaklanmış olsa da bir kentin tarihini ortaya koymaya çalışması bakımından önemlidir. Yine Yılmaz tarafından 2012 yılında hem Osmanlı arşivlerinin hem de Fransız ve İngiliz arşivlerinin kullanılarak hazırlanan *Tanzimat Döneminde Trabzon* adlı doktora tez çalışması Trabzon'un 19. yüzyıldaki tarihini aydınlatmaya yönelik oldukça detaylı bir

⁵¹Anthony Bryer and David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol. I, Washington D.C, 1985, s.XXVIII-XLII.

⁵²Kudret Emiroğlu, "Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası", *Trabzon Kültür Sanat Yıllığı*, İstanbul 1989, s.189-219.

⁵³Emiroğlu, "Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası", s.190.

⁵⁴Sibel Ercümen, *XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz*, Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991.

çalışmadır. Ayrıca Yılmaz'ın *Doğuya Seyahat Bir Fransız Konsolosun Gözüyle 1830'ların Trabzon'undan Siyaset ve Toplum* adlı çalışmasını da ayrıca zikretmek gerekir. Yılmaz, bu çalışmasında Fontainer'in Trabzon'da konsolosluk yaptığı süre zarfında Fransız Elçiliği ve Dışişleri Bakanlığı ile yaptığı yazışmalarını eserin giriş kısmında detaylı olarak ele almaktadır. Bununla birlikte, o, bu çalışmasında Fontainer'in ülkesine döndükten sonra kaleme aldığı seyahatnamesi ile konsolosluk raporları arasında önemli benzerlikler bulunduğunu söyler. Dolayısıyla bir anlamda seyahatname literatürünün içerik bakımından sahip olduğu zenginliğin de altını çizer.⁵⁵

5. Tezin Amacı, Önemi ve Yöntemi:

Bölge üzerine son zamanlarda yapılan ve sayıları az olan akademik çalışmaların nicelik olarak artmasınıyöre tarihini aydınlatılmasında önemli bir rol oynayacağı açıktır. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'ninradikal olarak büyük bir değişim ve dönüşüm sürecine girdiği ve bunun sonucunda da pek çok alanda reformların yapıldığı bir dönem olmuştur. Elbette merkez de yapılan bu reformların beraberinde getirdiğisosyal, siyasi, idari ve ekonomik değişiklikler Osmanlı taşrası üzerinde de birtakım etkiler yaratmıştır. Bu bağlamda, sahip olduğu uluslararası ticari önem nedeniyle Doğu Karadeniz Bölgesinin bu değişim ve dönüşümün etkilerinin önemli ölçüde hissedildiği bir yer olduğu söylenebilir. Bu yönüyle bölge üzerine yapılan çalışmaların bölgenin geçmişiyle bugünü arasında bağlar kurmada, bölgenin siyasal, sosyal, idari, ekonomik, kültürel tarihinin aydınlatılması bakımından yaşamsal bir değer taşıdığı açıktır. İşte bu çalışmada, Doğu Karadeniz Bölgesinin 19. yüzyılın ikinci yarısında içinde bulunduğu, fiziki, sosyo-kültürel, siyasi ve idari yapıbölgeye gelen ve incelemelerde bulunan batılı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla, belge/doküman incelemesi, anlama ve anlamlandırma yöntemleriyle ele alınıp değerlendirilmeye çalışılacaktır. Çalışma zaman aralığı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısı (1850-1900) yılları arasını, coğrafi olarak ise Samsun, Trabzon ve Artvin'in de dâhil edildiği Doğu Karadeniz Bölgesini kapsamaktadır. Bölgede yer alan, Ordu, Giresun ve Rize gibi illere ilişkin, gezi notlarında kayda değer bir bilgi bulunmadığından, bu iller teze dâhil edilmemiştir.

Tezin I. bölümünde batılı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla bölgenin fiziki yapısı ele alınarak değerlendirilecektir. Fiziki bölüm adı altında şehirlerin yüzey şekilleri, tarihi geçmişleri, şehrin yerleşim alanı ve görünümü, iklim ve bitki örtüsü, kale ve limanı, sokaklar ve mahalleler ve konut tipleri, şehrin ulaşım ağı gibi temel şehir görüntüsü batılı seyyah ve araştırmacılarının eserlerinde yer alan izlenimlerinden yola çıkarak değerlendirilecektir. Tezin II. bölümünde bölgenin demografik yapısı, bu yapıya etki eden salgın hastalıklar ve göç gibi kimi faktörler, cemaatler ve birbirleri olan münasebetleri, kılık kıyafet ve toplumsal mekânlar batılı seyyah ve araştırmacıların bölgeye geldikleri esnada kaleme aldıkları birtakım gözlem ve incelemelerinden yola çıkılarak tahlil edilerek değerlendirilmeye çalışılacaktır. Tezin III. bölümünde ise ilk olarak bölgenin 19. yüzyılın ilk ve ikinci yarısındaki idari yapısı, bölgenin yöneticileri ve yönetim anlayışı ve yüzyılın ikinci yarısında yörenin içinde bulunduğu asayiş ve güvenlik gibi konular batılı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla ele alınarak değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

⁵⁵ Özgür Yılmaz,(çev. ve ed.), *Doğuya Seyahat Bir Fransız Konsolosun Gözünden 1830'ların Trabzon'undan Siyaset ve Toplum*, İstanbul: Heyamola Yayınları, 2015.

6. Çalışmada Kullanılan Seyyah ve Eserlerinin Tanıtımı:

Bu çalışmada, gezi notlarını kullandığımız seyyah ve araştırmacıların bölgeye geliş tarihleri, kısa yaşam öyküleri ve bölgeden söz eden seyahatnameleri kronolojik olarak aşağıda verilmiştir. İsmi yanında parantez içerisinde verilmiş rakamlar, seyyahın bölgeye geliş tarihini göstermektedir.

1. **FrederickWalpole (1850):**İngiliz asıllı bir politikacı ve seyyahdır. 18 Eylül 1822-1 Nisan 1876 yılları arasında yaşamıştır. Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851, Including a Visit to Nineveh* adlı gezi notlarına dayanan bir eser kaleme almıştır. Onun, 19. yüzyılın hemen başında yaptığı seyahatinin temel amacı İsmaili tarikatına ait olan dağ kalelerini keşfetmekti.⁵⁶ Seyyah eserinde ayrıntılı bir şekilde Nusayriilerin kimi geleneklerinden ve yaşam biçimlerinden söz etmektedir. Walpole, Doğu Karadeniz Bölgesinde de bulunmuştur. Onun özellikle Samsun ve Trabzon'a dair eserinde önemli bilgiler verdiği görülmektedir.
2. **HumphrySandwith (1854):**İngiliz asıllı askeri doktordur; Bridlington'da dünyaya gelmiştir. 1822–1881 yılları arasında yaşayan Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army* adlı eseri kaleme almıştır. O, Kırım Savaşı sırasında sıhhiye görevlisi olarak Kars'ta bulunmuştur. Kuşatma sırasında kaleme aldığı raporlarını ülkesi İngiltere'ye döndükten sonra kraliçe Victoria'ya sunmuştur. Trabzon'da da bulunan seyyah kentin özellikle siyasi durumundan ve transit ticarete oynadığı önemli rolden söz eder.⁵⁷
3. **Murat Efendi (1854):** Alman bir baba ile Avusturya asıllı bir annenin çocuğu olarak 1805 yılında dünyaya gelen Franz Xaver Werner oldukça iyi bir eğitim aldı. Orduda asker olarak görev yaptığı sırada Kırım Savaşında nedeni bilinmeyen bir şekilde Osmanlı Devleti'ne sığınır. Bu olaydan sonra dinini değiştirmeden sadece mahlas olarak değil ömrünün sonuna kadar, yani 1881 yılına kadar kullanacağı Murat Efendi adını alır. Çok sayıda bildiği yabancı dilin yanı sıra divan şiirlerini Almancaya çevirebilecek düzeyde Türkçe'ye hâkimdir. Osmanlı bürokrasisinin çeşitli kademlerinde görev yapan seyyah pek çok konuya dair gözlem ve incelemelerini *Türkische Skizzen* adlı eserinde bir araya getirir. Eser İstanbul'dan ayrıldıktan sonra 1877 yılında yayımlandı. Eser Türkçeye, Alev Sunata Kırım tarafından *Türkiye Manzaraları* adı ile 2007 yılında çevrildi. Murat Efendi çeşitli seyahatler çerçevesinde Ünye'de de bulunur. Onun bu küçük Karadeniz kasabasının özellikle sosyal ve kültürel yaşamına dair verdiği ayrıntılı bilgiler oldukça önemlidir. Seyyah Trabzon'da da bulunur. Ancak Ünye ile mukayese edildiğinde kente dair daha az bilgi verir.⁵⁸
4. **R. Macdonald (1855):** İskoç asıllı olan Macdonald, 1804 yılında doğdu; çok erken yaşlardan itibaren İngiliz ordusunda asker olarak yazılıp Fransızlara karşı savaşmayı arzu etti. Nisan 1831 tarihinde İngiliz ordusuna katıldı. Orduda çeşitli terfiler alamsına karşın, kronik romatizma hastalığı sebebiyle görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Ordudan ayrıldıktan sonra, görev esnasında bulunduğu yerlerde kayıt altına aldığı

⁵⁶ Özgür Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006, s.15.

⁵⁷HumphrySandwith,*A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army*, London, 1856, s.98.

⁵⁸Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, Alev Sunata Kırım (çev.), İstanbul. Kitap Yayınevi, 2007, s.9-20.

gözlemleri *Personal Narrative of Military Travel and Adventures in Turkey and Persia* adıyla 1859 yılında Londra'da yayımlanmıştır. Macdonald, ressam Lewis ile birlikte Trabzon'dan Erzurum'a geçmiştir.⁵⁹

5. **A.D. Mordtman (1858):** Alman asıllı seyyah 1811-1879 yılları arasında yaşamıştır. Araştırmacı olan Mordtman, *Anatolien, Skizzen Und Reisebriefe Aus Kleinasien*(1850-1859),adlı eseri kaleme almıştır. Mordtman, Osmanlı coğrafyasına devlet görevi ile gelmiş ve uzun yıllar bun coğrafyada bir Osmanlı olarak yaşamını tamamlamıştır. Seyyah, Avrupalı bir görevli olarak geldiği bu coğrafyada daha sonra bir memur hatta bilim adamı statüsünde yaşamını sürdürmüştür. O, kendisi gibi Alman olan Heinrich Barth ile birlikte Anadolu'nun çeşitli yerlerinde arkeolojik çalışmalar yapmıştır.Mordtman yaşadığı süre zarfında Avrupa'da çeşitli süreli yayınlarda yayımlanmak üzere gerek İstanbul'u gerekse değişik amaçlarla seyahat ettiği Osmanlı coğrafyasını siyasi ve etnografik açıdan ele alan yazılar kaleme almıştır. Trabzon ve Samsunda da bulunan seyyah okuyucuya bu iki kente dair de kimi bilgiler aktarır.⁶⁰
6. **Baron Julius vonMinutoli (1860):**Minutoli, 1804-1860 yılları arasında yaşamıştır. 25 Haziran 1857 tarihinde Prusya ile İran arasında imzalanan dostluk ve ticaret antlaşması çerçevesinde gönderilecek heyete başkanlık etmiştir. Heyet, 1859 yılının sonunda Berlin'den yola çıkar. 24 Şubatta İstanbul'a gelen heyet Sultan Abdülmecit tarafından kabul edilir. Minutoli ve beraberindeki heyet 6 Mart 1860 tarihinde ise Trabzon'a gelir ve burada 6 gün kalır. Minotoli Trabzon'da kaldığı süre zarfında izlenimlerini kayıt altına almıştır. Ancak bu seyahat esnasında hayatını kaybedince onun gezi notlarını *Reise der königlich Preussische Gesandtschaft nach Persien* adı altında Dr. Heinrich Brugsch derleyerek bir kitap haline getirir.⁶¹
7. **ArminiusVambery (1862):** Macar asıllı olan Vambery 1832-1913 yılları arasında yaşamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla fakir, dindar bir Yahudi ailesine mensuptur. Etnoğrafya ve filoloji alanlarında araştırmalar yaptı. Pek çok dilde yetkinlik kazandı. Bildiği diller arasında Avrupa dilleribaşta olmak üzere Arapça, Türkçe ve Farsça gelmektedir. Macar halkının Asya menşelerini bulmak amacıyla 22 yaşındayken İstanbul'a seyahat edip orada Asif Bey ve Rıfat Paşa'nın hizmetinde Avrupa dilleri hocası olarak çalıştı. İstanbul'da bulunduğu esnada (1857-1863) Türkçe'nin farklı ağız ve lehçelerini öğrenme fırsatı elde etti. Bununla birlikte, Türk tarihinden bazı eserlerin çevirilerini yaparak Almanca-Osmanlıca bir sözlük de yayınladı. Vambery, Macar İlimler Akademisinin desteği ile Sünni bir derviş kılığına girerek 1861-64 yılları arasında batılılara neredeyse kapalı bir bölge olan Ermenistan, İran ve Türkistan'ı gezdi. İngiltere Jeoloji Enstitüsünün hizmetinde ve Britanya Krallığının emrinde bir casus olarak Raşid Efendi müstear adıyla önce İstanbul'dan gemiyle Trabzon'a, oradan da katır üstünde kervanlarla Tebriz ve Isfahan'a seyahat etti. Onun bu seyahati esnasında kaleme aldığı gezi notları *The Life and Adventures of Arminius Vambery* adı ile 1914 yılında Londra'da yayımlandı.⁶²
8. **H. J. Van Lennep (1864):**1815 yılında İzmir'de oldukça eğitilmiş bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Eğitimi için ailesi tarafından Amerika'ya gönderilen Lennep orada misyoner olmuştur. Seyyah 1840 yılında American Board of Commissioners for

⁵⁹<https://blogs.stockton.edu/anatolia/2014/05/05/robert-macdonald/> (11.06.2015)

⁶⁰Yeliz Okay, "Etnoloji/Etnografyanın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Türk Yurdu*, S. 310,(Haziran) 2013, s.57.

⁶¹İlhan Pınar, 19. *Yüzyıl Anadolu Şehirleri Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, İlhan Pınar (der.ve çev.), İzmir 1998, s.105.

⁶²Ahmet Özalp (haz.), *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, İstanbul 1979.

Foreign Missions (Amerikan Yurtdışı Misyonerliği Komiserliği Masası) misyoneri olarak İzmir'e gelerek misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Bu faaliyetleri doğrultusunda 1840-1869 yılları arasında Anadolu, Suriye ve Balkanlarda da yeni bir misyonerlik teşkilatı kurmuştur. Bu çalışmaları doğrultusunda öncelikle İzmir olmak üzere İstanbul, Tokat, Mısır ve Doğu'da oldukça kapsamlı seyahatler yapmıştır. Lennep'in bu seyahatleri esnasında kaleme aldığı *Travels in the Little-Known Parts of the Asia Minor* adlı eseri 1870 yılında yayımlanmıştır.⁶³ O, seyahat esnasında gemi ile geldiği Samsun kentinde de kısa bir süre kalarak kente ve kentin 1864 yılında yaşadığı göçe dair oldukça önemli bilgiler verir.

9. **Augustus Henry Mounsey (1865):** 1834–1882 yılları arasında yaşamıştır. İngiliz asıllı bir diplomattır. Diplomatik kariyerine 1857 yılında Lizbon'da başlamış, buradan ilk olarak Hannover'e ardından da Viyana'ya diplomat olarak gönderilmiştir. Mounsey, Kasım 1865 tarihinde ise İran'a bir seyahat gerçekleştirdi. Seyyah, bu seyahatini gemi ile gerçekleştirmiş ve gemi seyahati esnasında ise Sinop, Samsun ve Trabzon'u da görme fırsatı elde etmiştir. Mounsey, bu gezi esnasında kayıt altına aldığı gezi notları ise *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia* adı ile 1872 yılında Londra'da yayımlanmıştır.⁶⁴
10. **Theophile Deyrolle (1869):**1844'de Paris'te dünyaya geldi 14 Aralık 1923'de öldü. Fransa hükümeti tarafından Türkiye'nin doğu illerinde inceleme yapmak üzere görevlendirildi. Doğa bilimci olan Deyrolle 1869yılıının Şubat ayında Trabzon'a gelmiştir. Akabinde ise Trabzon'dan ayrılarak araştırma yapmak üzere Tortum ve Van'a doğru yola çıkmıştır. Seyyah ve araştırmacı olan Deyrolle seyahati esnasında ilginç bulduğu bazı yapıtların ve olayların da bizzat resmini çizmiştir. O, yaptığı bu geziye ilişkin gezi notlarını 1875 yılında Fransa'da yayınlanan bir dergide *Lazistan'dan Ermenistan'a Seyahat* adıyla yayımlamıştır. Bu eser Türkçeye 1939 yılında bir seçkisi yapılarak "1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat" adıyla çevrilmiştir. Deyrolle eserine koyduğu özgün resimlerle okuyucuya Trabzon kenti hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁶⁵
11. **A. A. T. Cunynghame (1871):**1812-1884 yılları arasında yaşamıştır. İngiliz ordusunda üst düzey asker olarak görev yapmıştır. O, Kırım Savaşı esnasında bölgede askeri hizmetlerde bulunmuştur. Hatta savaş esnasında Türk bölüğünün kumandanlığını da yapmıştır. Bu nedenle padişah tarafından kendisine hizmetlerinden ötürü korgeneral rütbesi ve çeşitli madalyalar verilmiştir. 1861yılında ise İngiliz ordusunda tümgeneralliğe terfi etmiştir.1877 yılında general olmuş ve bundan kısa bir süre sonra 1879 yılında da emekliye ayrılmıştır. Keskin bir gözlemci ve seyyah olan Cunynghame, seyahatleri esnasında kayıt altına aldığı izlenimlerini birkaç kitapta toplamıştır. Bunlardan birisi de 1872 yılında Londra'da yayımlanan *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871* adlı eseridir.⁶⁶
12. **James Bryce (1876):**10 Mayıs 1838 – 22 Ocak 1922 yılları arasında yaşamıştır. İngiliz tarihçi, devlet adamı ve diplomat olan Bryce Rusya'dan başladığı seyahatini İstanbul'da sonlandırmıştır. Gezi notlarını kaleme aldığı eseri *Transcaucasia and*

⁶³Henry J. Van LENNEP, *The Oriental Album: Twenty Illustrations; in Oil Colors of the People and Scenery of Turkey*, Pars Tuğlacı (yay. haz.), İstanbul: Altayhan Matbaası, 1985, s.95.

⁶⁴Nicholas Murray, *a Corkscrew is the Most Useful: The Travellers of Empire*, UK 2009, s.150; ayrıca bkz. <http://www.thegazette.co.uk/London/issue/24299/page/884>.

⁶⁵Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Trabzon 1999, s.135.

⁶⁶www.worcestershireregiment.com/wr.php?main=inc/o_cunynghame(16.12.2015)

Ararat: Being Notes of A Vacation Tour In the Autumn of 1876 adı ile 1876 yılında yayımlanmıştır. Seyyah daha çok I. Dünya Savaşı esnasında Arnold Toynbee ile birlikte kaleme aldıkları *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire 1915-16* adında Osmanlı Devletinin Ermenilere soykırım uyguladığını iddia eden kitap ile dikkat çekmektedir.⁶⁷ Seyyah seyahati sırasında Samsun ve Trabzon'da da bulunmuştur. O, özellikle Trabzon şehrinin fiziki, sosyal ve siyasi yapısı hakkında bazı önemli bilgiler aktarır.

13. **Henry C. Barkley (1879):** 1825–1895 yılları arasında yaşamıştır. İngiliz seyyah ve mühendis olan Barkley, özellikle Osmanlı Devletinin Balkan topraklarında uzun süreli kalmıştır. Bu sebeple, bölgenin sosyal ve kültürel yapısı üzerine önemli bilgiler veren birkaç eser yayımlamıştır. Barkley ayrıca Osmanlı Devletinin ilk demiryolu yapım projelerinde de bulunmuştur. Onun bu seyahatleri esnasında kayıt altına aldığı gezi notları *A Ride Through Asia Minor and Armenia* adı ile 1891 yılında yayımlanmıştır. Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk adıyla 2007 yılında Nil Demir tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Kendisinin bir mühendis olmasından kaynaklanmış olsa gerek bize ağırlıklı olarak Trabzon kentinin fiziki yapısı ve Trabzon-Erzurum yoluna dair önemli bilgiler aktarır.⁶⁸
14. **Henry Fanshawe Tozer (1879):** İngiliz yazar, akademisyen ve seyyahdır ve 1829-1916 yılları arasında yaşamıştır. Kendi ifadesine göre, Tozer aslında Anadolu'ya 1874 yılında gelmeyi planlar. Ancak o yılda baş gösteren büyük kıtlık nedeniyle bu seyahatini ertelemek zorunda kalır. Akabinde patlak veren 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı onun bir kez daha bu seyahat planını ertelemesine sebebiyet verir ve ancak 1879 yılında çok arzu ettiği bu seyahati gerçekleştirme fırsatı yakalar. Seyyahın bu gezi esnasında gözlem ve incelemelerine dayanan gezi notları ise 1881 yılında *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* adı ile yayımlanır. Tozer bu seyahati esnasında hem Trabzon hem de Samsun'da bulunur. O, Trabzon kentinin önemli mimari simgelerinden olan Sümela Manastırı, kent ve çevresinin iklim ve bitki örtüsü, nüfusu gibi konularda bazı bilgiler aktarır. Samsun kentine dair ise savaş sonrası transit liman olması nedeniyle bölgeye gelen Çerkez göçmenlerden ve onların yarattığı asayiş ve güvenlik sorunlarından bahseder. Tozer Samsun'dan ayrıldıktan sonra iç kesimlere doğru yolculuk eder ve konakladığı Çakallı Han hakkında da önemli bilgiler verir.⁶⁹
15. **Gabriel Bonvalot (1886):** Fransız asıllı olan Bonvalot, 13 Temmuz 1853 – 10 Aralık 1933 yılları arasında yaşamıştır. O, Orta Asya ve Tibet üzerine birtakım incelemelerde bulunmuş bir araştırmacıdır; 1880-82 yılları arasında Rusya kontrolünde olan Orta Asya'yı gezmiş ve Buhara, Hazar Denizi ve Kafkaslar üzerinde Fransa'ya dönmüştür. Onun seyahatleri Fransız devleti tarafından finanse edilmiştir. 1886 yılında beraberinde hem etnografya üzerine uzman hem de botanikçi olan Capus ve ressam Albert Pepin ile birlikte Rusya kontrolünde olan Orta Asya'ya gitmiştir. Bu seyahatlerine Taşkent'ten yola çıkarak başlamışlar ve Afganistan sınırına kadar gitmişlerdir. Kış boyunca Semerkant'ta kalmışlar Çin'e ulaşmak için kuzey-güney istikametinde Pamir dağlarını nasıl geçebileceklerinin yolunu bulmaya çalışmışlardır. Bonvalot'un bu gezi sırasında kayıt altına aldığı izlenimleri 1889 yılında *Du Caucase Aux Indes a Travers Le Pamir* adıyla yayımlanmıştır.⁷⁰

⁶⁷<http://www.anb.org/articles/16/16-01827.html> (16.12.2015)

⁶⁸B. A. Knox, *Australian Dictionary of National Biography*, Vol. 3, Melbourne University Press, 1969, s. 95-96.

⁶⁹Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881, s.viii.

⁷⁰http://www.questia.com/library/encyclopedia/bonvalot_pierre-gabriel_edouard.jsp (21.12.2015)

16. **Edwin Lord Weeks (1892)**: Amerikalı bir sanatçı olan Weeks 1849-1903 yılları arasında yaşamıştır. Varlıklı bir aileye mensup olduğundan ötürü, onun seyahat ve resim tutkusu ailesi tarafından sürekli desteklenmiştir. Seyahatnamesinin giriş kısmında verdiği bilgilere bakılırsa, asıl seyahat rotalarını Semerkant, Herat ve Afganistan üzerinden Hindistan oluşturmasına rağmen, Afganistan'daki iç savaş nedeniyle birlikte seyahat ettiği grupla güzergâhı iptal etmek durumunda kalırlar. Yeni güzergâhlarını Meşhed üzerinden İran olarak belirlemelerine rağmen, bölgede patlak veren kolera salgını sebebiyle bu planlarını da terk etmek zorunda kalırlar ve bir gemi ile İstanbul'a doğru yola çıkarlar. Amaçları İstanbul'dan Trabzon'a oradan da Tebriz'e geçmektir. Seyyah, 22 Temmuz 1892 tarihinde gemiyle Trabzon'a gelir ve burada kısa bir süre kalır. Kentte kaldığı süre zarfında ise şehre dair izlenimlerini kayıt altına alır. Weeks'in bu gezi esnasında kaleme aldığı izlenimleri 1896 yılında *From the Black Sea Through Persia and India* adı ile yayımlanır.⁷¹
17. **H. F.B. Lynch (1893)**: Henry Finnis Bloss Lynch, 1862 yılında İrlandalı bir ailenin çocuğu olarak Londra'da dünyaya gelmiş, 1913 yılında vefat etmiştir. Ticaretle uğraşan ailesi, işleri gereği İran ve Mezopotamya bölgesi ile yakından ilgilenmişler ve bu bölge ile ticaret yapmaları nedeniyle her yerini gezmişlerdir. Lynch de ailesinin işinden kaynaklanan sebeplerle yapmış olduğu geziler münasebetiyle önceden bu bölgeler hakkında oldukça detaylı bilgilere sahiptir. Lynch ilk olarak 1893 ve akabinde ise 1898 yılında bölgeye yaptığı seyahatlerini *Armenia, Travels and Studies* adı ile iki cilt halinde yayımlamıştır. O, bu seyahatleri esnasında yalnızca Ermeni coğrafyası hakkında değil, aynı zamanda Trabzon, Batum, Ani, Kars, Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Malazgirt, Ahlat, Nemrut Gölü, Bingöl, Bayburt gibi Kuzey ve Doğu Anadolu bölgelerini de gezmiştir. Lynch, gezdiği yerlere dair, bir coğrafyacı üslubuyla bilgiler sunmasının yanı sıra, gezdiği yerlerin mimari dokusuna dair de ayrıntılı bilgiler verir. Buna ek olarak, bazı yörelerde dikkatini çeken ve kendisine farklı gelen insan profillerinin ve mimari yapılarının kimi fotoğraflarını ve yerleşim yerlerinin planlarını da gezi notlarında ek olarak vermektedir. Seyyah, ilk olarak 1893 yılında geldiği Trabzon'un coğrafi, fiziki ve mimari dokusuna dair gezi notlarında oldukça önemli ve detaylı bilgiler vermektedir.⁷²
18. **E. A. Brayley Hodgetts (1895)**: 1859-1932 yılları arasında yaşamıştır. İngiliz asıllı olan Hodgetts'in seyahatnamesinin giriş kısmında verdiği bilgilere bakılırsa, Daily Graphic adında bir gazetede muhabir olarak çalışmaktadır. O, 1895 yılının başlarında Doğuya bir seyahat yapmıştır. Onun bu seyahatinin amacı Osmanlı topraklarında vuku bulan Ermeni olaylarını yerinde gözlemlemek ve birtakım görüşmeler yaparak bunları kayıt altına almaktır. Seyyah, bu amaç doğrultusunda bir Avusturya buharlısına binerek Trabzon'a gelmiştir. O, şehirde kaldığı süre zarfında bazı kişilerle görüşmüştür. Bu görüşmeler sonucu bölgede yaşanan olaylara dair izlenimlerini kayıt altına almıştır. Hodgetts, bu gezi esnasında kayıt altına aldığı izlenimlerini *Round About Armenia: The Record of a Journey Across the Balkans Through Turkey, The Caucasus, and the Persia in 1895* adı ile 1896 yılında yayımlamıştır.⁷³
19. **George H. Hepworth (1897)**: 1833-1902 yılları arasında yaşamıştır. Amerikalı gazeteci olan Hepworth, New York Herald gazetesi tarafından Osmanlı topraklarında vuku bulan Ermeni olaylarını yakından incelemek üzere Türkiye'ye özel muhabir

⁷¹Edwin Lord Weeks, *From The Black Sea Through Persia and India*, New York 1896, s.viii.

⁷²<http://www.doukhobor.org/Lukeria.html>. 11.06.2011.

⁷³E. A. Brayley Hodgetts, *Round About Armenia: The Record of a Journey Across the Balkans Through Turkey, The Caucasus, and the Persia in 1895*, London 1896, s.vii.

sıfatıyla gönderilir. O, İstanbul'dan bir gemiye biner. Bu gemi yolculuğu esnasında kısa süreli de olsa Samsun'u görme şansını yakalar. Akabinde 1895 yılında Trabzon'da çıkan olaylar hakkında bilgi edinebilmek amacıyla Trabzon'a geçer. O'nun seyahatnamesinin giriş kısmında da belirttiği üzere amacı sadece tarafsız ve önyargısız bir gözlemci olmak değil aynı zamanda bir araştırmacı olmak iddiasındadır. O, sadece tarafsız ve önyargısız bir gözlemci olmak amacı ile hareket etmemiş aynı zamanda iyi bir araştırmacı olmak iddiasında da olmuştur. Bazı yorumlarında geldiği kültürün ve dinin etkisinde kalmasına rağmen, diğer seyyah ve araştırmacılarla mukayese edildiğinde onun olayların temelinde yatan gerçek nedenleri araştırmacı bir gözle görmeye ve ortaya koymaya çalışmış biri olduğu söylenebilir. Hepworth'un bu gezi esnasında tuttuğu gezi notları 1898 yılında *Through Armenia On Horseback* adıyla yayımlanmıştır.⁷⁴

20. **Amand Von Schweiger-Lerchenfeld (1878):**Schweiger 1846 yılında Viyana'da dünyaya geldi, 1910 yılında ise hayatını kaybetti. O, gazeteci, yazar ve seyyah. Zengin bir aileden geldiği için 1870'li yıllardan itibaren bilimsel amaçlı çalışmalara yapmak için seyahatlere çıkmıştır. Bu geziler kapsamında, ilk olarak İtalya, Balkanlar ve İstanbul'da bulundu. Gazeteci kimliği ile Bosna-Hersek olayları esnasında bölgeye geldi. Seyahatlerini konu alan 30 kadar eseri bulunmaktadır. Onun eserlerinde başta Balkan ülkeleri olmak üzere, Afrika ve Kafkasya'nın sosyo-kültürel tarihi hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.⁷⁵ Onun bölgeye dair izlenimlerini kayıt altına aldığı *Armenien* adlı eseri ise 1878 yılında yayımlanmıştır.
21. **W. Petersen (1882):**1954 yılında Leal, Esland'da doğdu; 1933'de Talin'de vefat etti. Alman asıllı olan seyyah, eğitimini Almanya'da tamamlamıştır. Hayvan Bilimleri üzerine eğitim veren bir üniversiteye devam etmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra 1876-77 yıllarında bilimsel araştırma ve çalışmalar yapmak üzere seyahatlere çıkmıştır. Bu seyahatleri kapsamında 1881 yılında ilk olarak İran'a oradan da Trans Kafkasya bölgesine geçer. Rusya'da bulunan coğrafya derneğinde üst düzey görevlerde bulunan Petersen, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında Artvin'in Rus hâkimiyetine geçmesi üzerine bölgenin yer altı ve yer üstü zenginliklerini tetkik etmek üzere Rusya'nın bir görevlisi olarak bölgeye gelir. Bölgede bulunduğu esnada tuttuğu gezi notları ise *Aus Transkaukasien und Armenien* adı ile 1885 yılında Leipzig'de yayınlanır.

⁷⁴Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2011, s.64-65.

⁷⁵http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1-S/Schwiger-Lerchenfeld_Amand_1846_1910.xml (18.06.2015)

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNİN FİZİKİ YAPISI

Bu bölümde 19. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Karadeniz Bölgesine gelmiş olan seyyahların Samsun'dan başlayıp Artvin'e kadar olan seyahatleri kronolojik bir sıra takip edilerek bölgenin fiziki durumuna dair edindikleri izlenim ve görüşleri anlatılmaya çalışılacaktır. Çalışmaya ilk olarak bölgenin fiziki durumu ile başlanmasının nedeni ise genellikle seyahatnamelerin büyük bir kısmının seyyahların buldukları bölgenin yahut yerin fiziksel çevresinin tasviri ile başlamasıdır. Bu nedensiz değildir; çünkü seyyahlar genellikle seyahat notlarının hedef kitlesi olan okuyucunun ilgisini uyandıracak geleneksel, sosyo-kültürel ve dinsel özellik taşıyan mekânların üzerinde durmaktadırlar.⁷⁶ Bu bağlamda gezginlerin şehirde yahut bir yerde buldukları sınırlı zaman dilimi içinde o yere dair meraklı bir okuyucu kitlesinin ilgisini çekebilecek ve merak uyandıracak farklılıklar ve ayrıntılar üzerinde durarak bunları notlarına dâhil ettikleri göze çarpmaktadır.

Bu gezi notlarında bölgenin fiziki yapısı başlığı altında büyük ölçüde şehirler üzerinden, bölgenin yüzey şekilleri, kentin simgesi olan özel oluşumlar gibi topografik tanımlar, şehirlerin yerleşim alanı ve görünümü, iklim ve bitki örtüsü, sosyal hayatın merkezi olarak çarşı, pazar ve meydanlar, şehirlerin kalesi ve limanı, sokaklar, mahalleler, konut tipleri, ulaşım ağları, dini, askeri, sosyal ve ticari amaçlı yapılar⁷⁷ ele alınmaktadır. Bu çalışmada seyyahların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla Doğu Karadeniz Bölgesinin 19. yüzyılın ikinci yarısında içinde bulunduğu fiziki yapı tespit edilerek irdelenecektir. Böylece bölgenin adı geçen yüzyılda sahip olduğu fiziki yapı, bu yapı üzerindeki sosyal yapı ve buna etki eden unsurlar⁷⁸ ele alınacaktır. Konu ele alınırken Trabzon, bölgenin vilayet merkezi olduğu için, öne alınmış, ardından Samsun ve Artvin incelenmiştir. Bu sıralama, incelediğimiz dönemde, yerleşim merkezlerinin idari ve siyasi önem sırasını yansıtmaması bakımından da önemlidir.

1.1. Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre Trabzon ve Çevresi

Tarihçiler tarafından M.Ö 2000'li yıllarda kurulduğu var sayılan Trabzon, coğrafi konumu ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasından ötürü Yunan kolonileri, Persler, Romalılar, Bizans ve Osmanlılar gibi pek çok milletin ilgisini çekmiş ve kent değişik siyasi oluşumların hâkimiyetinde kalmıştır.⁷⁹ Trabzon Anadolu'nun kuzey doğusunda, Doğu Karadeniz bölgesinde önemli bir vilayet olarak tarih boyunca önemini korumuştur. Kentin daha ilk çağlardan itibaren, bölgenin hemen hemen tek limanı olması, Anadolu'nun içlerine, hatta Doğu Anadolu üzerinden Güney Kafkasya ve İran'a ulaşan konumu ile geniş bir hinterlanda sahip olması şehrin önemini artırmıştır.⁸⁰

Efsanelere göre, Roma'dan (İ.Ö 753), İstanbul'dan (İ.Ö 660), Paris'ten (İ.Ö 52), Londra'dan (İ.Ö 43) önce, İ.Ö 756 yılında kurulmuş olan Trabzon şehri, Heredotos'tan (İ.Ö 490-425) Ksenophon'a (İ.Ö 430-355?), Strabon'dan (İ.Ö 63-21) Plinus'a (İ.Ö 23-79),

⁷⁶Emre Mardan, "Seyahatnamelerde Anadolu Kenti", *IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981)*, C.III, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985, s.1311-1312.

⁷⁷Özgür Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, s.600-601.

⁷⁸Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından..." , s.600.

⁷⁹Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.17.

⁸⁰Şehabattin Tekindağ, "Trabzon", *İA*, C. 12/1, s.456.

Arrianus'dan (İ.S 95-178?), Marselinus (İ.S 330-400), Zosimus (V. yy.) Prokopius'a(ölm. 562?) kadar Yunan, Roma, Bizans eserlerinde, yapıları, ürünleri, siyasal mücadelelere katılımı, doğu seferleri için üs oluşu nedeniyle tarihte yer almış önemli bir kenttir.⁸¹

Arkeolojik araştırmaların ve kazıların sonuçlarına göre, Karadeniz'in iskâna elverişli yerlerinde gerek güney ve batıda gerekse kuzey ve doğuda, insanlık tarihinin en eski çağlarından beri insan yerleşimlerinin olduğu anlaşılmaktadır.⁸² Bunun yanı sıra, Trabzon Akdeniz'in uluslararası seyahatler için güvenli olmadığı 1258'den, Karadeniz'in Osmanlı gölü haline gelişine kadar, doğu-batı geçişinin önemli bir kapısı olmayı sürdürmüştür. İlhanlılarla görüşmek isteyen Fransa elçisi Rubriquis (1240), İngiltere elçisi Langley (1292), Timur'a elçi olarak İspanya'dan yola çıkan Clavijo'dan (1404), Hindistan, Çin'e, Sumatra'ya kadar giden rahiplerin kullandıkları yol Trabzon yoludur.⁸³ Bu nedenle, bölgeye olan ilgi 19. yüzyılda da devam etmiş, 1830'lardan itibaren kente yönelik ilgi sadece Avrupa Rönesans'ı ve Aydınlanmasının antikçağlara duyduğu romantik kültürel ilgiyle sınırlı kalmamış, başta İngiltere'nin Rus yayılmasına karşı Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü koruyup korumama kararı çerçevesinde belirlenip, doğrudan ticari menfaatlerle de iç içe geçmiştir. Bu bağlamda, bölgeye gelenlere tüccar ve konsololar, gezginler, misyonerler, botanikçi, tarihçi ve sanat tarihçileri de katılmıştır.⁸⁴

Bizim tespitlerimize göre, kente 19. yüzyılın ikinci yarısında gelen ilk seyyah, Frederick Walpole'dur. 1850 yılında Erzurum'dan Trabzon'a gelen ve burada bir dizi incelemeler yapan Frederick Walpole, Trabzon'un fiziki yapısına dair izlenimlerine, Erzurum ve Trabzon arasında yer alan başlıca durak noktalarından biri olan Cevizlik'le başlar. İlk olarak seyyah, Cevizlik ve Trabzon arasında bulunan mesafenin at sırtında 6, Erzurum'dan Trabzon'a ise toplam mesafenin 58 saat olduğunu söyler.⁸⁵ Daha sonra buranın fiziki tasvirini yapmaya yönelir:

*Cevizlik, içinde birkaç hanın, nalbantın ve birkaç dükkânın olduğu küçük bir kasabadır. Ayrıca kasabada eskiden kilise olarak kullanılan fakat şimdi camiye çevrilen bir yapı daha bulunmaktadır. Hava gittikçe kararmasına rağmen, bu görüntü kasabanın manzarasını daha cazip hale getiriyordu. Kısa bir süre içinde şiddetli bir yağmur başladı ve kendimize sığınacak bir yer aramaya koyulduk, fakat bu muhteşem doğa olayını izlemek de ayrı bir güzeldi.*⁸⁶

Walpole, Trabzon- Cevizlik arası yol güzergâhında bulunan yolların oldukça kötü durumda olduğunu, bundan ötürü yük taşıyan hayvanların bata çıka zorla ilerleyebildiğini ve Trabzon'a doğru yaklaşıldıkça dağ yükseltilerinin azaldığını belirtir.⁸⁷ Onun verdiği bilgilerden yola çıkılarak Cevizlik- Trabzon arasında bulunan yolun seyahat edenler açısından sorun yaratan, oldukça bakımsız ve bozuk olduğu anlaşılmaktadır. Seyyah, kente geldikten sonra sağlık gerekçesi ile pek çok yabancıların tabi tutulduğu karantina binası hakkında da bilgi verir:

⁸¹Kudret Emiroğlu, "Dünyadan Bakınca Trabzon", *Bir Tutkudur Trabzon*, İ. Günday Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu, Cüneyt Akalın (haz.), İstanbul 1997, s.232.

⁸²İ. Kılıç Kökten, "Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri", *DTCFD*, III/5, 1944, s.465-486; Muammer Gül, " XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri İle Trabzon Rum Devleti Arasında İlişkiler: Trabzon Ve Çevresinin Fethi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih- Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, C.I, Trabzon 2002, s.59.

⁸³Emiroğlu, "Dünyadan Bakınca Trabzon", s.235.

⁸⁴Emiroğlu, "Dünyadan Bakınca Trabzon", s.237.

⁸⁵Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.212-213.

⁸⁶Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.213-214.

⁸⁷Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.213-214.

*Karantina binası, denize tepeden bakan bir noktada ve şehrin en güzel yerlerinden birinde bulunmaktadır. Bina eski bir Trabzon Paşası tarafından yapılmıştır. Bu paşa hakkında İstanbul'a kadar giden söylentiler neticesinde görevden alınmıştır. Bu bina büyük bir kule ve diğer binalarla birlikte, kara tarafında yürümek için kullanılan sanki yıkılacakmış gibi duran taraçalardan oluşmaktadır. Kaldığı odadan soylu Kafkas dağları gözüküyordu.*⁸⁸

19.yüzyılın hemen başlarında Trabzon'da bulunan Bijikyan da Üçüncüoğlu Ahmet tarafından 1740 senesinde yaptırılan bu binanın surla çevrili, yüksek ve güzel manzaralı olduğunu, batı tarafında, yüksek bir kayanın üzerine kurulduğunu, sarayın doğudan Lazistan'a, batıdan Yoros'a, kuzeyden de denize nazır bir mevkiye olduğunu söyleyerek yapıya dair benzer bilgiler verir.⁸⁹ O, karantina binasından görünen şehrin fiziki tasvirine dair ise aşağıda bulunan avlunun her daim hareketli olduğu, kervanların birinin gidip diğerinin geldiği, meydana daha fazlası dışarıda olmak üzere 2000 kadar at olduğu bilgisini verir.⁹⁰ Seyyahın verdiği bilgiden karantina binasının bulunduğu noktanın aşağısında bulunan meydanın ticari anlamda büyük bir hareketliliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Walpole birtakım gözlemlerde bulunmak için gittiği Trabzon-Erzurum yol yapım çalışmasında 4000 kadar işçinin çalıştığını, fakat bu rakamın abartılı olduğunu 2000 rakamının daha makul olduğunu söyler ve yol yapımında genelde mültecilerin ve yabancıların çalıştığını, yüksek kademelerde ise Alman mühendislerin yer aldığını belirtir. Onun verdiği bilgilere göre, mühendisler günde 7 piastre, Arnavut ve Rumeli tarafından gelenler 4 piastre, civar bölgelerden gelenler ise 1 piaster ve gıda yardımı almaktadır.⁹¹ Bu yolun bitirilmiş olan 1 millik kısmının oldukça iyi yapılmış olduğunu, temele büyük kayaların ve üstüne ise küçük kayaların konulup aralarının toprakla doldurulduğunu, her iki tarafına ise destek mahiyetinde duvarlar örüldüğünü, yolun toplam maliyetinin yaklaşık olarak üç yüz bin poundu bulacağını söyler. Ardından bu kadar para ile bir demiryolu inşa etmenin daha akılcı olacağını, yolun başlangıç kısmında kayaların patlatılması işinin oldukça zor olmasına rağmen yolun Bayburt'a kadar olan en zor kısmı⁹² bitirildiği takdirde geri kalan kısım daha düzlük olduğu için herhangi bir sorun yaşanmayacağı bilgisini verir. Walpole'un kente gelmesinden iki yıl önce bölgede bulunan Austen Layard ise limanın olduğu yerden İran sınırına kadar yeni bir yol yapımına başladığını, fakat bu yolun Osmanlı topraklarında yapılan diğer işler gibi savsaklanacağını ve bitirilemeyeceğine dair bir güçlü kanı taşıdığını söyler.⁹³ Fakat görülen o ki; Layard'ın bu öngörüsü doğru çıkmamış ve İsmail Paşa'nın yoğun gayret ve faaliyetleri neticesinde yolun zor olan kısmı, seyyahın da belirttiği gibi, bitirilmiştir. Layard da, Walpole gibi Trabzon için önem arz eden ulaşımı sağlayan yollar ile yakından ilgilenmiş ve bu yollar hakkında bilgi vermiştir. Layard, Trabzon'u diğer yerlere bağlayan üç tane yolun olduğunu, yazlık olan yolun en kısa yol olmasına rağmen yağmurlu yüksek dağlardan geçtiğini ve kar başladıktan sonra kapandığını, orta yolun ise yazlık yola göre çok az avantajlı olduğunu ve nadiren aşağı yolu tercih eden tüccarlar tarafından kullanıldığını ve bu üç yolun denizle Erzurum'un tam ortasında bulunan Bayburt'ta birleştiğini belirtir.⁹⁴

⁸⁸Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.218-219.

⁸⁹Bijışkyan, *Pontos Tarihi*, H. G. Andreasyan (neşr.), istanbul 1969, s.110.

⁹⁰Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.219-220.

⁹¹Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.221-222.

⁹²Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.221-222.

⁹³Austen Henry Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon with Travels in Armenia, Kurdistan, and the Desert*, London 1853, s.5.

⁹⁴Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and...*, s.5.

Yol yapımında çalışan işçilerin, çalışırken iş yüklerini hafifletmek için müzik dinlediklerini, devletin sağladığı çadırlarda kaldıklarını, onların sağlık sorunları ile ilgilenecek bir doktor ekibinin bulunduğunu, fakat işçilerin oldukça dikkatsiz çalıştıklarını ve bunun yaralanmalara yol açtığını söyler. Fakat bu iş kazalarını önlemek adına tedbir alınmadığını da belirtmeden geçmez.⁹⁵ Seyyahın, Trabzon için oldukça önem arz eden Trabzon-Erzurum yol yapım çalışması ile yakından ilgilendiği ve bu konudaki gözlemlerini ise detaylandırarak anlattığı dikkati çekmektedir. Fakat yol yapımı sırasında yöneticiler tarafından herhangi bir tedbirin alınmadığı yönündeki tespiti bütünüyle gerçeği yansıtmamaktadır; çünkü yönetim, yol yapımında çalışan işçi ve görevliler için dört doktor, dört cerrah ve dört adet de eczacı görevlendirdiği gibi bunların barınmaları için gerekli olan çadır da bölgeye sevk etmiştir.⁹⁶ Seyyah devam eden satırlarda da kentin fiziki tasvirini yapmaya devam eder:

Trabzon bana göre güzel manzarası ile sevimli bir kent; evler, dağınık bir şekilde ve özellikle kentin batı tarafında bahçe içindedir. Konsolosun evinden görünen şehrin manzarası ise tek kelime ile mükemmel olarak nitelendirilebilir. Şehrin güneyinde yer alan dağlar, çok yüksek olduklarından ötürü, iç kesimlerle olan irtibatı kesiyor ve yeşilin her tonunu içinde barındıran vahşi doğa, dağ aralarındaki vadilerde kendini gösteriyor. Dağlardan akan sular, güneş ışığında parlıyor, Doğu'da ise keskin zirveleri olan ve karla kaplı Doğu Karadeniz dağları Çerkezistan, Batum ve Kafkasya'nın özgür yerlerinin manzaralarını süslüyordu.⁹⁷

Seyyahın ifadelerinden, Trabzon'un sahip olduğu coğrafyadan oldukça etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle kentin doğal manzarası üzerindeki müşahedelerini ayrıntılı bir biçimde ve estetik bir dille anlattığı görülmektedir.

Walpole, kentin batı tarafının her geçen gün büyüdüğünü, şehrin merkezine doğru ise ağaçlar arasında eski şehrin kalıntılarının bulunduğunu, kalenin dökülen burç duvarları ile birlikte kubbelerin, minarelerin hepsinin iç içe geçerek monotonluktan uzak bir görüntü sergilediklerini söyler.⁹⁸ O, kendisi gibi pek çok batılı seyyahın mutlaka ziyaret ettiği ve gezi notlarında hakkında bilgi verdiği Hristiyan dönemi yapılardan olan Ayasofya'yı da ziyaret eder. Ayasofya'nın denizden bakınca oldukça hoş gözüktüğünü, yamacın kenarında bulunan ve bir zamanlar kilise işlevi gören, fakat şimdi cami olan bu yapının sarmaşıklar ve kesilmiş ağaç gövdeleri ile kaplı olduğunu söyler.⁹⁹ Ancak yıkık ve harabe durumunda olan duvarın bir zamanlar yapının etrafını sardığını, güney tarafında bulunan kapının ve camlarının çoğunun kapatılmış olduğunu belirtir. Ona göre, mimari açıdan Bizans'a özgü görünen yapının bazı kısımlarında farklı mimari tarz ve üsluplar görülmesi yapının farklı dönemlerde inşa edilmiş olabileceğini göstermektedir. Kilisenin kubbesini dört büyük kolonu desteklemekte ve duvarlarda ilk yapıldıkları gün kadar canlı renklere sahip olan resimlerin üzerleri bir tabaka ile kaplanmıştır. Fakat dökülen bazı yerlerden alttaki resimler hala görülmektedir. Buna ek olarak, yapı cami olarak kullanılmamaktadır. Seyyah, minberin ise örümcek ağı içinde olduğunu belirtir. Yapının batı tarafında ana binadan ayrı bir köşe bulunduğunu, bunun kuzey tarafında ise küçük bir şapelin yer aldığını, binanın köşe kısımlarının Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesini temsil eden resimlerle kaplı olduğunu, yerlerin ise mermer ve mozaikle kaplı

⁹⁵Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.221-222.

⁹⁶Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Trabzon: Derya Kitapevi,1998, s.108-109.

⁹⁷Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.223.

⁹⁸Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.224

⁹⁹Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.231.

olmasına rağmen bazı kısımların ihmal sonucu zarar gördüğünü sözlerine ekler. Kilisede ayrıca dört doğu imparatorunu temsil eden figürlerdeki kıyafetlerin oldukça zarif ve asil olduklarını aktarır.¹⁰⁰Walpole'un izlenimlerinde Ayasofya'nın bazı yerlerinde gördüğü farklı mimari tarz ve üslup konusunda söylediği gibi, bu kilisenin yapım tekniği ve işçiliği incelendiğinde yapının mimari yapısının oluşmasında Bizans mimarisinin yanı sıra onlarla komşu olan devletlerin etkileri olduğu da görülür.¹⁰¹

Seyyah, kentte mevsimlerin geriden geldiğini, kış olmasına karşın pazarların başta incir olmak üzere meyvelerle dolu olduğunu altını çizer.¹⁰² 19. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'da bulunan Hamilton da iklime yönelik benzer şeyler söyler ve iklimin sürekli değişikliklere maruz kaldığını, bunun ise Karadeniz üzerinden gelen yağmur ve sis taşıyan soğuk rüzgârlardan kaynaklandığını belirtir.¹⁰³ Bölgeye gelmiş pek çok seyyahın yaptığı gibi, kentin antik geçmişi hakkında batılı kaynaklardan edindiği bilgileri aktarır. O, Trabzon'un eski çağlardan kalma önemli ve tartışmasız bir tarihi geçmişe sahip olduğunu, kentin özellikle Ksenophon'un gelişi ile hareketlilik ve ün kazandığını, fakat eserde bazı çelişkili ifadeler yer aldığı bilgisini verir.¹⁰⁴ Eski limana dair ise şu bilgiyi aktarır:

*Eski liman, şehrin doğu tarafında, şimdi karantina binası olarak kullanılan yerin hemen yanındadır. Doğu tarafında rüzgârın geliş yönüne göre ayarlanmış iskeleye benzer bazı kalıntılar vardır. Liman, büyük bir olasılıkla Kral Hadrian zamanında yapılmıştır. Bugün ise burası gemiler tarafından çok az kullanılmaktadır ve günümüze bu limandan yok denecek kadar az hatıra kalmıştır.*¹⁰⁵

19. yüzyılda batıda oluşan yaygın fikri akımların etkisinden olsa gerek, Trabzon'a gelen seyyahların önemli bir bölümü gezi notlarında kentin antik dönem geçmişi hakkında bilgi vermeyi daha önemli bulur.¹⁰⁶ Genel olarak, batılı seyyahlar tarafından Ksenophon'un eserine atıfta bulunularak kentin tarihi geçmişi hakkında bilgi verildiği ve aynı zamanda kentin tarihinin buradan itibaren başlatılmasına yönelik bir eğilim olduğu görülmektedir.¹⁰⁷

Walpole yine kentin antik geçmişine dair bölgeye gelecek olan gezginlerin dağlarda Grek askerlerinin kenti ilk gördükleri noktaya, bu anı ölümsüzleştirmek için bırakmış oldukları bazı işaretleri arayabileceklerini söyler.¹⁰⁸ Gerçekten de Ksenophon ve beraberindeki Grek askerlerin kenti gördükleri ilk noktanın neresi olduğu konusu, pek çok batılı araştırmacının ilgisini çekmiş ve bu konuda bazı tahminler yürütülmüştür. Dolayısıyla, kendini özellikle 19. yüzyılda giderek hissettiren bu merak, Walpole'un diğer gelecek olan

¹⁰⁰Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.232.

¹⁰¹ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Tamara Talbot Rice, " Trabzon Ayasofya'sında Selçuklu Üslubunda Süslemeler", Solmaz Turunç(çev.), *Bir Tutkudur Trabzon*, İ.G Kayaoğlu, Ö. Cıraoğlu, C. Akalın (haz.), İstanbul 1997, s.71-87.

¹⁰²Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...* , s.233.

¹⁰³W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontos and Armenia*, Vol. I, London 1842, s.242., İran'a Prusya elçilik heyetinin başı olarak giden Minutoli de şehrin ikliminin ilginç olduğunu, yaz mevsiminin Aralık ayına sürdüğünü, kış mevsiminin ise kısa, fakat bol yağmurlu ve fırtınalı geçtiğini, ilkbaharın neredeyse hiç yaşanmadığını, Mayıs ayında yoğun bir sis olduğunu ve hemen akabinde oldukça sıcak geçen yaz mevsiminin geldiğini söyler bkz. Pınar, *19. Yüzyılda Anadolu Kentleri*, s.116.

¹⁰⁴Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.236.

¹⁰⁵Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.237.

¹⁰⁶Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.19.

¹⁰⁷Son yıllarda yapılan çalışmalarda ise bölgede Yunanlı kolonicilerden önce de Türk ve Türklerle akrabalığı söz konusu olan toplulukların yerleştiği belirtilmektedir. Yunan kolonileri öncesi dönemdeki topluluklar için bkz. Tellioglu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s.13-40.

¹⁰⁸Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.237.

seyyahlara yaptığı tavsiyeden de anlaşılmaktadır. Seyyah buna ilaveten kentin Trabzon Rum İmparatorluğu döneminin Bizanslı tarihçiler tarafından fazla önemsenmediğini, Latin dünyasında ise bunun tersine oldukça romantik bir şekilde ele alınıp idealize edilmeye çalışıldığını vurgular. Devam eden satırlarda ise şehrin Osmanlı hâkimiyetine geçiş sürecini uzun uzun anlatır.¹⁰⁹ Görüldüğü üzere, Walpole kentin antik geçmişi, eski limanı, evleri, iklimi, tarihi yapıları ve Trabzon-Erzurum yol yapımına dair oldukça detaylı anlatımlar yapmakta ve 19.yüzyılın ikinci yarısının başlarında şehrin içinde bulunduğu fiziki yapıyı anlamamıza ve değerlendirme yapmamıza katkı sağlamaktadır.

Walpole'un ardından Trabzon'u, Kırım Savaşı esnasında Kars'ta sıhhiye görevlisi olarak bulunan Humphry Sandwith¹¹⁰ ziyaret eder. Bir buharlıyla Trabzon limanına gelen Sandwith Trabzon'un fiziki tasvirine limana dair verdiği bilgi ile başlar. O, gemi limana demir attığında başları sarıklı Türklerden oluşan kürekçileri olan kalabalık bir kayık topluluğunun hızlı bir şekilde gemiye doğru kürek çektiklerini ve bunlar tarafından sanki esir alınmış bir şekilde karaya çıkartıldıklarını, eşyalarının ise hemen kıyıda bulunan hamallar tarafından kendilerini ağırlayacak olan konsolosun evine kadar götürüldüğünü söyler.¹¹¹ İçinde Trabzon'un da bulunduğu kıyı kentlerinin limanlarının fiziki durumlarının karaya çıkmaya pek müsait olmaması, Samsun örneğinde de tartışıldığı gibi, büyük bir sorun teşkil etmekte ve bu konu seyyahlarca sıkça yinelenmektedir.

Sandwith limana ilişkin bilgi verirken şunları aktarır:

Trabzon, İmparator Hadrian tarafından yaptırılan liman hariç, o zamandan beri suni bir limana sahip olmamıştır. Anlaşılan o ki, Osmanlı İmparatorluğunun her yerinde doğaya müdahale ederek böyle yapılar oluşturmak pek hoş karşılanmamaktadır. Bu nedenle, böyle bir örneği takip ederek yeni bir tane yapmaya da pek niyetli değiller.¹¹²

Seyyah, genel olarak diğer gemi ile seyahat eden seyyahların yaptığı gibi geminin güvertesinden Trabzon'un genel manzarasını tasvir eder. O, kentin doğal manzarasının tablosu yapılmaya değer güzellikte olduğunu, ahşaptan yapılmış evlerin yüksek bir tepenin üzerinde yer aldığını, kentin doğu tarafına doğru bir burnun çıkıntı yaptığını, şehrin zengin bir bitki örtüsüne sahip olduğunu ve iklimin yaşamaya elverişli olduğunu altını çizer.¹¹³

Bir tablo kadar güzel ve hoş olarak nitelendirdiği kentte gezinti yapan Sandwith, Trabzon'un Yunan, Ceneviz ve Osmanlı hâkimiyetinden sonra yapılan pek çok tarihi kalıntıya sahip olduğunu söyler. Gezintisi esnasında bir nehrin üzerinde yüksek kemerleri olan ve sarmaşıklarla sarılı olan eski bir köprü gördüğünü, daha sonra ise adını vermediği harabe durumunda olan eski bir kiliseye girdiğini, bu kilisenin duvarlarında sanki bir Bizanslı sanatçının daha dün yapmış gibi canlı renklerini hala koruyan azizlerin resimlerinin olduğunu sözlerine ekler.¹¹⁴ Sandwith'in izlenimlerinden Walpole'dan farklı olarak kentin sahip olduğu tarihi yapılara dair fazla bilgi sahibi olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü gezdiği ve gördüğü yapıların isimlerini vermediği gibi sadece yüzeysel olarak bu yapıları anlattığı görülmektedir. Sözüünü ettiği bu eski kilisenin hangi kilise olabileceğini verdiği kısa bilgilerden çıkarmak ise pek mümkün gözükmemektedir.

¹⁰⁹Walpole, *The Ansayrii , (or Assasins) with...*, s.237-238.

¹¹⁰Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.15.

¹¹¹ Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and...*, s.16.

¹¹²Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and ...*, s.16.

¹¹³Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and ...*, s.17.

¹¹⁴Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and ...*, s.17.

Seyyah, kentin ulaşım ağını oluşturan yollar hakkında da Layard ve Walpole gibi bilgi aktarır. O, İstanbul hükümetinin yol yapımı ve yolların tamir edilip düzeltilmesi meselesine fazla eğilmediğini, hatta bu coğrafyanın sahip olduğu tarihi öneme haiz Roma, Yunan ve Cenevizler tarafından yapılmış yolların da bundan nasibini alarak atıl duruma geçerek harap olduğunu özellikle belirtir.¹¹⁵ Seyyah, yabancı temsilciliklerin İstanbul hükümeti ile yaptıkları görüşmeler neticesinde oldukça iyi bir idareci olarak nitelendirdiği İsmail Paşa'nın beraberinde uzman bir ekip ve yol yapımında kullanılacak yüklü bir para ile şehre geldiğini söyler. Ancak bir kaç yıl önce bu yol yapımına tanık olduğunu, fakat yaklaşık olarak 2 millik kısmı bitirilmiş olan yolun ani bir şekilde işçilerin çalışmayı yarıda keserek durduğunu aktarır.¹¹⁶ Sandwith'in söz ettiği yol yapım çalışmalarının durmasında birtakım iç ve dış sorunların etkisi vardır. Özellikle kış mevsiminin yaklaşması, İsmail Paşa'nın Trabzon'daki görevinden ayrılması ve akabinde patlak veren Kırım Savaşı gibi nedenlerin yol yapım çalışmasının durmasında etkisi olduğu açıktır.¹¹⁷

Sandwith, bölgede bulunan hayvan türleri hakkında da okuyucuya bazı bilgiler aktarır. Baharın gelmesi ile birlikte bildircin sürülerinin güneyden buraya indiklerini ve çıkardıkları hoş seslerinin çayırlarda ve otlaklarda duyulabileceğini, bu kuşların on gün ya da on beş gün kaldıklarını ve sonrasında çiftleşmek için kuzeye doğru hareket ettiklerini, fakat sonbaharda oldukça iyi durumda geri döndüklerini ve tabiiatta bulunan tüm hayvanlar ve insanlar için av niteliği teşkil ettiklerini söyler. Bunun yanı sıra, Kasım ayı gibi büyük sayıda ağaçkakanın da bölgeye indiğini, yaban tavşanın bu bölgede oldukça çok olduğunu, kırmızı bacaklı ve gri renkte bacakları olan iki tür keklige de etrafta sıkça rastlandığını, Trabzon'dan çok uzak olmayan kıyı şeridinin ağaçlarla kaplı kısımlarının ise karacaların doğal yaşam alanları olduğunu belirtir.¹¹⁸

Seyyah daha sonra yolları üzerinde bulunan Gümüşhane'ye uğrar. Sandwith, burasının Tanrı tarafından kendisine bahşedilmiş doğal bir güzelliğe sahip bir yer olduğunu belirtir. Aynı zamanda büyük baş hayvanları ve mısırı da oldukça bol bir yerdir. Ayrıca bir tarafta Rusya sınırına diğer tarafta ise neredeyse Boğaziçi'nin ağzının bir kısmına kadar uzanan kıyı şeridine kadar kereste açısından zengin ağaçlarla dolu bir yerdir.¹¹⁹ Seyyahın izlenimlerinden bu bölgenin özellikle kerestelik ağaç bakımından oldukça zengin bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Fakat 19. yüzyılın ilk yarısında bölgede bulunan Fransız Coğrafya Derneği üyesi olan ve Fransız hükümeti tarafından Osmanlı coğrafyasına incelemeler yapmak üzere gönderilen Fontainer ise Sandwith'in tersine Gümüşhane'nin bitki örtüsünün çok zengin olmadığını ve doğaya sarımtırak bir rengin hâkim olduğunu söyler.¹²⁰ Sandwith'in seyahatnamesinde Trabzon ve çevresinin fiziki yapısına dair müşahedelerinin yüzeysel olmadığı, kentin tarihi kalıntıları hakkında verdiği gelişigüzel bilgiler hariç bırakıldığında, şehrin görünümü, kurulu olduğu alan, limanı, iklim ve bitki örtüsü gibi konularda verdiği bilgilerin dönemin sağlıklı olarak analizi açısından oldukça değerli olduğu söylenebilir.

¹¹⁵Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and ...*, s.24.

¹¹⁶Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and ...*, s.24-25.

¹¹⁷Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Beyazıt Yolu (1850-1900)*, Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997, s.63, Trabzon-Erzurum yol yapımına dair daha detaylı bilgi için bkz. Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Beyazıt Yolu (1850-1900)*, s.63-69.

¹¹⁸Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and ...*, s.25-26.

¹¹⁹Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and ...*, s.35.

¹²⁰V. Fontainer, *Voyages en Orient, Enterpri par Ordre du Gourvernment Français de l'annee 1821 a 1829*, Paris 1829, s.39.

Sandwith'den tam bir yıl sonra yani 1855 yılında kente, askeri görevli olarak İstanbul'dan bir Avusturya buharlısına binerek Trabzon üzerinden İran'a gitmek üzere R. Macdonald gelir. Seyyah, kendisinin belirttiğine göre, romatizma hastalığının nüksetmesi üzerine beraberindekiler hemen İran'a doğru seyahatlerine devam ederken, kendisi bir süreliğine şehirde kalmak zorunda kalır.¹²¹ Türk hamamına giderek ağrılarını bir nebze de olsa hafifleten Macdonald, kent merkezi ve varoluşlarında bulunduğu süre zarfında her gün yürüyüşe çıkarak şehri keşfetmeye çalışır. Bu gezintileri esnasında kentin evlerine ve sokaklarına dair izlenimlerini aktaran seyyah, Trabzon'un tıpkı diğer Türk şehirleri gibi dar ve pis sokakları olduğunu, evlerin çamurdan yapıldığını ve genelde tek katlı ve çatılarının ise düz olduğu bilgisini verir.¹²² Seyyahın, şehrin sokaklarını diğer tüm Türk şehirlerinde olduğu gibi dar ve pis olarak nitelendirmesi yüzeysel ve genelleyen bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Örneğin, daha erken olabilecek bir tarihte Trabzon'da bulunmuş olan Alman seyyah Karl Koch, gezdiği sokaklar hakkında bunun tam tersi şeyler söyler. Koch, labirenti andıransokakların 6-8 feeti¹²³ geçemediklerini belirtmekle birlikte sokakların İstanbul ile mukayese edildiğinde, her yerde dikkat çeken bir düzen ve temizlik içinde hoş bir görüntü sergilediklerinin altını çizer.¹²⁴ Seyyah görüldüğü üzere, bulunduğu zaman zarfında kente fazla nüfuz edememiş olacak ki, izlenimlerini genel ifadeler kullanarak ve çoğu zaman genelleyici bir üslupla aktardığı göze çarpmaktadır. Aslında bu genellemenin 19. yüzyılda bölgeye gelmiş batılı seyyahların gezi notlarının pek çoğunda, bazen satır aralarında bazen de bu örnekte görülebileceği gibi açıkça yapıldığı görülmektedir. Aynı zamanda, Osmanlı coğrafyasını ve Türkleri batı çağdaşlığının gerisinde kalmış, despotik, tembel olarak nitelendirme eğilimi taşıdıkları dikkat çekmektedir. Bunun sonucu olarak, Avrupa'nın ise bunun karşısında adeta bir yeryüzü cenneti olduğu ve Avrupa dışında kalan her yerin ise kötü olduğu gibi bir imge yaratılmaya çalışılmaktadır.¹²⁵

Seyyah kentin tarihi geçmişine dair ise şunları söyler:

*Trabzon oldukça eski bir şehirdir. Tarih boyunca pek çok millet burada hâkimiyet tesis etmiştir. Fakat burası şimdi Türklerin elindedir. Tarih boyunca bu şehir Perslerin, Greklerin, Keltlerin, İskitlerin, Gotların, Hunların ve Tatarların hâkimiyeti altında kalmıştır.*¹²⁶

Macdonald'ın kentin tarihi geçmişine dair verdiği bilgi sıradan bir bilgi olmasına rağmen, bölgeye gelen diğer batılı seyyahların yaptığının tersine, belki de ilk defa bölgede tarihin belli dönemlerinde ortaya çıkan Türk kavimlerinden olan Hun, İskit ve Tatar gibi Türk yahut Türklerle akraba topluluklardan söz etmesidir. Bu anlamda onun kentin tarihi geçmişine dair bilgi verirken bu topluluklardan bahsetmesi önemlidir. Seyyah, şehirde bulunan camilere dair ise şunları söyler:

¹²¹R. Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, London 1859, s.85-86.

¹²²Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and...*, s.88.

¹²³ İngiliz birim sisteminde bir uzunluk ölçü birimidir. 1 feet, 30,48 cm uzunluktadır

¹²⁴Mustafa Aydın, "Alman Seyyahı Karl Koch'un 1843Yılına Ait İzlenimleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları, 1999, s.412.

¹²⁵İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirme Zorunluluğu", *Türk Yurdu*, C.33, S.310, Ankara 2013, s.39.

¹²⁶Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and ...*, s.89.

*Şehirde bulunan camiler İstanbul'da bulunan camilerle kıyaslandığında görkemli olmaktan uzaklar. Fakat günün belli saatlerinde minareye çıkarak Müslümanları ibadete davet etmesi benim için oldukça dikkat çeken noktalardan biri oldu.*¹²⁷

Seyyah kendisine oldukça ilginç gelen ezan okuyan müezzinlere dair ise şu saptamalarda bulunur:

*Sıkça sabah, öğle ve akşam olmak üzere müezzinlerin okuduğu ezanı dinledim. Şafak vakti herkesin derin bir uykuda olduğu zaman dinlemek gerçekten de insan ruhu üzerinde derin ve hoş bir etki bırakıyor. Hristiyan kilise çanlarının hiç biri beni müezzinin okuduğu ezanın sesi kadar derinden etkilemedi. Ezan sesi şehrin her tarafından duyulmaktadır.*¹²⁸

Seyyahın kentte kaldığı kısa süre zarfında dikkatini çekenler, bölgeye gelen diğer seyyahlardan oldukça farklılaşmaktadır. Şöyle ki; gelen seyyahlar genelde Hristiyan dindaşlarına yahut bölgenin Hristiyan dönemine ait yapılar üzerine yoğunlaşarak bunları ön plana çıkartma gayreti ile bilgi aktarırken, o, bu yapılar yerine kendi üzerinde derin etki bıraktığını söylediği camiler ve ezan okuyan müezzinlere dair ötekileştirmeyen bir üslup kullanarak bilgi vermektedir. En önemlisi ise diğer seyyahların tek bir kaynaktan çıkmışçasına kentin tarihi geçmişi hakkında verdikleri bilgileri tekrar etmediği görülmektedir. 19. yüzyılın başlarında kendini hissettiren Eski Hellas'ın maddi ve manevi açıdan yeniden ihyasını amaç edinen batı dünyası ve buna koşut olarak seyyahların gezi notlarında takip ettikleri izlek de göz önünde bulundurulduğu¹²⁹ takdirde, Macdonald'ın özellikle şehrin tarihi geçmişi hakkında oryantalist bir yaklaşıma sahip olmadığı söylenebilir.

A. D. Mordtman, 1858 yılının Ekim ayında Trabzon'a uğrar. Seyyahın diğer seyyahların aksine kentin fiziki yapısına dair fazla ayrıntıya girmediği görülmektedir. Bunun nedeni ise kendisinin kentte uzun süreli kalmayıp olsa gerekir. Şehirde kaldığı kısa süre zarfında kaleyi ziyaret etmiş, fakat kalenin fiziki yapısı hakkında oldukça kısa bilgiler vermiştir. O, kalenin Aşağı Hisar kısmındaki duvarda Komnenler dönemine ait olduğunu söylediği bir sembol gördüğünü, bunun üç bölümden oluştuğunu söyler. O, bu sembolün sol tarafında hanedanın simgesi olan bir aslan resmi, sağ tarafında yerin ve göğün hâkimiyetini simgeleyen tek başlı bir kartal, ortasında ise Hristiyanlığın simgesi bir haç olduğunu söyler. Üstünde ise *Hz. İsa her daim galiptir* yazan bir yazının olduğu bilgisini verir.¹³⁰ Seyyah, aynı zamanda kentin ekonomik ve ticari yaşamında önemli bir yer teşkil eden Trabzon-Erzurum yoluna dair de bilgi verir. Ona göre, yolun yapımına davullarla ve zurnalarla 1851 yılında başlanmış ve yol yapımı için hükümet tarafından birkaç milyon akçe tahsis edilmiştir. Fakat seyyah bu tarihten sonra yol yapımında fazla ilerleme kaydedilmediğinin altını çizer. Mordtman aynı zamanda kentin ekonomik ve ticari yaşamında önemli bir yer teşkil eden Trabzon-Erzurum yoluna dair ise yolun yapımına davullarla ve zurnalarla 1851 yılında başladığını ve birkaç milyon akçenin yol yapımı için hükümet tarafından tahsis edildiğini söyler. Fakat seyyah bu tarihten sonra yol yapımında fazla ilerleme kaydedilmediğinin altını çizer.¹³¹ Bununla birlikte, Mordtman Rusya'nın sessiz ve sedasız İran'dan başlayarak Tiflis üzerinden Karadeniz'e uzanan ticareti kendi topraklarına çekme gayreti içinde birtakım alt

¹²⁷Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and ...*, s.89.

¹²⁸Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and...*, s.89.

¹²⁹Veysel Usta, "Trabzon'dan Söz Eden Seyahatnameler Hakkında Bir Değerlendirme (M.Ö 400- M.S 1937)", *Türk Yurdu*, C. 33, S.310, Ankara 2013,s.201.

¹³⁰ A. D. Mordtman, *Anatolien Skizzen und Reisebrife aus Kleinasien*, F. Babinger (yay.), Hanover 1925, s.414.

¹³¹Mordtman, *Anatolien Skizzen und...*, s.414.

yapı çalışmalarına hız verdiğinin altını çizerek, bunun başarıya ulaşması halinde kentin ekonomisinin bu durumdan olumsuz etkileneceğinin belirtir.¹³² Trabzon- Erzurum yol yapımına dair Mordtman'dan önceki tarihlerde şehirde bulunan Walpole (1850) ve Sandwith gibi (1854) batılı seyyahların da gezi notlarında benzer tespitler yaptıkları dikkat çekmektedir.

Seyyah, Trabzon'dan ayrılarak Kara Hisar'a doğru yola çıkar. O, geçtiği yol güzergâhı hakkında da bazı bilgiler verir. İlk olarak, diğer seyyahların ve tüccarların mola verdikleri noktalardan olan Cevizlik'e gelir. O, Cevizlik'te çok pis olarak nitelendirdiği bir handa konakladıklarını, bölgenin doğal güzelliğinin yeşillikler içinde oldukça muhteşem bir görüntü sergilediğini söyler. O, buranın Trabzon'dan 6 saat uzaklıkta olduğunu ve kasabada oldukça güzel ve hoş mimariye sahip bir cami, iki kemerli bir köprü ile eski bir derebeyine ait olduğu söylenen bir ev bulunduğu bilgisini vererek kasabanın kısa bir fiziki tasvirini yapar. Fakat daha önce Cevizlik'te bulunan Walpole, oldukça gelişmiş olarak nitelendirdiği ve dükkânlarında her türlü şeyin bulunduğunu söylediği Cevizlik'e dair olumlu izlenimler aktarırken, Mordtman buranın fazla zengin bir yer olmadığını ve aranılan her şeyin bulmanın ise fazla mümkün olmadığını vurgular.¹³³

Cevizlik'ten ayrılarak seyahatine devam eden seyyah, güzergâhı üzerinde gördüğü bazı küçük yerleşim birimleri hakkında da kimi bilgiler verir. Ardasa'ya doğru giden yolun Cevizlik'ten bitki örtüsü ve coğrafya açısından farklılık göstermediğini, fakat bu yol fazla kullanılmadığından ötürü konaklama amaçlı hanların burada bulunmadığını belirtir.¹³⁴ Bölgenin iklimi hakkında ise sadece yaz ve kış olmak üzere iki mevsim yaşandığını, yaz mevsiminin 23 Nisan yahut 5 Mayıs'ta, kış mevsiminin ise 26 Ekim'de başladığını, Aralık ayı ile 31 Ocak arasında kara kış olduğunu, sadece Kasım ve Aralık ayları arasında ise pastırma yazı yaşandığını söyler.¹³⁵ Görüldüğü üzere, seyyah bölgenin iklimi hakkında okuyucuya oldukça detaylı bilgi aktarır. Bölgede konut yapımına dair ise evlerin taş yerine topraktan yapıldığı bilgisini verir ve köylerden geçerken insanların çoğunun ev yapımı ya da evlerin tamir ve onarım işi ile uğraştıklarını gördüklerini belirtir.¹³⁶ Bölgenin bitki örtüsü hakkında ise çevrede çok sayıda ceviz, çam ve meşe ağaçları olduğunu vurgular.¹³⁷ Seyyah Kolat Dağına tırmandıklarında iklimin oldukça sertleştiğini, bitki örtüsünün dağın güney yamaçlarına nazaran zenginliğini kaybettiğini, yolların ise oldukça dar ve tehlikeli virajlarla seyahati tehlikeli hale getirdiğinin altını çizer.¹³⁸

Sonuç olarak, Mordtman'ın 1858 yılında geldiği Trabzon ve çevresine dair bölgeye gelen diğer seyyah ve araştırmacılara nazaran kentin fiziki yapısı hakkında daha kısa bilgi verdiği görülmektedir. Diğer seyyahlar kentin tarihi geçmişi, tarihi kalıntıları, kentin konumu, limanı, mahalle ve sokakları, bitki örtüsü ve iklimi gibi konularda daha ayrıntılı bilgi aktarırken Mordtman'ın bu konularda fazla ayrıntıya girmediği göze çarpmaktadır.

Vambery, 1862 yılında İstanbul'dan bindiği gemi ile Trabzon'a yeni vali olarak atanan Emir Muhlis Paşa ile birlikte gelir. Gemi limana yaklaşırken genel manzarayı şöyle anlatır:

¹³²Mordtman, *Anotolien Skizzen und ...*, s.415.

¹³³Mordtman, *Anotolien Skizzen und...*, s.417.

¹³⁴Mordtman, *Anotolien Skizzen und...*, s.417-418.

¹³⁵Mordtman, *Anotolien Skizzen und...*, s.419

¹³⁶Mordtman, *Anotolien Skizzen und...*, s.419.

¹³⁷Mordtman, *Anotolien Skizzen und...*, s.419.

¹³⁸Mordtman, *Anotolien Skizzen und...*, s.420.

Top atışı, müzik sesi ve coşkulu bir kalabalığın sesleri bizi karşıladı. Bu resmi karşılama bizim için değildi. Karşılama Trabzon Valisi olarak atanan Emir Muhlis Paşa içindi. Halk muhtemelen onun gelişi ile bir rahatlama olacağını ve geçmişte yaşadıkları kötü şeylerin geçeceğini umut ediyorlardı. Ne yazık ki, yeni vali de tıpkı kendisinden önce gelenler gibi onları hayal kırıklığına uğratacaktı.¹³⁹

Seyyah, dikkatini çeken bu resmi karşılama töreninden sonra, kentin genel görünüşüne dair ise *Mithridateslerin eski başkenti olan Trabzon denizden bakıldığında daha hoş görünüyor. Fakat daha dikkatli incelendiğinde, kesinlikle pek çok Türk şehrinde daha güzel bir yer*¹⁴⁰demektedir.

Vambery, kentin tarihi geçmişi hakkında sadece kentin bir Pers asilzadesi tarafından kurulan Pontus Devleti'nin başkenti olduğuna dair bilgi verir. Fakat batı bilim dünyasında yine yaygın bir şekilde bu devleti Rumlarla ilintili olarak gösteren bir yaklaşımın sonucu olacak ki, Vambery'nin de benzer şekilde okuyucu üzerinde buna benzer bir algı yaratma gayreti içinde olduğu söylenebilir. Tellioğlu, bazı araştırmacıların Mithradetes hanedanının kurduğu bu devleti *Anadolu'nun Milli Devleti* sıfatıyla andığını, fakat bu devletin adının Pontus Krallığı olması nedeniyle kamuoyunda yanlış anlamalara yol açtığını ve bu şekilde Mithridateslerle Yunanlar arasında bir bağlantı kurulduğunun altını çizer.¹⁴¹

Vambery, Erzurum'a doğru yola çıktıktan sonra yol güzergâhı üzerinde kente 1 saatlik mesafede denizin görüntüsünün kaybolduğu vadiye gelmeden önce son bir defa şehre bakar ve şehrin bu zirveden görünüşünü tasvir eder. Seyyah, çoğu zaman fırtınalı ve dalgalı olan denizin tıpkı bir göl suyu kadar hareketsiz ve sakin olduğunu, koyu ve sonsuz dalgaları olan Karadeniz'in kendisini derinden etkilediğini, ayaklarının altında uzanan ve şehrin limanın bulunduğu noktadan mükemmel bir manzaraya sahip olduğunu, kendisini kente getiren seyahat etmiş olduğu Avusturya buharlısını da bayrağı ile birlikte gördüğünü, şehre bu şekilde elveda demenin kendisinde derin bir melankoli hissi yarattığını söyler.¹⁴² Seyyahın, Trabzon'da çok kısa süre kalmasına rağmen kentin sahip olduğu doğal güzellikten oldukça etkilendiği anlaşılmaktadır.

1869 yılının şubat ayının sonlarında Trabzon'a Fransa hükümeti tarafından doğu illerinde araştırma yapmak üzere gönderilen doğa bilimci Teophilé Deyrolle' gelmiştir.¹⁴³ Deyrolle, Trabzon'un fiziki yapısına dair izlenimlerine kentin limanı ile başlar. O, sahilin sığ olması nedeniyle büyük vapurların açıkta demirlediğini, vapur geldiği zaman sürü ile üşüşen kayıkların karaya çıkıldığını, limanın tek sahip olduğu iskelemsi sedin eşyalarla dolu olduğu vakit, yolcuların hamalların sırtında karaya ayak basabildiklerini söyler.¹⁴⁴ Daha sonra, askeri tersane boyunca bozuk bir yoldan gidilen ve limandan çok uzak olmayan Gâvur Meydanı hakkında bilgi verir. O, yeni yapılan Erzurum yolunun bu noktadan başladığını meydanın köşesinde bir cami, etrafında ise hanlar, kervansaraylar, bir Fransız ile İtalya'nın işlettikleri bir otelin olduğunu, aynı zamanda zengin Rum ve Ermenilerin, konsolosların evlerinin de bu civarda olduğunu belirtir. Buna ek olarak, bu meydanın son zamanlarda Fransa'nın seçkin semtlerinden biri olan Champes-Elysees (Şanzelize) gibi oldukça temiz

¹³⁹A. Vambery, *The Life and Adventures of Arminius Vambery written by himself*, London 1914, s.34.

¹⁴⁰Vambery, *The Life and Adventures of Arminius Vambery...*, s.34-35.

¹⁴¹Tellioğlu, "Osmanlı Hâkimiyetine Kadar...", s.36-37.

¹⁴²Vambery, *The Life and Adventures of Arminius Vambery...*, s.36.

¹⁴³Usta, *Anabasisen Atatürk'e...*, s.135.

¹⁴⁴Theophile Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*, Reşat Ekrem Koçu (çev.), İstanbul s.7.

olduğunu vurgular.¹⁴⁵Gâvur Meydanı'nın olduğu tarafın seyyahında belirttiği gibi, batı tarzı bir hava taşıdığı ve canlı ticari faaliyetlere sahip olduğu görülmektedir.

Yüzyılın ilk yarısında şehirde bulunan Bijişkyan¹⁴⁶ ve Kinneir¹⁴⁷ gibi batılı seyyahlar da gezi notlarında meydana dair benzer ifadeler kullanmışlardır. Aynı zamanda, 19. yüzyılın ikinci yarısında Deyrolle'un da belirttiği gibi, şehirde han ve kervansarayların yanında modern bir barınma mekânı olarak otellerin varlığı da orta çıkmaktadır. Şehirde ilk otelin ne zaman açıldığına dair kesin bir tarih olmasa da bazı seyyahların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla 1860 yılında Gâvur Meydanında bir otel bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1860 yılında kentte bulunan Minutoli, Gâvur Meydanı civarında bir Alman tarafından işletilen bir otelden bahsetmektedir.¹⁴⁸ Görüldüğü üzere, yüzyılın ikinci yarısında kentte konaklama mekânı olarak han ve kervansarayların yanında batı tarzında bir konaklama biçimi olan otellerin açıldığı görülmektedir. Bu otellerin sayısında ise yıldan yıla bir artış olmuştur.¹⁴⁹

Kentin konumu ve genel görünüşüne dair ise şöyle der:

*Trabzon deniz kenarı üzerinde amfiteatr şeklinde kurulmuştur. Denizden görünüşü güzeldir. Deniz kenarında parlak renkleri ile pitoresk evler sıralanır. Arkalarında portakal ve zeytin ağaçlarının arasında yarı saklanmış yapılar görünür. Yer yer yeşillikler arasında zarif mermer sütunlara benzeyen minareler yükselir. Gülen ve iç açan bu tablo ile eski Trabzon kalesi harabelerinin haşin çizgisi adeta bir tezat oluşturur.*¹⁵⁰

Boztepe'nin, kentin doğu tarafında, deniz tarafının bir yar olduğu şehre doğru hafif meyilli bir sırt verdiğini, bu sırtta ise bir kadınlar manastırı ile Kommenlerin sarayından geriye kalmış eski bir abidenin kalıntıları olduğuna dair bilgi aktarır.¹⁵¹ Halkın yaşadığı mahalleler hakkında da seyyah bize bilgi aktarmaya devam eder: *Türk Trabzon kale içidir. Şehrin garbına düşer, Kale duvarlarında otlar ve ağaçlar bereketle fişkırmıştı. Hristiyan Mahallesi, evlerinin güzelliği bakımından dikkat çekici değildir.*¹⁵²

Seyyahın, Murat Efendi ve diğer batılı seyyahların gezi notlarında güzel ve hoş olarak tasvir ettiği ve batıda bulunan evlere benzeterek ön plana çıkarmaya çalıştıkları Hıristiyanlara ait evleri, dikkat çekmeyen yapılar olarak nitelendirmesi bu anlamda dikkat çekicidir. Deyrolle, şehrin başlıca çarşısına dair de ilginç açıklamalar yapar. Seyyah bu çarşının Hıristiyan mahallesinde olduğunu, fakat ilk gezintide keşfetmenin zor olduğunu, kendisinin defalarca yaptığı gezintiler sonucu ancak bu çarşının gizli hazinelerini fark ettiğini söyledikten sonra okuyucuya bu çarşıda bulabilecekleri eşyaların adeta bir listesini verir:

*İran'ın Horasanın ve İzmir'in en güzel halılarından, Halep'in, Diyarbakır'ın ve Bursa'nın en güzel kumaşlarından en ince ve nefis telkâri işlere, çok pahalı kıymeti taşlara, antika silahlara, edvarı kadimeden kalmış paralara varıncaya kadar, ne istenirse bu çarşıda vardır. Fakat şehri gezen bir kişi bitpazarının küçük loş dükkânlarını ve dar sokaklarını aramasını bilmelidir.*¹⁵³

¹⁴⁵Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.10.

¹⁴⁶Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve...*, s.139.

¹⁴⁷John Macdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818, s.339.

¹⁴⁸Pınar, *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, s.108.

¹⁴⁹Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.32.

¹⁵⁰Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.10.

¹⁵¹Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.10.

¹⁵²Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.10.

¹⁵³Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.11.

Seyyahın bu izlenimlerinden, kente gelen diğer seyyahlara, gezintilerini derinleştirmedikleri takdirde şehrin güzelliklerinin ve zenginliklerin inceliklerine inemeyeceklerinin uyarısını da yaptığı anlaşılmaktadır. Seyyahın yaptığı bu tespit yerindedir. Çalışmamızda yer alan diğer bazı batılı seyyahların kente dair yaptığı yüzeysel değerlendirmeler onların şehrin bütününe nüfuz edemediğini bunu yaptıklarının aslında bir göstergesidir. Bu nedenle, seyyahların yaptıkları bazı değerlendirmelerin çalışmalarda bu nokta dikkate alınarak değerlendirilmeleri önem taşımaktadır.

Deyrolle, devam eden satırlarda, Trabzon'da dönüp dolaşıp çıkılan yerin ise pazar olduğunu söyler. Kentin sahip olduğu önemli mekânlardan olan pazara dair dikkatli bir gözlem yaptığı anlaşılan seyyahın, buranın her çeşit meyve ile dolup taşıdığını ve tıpkı bir ressamın paletindeki renkler kadar zengin olduğunu, az ötede nalbantların, kirli ve kara dükkânlarının içinde şaheserler yaratan kuyumcuların, Ermeni terzilerin, şekerçilerin, lokumcuların, kavurmacıların ve diğer yiyecek satıcılarının bulunduğunu, fakat çarşının en dikkate değer bölümünün arabacılar, saraçlar, kunduracılar çizmeciler ve bakırcılar olduğunu belirtir.¹⁵⁴

Deyrolle, Trabzon'da kısa bir süre kaldıktan sonra şehrin yakın çevresine keşfe çıkar. Bu gezinin ilk noktalarından biri Trabzon'a 6 saat uzaklıkta bulunan Cevizlik olur. Yol üzerinde, ya taş bir oluktan yahut taştan yapılmış çeşmeler gördüğünü, fakat bu çeşmelerin hükümet tarafından değil, dindar ve merhametli sıradan insanlar tarafından yaptırıldığını, dağ çeşmelerinin suyunun ise oldukça lezzetli olduğunu ve aynı zamanda mimari olarak oldukça güzel bir tarzda yapılmış olduklarını sözlerine ekler.¹⁵⁵ Trabzon'dan kalkan bir kervanın ilk duraklarından olan Cevizlik kasabasında, hanlar ve kervanların ihtiyaçlarını giderecek çok sayıda dükkân olduğunu söyler. 1850 yılında kente gelen Walpole da Cevizlik'ten geçer ve bu kasabayı doğudan gelirken medeniyetin izlerine sahip bir yer olarak nitelendirir. Walpole'dan yaklaşık olarak 20 yıl sonra gelen Deyrolle'un da bu kasabaya dair benzer ifadeler kullanması bu tespiti doğrular niteliktedir.

Seyyah kasabanın adının, bölgede bulunan ulu ceviz ağaçlarından geldiğini belirttiikten sonra, vadinin iki yanının yeşilliklere gömülmüş olduğunu, ceviz ağaçlarının yanı sıra civarda kızılâğaçların, yamaçlarda ise meşe ve akgürgenlerin bulunduğunu söyleyerek, bölgenin bitki örtüsüne dair bir doğa bilimci olmasından ötürü bazı ayrıntılar verir. Seyyah burada havaların bozulması nedeniyle kalamaz ve tekrar Trabzon'a döner.¹⁵⁶

Deyrolle, Cevizlik'in yanı sıra Zigana'nın bitki örtüsüne dair de bilgi verir. O, burada bitkilerin çok muhteşem olduklarını, bunlar arasında en dikkat çeken şeyin kızılâğaçlar, çamlar ve akgürgenler olduğunu ve oldukça boy attıklarını, adeta bir ulu ağaca dönüştüklerini, ayaklarında menekşe renkli çiçek demetleri ile örülmüş bir halde olduklarını, ötede ise fındık, yaban fıstıklarının yapraklarını donatmaya başladıklarını aktararak bitki türlerini canlı bir şekilde tasvir eder.¹⁵⁷

Deyrolle 1869 yılının Temmuz ayında, Zigana Dağları'nın kuzey tarafında 4000 metre yükseklikte bulunan Hamsiköy'de de bulunur. Buranın doğal manzarasının oldukça güzel olduğunu ve Değirmendere'nin bu kayalıklardaki boğazlarda şelaleden şelaleye yuvarlandığını belirterek, etraftan çok sayıda bitki ve böcek numuneleri topladığını

¹⁵⁴Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.15.

¹⁵⁵Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.17.

¹⁵⁶Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.17.

¹⁵⁷Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.22.

söyler.¹⁵⁸Görüldüğü üzere, seyyah Trabzon'a ve etrafına yaptığı gezilerde bölgenin zengin bitki örtüsü ve hayvan türlerinin bulunduğu doğal yaşam sahalarında ayrıntılı gözlem ve incelemelerde bulunmuş ve bölgenin sahip olduğu bu zenginlikleri kayıt altına almıştır.

Seyyah, bu gezisi esnasında Gümüşhane'ye de uğramıştır. O, Gümüşhane'nin geniş bir boğazın yalçın eteğinde amfiteatr şeklinde olduğunu söyler. Buranın bahçelerinin ise hak ettiği şekilde anlatılmadığını düşündüğünü vurgular. Deyrolle, evlerin kerpiçten yapıldığını, birkaç zenginin evi ve minareler hariç olmak üzere şehrin çorak toprağa karışarak seçilemediğini söyler. Sokaklarının ise amfiteatrın basamakları gibi biri diğerinin altında olmak üzere uzandığını anlatır.¹⁵⁹

Sonuç olarak, Deyrolle'un 1869 yılında Trabzon ve çevresine yaptığı gezide bölgenin fiziki yapısına dair tuttuğu ayrıntılı kayıtların 19. yüzyılın ikinci yarısında kentin konumu, limanı, çarşısı, meydanları, evleri, sokakları, yolları, tarihi binaları, sahip olduğu zengin bitki örtüsü ve hayvan türleri gibi konularda önemli bilgiler içerdiği söylenebilir. Ayrıca onun bölgede uzun süreli kalması ve keskin bir gözlemci olması bölgeye gelen ve kısa süreli gözlem ve incelemelerde bulunan diğer batılı seyyahlardan onu farklı kılan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Deyrolle'dan sonra kenti Murat Efendi'nin ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. Murat Efendi'nin seyahatnamesinde yer alan ifadelerine bakılırsa, onun Trabzon'a Ünye'den farklı bir tarihte geldiği anlaşılmaktadır. Çünkü seyyah eserinde 20 yıl öncesinde yapımına başlanan Trabzon-Erzurum yolundan söz etmektedir.¹⁶⁰ Bu yolun yapımına 1850 yılında başlandığı düşünülürse, Murat Efendi'nin kente muhtemelen 1870 yahut 1871 gibi bir tarihte gelmiş olduğu söylenebilir. Seyyah Trabzon'un sahip olduğu coğrafi konumuyla ilgili olarak; onun doğunun dört cennetinin (İstanbul, Bursa, İzmir, Şam) yanında yer almayı hak eden bir yer olduğunu belirtir ve aynı zamanda manzarasının bir ressamın fırçasına da, bir müzisyenin lirine de aynı derecede güçlü ilham verecek nitelikte olduğunu söyler.¹⁶¹ Seyyah, Trabzon'un genel görünüş itibarıyla kendisine Kafkas Dağlarıyla İtalya'nın karışımı gibi geldiğini ekleyerek şehrin detaylı bir tasvirini yapar. Ona göre, dorukları yıl boyunca karla kaplı dağlar sağda, bereketli ovalar solda, romantik kaya yarıkları ve edalı dağ kıvrımlarıyla şekillenen arka plan kente değişken ve çok renkli bir perspektif kazandırmaktadır. Bunlara bir de ulu çınarların, mis kokulu sarmaşık güllerinin, deniz manzarasının ve kokuları kilometrelerce uzaktan gelen Rize'nin portakal bahçeleri eklendiğinde çekiciliği bir kat daha artmaktadır. Bu nedenle seyyah, Trabzon'un gerçekten de doğu doğasının muhteşem süslerle bezenmiş kızı olmayı hak ettiğine vurgu yapar.¹⁶²Murat Efendi'nin aynı zamanda iyi bir edebiyatçı olduğu için, manzarası ile büyüldüğü anlaşılan şehri, kuru bir şekilde tasvir etme yerine, okuyucunun ilgisini cezbedecek kelimelerle tasvir ettiği görülmektedir.

Murat Efendi, şehrin tarihi geçmişine dair de bazı kısa bilgiler verir. O, kentin Sinop'un alacakaranlık dönemlerinde kurulduğunu ve 1340 yılında Aleksios'un imparatorluk tahtını surların içine yerleştirdiğini söyler. Fakat bugün şehirde bu dönemi hatırlatacak çok fazla hatıra bulunmamaktadır. Komnenosların zengin sarayından geriye ise hiçbir şey

¹⁵⁸Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.45.

¹⁵⁹Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.31-32.

¹⁶⁰Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.200. Trabzon-Erzurum yolunun yapımına yönelik çalışmalar Nafia Nazırı İsmail Paşa'nın 1850 yılında Trabzon'a gelmesiyle başlamıştır. İsmail Paşa gerekli alet ve edavat, eczacı, doktor, mühendis, ilaç, usta ve arabayı tedarik ederek İstanbul'dan Trabzon'a gelmiş ve gerekli incelemeler yapıldıktan sonra yolun yapımına başlanmıştır bkz. Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.113.

¹⁶¹Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.199.

¹⁶²Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s. 199.

kalmamıştır. Seyyah ayrıca kısa ömürlü olan imparatorluğun Sultan II. Mehmet tarafından 1461 yılında ele geçirildiğini, imparator David Komnenos'un Edirne'de başının kesilmesiyle bir dönemin son bulduğunu ve artık bu döneme ait hiçbir izin var olmadığını söyler. Bu durumu ise Osmanlı'nın insan kibrini yansıtan anıtları yüceltmekten hiç hoşlanmaması ve İngilizlerin tersine Türklerde tarih bilinci olmaması ile izah eder.¹⁶³

Avrupa'da Rönesans ile başlayan ve antik Yunan'a referansta bulunulan sürecin batılı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarından izlenebildiği gibi¹⁶⁴ Trabzon'a gelen pek çok seyyahın buraya gelmeden önce dersine çalıştığı, en azından Trabzon'dan söz eden Ksenophon'un *Anabasis* adlı eserini okuyarak geldikleri ve hemen hepsinin bu antik Yunan kaynağına atıfta buldukları söylenebilir.

Murat Efendi, kentin tarihi geçmişine dair verdiği bilgilerde kentin Roma ve Bizans hâkimiyeti dönemini ön plana çıkarmaya çalışarak İmparator Hadrianus döneminde yapıldığını söylediği şekilsiz harabeler, kayalara yapılmış çok eski bir iç kalenin bu kentin sadece üç tuğlu bir paşanın gölgesinde yaşamadığını gösteren yegâne izler olduğunu söyler. Ona göre, şehrin etrafındaki surlar ise Türk yapı sanatının ve özensizliğinin imzasını taşımaktadır.¹⁶⁵ Oysa Osmanlı dönemi yapıları ve Osmanlı mimarisin güzel örnekleri arasında gösterilen 15.yüzyıl başlarında inşa edilen Gülbahar Hatun cami ve türbesi, yine 16. yüzyılda yapıldığı kabul edilen Çarşı mahallesindeki Bedesten, Pazar Kapı mahallesindeki sekiz direkli hamam gibi yapılar, kentte bulunan Osmanlı dönemi mimari sanatının en güzel örneklerini oluşturmaktadır.¹⁶⁶ Seyyahın, Ünye'de bulunduğu esnada Türk yapı sanatı ve mimarisine dair Haznedarzadelere ait Ünye Konağı örneğinden yola çıkarak yaptığı övgü ve hayranlık Trabzon'da yerini yergiye bırakmış gibi gözükmektedir. Bu anlamda, seyyahın Osmanlı yapı sanatına dair söylemi çelişkili olmakla birlikte gerçeği de yansıtmamaktadır.

Seyyah, Trabzon'un İran kervan yolunun ana depo ve liman işlevi gördüğünü, fakat Anadolu'nun hinterlandında çok eski dönemlerden beri kullanılan yolların artık önemini yitirdiğini, limana ise sadece güzel havalarda gemilerin yanaşabildiğini söyler. Murat Efendi'de Sandwith'in izlenimlerine paralel olarak bölgede bulunan çok eski ticaret yollarının yöneticilerin ihmalkârlığı ve ilgisizliğinden ötürü artık kullanılamaz hale geldiğini, limanın ise kötü hava koşullarında alt yapı eksikliğinden ötürü gemilere hizmet veremediğinin altını çizer. Şehrin doğunun övünç kaynağı olarak nitelendirilebilecek geniş bir yola sahip olduğunu, fakat bu yolun Trabzon'un çok yakın çevresinden öteye gitmediğini belirtir. Seyyah aynı zamanda bu yolun yapımına 20 yıl önce başladığını, devletin bütçesinden bu iş için büyük paralar harcanmış olduğunu, ama onun deyimiyle gerçek bir İslami sabırla bitirilmeyi beklediğini sözlerine ekler.¹⁶⁷ Sonrasında ise kentin, çevresinde bulunan çok sayıda bahçelerle geniş bir alana yayılarak tam bir doğu görünümü sergilediğini, ayrıca şehirde geniş kervansaraylar, büyük bir çarşı, sayısız hamam ve mimari olarak çok önem taşımayan çok sayıda cami olduğunu belirtir.¹⁶⁸ Seyyah akabinde Trabzon'da bulunan At Pazarında bulunan doğudaki Arap atlarından, Türkmen, Ermeni bölgesinden ve Kürt bölgesinden gelen yerli beygirlere kadar tüm at cinslerinden söz eder.¹⁶⁹ Trabzon çarşısının

¹⁶³Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.199.

¹⁶⁴Usta, "Trabzon'dan Söz Eden..", s.200.

¹⁶⁵Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.199.

¹⁶⁶Sadi Dilaver, "Tarihsel Yapılarıyla Trabzon", *Bir Tutkudur Trabzon*, İ. Günday Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu, Cüneyt Akalın (haz.), İstanbul 1997, s.90-91.

¹⁶⁷Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.200.

¹⁶⁸Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.200.

¹⁶⁹Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.208.

görülmeye değer bir yer olduğunu belirttikten sonra, burada satılan ve kadınlar tarafından yapılan çeşitli el işlerinin dikkate şayan olduğunu ve Dağıstan zırh gömleğinden, İran savaş baltasına, Çerkez hançerine kadar her türlü silahın bulunabileceği bilgisini verir.¹⁷⁰ Murat Efendi'nin kentin fiziki yapısına dair bazı eksik ve yanlış ifadeleri bir yana bırakılırsa, Osmanlı toplumunun içinde uzun süre kalmış ve dilini bilen biri olarak kente dair verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Seyyahın aynı zamanda yaşamının sonraki yıllarında bu bölgeyi daima özlemle andığını belirtmesi, bölgenin onun üzerinde bıraktığı derin etkinin de bir anlamda işareti olarak görülebilir.

Murat Efendi'den sonra Trabzon'a Batum'dan gemiye binen Cunynghame da uğramıştır. Seyyah, gemi ile seyahat ettiği için şehrin genel görünüşüne dair izlenimlerini karaya ayak basmadan yapar. O, seyahat ettiği geminin kentin karşısında bir noktada demir attığını söyledikten sonra, şehrin konum olarak çok güzel bir noktada kurulduğunu ve etrafını çevreleyen doğal güzelliğin ise en az Batum şehri kadar etkileyici olduğunu, fakat onun kadar sağlıklı bir yer olmadığını söyler. Cunynghame, çok eski bir tarihi geçmişine olan kalenin, şehri ikiye bölen bir vadinin üzerinde kurulduğunu ve kalenin hendeğinin ise çok güzel ve verimli bahçelere dönüştürüldüğünü belirtir. Ayrıca durgun ve koyu yeşil olan denizden, arka fonda surların çevrelediği şehrin muhteşem görüldüğünü özellikle vurgular.¹⁷¹ Karşıdan gördüğü kentin doğal manzarasından etkilendiği anlaşılan gezgin, karaya ayak bastıktan sonra, Trabzon'un sokaklarının daha önce gördüğü Türk şehirlerinden daha temiz, çarşısının ise insanda merak uyandıran ilginç bir yer olduğunu söyler.¹⁷²

Seyyah, kentin kışın körfezde bulunan güçlü dalgalara maruz kalan bir liman kenti olduğunu söyler.¹⁷³ Fakat bu konuda daha fazla bilgi vermez. Seyyah, kentin kışın körfezde bulunan güçlü dalgalara maruz kalan bir liman kenti olduğunu söyler. Fakat bu konuda daha fazla bilgi vermez. Gezgin, o yıllarda Trabzon ve çevresinde çok miktarda su çulluğu ve ağaçkakanın yanı sıra binlerce bıldırcının bulunduğu, denizde ise çok hoş bir lezzeti olan istiridyeler olduğunu sözlerine ekler.¹⁷⁴ Seyyahın Trabzon'a dair izlenimlerinin Deyrolle'la karşılaştırıldığında oldukça kısa olduğu ve fazla ayrıntı içermediği görülmektedir. Bunun nedeni, kentte çok kısa süreli kalmış olması ve anlaşılan kenti keşfetmesine yetecek kadar yeterli zamanının olmayışındır. Fakat buna rağmen, şehirde bulunduğu kısa zaman süresi içinde kente dair edindiği izlenimlerinin oldukça olumlu olduğu göze çarpmaktadır.

Cunynghame'ı müteakip Trabzon'a 1876 yılının ağustos ayında Poti'den İstanbul'a giden gemiye binen James Bryce gelmiştir. Bryce, kente güneş doğmadan önce vardıklarını söyledikten sonra, gemiden gördüğü kentin önlerinde ışıdayarak uzandığını, meyve ve servi ağaçlarının arasından yükselen beyaz renkte evlerin oldukça hoş bir görüntü yarattıklarını etkileyici bir üslupla aktarır.¹⁷⁵ Konumu ise daha hoş hale getiren şeyin, bir tarafta testere şeklinde olan zirveleri karla kaplı denize doğru inen Lazistan dağları, diğer tarafta ise *Onbinlerin*¹⁷⁶ şehre geldiklerinde kamp kurdukları söylenen dikkat çekici bir burun

¹⁷⁰Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.208.

¹⁷¹A. T., Cunynghame, *Travels in in the Eastern Caucasus, on the Caspian and Black Sea, especially in Daghestan and on the Frontiers of Persia and Turkey during the summer of 1871*, London 1872 s.344-345.

¹⁷²Cunynghame, *Travels in in the Eastern Caucasus...*, s.345.

¹⁷³Cunynghame, *Travels in in the Eastern Caucasus...*, s.345-346.

¹⁷⁴Cunynghame, *Travels in in the Eastern Caucasus...*, s.346.

¹⁷⁵ James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, London 1878, s.715.

¹⁷⁶Ünlü tarihçi ve filozof olan Atinalı Ksenophon'un (M.Ö 430-355)Anabasis (sefer) adlı eseri, Pers İmparatorluğu'nun Batı Anadolu valisi olan Kyros'un babası Dara'nın ölümünden sonra tahta çıkan kardeşi Artakses'e karşı isyan ederek bir ordu toplayıp, M.Ö 401'de Salihli'nin 8 km. batısındaki antik Sardes kentinden

olduğunu sözlerine ekler¹⁷⁷. Devam eden satırlarda, alışıldık bir şekilde, kentin tarihi geçmişi hakkında bilgi vermeye başlar. O, kentin maceraperest Miletlilerin İyonya kıyılarından buraya geldiklerinden beri ünlü bir yer olduğunu, ayrıca adları şimdi unutulmuş olan pek çok milletin ve topluluğun burada bir zamanlar yaşadığını belirtir.¹⁷⁸ Bryce, ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, seyyah kentin Miletliler geldikten sonra tanınmaya başladığının altını özellikle çizmektedir. Kentin tarihi geçmişi hakkında bu kısa bilgiyi verdikten sonra, şehrin fiziki yapısı hakkındaki izlenimlerini aktarmaya başlar. Kentin konum olarak, kuzey ve doğu tarafından dalgaların vurduğu dik bir tepe üzerinde kurulu olduğunu ve kentin doğu tarafında körfeze doğru gemilerin demir atabilecekleri derinlikte olan, fakat kuzey ve kuzey-doğu rüzgârlarına maruz kalan güvenli olmayan bir limanın yer aldığını söyler. Körfezin kuzey tarafında ise keskin bir çıkıntı yapan uçurumun üzerinde inşa edilen kalenin yer aldığını aktardıktan sonra muhtemelen bu noktada ilk Yunan kolonicilerin vahşi yerli kabilelere karşı güvenliklerini sağlama aldıklarını anlatır¹⁷⁹. Bryce şehrin adının, pek çok seyyahın kentin adının kökeni konusunda yineledikleri gibi, Yunanca masa anlamına gelen kelimedenden geldiğini belirtir¹⁸⁰. Bölgeye gelen seyyahların büyük bir kısmının, şehrin kalesinin şekline izafetle isim alması konusuna sıkça değindikleri görülmektedir. Fakat Tekindağ *masa* anlamına gelen Trapezus kelimesinin kalenin bütününe değil de, kalenin ilk kurulan kısmına, örneğin dik yarlar üzerinde kurulan Aşağı Hisara verilmiş olduğunu kabul etmenin daha yerinde olacağını belirtir.¹⁸¹

Seyyah, kale hakkında ayrıntıya girerek kalenin bazen başkentten kaçıp buraya sığınan Bizans imparatorlarının ikametgâhı olduğunu söyledikten sonra, aynı zamanda Komnenlerin kurduğu Hıristiyan bir devletin merkezi olan bu kalenin iki derin vadi arasında denizden biraz içeride ve üstü düz olan sarp bir tepenin üzerinde kurulu olduğunu belirtir. Bununla birlikte, dökülen sur ve kale duvarlarının uçurumun kenarlarında sarmaşıklarla kaplı olduğunu ve burada daha önce bulunan yapılardan geriye hiçbir hatıranın kalmadığını vurgular.¹⁸² Seyyah aynı zamanda bu kale surları, iki tanesi camiye çevrilen üç küçük Bizans kilisesi ve eski Yunan süsleme sanatının izlerini taşıyan son zamanlarda inşa edilmiş oldukları anlaşılan yapıların içindeki küçük mermer parçaları dışında, eski günleri hatırlatacak gözle görülebilecek yok denecek kadar geriye çok az hatıranın kaldığını sözlerine ekler.¹⁸³

yola çıkmasını ve Anadolu'yu boydan boya geçip Babil yakınlarında Pers imparatorluk ordusuna yenilmesini ve bu yenilgiden sonra başıboş kalan on bin kadar paralı Helen askerinin Karadeniz üzerinden ülkelerine dönmelerini anlatır. Batılı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarında sıkça sözünü ettikleri *Onbinler* işte bu paralı Helen askerleridir bkz. Xenophon, *Anabasis*, Hayrullah Örs (çev.), İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevi, 1975; Mehmet Bilgin, "Doğu Karadeniz'in Etnik Tarihi Üzerine", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s.49-50.

¹⁷⁷Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.363-364.

¹⁷⁸Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.716.

¹⁷⁹Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.364.

¹⁸⁰Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.368.

¹⁸¹Tekindağ, "Trabzon", s.456. Trabzon şehrinin adını nereden aldığına dair farklı yorumlar yapılmıştır. Bazı araştırmacılar, Greklerin Trabzon'da sofrta şeklinde pek çok büyük taş gördüklerinden ve Yunancada sofraya *Trapeza* denildiğinden ötürü bu adın verildiğini söyler. Bazı araştırmacılar ise Yafes adında biri tarafından yaptırılan kalenin masaya benzemesinden ötürü bu ismin verildiğini iddia eder bkz. Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, İsmail Hacifettahoğlu (haz.), Ankara 2001, s.47; Rasim Şimşek, *Trabzon Belediye Tarihi I*, Trabzon 1993 s.31. Şehri ziyaret eden Evliya Çelebi ise meseleye daha farklı bir yorum getirerek kentin adının *tarabefzun* kelimesinden geldiğini ve neşe ve refah arttıran anlamında olduğunu belirtir bkz. Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, 2. Kitap, Z. Kurşun, S. A. Kahraman, Y. Dağlı (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s.47.

¹⁸²Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.364.

¹⁸³Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.364.

Hatta İngiliz Konsolosu olarak Trabzon'da göreve yapan arkeolog Billiotti'nin kendisine Trabzon ve çevresinde bir zamanlar Bizans hâkimiyeti altında olan yerlerde Yunan sanatına ait kalıntıların nerdeyse hiç olmadığını söylediğini de belirtmeden geçemez.¹⁸⁴ Seyyahın ifadelerinden kendisinin eski Hristiyan dönemden kalmış yapılara karşı özel bir ilgi duyduğu ve bu yapıları ön plan çıkarma gayreti içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bryce, Trabzon'da gördüğü evler hakkında da bilgi verir. O, daha iyi olan evlerin etraflarının duvar veya bahçe ile çevrili olduğunu, evlerin bazen iki katlı bazen de üç katlı olduğunu, evlerin parlak bir şekilde boyalı ve çatılarının ise kırmızı kiremitli olup ahşaptan yapılmış kafes camları olduğunu ayrıntı vererek aktarır. Buna ek olarak, şehirde gezinti yaparken sıkça boş yahut terk edilmiş evlerin kalıntılarının olduğu yerler görüldüğünü insanda buraların terk edilmişlik hissi uyandırdığını, fakat ilginç bir şekilde hemen biraz ötede tekrar yaşam izlerinin kendini gösterdiği yerleşim yerlerinin başladığını söyler.¹⁸⁵ Ayrıca, seyyah karaya inilen noktadan pazara kadar uzanan sokakların da oldukça sessiz olduğunu, çok az insanın sokaklarda görüldüğünü, tıpkı kente hâkim olan terk edilmişlik duygusu gibi sokakların da buna uyum içinde derin bir sessizlik ve huşu içinde olduğunu altını çizer.¹⁸⁶

Seyyahın aktardığı izlenimlerinden Cunynghame'dan farklı olarak sıkça şehri keşfe çıktığı ve kente dair ince gözlemler yaptığı anlaşılmaktadır. Bryce, Trabzon'un çarşısının, İstanbul ve Kahire'deki kapalı çarşılar gibi olmadığını, tam tersine insanların içlerinde bir şeyler sattığı veya çalıştığı açık kulübelerin arasında bir eşeğin bile zar zor geçebildiği üstü açık dar, dik ve dolambaçlı yollar olduğu bilgisini aktarır.¹⁸⁷

Bryce, Trabzon'da kaldığı süre içinde izlenimlerini tuttuğu kayıtlarda kentin iklimine dair de bilgi verir. Şehrin iklimin denizden esen sürekli meltemlerle yumuşak olduğunu, fakat kenti ilk olarak ziyaret edenlerde romatizma gibi sağlık problemlerine yol açan sonbaharda sadece iki ay hariç tüm yıl boyunca hâkim olan nemin yarattığı sis olmasa havasının daha güzel olabileceğini vurgular. Buna ek olarak, seyyah burada karın yerde fazla kalmadığını, fakat kış aylarında kuzey-doğudan esen sert rüzgârla nedeniyle karla karışık yağmurun sıkça görüldüğünü söyler. Ona göre, bu durum doğal limanı olmayan sert rüzgârlara maruz kalan tüm liman kentlerinde olduğu gibi gemilerin kıyıya demir atmalarını tehlikeli hale getirmektedir.¹⁸⁸ Görüldüğü gibi, Bryce şehrin sahip olduğu iklim koşullarını ve bu iklim koşullarının yarattığı etkiyi anlamamıza katkı sağlayan bilgiler vermektedir

Bryce'ı müteakip Trabzon'a Alman asıllı olan Amand von Schewiger-Lerchenfeld gelir. Seyyah genel olarak diğer seyyahların yaptığı gibi kentin antik geçmişi hakkında Ksenophon'a atıf yaparak, Ksenophon ve askerlerinin sahilin zirvelerinden ilk defa denizi gördüklerinde sevinçle çığlık attıklarını söyler. Onun, kentin antik geçmişini ve uygarlık tarihini pek çok seyyahın gezi notlarında aktardığı gibi Hellen kültürü ile başlatma eğilimi içinde olduğu dikkat çekmektedir. Akabinde seyyah, şehrin genel görünümünü hakkında kimi bilgiler verir. O, kentin Ermenistan dağlarının çekici olmayan görüntüsünden yorgun düşmüş gözler için bugün bile muhteşem bir görüntü sergilediğini söyleyerek gördüğü manzara karşısında hayranlığını dile getirir¹⁸⁹. Bununla birlikte, seyyah romantik bir üslupla kentin uzun limanı, güneş altında parlayan kıyı şeridi ve ardındaki açık mavi denizi, kıyından itibaren çok eski mahallere ve dağların eteklerine kadar yükselen basamaklarla, zamana yenik düşmüş

¹⁸⁴Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.364.

¹⁸⁵Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.365.

¹⁸⁶Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.367.

¹⁸⁷Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.365.

¹⁸⁸Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.366-367..

¹⁸⁹AmandvonSchweiger- Lerchenfeld, *Armenien*, 1878,(basım yeri yok), s.69.

kale surları ile çevrili harap haldeki kuleleri ve bir ressamın tablosundan fıskırmış gibi duran yabancı otlarla örtülü dik uçurumları ile adeta görsel bir şölen sergilediğini vurgular.¹⁹⁰

Lerchenfeld, kente eski kapılardan ve kayalıklardan aşağıya kadar uzanan yeşil bir bitki örtüsü ile kaplı yüksek köprüler üzerinden ve yüksek duvarlarla çevrili evlerin olduğu dar sokaklardan girildiğini, ara sıra açık bir bahçe kapısından içeri bakma fırsatı doğduğunda ise asmaların ve su kuyularının olduğu avluların görülebileceğini sözlerine ekler.¹⁹¹ Seyyah aynı zamanda şehrin tarihi geçmişinin siyasi olarak çok hareketli olmamasının nedenini, coğrafi olarak çok ücra bir köşede bulunmasından ve yerel kalmasından kaynaklandığını, kentin kaderinin ise Osmanlıların eline geçmesinden sonra yüzyıllarca sürecektir büyük bir değişim içine girdiğini ve bu olayın batılı araştırmacılar için dikkat çekici bir durum olduğunu belirtir.¹⁹²

Seyyah, diğer seyyahların yaptığı gibi, kentin tarihine dair kısa bilgiler vererek, şehrin I. Alexius tarafından kurulan Trabzon Rum İmparatorluğu'nun başkenti olduğunu söyler. Ona göre, bu devletin siyasi nüfuzu Sinop'a kadar olan küçük bir hâkimiyet sahası ile sınırlıdır. Bu nedenle, imparatorluk sıfatı ile adlandırılmayı hak etmez. Ayrıca bu devlet ömrünü ancak siyasi evlilikler ile uzatmayı başarmıştır. Bu yanılsama yaratan parıltının uzun ömürlü olmayacağı ve eninde sonunda bir yıkımla sonuçlanacağını ise daha en baştan belli olduğunu altını çizer. Akabinde seyyah bu devletin kuzey Karadeniz kıyıları ile yapılan ticareti elinde tuttuğunu, fakat kenti ekonomik olarak güçlendirenlerin ise Venedik ve Cenevizliler olduğu bilgisini verir. Hatta imparatorluğun sıradan ve basit olan sarayının romantik çevresini gerçek bir cennete dönüştürenlerin de yine bu Cenevizliler olduğunu söyler.¹⁹³ Seyyahın, Trabzon Rum Devleti'ne atfedilen imparatorluk sıfatına dair verdiği nesnel bilgiler önemlidir. Çünkü Komnenos hâkimiyetinin adlandırılması meselesi bu zamana kadar yapılmış çalışmalarda üzerinde yeterince durulmamış bir konudur. Özellikle, J. F. Falmerayer'den itibaren konuyla ilgilenen araştırmacıların neredeyse tamamı Komnenosların Karadeniz'de kurduğu devleti imparatorluk sıfatıyla anmışlardır. Fakat siyasi, ekonomik ve askeri nedenlerden ötürü bu nitelendirmenin gerçeği yansıtmadığı açıktır. Tarihin hiçbir döneminde dar bir kıyı şeridinde, en geniş sınırlarına ulaştığı zamanlarda bile Samsun ve Sinop kent merkezleri dışında 6 şehre hâkim bir imparatorluk var olmamıştır.¹⁹⁴ Bu nedenle, Schweiger-Lerchenfeld'in kentin tarihine dair verdiği nesnel bilgiler, bu devleti imparatorluk sıfatı ile yücelten ve basit bir imparatorluk sarayını abartılı bir şekilde tasvir eden diğer seyyah ve araştırmacıların verdiği bilgilerle karşılaştırıldığında, onu bilimsel anlamda diğerlerinden farklı kılmaktadır.

Seyyah, şehrin tarihi geçmişi hakkında bilgi verdikten sonra kentin en önemli simgesi olan Trabzon Kalesini ziyaret eder. O, bugün harabe yıkıntılarının olduğu yerde bir zamanlar imparatorluk sarayının bulunduğunu belirtir. Bu muhteşem saray mermerden yapılmış teras ve balkonlarıyla şehrin her tarafından görülmektedir. Ayrıca mermerden yapılmış duvarların arasındaki çiçek bahçelerinden gelen hoş kokular her tarafa yayılmaktadır. Bu muhteşem yapının devasa büyüklükte duvarları ve sağlam kuleleri ve şehrin doğu ve batı tarafında yer alan uçurumlarıyla sanki sonsuzluk için inşa edilmiş olduğunu söyler. O, eski kaleyi kurulmuş olduğu konum ve etrafının sahip olduğu çarpıcı doğal güzelliğinden ötürü diğer

¹⁹⁰Schweiger-Lerchenfeld, *Armenien*, s.69.

¹⁹¹Schweiger-Lerchenfeld, *Armenien*, s.70.

¹⁹²Schweiger-Lerchenfeld, *Armenien*, s.70.

¹⁹³Schweiger-Lerchenfeld, *Armenien*, s.71.

¹⁹⁴Tellioğlu, *Trabzon Rum Devleti*, s.143. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz, Tellioğlu, *Trabzon Rum Devleti*, s.143-155.

seyyahların yaptığı gibi oldukça romantik bir üslupla tasvir eder.¹⁹⁵Schweiger-Lerchenfeld kaleyi ziyareti esnasında yine kentin tarihi geçmiş hakkında bilgi vermeye devam eder. O, korkak olarak nitelediği halkın bu muhteşem yapıyı Türklerin elinden kurtaramadığını ve Fatih Sultan Mehmet'in şehri ele geçirdikten sonra kanlı bir mahkeme kurduğunu ve hanedan ailesini sürgün ettiğini belirtir. Akabinde ise hepsini öldürttüğünü ve bu şekilde Yunan kültürünün sistematik bir şekilde asimile edildiği bilgisini aktarır. Buna ek olarak, II. Mehmet'in batıda İstanbul, doğuda ise Trabzon'u ele geçirerek büyük hükümdar unvanıyla anıldığını söyler.¹⁹⁶

Ancak Schweiger-Lerchenfeld'in kentin fethinden sonra kentte yaşanan olaylara dair aktardığı bilgiler yerli ve yabancı kaynaklarda kentin fethinden sonra yaşananları anlatan bilgilerle örtüşmemektedir. Örneğin, Miller şehre girdiğinde Fatih'in gelip kendisine teslim olan Trabzon Kralı David Kommen'e çok iyi davrandığını, onu ve tüm ailesini gemilerle İstanbul'a gönderdiğini ve Tuna çevresinde geliri üç yüz bin sikke olan bir bölgenin yönetimini kendisine verdiği bilgisini aktarır.¹⁹⁷Lowry ise Fatih Sultan Mehmet'in fethettiği yerlerin zengin halkını İstanbul'a gönderdiğini ve bu nedenle Trabzon kalesi içindeki şehir halkının önemli bölümünü de İstanbul'a gönderdiğini belirtir.¹⁹⁸.Osmanlı kaynaklarında ise şehrin fethi esnasında görgü şahidi olan Tursun Bey herhangi bir çarpışma olmadan imparatorun aman dileyerek kaleyi teslim ettiğini ve kendisine yaraşır şekilde taltif edildiğini ve şehrin yerli halkının ise taşınmaz mallarının sahipleri olarak yerlerinde kaldıklarını söyler.¹⁹⁹ Görüldüğü üzere, seyyahın Trabzon'un fethi meselesini batılı kaynakların bakış açısı ile değerlendirmekte ve yerli kaynaklarda yer alan bilgilerle örtüşmeyen bir şekilde meseleyi tek taraflı olarak ele aldığı görülmektedir.

Seyyah, kentin batı tarafında yüksek bir platform üzerinde inşa edilmiş olan kentin diğer önemli simgelerinden olan Ayasofya'nın ise sadece cami olarak hizmet verdiğini söyler ve bu yapının fiziki ve mimari yapısı hakkında başka bir bilgi vermez.²⁰⁰

Schweiger-Lerchenfeld diğer bölgeye gelen diğer seyyah ve araştırmacılarla mukayese edildiğinde, kentin mimari dokusuna dair, Lynch'in yaptığı gibi ayrıntılı bilgi sunmaz. Sadece kentin önemli simgelerinden olan kalesi ve Ayasofya Camisi hakkında kısa bir bilgi vermekle yetinir. Ancak onun kentin tarihi geçmişi hakkında daha ayrıntılı bilgi verdiği söylenebilir.

Trabzon'a 1879 yılında, İngiliz seyyah ve mühendis olan Henry C. Barkley Gümüşhane üzerinden gelir. Seyyah, yol üzerinde mola verdikleri Gümüşhane'nin o dönem sahip olduğu fiziki yapısına dair bazı bilgiler aktarır:

Bursa'dan 4 saat uzaklıkta bulunan Eskişehir'den ayrıldığımızdan bu yana ilk kez, evlerin üzerinde asla su geçirmeyen eğimli çatılar gördük. Bu gelişmişlik işaretinin yanı sıra düz bir toprak parçasının bulunduğu her yerde bulunan evler de çok güzel meyve bahçeleri ile çevrelenmişti. Yol boyunca dükkânlar sıralanmıştı. Biraz ilerleyince ise hanların ve kahvehanelerin sayısı artıyordu.²⁰¹

Barkley'in, Eskişehir'den Karadeniz'e doğru gelirken, yol güzergâhı üzerinde ilk kez Gümüşhane'de, konutların çatısının kiremitle kaplandığı gözlemini konu etmesi ve bunu

¹⁹⁵Schweiger- Lerchenfeld, *Armenien*, s.73.

¹⁹⁶Schweiger- Lerchenfeld, *Armenien*, s.73-74.

¹⁹⁷William Miller, *Trebizond*, London 1926, s.105-106.

¹⁹⁸W. Heath Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, İstanbul 1981, s.11.

¹⁹⁹Kenan İnan, "Trabzon'un Fethi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s.150

²⁰⁰Amand von Schweiger- Lerchenfeld, *Armenien*, s.72.

²⁰¹Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London 1891, s.342.

gelişmişliğin bir işaret olarak yorumlaması oldukça dikkat çekicidir. Öyle anlaşılıyor ki, Barkley'in kafasında, inşaat yapımında kullanılan malzemeler, çatıların yapılış biçimi gibi unsurlar, medeniyetteki gelişmişliğin bir göstergesidir.

Gümüşhane'den ayrılarak Trabzon'a doğru yola çıkan seyyah, takip ettikleri yol güzergâhının coğrafi yapısı ve bitki örtüsü hakkında da okuyucuya birtakım bilgiler verir. Gümüşhane'den sonra sağa doğru kıvrılan yolu takip eden Barkley burada çok güzel türde çam ve kayın ağaçları ile birbiri içine geçmiş ladin ağaçlarının olduğunu belirtir.²⁰² Ardından iki saat süren bir tırmanıştan sonra adını Soğan adında bir köyden aldığı söylediği Soğanlı Dağı'nın zirvesine çıkar. Seyyah dağın zirvesinde durdukları noktanın muhtemelen Ksenophon ve Yunanlı askerlerin ilk defa denizi gördükleri nokta olabileceğini, fakat havanın yoğun sisli olmasından ötürü net bir şekilde denizi göremediklerini belirtir.²⁰³ Barkley de, pek çok batılı seyyahın yaptığı gibi, bölgenin antik geçmişine dair bilgi verirken Ksenophon'un ünlü eserine atıf yapmayı tercih eder. Aynı zamanda, bölgenin antik geçmişini, yeri geldikçe üzerinde durduğumuz gibi, Yunanlılarla ilişkilendirme gayreti yahut bu örnekte görebileceğimiz gibi romantik bir özlemle eski dönemlerden kalma bir işaret ve iz bulmak için sarf edilen özel gayret göze çarpmaktadır. Soğanlı'dan sonra geldikleri vadinin, mevsim kış ortası olmasına rağmen oldukça hoş bir manzara sergilediğini, vadinin kayın ağaçları ile dolu olduğunu ağaçların dibinin ise rodendronlarla dolup taşıdığını ve belki mevsim bahar olsa bu manzaranın diğer bitki türleri ile daha hoş bir hal alabileceğinin altını çizer.²⁰⁴

Barkley Trabzon'a sola doğru keskin bir şekilde kıvrılan yoldan girer. Bu yol üzerinde onun deyimiyle denize bakan yamaçlarda iyi görünümü evler vardır ve bu yolu takip ederek halkın Gâvur Meydanı dedikleri yere ulaşır. Burada bulunan bir otele yerleşen seyyah, kenti keşif gezileri esnasında fiziki yapı hakkında bazı gözlemlerde bulunur. İlk olarak, şehrin genel görüntüsüne dair şöyle der:

*Açık bir havada Trabzon Türkiye'nin herhangi bir noktasında bulunan herhangi bir yer kadar güzel bir şehirdir. Kent eğimli bir yamaç üzerinde kurulu ve yüzü sahile dönüktür. Deniz fırtınalı olduğu zaman dalgalar kale duvarlarına vurmakta ve arka fonda ise bir kaç mil boyunca yükseklikler giderek azalmaktadır. Kente yakın noktada bahçe ve asma bahçelerine ve toprağın ekilmesine müsaade eden batı tarafı hariç şehre dik ve tepesi düz olan tepeler hâkimdir.*²⁰⁵

Seyyahın izlenimlerinde belirttiği gibi, kentin batı tarafı dağların yüksekliklerinin azaldığı ve dolayısıyla toprağın ekilmesine ve tarıma daha müsait arazi yapısının olduğu bir kısımdır. Barkley, kaldığı otel odasının camından gördüğü kentin manzarasının ise zirveleri karla kaplı Lazistan Dağları ile muhteşem olduğunu vurgular.²⁰⁶

Seyyahın, küçük bir burnun üzerinde olan kaldığı otel Gâvur Meydanında hâkim bir noktada olduğundan, daha önce Deyrolle'un da burada bir otelde kaldığında yaptığı gibi, otel odasından gördükleri ve muhteşem olarak nitelendirdikleri kentin doğal manzarasını Lazistan Dağları ile birlikte tasvir etmeleri, şehrin bu kısmının bu tür coğrafi ve doğal manzara betimlemeleri için uygun olduğunu göstermektedir. Seyyah, şehrin doğu tarafı hakkında eğimli bir tepenin üzerinde aralarında eski İngiliz Konsolosu Palgrave'in de ikametgâhı olan

²⁰²Barkley, *A Ride Through Asia Minor...*, s.343.

²⁰³Barkley, *A Ride Through Asia Minor...*, s.343.

²⁰⁴Barkley, *A Ride Through Asia Minor...*, s.344.

²⁰⁵Barkley, *A Ride Through Asia Minor...*, s.347.

²⁰⁶Barkley, *A Ride Through Asia Minor...*, s.347.

bir kaç tane güzel ev olduğunu söyleyerek bilgi vermeye devam eder. Daha önce kentte bulunan diğer batılı seyyahların da gezi notlarında değindiği gibi, Gâvur Meydanı ve etrafı aynı zamanda şehirdeki yabancıların da genelde ikamet ettikleri bir yerdi. Temel amaçları ülkelerinin ticari ve ekonomik menfaatlerini gözetmek olan konsoloslukların hepsi kentin bu tarafında yer almaktaydı.²⁰⁷

Barkley, ayrıca şehirde yaptığı gezintilerde Cenevizliler zamanında yapılan eski limanın bulunduğu yere gittiğini, fakat eski limandan geriye hiçbir şey kalmadığını belirtir. Muhtemelen Ksenophon ve *Onbin* askerinin yürüyüşlerini tamamlayarak bu limandan gemiye bindiğini fakat daha güçlü olanların kıyı şeridi boyunca batıya doğru yürüyüşlerine devam ettikleri bilgisini verir.²⁰⁸ Görüldüğü üzere, Barkley'in şehirde gezintiye çıktığı zamanlarda batılı kaynaklardan okuduğu özellikle kentin tarihi geçmişine dair edindiği bilgileri doğrulama gayreti ile hareket ettiği dikkati çekmektedir.

Barkley ile aynı tarihlerde (1879) Erzurum ve Bayburt üzerinden Trabzon'a gelen diğer bir seyyah ise Henry Fanshawe Tozer'dir. Seyyah, Sümela Manastırının bulunduğu yolu takip ederek Trabzon'a ulaşır. Fakat Tozer ilk olarak yol güzergâhı üzerinde bulunan yerli ve yabancı araştırmacıların sık uğrak noktalarından biri olan manastırı ziyaret eder ve bu yapıya dair izlenimlerini ayrıntılı bir şekilde okuyucuya aktarır. Tozer, Sümela Manastırının yüksekliği 1000 feeti bulan Zigana dağının sarp bir yamacında beyaz renkte binaları ile kahverengi kayalara kontrast oluşturarak göze çarptığını söyler. O, manastırın aşağısında bulunan vadinin bitki örtüsü açısından oldukça zengin olduğunu ve bitki örtüsünün Alplerdeki bitki örtüsü ile benzerlik gösterdiğini belirtir. Ayrıca ulaşılması oldukça zor olan manastıra 50 basamaklı taş merdivenle çıkılmaktadır. Ancak ahşap bir merdiven kullanılarak manastırın kurulmuş olduğu noktaya ulaşılabilir ve manastır aşağısında bulunan dereден 400 feet ve deniz seviyesinden ise 4000 feet yüksekliktedir.²⁰⁹

Tozer, Sümela Manastırının iç ve dış fiziki tasvirini de yapar. O, yapının iç kısmının yeknesak bir biçimde olmadığını ve binaların bazılarının taştan bazılarının ise ahşaptan inşa edildiğini söyler. Ona göre, bu manastır aşağı ve yukarı çıkan merdivenlerle ve binalar arasında geçişi sağlayan köprülerle birbirine bağlanmıştır ve ilginç bir görüntü sergilemektedir. Dışarıdan bakıldığında, çok derin olmayan bir mağara izlenimi vermekte, fakat içeriye girildiğinde önden arkaya doğru oldukça derin bir mekân haline dönüşmektedir. Bununla birlikte, seyyah manastırın içinde konukların kalmaları için odaların bulunduğunu da sözlerine ekler. Seyyah yapının tarihi geçmişi hakkında da bazı bilgiler aktarır. Tozer, manastırın din görevlisinin söylediğine göre, 1500 yıl önce inşa edildiğini, manastırın kim tarafından inşa edildiğine dair pek çok rivayet olmasına rağmen, Trabzon İmparatoru III. Alexius Komnenos sayesinde ün kazandığını ve imparatorun manastıra pek çok ayrıcalık ve imtiyaz tanıdığını, Osmanlı hâkimiyeti döneminde de manastırın sahip olduğu imtiyazları koruduğunu belirtir.²¹⁰

Tozer, yapının kısa bir tarihi geçmişini verdikten sonra, manastırda bulunan binaları ve özellikle kiliseye dair izlenimlerini aktarır. Seyyah ilk olarak, ana yapının mağaranın önemli bir kısmını oluşturduğundan ötürü dışarıdan gözle görülemediğini söyler. Ona göre, dışarıdan sadece doğu ucunda bulunan apsis ile din adamlarının oturmaları için ayrılan özel bir bölme görülmektedir. Bunun dışında bulunan duvarlar dini tasvirlerle dolu fresklerle

²⁰⁷Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.31

²⁰⁸Barkley, *A Ride Through Asia Minor...*, s.349.

²⁰⁹Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.435-437.

²¹⁰Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.439.

kaplıdır. Bu freskler, yapıyı ziyaret eden Rumlar tarafından birtakım yazılar yazılarak kirletilmiştir. Yapının bu tarafındaki çatısı ise bakır bir malzemedendir yapılmıştır. Yapının içi oldukça karanlıktır ancak manastırda oldukça kıymetli eşyalar bulunmaktadır. Bu değerli eşyalar arasında gümüş ve değerli taşlarla süslenmiş III. Manuel tarafından kiliseye bağışlanmış olan bir haç ile hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar tarafından şifa dağıttığına inanıldığı için sıkça ziyaret edilen Meryemana ikonası, Bizans elyazması İnciller, Komnenler dönemine ait değerli elyazmaları, II. Mehmet'in şehri ele geçirmesinden sonra kiliseye güvence ve bir takım imtiyazlar bağışladığı Türk el yazma sanatının en güzel örneklerinden biri olan ferman yer almaktadır. Ayrıca seyyah sonraki Osmanlı sultanlarının fermanlarının da kilise de muhafaza edildiği gibi yapıya dair bazı bilgiler aktarır.²¹¹Tozer, manastırda içinde sönük gözlü bir penceresi ile küçük karanlık bir oda olan yer alan kütüphanede büyük bir karışıklık içinde üst üste yığılmış kitaplar olduğunu, fakat bunların bilgisiz kilise görevlileri elinde özenli bir muamele görme şansları olmadığını altını çizer.²¹² Seyyahın manastırda bulunan fresklerin ziyaretçiler tarafından tahrip edildiğine dair bilgi doğrudur. Çünkü Eyice de Sümela Manastırı üzerine yaptığı çalışmada benzer şekilde freskleri tahrip eden yazılar arasında sadece Rumca değil, Ermenice, Rusça yazı ve tarihlerin bir hayli fazla olduğunu ve bunların 18. yüzyıla ait olanlarının bile görüldüğünü belirtir.²¹³

Tozer, manastırdan dört saat kadar uzaklıkta olan ve Erzurum'dan Trabzon'a ulaşımı sağlayan ana yol üzerinde bulunan Cevizlik'e de uğrar. Seyyah, burada yolun çok iyi durumda olduğunu söyledikten sonra, burada daha önce geçtikleri yerlerden farklı olarak çatılı evleri ve oldukça iyi inşa edilmiş kâgir konutlarıyla medeniyetin izlerini müşahade ettiklerini söyler. Ayrıca tepelerde gözüken Rum evlerinin oldukça konforlu ve güzel olduklarını aktarır.²¹⁴ Seyyahın bu küçük yerleşim biriminin fiziki yapısına dair daha önce bölgeye gelmiş diğer seyyahların aktardıklarıyla benzer nitelikte bilgiler verdiği dikkat çekmektedir.

Cevizlik'ten sonra Trabzon'a geçen seyyah, şehrin genel görünüşünü tasvir ederek bilgi vermeye başlar. O, kentin doğu tarafından giriş yapıldığında oldukça hoş gözüktüğünü söyler. Ona göre, kent, nehrin ağzından batı tarafına doğru iki mil uzaklıkta bir noktada, zarif bir körfez oluşturan alçak bir burnun kuzey istikametine doğru denizin içine doğru uzanmaktadır. Şehrin bu tarafında beyaz, sarı, kırmızı ve yeşil renklerde çatılı ve etrafı çok güzel bahçelerle çevrili evler yer almaktadır. O, şehrin ana merkezi bu noktadan görülemediği için, bu tarafın kentin varoşu olduğunu belirtir.²¹⁵ Seyyah, kente doğu tarafından giriş yaptığı için, bahsettiği bu kısım kentin doğu varoşudur.

Tozer, kentin doğu varoşu hakkında ise Lazistan dağlarının muhteşem manzarası ile körfeze bakan Türkiye'de konaklamak için en düzgün ve konforlu olarak nitelendirdiği otellerinin bu bölgede olduğu bilgisini verir. Ayrıca kentin bu kısmının İran'a giden kervanlarla dolup taşıdığını ve sokaklarda ise çok renkli giysiler içinde farklı milletlere mensup insanlar ile oldukça renkli bir yer olduğunu belirtir. Bu varoşun batı tarafında ise Hristiyan mahallesi ve onun hemen ötesinde ise Türklerle meskûn olan kalenin yer aldığını sözlerine ekler.²¹⁶

²¹¹Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.441-443.

²¹²Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.445.

²¹³Semavi Eyice, "Trabzon Yakınında Meryemana (Sumela) Manastırı", *Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul 1997, s.36, Manastır'la ilgili literatürü de tanıtip değerlendirerek eleştiren Semavi Eyice bu alanda en önemli araştırmacılarından biridir. Yapı ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. a.g.m., s.25-70.

²¹⁴Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.448.

²¹⁵Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.450.

²¹⁶Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.450.

Tozer, kentin fiziki tasvirine diğ er seyyah ve araştırmacıların genel olarak yaptıkları gibi kale ile başlar. O, ilk bakışta bu kente gelen ilk yerleşimcilerin kaleyi niye limana hâkim bir noktada inşa etme yerine burada yapma kararlarının ancak bu noktayı gördükten sonra daha iyi anlaşılabilirdiğini belirtir. Seyyah, kalenin kurulmuş olduğu noktanın iki derin vadi arasında yer alan ve kentin ismini de aldığı üstü düz yüksek bir tepe olduğunu, vadinin şehrin ortasından geçerek kenti ikiye ayırdığını, etrafının ise Bizans dönemine ait duvarlar ve denize kadar inen surlarla çevrili olduğunu belirtir.²¹⁷ Seyyah akabinde diğ er seyyahların yaptığı gibi kalenin fiziki yapısı hakkında bilgi vermeye devam eder. O, kalenin üç bölümden olduğunu ve bu bölümlerden ilkinin, kalenin aşağı kısmından bir kapı ile ayrılan Yukarı Hisar olduğunu söyler. Ona göre, bu kısımda tüm kaleyi adeta taçlandıran bir kule yer almaktadır. Kenti ikiye ayıran vadiler ise büyük köprüler vasıtasıyla birbirine bağlanmıştır. Bununla birlikte, seyyah şehirden uzak olan batı tarafında ise kenti savunmaya yardımcı olan büyük bir kule ile bazı sur kalıntılarının olduğu bilgisini verir. Tozer, kalenin kurulmuş olduğu noktanın etrafında bulunan tabiatın, oldukça etkileyici olduğunu ve iki vadinin arasında yer alan alanın ise zengin bir bitki örtüsüne sahip olduğunu da belirtmeden geçemez.²¹⁸

Seyyah, akabinde Trabzon'un tarihi geçmişine dair birtakım bilgiler verir. Kentin Sinop'un bir kolonisi olarak kurulduğunu, adından ilk defa Ksenophon'un ve askerlerinin ülkelerine dönmek üzere ilk defa denizi gördükleri bu şehirde kalmalarıyla söz ettirdiğini belirtir. Uzak konumundan türü Yunan tarihinde çok fazla yer işgal etmediğini, fakat Asya'nın içlerine geçit veren özel konumu nedeniyle o zamandan beri ticari olarak önemini muhafaza ettiğini söyler. Ona göre, orta çağda Komnenler burada 250 yıl hüküm sürecek bir devlet kurmalarına rağmen, bu devlet siyasi anlamda büyük bir varlık sergileyememiştir. Bu nedenle, seyyah bu devletin sadece Bizans Devletinin küçük bir minyatürü olarak nitelendirebileceğinin altını çizerek. Seyyah, İstanbul'un fethinden sekiz sene sonra ise kentin II. Mehmet tarafından ele geçirildiğini söyleyerek bölgeye gelen diğ er seyyahların ekseriyetinin yaptığı gibi kentin tarihi geçmişine dair verdikleri bilgileri yineler.²¹⁹ Buna rağmen, Tozer dünyanın ücra bir noktasında bulunan bu kentin tarihinde hala güçlü bir romantizmin varlığının hissedilebildiğinin altını çizerek. Seyyah, kentte bulunduğu zaman dilimi içinde, kendisine göre önemli gördüğü bazı tarihi yapıları da ziyaret ederek izlenimlerini kayıt altına alır.

İzlenimlerini aktardığı bu tarihi yapılardan biri ise Orta Hisar camiidir. Tozer, adı geçen yapının eski şehrin içinde olduğunu, bir zamanlar kilise olan binanın, altın başlı Meryem yahut diğ er adı ile Panagia Chrysokephalos için inşa edildiğini, İslam ritüellerine uygun hale getirmek için yapılan bazı değişiklikler dışında oldukça iyi korunmuş durumda olduğunu, Bizans mimari sanatının güzel örneklerinden biri olan yapının oldukça büyük ve sade bir mimariye sahip olduğunu söyler.²²⁰ Texier de benzer şekilde bu yapının asıl şeklinde hiçbir değişiklik yapılmadığını vurgular.²²¹ Seyyahın bilgi verdiği diğ er bir yapı ise doğu vadisinin diğ er tarafında ve kalenin karşısında oldukça çarpıcı bir noktada bulunan Yeni Cuma Camisidir. Seyyah, eski bir kilise olan bu yapının da fetihten sonra camiye çevrildiğini, oldukça küçük bir bina olduğunu ve oldukça sade bir mimari üslupla inşa edilmesine rağmen

²¹⁷Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.451.

²¹⁸Tozer, *Turkish Armenia and...*, 451.

²¹⁹Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.452-454.

²²⁰Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.455.

²²¹Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafiyası, Tarihi ve Coğrafiyası*, Ali Suat (çev.), C.III, Ankara 2002, s.159.

tamamen Yunan usulü kapalı haç formunda yapıldığını, kuzey tarafına camiye çevrildikten sonra bir minare eklendiğini belirtir.²²²

Seyyahın bir sonraki ziyaret durağı, eski tarihi yapıların içinde en ünlüsü olarak belirttiği Ayasofya kilisesi olur. Fakat kiliseye giden yol üzerinde geçtikleri kentin batı tarafında yer alan Kabak Meydanı hakkında bazı bilgiler verir. O, son savaş esnasında ahşaptan yapılan tek katlı bir hastanenin bu büyük meydana inşa edildiğini, kaldıkları otelde yemek yiyen hastanede çalışan bir İtalyan doktorun kendilerine bu hastanede 12 ila 14 doktorun hizmet verdiğini ve savaş esnasında Batum, Erzurum ve diğer yerlerden getirilen yaralıların ise burada tedavi edildiğini söylediğini belirtir. Seyyah, son savaştan kast ettiği ise 1877-78 Osmanlı Rus savaşıdır ve kendisi bu savaşın hemen akabinde kente 1879 yılında gelmiştir.²²³

Görüldüğü üzere, Tozer kentte kaldığı süre zarfında oldukça dikkatli gözlemlerde bulunmuştur. Kendisi ile aynı yıllarda Trabzon'da bulunan Barkley böyle bir hastanenin varlığından söz etmezken, Tozer aksine burada çalışan bir doktordan bilgi alarak okuyucuyu bu binanın varlığından haberdar etmektedir.

Tozer'in ziyaret ettiği bir diğer tarihi yapı, eskiden bir kilise olan Ayasofya camisidir. Seyyah, ilk olarak yapının kentte buldukları esnada askeri amaçlar için kullanıldığını, bu nedenle yapının levazımla dolu olduğunu binanın açık alanında ise askerlerin kaldığı bir kışla inşa edilmiş olduğu bilgisini verir.²²⁴ Görüldüğü üzere, Kabak Meydanında 1877-78 Harbinden ötürü inşa edilen hastane gibi, Ayasofya'nın da benzer şekilde askeri amaçlar doğrultusunda kullanıldığı görülmektedir. Tozer, kendisine refakat eden yüzbaşının yapının içine girmek için özel bir izin gerektiğini söylemesi üzerine, Ayasofya'yı penceresinden gördüğü kadarıyla tasvir etmeye çalışır. O, yapının Orta Hisar Camisi ile benzerlik gösterdiğini söyler. Yapının batı ucundaki narteksin ötesinde, yapının genişliği boyunca uzanan bir alınlık yer almaktadır. Batı ucundan yaklaşık 100 feet uzaklıkta ise küçük pencereleri ile içinden bir merdivenle zirveye çıkılan ve kentin körfezini ve dağların muhteşem manzarasını gören büyük ve uzun bir çan kulesi bulunmaktadır. Yapının içindeki duvarlar dini temaların tasvir edildiği ve renkleri hala canlılığını koruyan fresklerle kaplıdır. Fakat üzerlerindeki simler korkunç bir şekilde tahrif edilmiş gözükmemektedir. Kiliseyi inşa ettiren Trabzon İmparatoru I. Manuel'e ait olan bazı resimler ise yapının iç kısmının tümüyle bir sıva tabakası ile kaplanmasından ötürü artık görülmemektedir. Seyyah, Türkiye'de eski yapılara karşı sürdürülen ilgisiz tutumun ve tahribatın Trabzon'da da geçerli olduğunu ve acımasızca yapılan bu tahribatın ise gerçekten insanın içini acıttığını vurgular.²²⁵ Tozer'den önce bölgede bulunan ve Ayasofya'yı ziyaret eden Mounsey de yapının iç kısmındaki duvarlarda bulunan fresklerin kazındığını ve haçın tahrip edildiğini belirtir. Ayrıca İncil'den alınan ve azizlerin geçmişini temsil eden duvar nakışlarıyla kaplı duvarın da bir tabaka ile kapatıldığı bilgisini verir. Mounsey, bölgeye gelen diğer seyyah ve araştırmacılardan farklı olarak kendisinin kentte bulunduğu esnada Ayasofya'nın camiye dönüştürülme çalışmasının yapıldığı söyler. Hatta gezinti yaparken uzun beyaz sakalları olan ve her yönüyle bir Türk'ü andıran uzun boylu kentin Paşasının çalışmaları yakından teftiş ettiğini ve yapıyı camiye dönüştürme çalışmalarıyla oldukça yakından ilgilendiğinin altını çizer.²²⁶

²²²Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.455-456.

²²³Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.viii.

²²⁴Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.458.

²²⁵Tozer, *Turkish Armenia and...*, s. 459-460.

²²⁶Augustus H. Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, London 1872, s. 10.

Seyyah daha önce Texier ve Pullar gibi araştırmacıların kentin tarihi ve mimar dokusuna dair yaptığı incelemelerinde detaylı olarak anlattığı Boztepe'nin dik yamacında inşa edilmiş olan duvarlarında ve İmparator ailesinin resimlerinin tasvir edildiği Trabzon'un eski tarihi geçmişinin en önemli yapılarından olan Kızlar Manastırından ise geriye bir şey kalmadığını üzülenek anlatır. Bunun nedeninin, bilgisiz bir din adamı yüzünden kaynaklandığını, yapının 1843 yılında tamir edildiğini ve eski resimlerin üzerine modern resimler yapılarak kapatıldığını belirtir.²²⁷ Seyyahın da belirttiği gibi, Trabzon'un girişimci metropoliti Konstantinos Efendi (1830- 1879), bölgedeki kiliseleri restore ettirmiş, daha doğrusu birçoğunu eski özelliklerini tanınamaz hale getirerek, bazen yıktırarak yeniden yaptırmıştır. Muhtemelen seyyahın bilgisiz din adamı olarak nitelediği bu şahıs Konstantinos Efendi olsa gerek. Bununla birlikte, Kızlar Manastırının da bu restore çalışmaları esnasında eski özelliklerini kaybettiği anlaşılmaktadır.²²⁸

Tozer, Trabzon'dan bindiği Fransız buharlısıyla 27 Eylül günü İstanbul'a hareket eder. Sonuç olarak, seyyah kentte kaldığı süre zarfında kentin önemli tarihi ve mimari yapıların, kentin konumu, doğal manzarası, bitki örtüsü, meydanları ve evlerine dair keskin bir gözlem anlayışıyla izlenimlerini kayıt altına aldığı ve kendisiyle aynı tarihlerde şehirde bulunan Barkley'in bahsetmediği farklı konulara değinerek okuyucuya bilgi verdiği görülmektedir. Özellikle, Ayasofya'nın askeri amaçlar doğrultusunda kullanılması, Sümela Manastırına dair sunduğu detaylı bilgiler ve Kabak Meydanında inşa edilen askeri hastane hakkında verdiği bilgi, onu bölgeye 19. yüzyılda gelmiş diğer seyyahlardan bu anlamda farklı kılmaktadır.

1886 yılında Trabzon'a uğrayan bir diğer batılı seyyah, Gabriel Bonvalot adında Fransız asıllı gezgindir. Bonvalot, Marsilya'dan kalkan ve Batum'a kadar giden bir gemiye binerek önce İstanbul'a oradan da çeşitli limanlara uğrayarak Trabzon'a gelmiştir.

İlk olarak seyyah, diğer pek çok seyyahın yaptığı gibi, şehre dair bilgi vermeye kentin genel görünümünü ile başlar. O, çok güzel bir havada kente geldiklerini, güneş ışıklarının şehrin üstünde parladığını, Rum kilisesinin çanlarının neşeli bir şekilde çalarak bu güzel havaya adeta eşlik ettiğini söyledikten sonra, iri yapılı ve güçlü adamların limana indiklerinde eşyalarını omuzlayıp gidecekleri yere kadar taşıdıklarını söyler.²²⁹ Bonvalot yol üzerinde gördükleri şehrin sokaklarının, oldukça bakımlı ve temiz olduğunu belirttikten sonra, sahil kısmında doğulu tarzda kahvehanelerin bulunduğu caddenin, kentin en işlek ve kalabalık yeri olduğunu vurgular. Ona göre, burası genel görüntü itibarıyla Fransa'da bulunan Aragon'a benzemektedir. Kentin sol tarafı ise tam bir doğu manzarası görüntüsü sergilemektedir ve buradan mazgallı kuleleriyle harabe halinde bir kale ile mavi düzlükleriyle sarp kayalara doğru uzanan deniz gözükmektedir. Ayrıca seyyah Trabzon'da şehrin içinden geçen derenin iki tarafında sıralanmış evlerin çatılarının kiremitle kaplı oldukları bilgisini de aktarır.²³⁰ Bununla birlikte, Bonvalot, amfiteatrı andıran evlerin akşamları gaz lambaları ile aydınlatıldığını ve kentin zifiri karanlığının bu aydınlık ile bölündüğünü söyler.²³¹ Seyyahın evlere dair verdiği bu bilgilerden, bazı seyyahların gezi notlarında da söz ettikleri üzere, evlerin çatılarında kullanılan kiremit taşlarının bir gelişmişlik ölçütü olarak görüldüğü dikkat çekmektedir. Ayrıca kentin sokaklarının oldukça temiz ve bakımlı olarak tasvir edilmesinden ise kentin gelişmiş ve zengin bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre, iskeleden doğu yönüne doğru gidildiğinde yükseklerle doğru kıvrılan ve kervanları Tahran'a ulaştıran bir yol

²²⁷Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.460.

²²⁸Emiroğlu, "Dünyadan Bakınca..." , s.239.

²²⁹Gabriel Bonvalot, *Du Caucase Aux Indes a Travers Le Pamir*, Paris 1889, s.13.

²³⁰Bonvalot, *Du Caucase Aux Indes...*, s.13.

²³¹Bonvalot, *Du Caucase Aux Indes...*, s.15.

bulunmaktadır.²³² Seyyahın fazla detayına girmediği bu yol kentin ticari ve ekonomik açıdan can damarını oluşturan pek çok seyyahın da gezi notlarında adından söz ettiği ünlü Trabzon-Erzurum yoludur.

Seyyahın gezi notlarının bulunduğu eserde Trabzon'a dair üç adet de gravür bulunmaktadır. Bu gravürler kendisine bu yolculukta eşlik eden Albert Pepin tarafından yapılmıştır. Örneğin, ilk gravürde Trabzon'un Güzelhisar Burnu resmedilmiştir. Bu gravürde limanın önüne demir atmış bir yelkenli, buharlı gemi ve yelkenli küçük tekneler görülmektedir.²³³ Güzelhisar üzerinde de deniz feneri ve Üçüncüoğlu Ahmet Paşa'nın konağı resmedilmiştir. Seyahatnamede yer alan ikinci gravürde ise Trabzon'da bir caddede büyük bir fiçı taşıyan hamallar görülmektedir.²³⁴ Eserde yer alan diğer gravürde, kenti korumak için inşa edilmiş ve çok eskiden yapılmış olan kentin batısında yer alan surlar ve Trabzon Kalesi resmedilmiştir.²³⁵ Belgesel değerleri inkâr edilemez olan bu gravürlerin 19. yüzyılın sonlarına doğru Trabzon'un sahip olduğu fiziki yapının genel görüntüsü hakkında okuyucuya görsel anlamda önemli sayılabilecek bir malzeme sunduğu söylenebilir.

Bonvalot'un içinde Trabzon'un da yer aldığı gezi notlarını kaleme aldığı eseri bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla bölge üzerine yapılan akademik ve bilimsel çalışmalarda çok fazla ele alınıp değerlendirilmemiştir. O, Trabzon kentinin fiziki yapısına dair, diğer bazı seyyahların yaptığı gibi, çok fazla ayrıntıya girmeden değindiği halde eserinde yer verdiği yukarıda bahsedilen gravürlerin görsel malzeme sağladıkları göz önünde tutulursa araştırmacılar açısından bilimsel çalışmalarda kullanabilecek önemli bir belge niteliği de taşıdığı söylenebilir

Barkley ve Tozer'den 13 yıl sonra Trabzon'a 22 Temmuz 1892 tarihinde Edwin Lord Weeks gelir. Aslında amacı Trabzon'a gelmek olmayan Weeks, bindiği geminin Batum'da karantina uygulaması yüzünden rotasını değiştirmek zorunda kaldığını, Trabzon'dan başlayan ve İran'a kadar uzanan eski kervan yolunu takip etmekten başka bir seçenekleri olmadığından buraya gelmek zorunda kaldıklarını vurgular.²³⁶ Weeks, gemi limana demir atmak için yaklaştığında güvertede bulunan tentenin altından gördüğü kentin sakin ve huzurlu mavi bir körfezin ayaklarının altında uzandığını söyler. Ona göre, beyaz ve sarı renkten oluşan binaların taşları teras şeklinde sahil boyunca yükselmekte ve aynı zamanda amfiteatrı andıran çıplak tepeler ise körfezi çevrelemektedir.²³⁷ Weeks ve onun gibi Trabzon'a hem kara yolu hem de deniz yolu ile gelenler kentin çarpıcı bir özelliği olan amfiteatrı andıran şeklini gezi notlarına sıkça yansıtmışlardır. Trabzon gerçekten de, yükseklikleri 200 metreyi aşan tepelerin kuzey eteklerinde, yamaç meyillerinin biraz hafiflediği kesimlerden başlayarak, bir amfiteatr gibi alçak yarların üstüne kadar mahallelerini yayar.²³⁸ Weeks kayıklarla kontrol için gümrük binasına getirildiklerini, kocaman bir iç kapıdan geçerek, eşyalarını taşıyan hamalların eşliğinde ise taş döşeli yolu takip ederek kalacakları küçük otele geldiklerini söyler ve limana dair başka bir bilgi vermez. Seyyahın verdiği bilgilerden yola çıkarak limana oldukça yakın bir mesafede olan Gâvur Meydanına gittiği anlaşılmaktadır. Daha önce de,

²³²Bonvalot, *Du Caucase Aux Indes...*, s.13.

²³³Bonvalot, *Du Caucase Aux Indes...*, s.13.

²³⁴Bonvalot, *Du Caucase Aux Indes...*, s.14.

²³⁵Bonvalot, *Du Caucase Aux Indes...*, s.15.

²³⁶Weeks, *From the Black Sea Through...*, s.viii.

²³⁷Weeks, *From the Black Sea Through...*, s.1.

²³⁸Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.21.

belirtildiği üzere, seyyahların kaldıkları oteller bu bölgede yer almaktadır. Seyyah, bu otelden Rumlar tarafından işletildiğini ve dik merdivenlerle çıkılan hoş bir yer olarak bahseder.²³⁹

Weeks yaptığı gezintilerde şehrin çarşısından da söz eder. O, buranın doğu ve uzak batıdan gelen çok çeşitli mallarla dolu ve üstünün bir kısmının örtülü olduğu uzun bir ana caddesi olduğunu söyler. Bununla birlikte, seyyah kentte kervanların gidip geldiği birbirine paralel, fakat daha dar ve ticari hareketliliğin oldukça yoğun olduğu sokakların yer aldığını da sözlerine ekler. Burada el işi çantalar, eyerlere, Anadolu ve Kürdistan'a özgü hayvanlara takılan güzel süs eşyalarına, Kürt süvariler tarafından bırakılmış gümüş kakmalı tüfeklerden ve kılıçlara ve en son model Martini ve Winchester marka silahlara kadar envai çeşit eşya bulunabilmektedir.²⁴⁰ Buna ek olarak, orijinal Smith Wesson marka silahların nadir olmadığını, fakat bunların çoğunun Rus atölyelerinde yapılan çok iyi taklit olduklarının altını çizer. Seyyahı şehrin çarşıya verdiği bilgilerden ve açıklamalardan, burayı Deyrolle gibi oldukça dikkatli ve detaylı bir şekilde gezdiği ve incelemelerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Seyyah şehrin merkezinde ve civarında iç kesimlerden gelen arabaların ve tuhaf araçların mola verip konakladıkları avluları olan büyük kervansarayların yer aldığını belirtir.²⁴¹ Ayrıca, ulu siyah servi ağaçlarının yükseldiği mezarlıklarla ve hoş bahçelerle çevrelenen dolambaçlı bir yolun körfezden çok yüksekte bulunan tepelere doğru çıktığını sözlerine ekler. Aynı yolun aşağı kısmında ise Kürt at sürücülerinin düz suratlı Tatar sürücülerin sürdüğü uzun deve kervanların gidip geldiğini söyleyerek yolun canlı ve hareketli görüntüsüne vurgu yapar.²⁴²

Weeks gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra, İran'a doğru yola çıkar. Fakat Trabzon'dan iki saat uzaklıkta bulunan yolun, yağın yağmurun sebep olduğu çamur yüzünden hayvanların hareket etmesine engel olduğunu ve karşıdan gelen yük taşıyan hayvanların da benzer sıkıntı çektiklerini söyler. Fakat kahramanca yapılan gayretlerle sorun çözümlenip yola devam ettiklerini aktarır.²⁴³ Seyyahın, diğer seyyahların sıkça gezi notlarında belirttikleri gibi, yolun hava koşulları kötü olduğu zaman seyahat edenler açısından oldukça sorun yarattığını teyit eder şekilde bilgi verdiği görülmektedir. Weeks, yol güzergâhları üzerinde bulunan mola noktalarından biri olan Cevizlik'ten ise bir küçük han ile bir veya iki kahvehanenin olduğu, geniş saçakları olan evlerin ana cadde boyunca sıralandıkları temiz bir yer olarak söz eder. Akabinde yine yol üzerinde olan Taşköprü'ye dair ise manzarasının kendilerine İsviçre'yi anımsattığını, pek çok yolcunun ve kervanların burada dinlenme amaçlı konakladıklarını ve temiz bir yer olduğunu söyler²⁴⁴. Seyyahın, özellikle Cevizlik'e dair verdiği bilgiler, daha önce bu bölümde ele aldığımız seyyahların verdiği bilgiler ile örtüşmektedir. Sonuç olarak, Weeks'in planlamadığı ancak İran'a geçmek için zorunlu olarak geldiği Trabzon'un 19. yüzyıl sonuna doğru içinde bulunduğu fiziki durumu yüzeysel olmayan bir şekilde anlattığı görülmektedir. Özellikle, seyyah kentte 1860'lı yıllardan sonra sayıları giderek artan konaklama mekânlarından olan otelden de söz ederek okuyucuya bu konuda bilgi sağlamaktadır.

16 Ağustos 1893 tarihinde, Trabzon'a Karadeniz sahilini takip ederek gelen bir gemi ile H.F.B Lynch gelir. Yolculuk yaptığı gemi limana demir attıktan sonra seyyah ilk olarak,

²³⁹Weeks, *From the Black Sea Through...*, s.1.

²⁴⁰Weeks, *From the Black Sea Through...*, s.2.

²⁴¹Weeks, *From the Black Sea Through...*, s.3-4

²⁴²Weeks, *From the Black Sea Through...*, s.4.

²⁴³Weeks, *From the Black Sea Through...*, s.8.

²⁴⁴Weeks, *From the Black Sea Through...*, s.8-9.

liman hakkında bilgi aktarmaya başlar. Gemilerin demir attığı yerin şu an şehrin en gelişmiş bölümü olan doğu varoşunun başlangıç noktasında bulunduğunu ve bu kısmın küçük bir burnun sırtına doğru tırmanarak, batı tarafında bulunan denize kadar indiğini söyler.²⁴⁵ Seyyah, şehre gelen diğer seyyahların da belirttiği gibi, limanın derin ve büyük olmadığını, bu nedenle özellikle fırtınalı havalarda gemilerin şehirden 15 mil uzaklıkta Yoros Burnu'nun korunaklı bir noktasına sığındıklarını ve Platana limanını zorunlu olarak kullandıklarını vurgulamaktadır²⁴⁶. Lynch akabinde kentin kıyı şeridinin şeklinin Trabzon'a iki farklı görünüş verdiğini söyler. Ona göre, harabelerle birlikte eski şehir denize doğru bakmakta ve batı istikametindedir. Fakat limanın bulunduğu taraf, körfezin hoş manzarasıyla birlikte daha doğulu bir görünüm sergilemektedir.²⁴⁷ Aynı zamanda, Lynch gemilerin kıyıya su derin olmadığından ötürü fazla yanaşamadıklarını ve yolcuların başrışlar içinde gemiden karaya inilen noktaya kadar hiç durmayan genç adamlar tarafından çıkarıldıklarını belirtir. Rıhtımda ise doğunun renkli kıyafetleri ile batının gardıroplarının birbirine karıştığı rengârenk ve alacalı bulacalı giysiler içindeki insan grupları ve gümrük görevlilerinin bulunduğunu söyleyerek oldukça canlı bir tasvir yapar.²⁴⁸

Lynch, Trabzon'un sahip olduğu muhteşem manzarayı sabah gemi limana demir attığı için oldukça etkileyici bir edebi üslupla yapar:

*Günün ilk ışıkları Trabzon limanına vuruyordu. Boztepe (Mithros Dağı)'den küçük buruna kadar inen ışık buradan şehrin doğu tarafına yayılır. Orada burada dağınık halde bulunan ev kümeleri halen gecedен izler taşır. Fakat evlerin beyaz oluşu karanlığı ortadan kaldırır ve doğan güneşin ilk ışıkları pencerelere vurur. Karadeniz ve Hazar Denizi (Caspian) hariç, hiçbir noktada şafak bu kadar kırmızı ve deniz ise bu kadar güzel değildir. Işıklar kırılmaya başlarken, rüzgâr hız kesmeden esmeye başlar ve akabinde ulu ve siyah servi ağaçları dalgalanır. Boz Tepe'nin koyu renkte uçurumunun ötesinde sahil boyunca uzanan dağlar doğan güneşin altında siper duvarları gibi bir araya toplanır. Bulutlar dağların eteklerine ve tepelere doğru yayılır ve nihayet gümüş gökyüzü ağarmaya başlar. Batı tarafına doğru ise, kocaman dalgaları ile körfezin güzel konumunu fark edilir. Artık gün uykusundan uyanır ve pembelikler yok olur. Trabzon'un doğal görünüşü dağ sırtlarının yaslandığı arka fon ve köknar ağaçlarının kışın kara gömüldüğü zamanlarda bile oldukça zarif ve hoştur. Geldiği ülkede fazla bir yeşilliğin olmadığı seyyah için doğuda uzun süren yaz ve sonbahar önemlidir. Artık sahil yeni başlayan güze hazırdır. Kayıkların sesleri rüzgârın sesi ile karışır.*²⁴⁹

Seyyahın şehre dair edebi bir üslupla aktardığı izlenimlerinden Trabzon'un doğal güzelliğinden oldukça etkilendiği görülmektedir.

Seyyah, kentin coğrafi yapısı hakkında da oldukça ayrıntılı tasvirler yapar. O, batı eteklerinde bulunan evlerin doğu tarafında limanı gören denize bakan bir uçurumun üstünde ani bir yükseliş yaptığını, ön tarafında neredeyse hiçbir bitki örtüsü olmadığını, fakat düz olan zirvesinin tamamen yeşil bir örtüyle kaplı olduğunu ve bu yüksek platformun denizden 850

²⁴⁵Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.8.

²⁴⁶Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.8.

²⁴⁷Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.8.

²⁴⁸Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.10.

²⁴⁹Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.10.

feet yüksekte bulunduğunu belirtir.²⁵⁰ Aynı zamanda, bu dağın doğu ve batı tarafı yönünde bir tarafta Değirmendere'nin ağzına diğer tarafta ise şehrin küçük burnuna kadar yumuşak eğimlerle indiğini, fakat ister şehir tarafından isterse vadi tarafından gelen yol kullanılsın bu yamaçlara tırmanmanın çok kolay olmadığını vurgular. Seyyah, bu dağın kentin güney tarafında büyük bir amfiteatr şeklinde kıyı şeridindeki dağlarla birleşerek hem iki körfezi hem de tüm şehri gördüğünü sözlerine ekler.²⁵¹

Lynch, bu tepesi düz olan yarımadanın kenti zeminden ayırdığını, bu nedenle bir kişi iki vadiyi birleştiren bu yamaçlara tırmanırken, diğeri ise sahil kıvrımını takip eden dağın ayağı boyunca dışa doğru dolambaçlı bir yolu takip eder diyerek, oldukça ayrıntılı bir şekilde şehrin coğrafi bir betimlemesini yapar²⁵². Seyyah, kentin adının ise eski kalenin üzerinde kurulmuş olduğu batı tarafında yer alan körfezin şeklinden aldığını ve gerçekten de bu ismi almasının haklı bir nedeni olduğunu aktarır²⁵³.

Lynch, şehrin sahip olduğu doğal güzelliğin bileşiminin eşsiz olduğunu ve bu topraklara özgü olan zengin bitki örtüsü ve çeşitliliğe sahip olduğunu söyler. Ona göre, bunun için gerekli olan nemin kaynağı, su birikintileri ve bataklıklardan ziyade kayaların yüzeyinden fişkıran ve derelere dönüşen temiz su kaynaklarıdır. Güneş gerçekten etkilidir, fakat kentin sahip olduğu iklim denizden yağmur ve sis getiren serin rüzgârlarla yumuşadığı için, bölgenin bitki örtüsünün çeşitlenmekte ve zenginleşmektedir. Örneğin, kestane ağacı, karaağaç, meşe, fındık, servi, defne, zeytin, zakkum gibi bitkiler sahili süslemekte, yaban üzümleri dallardan sarkmakta, daha korunaklı yerlerde ise portakal, limon ve nar yetişmektedir. Görüldüğü gibi, Lynch okuyucuya hem bölgenin iklimi hem de zengin bitki örtüsü hakkında birtakım bilgiler aktarır.²⁵⁴ Seyyah, eski yüzyıllarda bile kentin sahip olduğu zengin bitki örtüsü ve doğal zenginliği ile şehre ait kayıtlarda yer aldığının altını çizerek şu bilgileri verir:

17. yüzyılın ortalarındaki kayıtlarda şehirde 30.000 den fazla bahçe ve Boz Tepe civarının ise tamamen üzümlerle dolup taşıdığı yazılıdır. Fakat kalenin doğu tarafından ziyade batı kısmına doğa tüm bu güzellikleri bahşetmiştir. Kentin batı vadisinin sahip olduğu bu muhteşem manzara, kendisi de bir Trabzon çocuğu olan Trabzon Rum İmparatorluğu'nu resmi tarihçisi Kardinal Bessarion'un muhteşem edebi üslubu ile tasvir edilmiştir. Gün ortasında, hava bulutsuz olduğun da bile güneş ışıkları bu yeşil bitki örtüsüne nüfuz edemez. Mersin, defne ve sarmaşıklarla örüşmüş zengin bitki örtüsü yerden kayalara doğru yükseliyordu.²⁵⁵

Görüldüğü üzere, Lynch şehrin batı vadisini coğrafi ve doğal güzellik açısından daha etkileyici bulmuştur. Bunun nedeninin ise yine vadinin bu tarafında eski şehrin kurulu olduğu kalenin yer alması olduğu düşünülebilir. Çünkü batı vadisine dair coğrafi betimlemelerinde satır aralarında iskeletten başka geriye fazla bir şey kalmadığı dediği eski imparatorluk sarayının bu güzel manzarayı seyrettiğini söyler. Bu nedenle, seyyahın kenti Osmanlı fethinden önceki Hıristiyan döneminin izlerini taşıyan bir yer olarak göstermeye çalıştığı söylenebilir.

²⁵⁰Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.9.

²⁵¹Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.9.

²⁵²Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.9.

²⁵³Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.9.

²⁵⁴Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.19

²⁵⁵Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.19.

Gezgin, şehirde bulunan bazı evlerin geleneksel tarzda inşa edildiğini, fakat son zamanlarda modern ve batı tarzı mimari anlayışta yapılan ev ve dükkânların da görülebildiğini söyler. Fakat genel olarak evler sıradan duvarları ve orta yerinden ahşap parçaların bir araya getirilmesi ile yapılan parmaklı bölümler ile ayrılan pencereleriyle oldukça doğulu bir karakter sergilemektedir.²⁵⁶ Şehrin sokaklarının ise sokakların 6-8 feet hatta bazen daha da az genişlikte olduğunu belirtir. Kentin manzarasını kapatan soğuk görünümlü bahçe duvarları ise sokak boyunca uzanmaktadır. Ayrıca seyyah, bazen yolun bir tarafının bazen de iki tarafının yüksek kaldırımlı olduğunu sözlerine ekler.²⁵⁷ Lynch, kentin mimari dokusunu keşfetmek için bir dizi gezintiler yapar. Bu gezintilerin ilkini, genellikle seyyahların ilgisini ilk çeken yerlerden biri olan kaleye yapar. Seyyah, kalenin konumunun sahip olduğu bazı belirgin özelliklerden ötürü, yanlış bir bilgiye sahip olursa bile asla karıştırılmayacağını söyler. O, ilk olarak şehrin sahip olduğu iki vadinin birbirine oldukça yakın olduğunu söyler. Aralarından vadi boyunca akan suların ise denize doğru birbirlerine uzaklıklarının 400 yard²⁵⁸ olduğunu ve şehrin doğal savunma sağlayacak şekilde, doğu ve batı yönünden derin vadilerle, kuzeyden ise denizle çevrelendiği bir konumda yer aldığını belirttiikten sonra, bu doğal özelliklerin kentin savunması için uygun koşulları beraberinde getirdiği bilgisini verir.²⁵⁹

Kalenin sahip olduğu özel konumu belirttiikten sonra kalenin dış görünüşünün bazı yazarlar tarafından bazen bir yarımadaı andıran platoya, bazen ise kentin ismini aldığı söylenen bir masanın şeklini çağrıştırdığı şeklinde betimlendiğini, fakat kendisine göre, kalenin bu iki şekle de benzetilemeyeceğini vurgular:

*Kaleyi destekleyen üst kısım daha aşağıdaki kısmın üzerinde sanki bir basamak gibi yükselmektedir, diğer taraftan en alt kısım ise kentin tepelerden denize doğru basamaklarla inen genel coğrafi görünümüyle benzerlik göstermektedir.*²⁶⁰

Görüldüğü üzere, Lynch genel olarak yazarların sıkça kentin adının kalenin üzerinde kurulmuş olduğu konumdan kaynaklandığını söyledikleri görüşü kabul etmez ve kalenin tepelerden denize doğru tıpkı bir basamak gibi inen bir görünüme sahip olduğunu vurgular. Ayrıca Lynch, bu tür kale kentlerin en karakteristik özelliklerden birinin, denizden en uzak noktası olduğunu ve bu noktada kenti koruyan körfezlerin en derin ve dağların yükseltilerinin ise zirve yaptığını belirtir. Bu nedenle, güvenlik amaçlı olarak kalenin Bizans ve daha erken Komnenler döneminde bu üst kısım sınırlandırıldığını söyler.²⁶¹ Lynch aynı zamanda kalenin diğer benzerlerinde görüldüğü gibi, en üst kısmında bir kale ile ve iki vadi arasında dar bir boğazın etrafında bulunan dış bir duvardan müteşekkil olduğunu söyler. Bu noktanın en zayıf noktayı oluşturduğunu ve bu dış duvarlara yapılmış olan mazgallı siperlerin üstünde belirgin bir şekilde yükselen ve güneyden yaklaşan tehlikeleri gören kare şeklinde büyük bir kulenin yer aldığını söyleyerek adeta bu yapının kısa bir planını verir.²⁶² Ayrıca seyyah, tarih boyunca şehri ele geçirmek için yapılan saldırıların hep güney cephesinden gerçekleştiğinin altını çizer. Lynch, bu plan doğrultusunda kalenin üst kısmında imparatorluk sarayının yer aldığını ve bu kısmın daha aşağı kısmından ayrıldığını, buranın aşağı tarafında ise katedralin ve kamu binaların yer aldığını, bundan sonra ise Aşağı Hisar olarak adlandırılan kısmın

²⁵⁶Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.11.

²⁵⁷Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.11.

²⁵⁸Yarda 0,9144 metreye eşit olan bir uzunluk birimidir.

²⁵⁹Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.13.

²⁶⁰Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.14.

²⁶¹Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.14.

²⁶²Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.14-15

bulduğunu zikrederek kalenin bulunduğu konum ve planı hakkında ayrıntılı bilgiler sunar.²⁶³ Seyyah, dev gibi kapılar ve yüksek katlı evlerin bile, biri diğerinin üstünde olmak üzere birbirinden ayrılmış ve üç kısımdan oluşan kalenin bu özel görünümünü bozmadığını özellikle vurgular. Bu nedenle, Roma döneminin başkenti olan şehrin *Karadeniz'in Kraliçesi* unvanıyla taçlandırılmayı hak ettiğini söyler.²⁶⁴

Lynch, kalenin Orta Hisar kısmında yer alan Hükümet Konağı hakkında da bilgiler verir. Buranın orijinal biçimiyle hala surlarla çevrilmiş kentin ikamet edilen bir bölümü olduğunu ve tıpkı eski zamanlarda olduğu gibi, binalarla dolu olduğunu söyler. Fakat yapının büyük bir kısmının yolun güney tarafında ve vadilerin arasında bulunan alanın tam ortasında yer alan Hükümet Konağı olarak kullanıldığını ve burada bir Osmanlı paşasının bir divan üzerinde elinde bir tomar kâğıtla oturduğunu belirtir. Bununla birlikte, seyyah avluya girildiğinde bir tarafında isteklerini iletmek için bekleyen halkın, diğer tarafında ise suçluların demir parmaklıklar arasından bakarak bu manzarayı izledikleri bir hapishanenin bulunduğunu aktarır.²⁶⁵

Seyyah kaleye dair uzun ve ayrıntılı anlatımlar yapar. Devasa büyüklükte olan eski kapının üzerinde bulunan mermi izleri ile birlikte hala ayakta olduğunu ve ikinci kapının kuleden çıkışa hizmet verdiğini söyler. Ayrıca Orta Hisar gibi kalenin içinde çok fazla sayıda olmasa da çapraz kale duvarının hemen yakınındaki yerle sınırlı olacak biçimde modern evler bulunmaktadır. Lynch, eskiden imparatorluk sarayı olarak hizmet veren binanın ise eski halinden geriye fazla bir şey kalmadığı için bir iskeleti andırıldığını zikreder.²⁶⁶ Surların üzerindeki mazgallı siperler ise batı vadisinin üstünde 200 feet kadar bir yüksekliğe ulaşmaktadır. Ayrıca kulenin doğu tarafındaki dağ sırtından kaleye girişe izin veren tek bir girişin bulunduğunu sözlerine ekler.²⁶⁷ Bunun yanı sıra, bu kulenin surlardan daha sonraki bir dönemde inşa edilmiş olduğunun kesin olduğunu ve soluk renkteki taşın ve üzerinde bulunan okunamayan kitabenin ise bu yapının Komnen hanedanına mensup imparator IV. Manuel tarafından sonradan yaptırıldığına işaret ettiğinin altını çizer.²⁶⁸

Lynch, doğu vadisinin karşı kenarında davul şeklinde kubbesi olan St. Eugenius'un (Yeni Cuma) kırmızı çatılı bir dizi evin arasından yükseldiğini ve buranın Selçuklu sultanının, Rum imparatoru dua edip oruç tutarken kendisine tehdit dolu hakaretler sarf ettiği yer olduğunu söyler. O, şimdi camiye çevrilen bu eski kilisenin içinde hala cariyelerin seslerinin duyulabildiğini ve sonradan eklenen beyaz minarenin ise Peygamberin yolunda giden savaşçı Müslüman Türklerle İsa'nın zavallı çocukları arasında uzun ve eşit olmayan bir mücadeleyi simgelediğinin altını çizer.²⁶⁹ Lynch, bu yapının doğu vadisinin kenarında büyük çokgen şeklinde olan kulenin karşısında inşa edildiğini söyledikten sonra yapı hakkında şu bilgileri verir:

²⁶³Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.15.

²⁶⁴Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.17.

²⁶⁵Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.19.

²⁶⁶Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.20.

²⁶⁷Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.20-21.

²⁶⁸Lynch *Armenia, Travels and...*,s.20.

²⁶⁹Lynch, *Armenia, Travels and...*, s. 21.

Bina Boz Tepenin yamaçlarından batı kısmında bulunan duvarları ve kulelerden geriye kalan harabeleri gösteren küçük olan ikinci bir vadi ile ayrılır. St. Eugenius (Yeni Cuma) Büyük Komnenler devrine ait bir yapıdır. Fakat bazı seyyahların gördükleri batı duvarındaki bulunan fresklerin eski hallerinden geriye fazla bir şey kalmamış. Mimari açıdan Ayasofya'dan daha az görkemli olmasına rağmen bu kiliseden daha büyük ve bazı yönlerden Ayasofya'ya benzerlik gösterir. Kubbesi batı tarafında iki adet sütun üzerinde yükselir doğu tarafında ise sütunlarla desteklenir. Yapının iç kısmı oldukça aydınlıktır. Bina kentin Osmanlıların eline geçmesinde sonra camiye çevrilmiş ve II. Mehmet Trabzon'u ele geçirdiği ilk Cuma günü burada namaz kıldığı söylenmektedir. Bu olay Yeni Cuma olarak anılmakta ve cami ismini buradan almaktadır.²⁷⁰

Seyyah, Trabzon'un eski kiliselerinin bazılarının camiye bazılarının ise hamama çevrildiğini ve bu binaların kentin sahip olduğu en dikkat çekici yapıları olduğunu söyledikten sonra, eskiden katedral olan fakat sonra camiye çevrilen Orta Hisar Camisini ziyaret eder. Lynch resimlerin ve süslemelerin üstünün kalın bir sıva tabakası kapatıldığından ötürü yapının eski ihtişamından uzak adeta çıplak bir görüntü arz ettiğini, karo taşlarıyla döşenmiş olan avlusunun ise yapıyı doğu tarafı ile birleştirdiğini söyler ve yapının bazı fiziki özelliklerini anlatır. Seyyah ayrıca ana apsisin dış duvarı dikkatli bir şekilde incelendiği takdirde, sıvaların döküldüğü bazı yerlerde mozaikten yapılmış birtakım figürlerin görüldüğünü ve bunlardan muhtemelen birinin ise oturan Meryem'i tasvir eden bir resim olduğunu zikreder.²⁷¹ Seyyahın anlattığı Orta Hisar Camisi fetih sembolü olarak tanımlanmakta ve Zağnos ile Tabakhane köprüleri arasındaki mevkide bulunmaktadır. Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethetmesinden sonra ise hemen camiye çevrilmiştir. Günümüzde de cami olarak hizmet vermektedir.²⁷²

Seyyah, yapının eskiden sahip olduğu mimari ihtişamından çok azına sahip olduğunu ve yapının kuzey kısmında ana girişe bitişik olan noktada bir minarenin yükseldiğini, dört adet mermer sütunun ise bu geniş sundurmanın çatısını desteklediği gibi yapının bazı mimari özellikleri ve yapının camiye çevrilmesinden sonra geçirdiği bazı değişimler üzerinde durur.²⁷³ Buna ek olarak, doğu tarafında yer alan avluda okunamayan ve üzerinde Yunanca bir kitabe olan mermerden yapılmış eski dönemlerden kalma bir çeşme de bulunduğunu belirtir ve bu çeşmeye dair bazı bilgiler verir:

Çeşmenin oldukça yıpranmış bir ejderhayı temsil eden bronzdan yapılmış ağzından sular dökülüyor ve bu ejderha başının I. Alexius tarafından öldürüldüğü söylenen böyle bir canavarın bronzdan yapılmış modeline ait olduğu söyleniyor. Çeşmenin yanında ise halkın Osmanlılar tarafından şehrin ele geçirilmesinde yardımcı olan genç bir çobanın mezarı olduğunu rivayet ettikleri oldukça iyi durumda bulunan bir mezar bulunuyor.²⁷⁴

Lynch, caminin içinin, kubbeyi destekleyen kocaman sütunları ve bu sütunları kilisenin duvarları ile birleştiren duvarları ile insanda olağan üstü bir büyüklük hissi yarattığını, içte bulunan iki sütun hariç tek bir tanesinin bile görülmediğini, ara yolun dar ve tavanlarının alçak olduğu gibi yapının iç kısmına dair bazı bilgiler aktarır. Ayrıca kilise

²⁷⁰Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.31.

²⁷¹Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.22.

²⁷²Trabzon, *Trabzon Kültür Yayınları*, 28, Trabzon 1995, s.25.

²⁷³Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.22.

²⁷⁴Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.22.

Türkler tarafından camiye çevrildikten sonra, içinde İslam dininin esaslarına uygun olarak bazı değişiklikler yapıldığını söyler. O bu değişikliklerden birinin kadınlar için yapılan kilisenin kuzey tarafında ara yolu ayıran iki duvar arasındaki ahşaptan bir bölme, diğerinin ise iki din arasındaki kible farklılığından ötürü yönü değiştirilen apsis olduğunu belirtir.²⁷⁵ Eski katedral olan Orta Hisar Camisinden ayrıldıktan sonra ise surlardan sadece 1 mil den biraz fazla uzaklıkta bulunan şehrin batı tarafındaki sahilde yer alan ünlü Ayasofya kilisesini ziyaret eder. Seyyah kiliseye giden yol üzerinde gördüğü Gülbahar Hatun Camisi ve külliyesinin ise I. Selim tarafından annesinin hatırasını yaşatmak için yaptırıldığını oldukça büyük ve iyi durumda bulunduğunu söyler.²⁷⁶ Aynı zamanda yol güzergâhı üzerinde bulunan batı varoşunun en büyük meydanı olan Kavak Meydanının yeşillikler içinde olduğunu ve eskiden burada cirit ve mızrak gibi spor oyunları oynandığını ve bu bölgede çok sayıda mezarın (kümbet) yer aldığını fakat bunların kim için yapıldıklarına dair bir bilginin olmadığını belirtir.

Lynch, camiye çevrilen Ayasofya kilisesinin Bizans mimari sanatının resim ve heykeltıraşlık açısından en güzel örneklerinden birini teşkil ettiğini belirterek yapı hakkında bilgi vermeye başlar. Fakat yapının içinde bulunan fresklerin üzerinin kalın bir sıva tabakası ile örtülmesinden ötürü yapının bu özelliğinin test edilemediğini, fakat ileride belki bina tekrar Hıristiyanların ibadetine açılıp restore edilirse bu zenginliklerin gözler önüne çıkabileceğinin umudunu taşıdığını belirtir.²⁷⁷ Lynch, Ayasofya'nın fetihten hemen sonra camiye çevrildiği şeklinde verdiği bilgi gerçeği yansıtmaz; çünkü seyyahın söylediğinin aksine Osmanlılar yapıyı camiye 1573 yılında çevirmişlerdir. Dolayısıyla Türkler Ayasofya'yı camiye çevirmek için 100 yıldan fazla bir süre beklemişlerdir.²⁷⁸ Seyyah, yapının yolun denize indiği sol tarafta güzelliğine yakışır hâkim bir noktada inşa edildiğini ve yerin düz ve yeşil bir bitki örtüsü ile kaplı olduğunu söyler. Ona göre, buranın manzarası Oros Burnuna kadar olan körfezi tamamen görmektedir. Doğu tarafında yükselen zemin ise şehrin ve varoşun manzarasını kapatmaktadır. Güney cephesinde ise dağın ve vadinin muhteşem manzarasının gözle görülmekten ziyade ancak hissedilebildiğini söyleyerek kilisenin konumu ve doğal manzarası hakkında kısaca bilgi verir.²⁷⁹

Seyyah, yapının batı cephesinin en uç kısmında denizi gören yüksek bir çan kulesinin tek başına tıpkı bir nöbetçi gibi muhafızlık yaptığını söyler. Bunun tam olarak altında ise davulu andıran kubbesiyle kilisenin yer aldığını ve manastır olarak kullanılan binalardan platformun güney-batı tarafında sadece ağaçların kapattığı tek bir binanın geriye kaldığını belirtir. Ona göre, yapının arka kısmındaki gri renkte duvarlardan ziyade, güney girişindeki ön taraf dikkat çekmektedir ve burada bir zamanlar kilisenin ana bölümüne girişe izin veren yanıl bir yapı bulunmaktadır. İki harika mermerden yapılmış sütun ise yapının ön yüzünü desteklemekte, fakat Türkler sadece içeriden görülebilen bu girişi ve sütunları duvarla kapatmışlardır.²⁸⁰ Camiye giriş batı tarafından yapılmaktadır ve bu yol yapının diğer iki girişinden daha kısadır. Fakat onlardan farklı olarak mermer bir geçit ile ikinci bir kapıya veya dış avluva açılmaktadır. Seyyah, Türklerin şehri ele geçirmesinin akabinde kilisede bazı yapısal değişiklikler yaptığını da belirtir. Örneğin, güney girişindeki kapı kapatılarak ana

²⁷⁵Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.23.

²⁷⁶Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.24.

²⁷⁷Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.24.

²⁷⁸Haşım Karpuz, "Major Historic Buildings in The City of Trabzon and Districts of the Province", *Trabzon, İstanbul* 1996, s.106.

²⁷⁹Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.24-25.

²⁸⁰Lynch, *Armenia, Travels and...*,s.25.

binaya katılmış ve iki sütun arasına ise mihrap yerleştirilerek girişin yönü Mekke'ye doğru değiştirilmiştir.²⁸¹ Aynı zamanda modern zamanların yapılarıyla kıyaslandığında, bu yapının boyutlarının küçük sayılabileceğini belirtir. Ayrıca iç uzunluğunun iç kapıdan apsisin olduğu yere kadar 69 feeti geçmeyen uzunlukta, genişliğinin ise 36 feet olduğunu söyler.²⁸²

Lynch, yapıyı ziyareti esnasında caminin geçici olarak kolera salgınında kullanıldığını ve bu nedenle dezenfekte etmek için duvarlarının kireçle boyandığını da belirtir. Seyyah, camiye çevrilmiş bu yapının iç kısmını gezdikten sonra kendisinde bıraktığı izlenimini, zincire vurulmuş sanat ve vadesi dolmakta olan yaşamın sonu olarak nitelendirir. Bunun suçlusunun ise yapının eskiye ait muhteşem görüntüsünün izlerini ilk günden itibaren ortadan kaldırmaya yahut kapatmaya çalışan İslam dini olduğunu vurgular.²⁸³ Seyyahın Ayasofya'ya dair izlenimlerinden, yapının kendisine göre muhteşem olarak nitelendirdiği günlerdeki görünümünü ve zenginliğini kaybetmesinin tek sorumlusunun Müslüman Türkler ve İslam dini olduğunu işaret etmesi bu dönem seyyahların hangi beklenti ve maksatla bu coğrafyaya geldiklerini göstermesi açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir. Seyyah gezdiği Hristiyan dönemine ait yapılarda kent Hellenik dönemde sahip olduğu ihtişamı aramakta ve bu yapıların o dönem içinde bulunduğu durumu ise sürekli bu dönemle mukayese ederek okuyucu üzerinde doğuyu ve doğu insanını ötekileştiren imgeler kullanarak bir algı yaratmaya çalıştığı söylenebilir.

Ayasofya ziyaretinde sonra ise Lynch, Ayasofya'ya yakın bir noktada bulunduğunu söylediği Tanrıların evi (MevleKhan) olarak adlandırdığı yapının kalıntılarının olduğu yere de gider. Buraya dair şu bilgileri verir:

*Kulenin, girişin ve iki duvarın alçak yerlerinin bazı kısımları zamana karşı hala ayakta duruyor. Birbirine yakın aralıklarda olan Tanrı heykellerinin bulunduğu söylenen duvarlardaki nişler hala görülebiliyor. Tapınağın zemininden uzun karaağaçlar yükseliyor. Eski bir defne ağacı ise sarmaşıkların kapladığı duvarın üzerine eğiliyor. Çok az insan bu yolu kullanıyor.*²⁸⁴

Seyyah, bu yapının Ayasofya yahut kentte bulunan diğer tarihi yapılar kadar ziyaretçi çekmediğini, hatta yoldan bile kimsenin geçmediğini söyleyerek kendi haline terk edilen bir yer olduğunu vurgulamaktadır. Lynch'in anlattığı bu yapıya dair Trabzon'a daha önce gelmiş olan ve Trabzon'u tarihi ve mimar yönden detaylı olarak incelemiş olan Texier, Bijişkyan ve bölge üzerinde geniş incelemeler ve araştırmalar yapan Anthony Bryer da hiçbir bilgi vermez.

Lynch, ayrıca şehrin deniz kenarında bulunan yapılarının daha ziyarete değer olduğunu, bu kısma kalenin kalabalık kısımlarından geçerek yahut sahil şeridini takip ederek ulaşabildiğini zikreder. Görüldüğü üzere, seyyahın diğer pek çok seyyahın belirttiği gibi, kentin doğu tarafını batı tarafına nazaran daha yaşam dolu ve dikkat çekici bulduğu anlaşılmaktadır. Seyyah, akabinde ise eski zamanlarda kalenin büyük kapılarından birinin aşağı hisarın doğu kısmında yer alan yapıların bulunduğu yere geçit verdiğini söyler. Ona göre, Mumhane veya Pazar Kapısı olarak adlandırılan bu kapı sokağı daha da genişletmek için kaldırılmıştır. Kalenin duvarlarının dışından geçen bu su kentin yaşam damarı olan

²⁸¹Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.25.

²⁸²Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.26.

²⁸³Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.28.

²⁸⁴Lynch *Armenia, Travels and...*, , s.28.

kalabalık çarşının içinden akmakta ve çarşıda bulunan dükkânlar ise kalenin hemen yanında yer almaktadır.²⁸⁵

Lynch, aynı zamanda kentin bu kesiminde eskiden İtalyan deposu bilinen ancak yerli halkın Bedesten olarak adlandırdığı bir yapının da bulunduğunu söyledikten sonra pazar çok yoğun olduğu zaman taş ve kiremitten oluşan bu büyük yapının sokak boyunca sıralanmış dükkânların üzerinde gölge sağlayarak yükseldiğini söyler. Ona göre, bu yapının her bir tarafında demir levhalarla kaplı dört ahşap kapı bulunmaktadır. Tam ortasında bir su kuyusu mevcuttur. Dört sütun üzerinde bir çatısı ve içi her türlü mal satan satıcılarla doludur. Sütunlar ve kemer hala ayakta. Fakat daha önceleri var olan çatıdan artık geriye bir şey kalmadığını söyleyerek yapıya dair oldukça detaylı açıklamalar yapar.²⁸⁶ Lynch, bu yapıyı İtalyanlara mal ederken, Trabzon Rum İmparatorluğu ve muhtemelen Osmanlı Türkleri ile ticari münasebetleri bulunan Venedik ya da Cenovalıları kastediyor olmalıdır. Salina Ballance ise İtalyanlara ait olsa bile bu yapının yerel Türk işçileri tarafından o bölgenin üslubunda yapılmış olduğunu, dikkat edilecek olursa, kapı ve pencerelerin üstündeki sivri sağır kemerlerin bile Gülbahar Sultan Türbesindeki benzer mütevazı malzemelerle yapılmış olduğunu vurgular.²⁸⁷ Seyyah, Bedestenin güneyinde bulunan ve mimari yönden çok ilginç olmayan Aiavasıl (Küçük Ayvasıl) ve Aina adlı iki Rum kilisesinden de bahseder. Ayvasıl kilisesinin Çarşı mahallesinde olduğunu, bu kilisenin yeniden restore edildiğini, fakat mimari açıdan yeni ve zevksiz bir görünüm arz ettiğini, kilisenin ana kısmında yer alan uzun bir taşın üzerinde hala Justinyen dönemine ait bir kitabenin görülebildiğini söyler.²⁸⁸ Çarşı mahallesinde bulunan ve 6. yüzyıla tarihlenen bu kilise, nartekssiz 3 nefli bir *bazilika* örneği olmakla beraber aynı zamanda Osmanlı öncesi dinsel mimari yapıtlarından günümüze kalan en eski yapılardan biridir.²⁸⁹

Aina kilisesinin, Ayvasıl Rum kilisesinin hemen yanı başında ve sağlam bir biçimde ayakta duran Hıristiyan dönemine ait en ilginç yapı olduğunu belirtir. Ayrıca kilisenin iç kısmının tuğla ve taşlardan yapıldığını ve iki adet ara yolu olduğunu söyler. Ana apsis ise iki adet yan apsisle desteklenmektedir. Kubbesini bulunmamaktadır ve duvarda bulunan dokuz küçük camdan ise renkleri solmuş olan fresklerin üzerine çok az ışık vurmaktadır. Bununla birlikte, seyyah yapının içinde hala çok sayıda freskin bulunduğunu ve kilise olarak kullanıldığını belirtir.²⁹⁰ Lynch, bahsettiği Aina kilisesini şehir planında Küçük Ayvasıl kilisesinin yanında belirtmesine rağmen, kente dair yapılan çalışmalarda burada bu isimde bir yapı mevcut gözükmemektedir.²⁹¹ Bu nedenle, seyyahın kilisenin adını farklı vermiş olabileceğini düşündürmektedir. Aynı zamanda, seyyahın Küçük Ayvasıl (St. Anna) kilisesine dair daha az bilgi verirken bu kiliseye dair daha detaylı açıklamalar yaptığı da dikkati çekmektedir.

O gezintiden dönerken, yol üzerinde yerini modern villaların aldığı söylediği eski mimari üslupla yapılmış eski bir evin yanından geçtiğini ve bu evin dışı doğru çıkıntı yapan

²⁸⁵Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.29.

²⁸⁶Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.29.

²⁸⁷Salina Ballance, "Trabzon'daki Erken Devir Türk Yapıları", Solmaz Turunç (çev.), *Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul 1997, s.256.

²⁸⁸Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.29.

²⁸⁹Dilaver, "Tarihsel Yapılarıyla...", s.88.

²⁹⁰Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.30.

²⁹¹Anthony Bryer ve David Winfield'in bölgeye dair hazırladıkları detaylı çalışmada ise *Aina* adında bir kilise mevcut değildir. Ayrıca, Trabzon'daki manastır, kilise, şapeller ve diğer tarihi yapılar için bkz. Anthony Bryer and David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol. I, Washington 1985, s. 204-250.

üst katı ve kapatılmış balkonu ile ev halkının öğleden sonralarını keyifle geçirdikleri kapalı balkonu ile hoş bir bina olduğunu söyler. Evin kendisini yabancı gözlerden uzak tutan mahremiyete uygun bir şekilde inşa edildiğini söyledikten sonra süslemelerden ve küçük nişlerden hareketle İran mimari üslubunun özelliklerini taşıdığını sözlerine ekler.²⁹² Görüldüğü üzere, Lynch kentte bulunduğu süre zarfında kentin tarihinin bir parçası olan Hristiyan yapıtların yanında az da olsa dikkatini çeken Müslümanların ikamet ettiği yapılara dair de bilgi vermektedir.

Lynch, şehrin doğu varoşunun içinden Boz Tepe'nin yamaçlarına kadar uzanan yol üzerinde şehrin manzarasına hâkim bir noktada freskleriyle ünlü olan Kızlar Manastırı'na (The Theokephastros Monastery) da gider. Seyyah manastırın hemen yakınında Komnenlerin çok güzel bir yazlık sarayları olduğunu, fakat bu yapıdan kalan parçanın manastıra konuk odası eklemek için ortadan kaldırıldığını söyler. Panagia Theoskepastos'un hatırasını yaşatmak için yapılan manastırın şapelinin ise bir kayanın içine inşa edildiğini, nemden ötürü renkleri canlı olan fresklerin belirsizleştiğini, fakat kuzey duvarı üzerinde imparatorluk ailesini mor kıyafetleri içinde tasvir eden resimlerin ise hala görülebildiğini belirtir. Tasvir edilen imparatorun ise III. Alexius ve eşi Theodora olduğunun bilgisini verir.²⁹³ Şentürk, Lynch'in Komnenlerin yazlık sarayının yerine yapıldığını söylediği konuk evinin 19. yüzyılda inşa edildiğini ve binanın kuzey bölümünün bugün bile görülebildiğini vurgular.²⁹⁴ Yerli araştırmacıların bazıları ise yapının bugünkü şeklini 19. yüzyılda aldığını ve pek çok kez tamir gördüğünü söyler.²⁹⁵

Lynch'in şehre yaptığı ziyareti esnasında kaleme aldığı gezi notlarındaki izlenimlerinde kenti coğrafi, tarihi ve mimari yönden oldukça ayrıntılı bir şekilde tasvir ettiği görülmektedir. Özellikle kentin Hristiyan dönemine ait yapıları ile çok yakından ilgilendiği ve bu yapılara özel ilgi göstererek uzun açıklamalar yaptığı dikkat çekmektedir. Onun Trabzon'un 19. yüzyılın ikinci yarısındaki fiziki durumunu yansıtan eserinde verdiği şehir planı gerçekten de ayrıntılı ve güzel bir plandır. Buna rağmen, bu yapılar üzerinde Osmanlı döneminde yapılan birtakım değişiklikleri sanat ve estetik açıdan kötü ve zevksiz olarak nitelendirmesi ise onun izlenimlerinde oryantalist yaklaşımı çağrıştıran noktalardan biridir. Örneğin, Ayasofya, Orta Hisar camii, Yeni Cuma ve Küçük Ayvasıl kilisesi gibi yapıların Osmanlı döneminde geçirdiği birtakım yapısal değişimleri nitelendirirken kullandığı ifadeleri, dokunulmayan yapılardan olan Aina kilisesi için yapmadığı görülür. Bunlara rağmen, seyyahın özellikle kentin tarihi, mimari geçmişi ve zenginliğine dair verdiği detaylı bilgiler önem taşımaktadır.

H.F.B Lynch'in 1893 Trabzon'u ziyaretinden sonra, kente 1895 yılında E. H. Brayley Hodgetts gelir. Seyyah, kente adını vermediği İstanbul'dan bindiği bir buharlı gemi ile gelir. Onun, şehirle ilgili fiziki tasvirine diğer çok sayıda batılı seyyahın yaptığı gibi limana yahut gemiden kentin görünüşü gibi bir tasvirle başlamadığı dikkat çekmektedir. Seyyah, kente dair fiziki tasvirine ilk olarak kaldığı otel (Hotel d' Italie) hakkında bilgi vererek başlar. O, bu otelin Trabzon'da bulunan tek otel olduğunu, otelin yatak odalarının ortada bulunan büyük bir alana açıldığını belirtir.²⁹⁶ Ancak seyyahın, bu oteli kentte bulunan tek otel olarak belirtmesi gerçeği yansıtmamaktadır. Şöyle ki; seyyahın kentte bulunduğu 1895 yılından 35

²⁹²Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.30.

²⁹³Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.31.

²⁹⁴Cevat Şentürk, *Trebizond*, İstanbul 1975, s.36.

²⁹⁵Karpuz, "Major Historic Buildings...", s.112.

²⁹⁶Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.28.

yıl önce 1860 yılında Minutoli²⁹⁷, bir Alman tarafından işletilen Hotel d' Orient adında bir otelde, Deyrolle²⁹⁸ ise 1869 yılında bir Fransız ve bir İtalyan tarafından işletilen bir otelde kalmıştır. 1879 yılında kentte bulunan Barkley²⁹⁹ de gezi notlarında şehirde bir otelde kaldığından bahsetmektedir. Dolayısıyla, seyyahın kentte tek otel bulunduğuna dair verdiği bilgi gerçeği yansıtmamaktadır. Hodgetts, otelle ilgili bu bilgiyi verdikten sonra, bir kavas eşliğinde İngiliz Konsolosunun ikamet ettiği yere doğru bir yürüyüş yapar. Bu yürüyüşü esnasında geçtiği sokaklar hakkında birtakım bilgiler verir. O, doğunun oryantal izlerini taşıyan sokaklarda yürümenin çok ilginç olduğunu ve sokakların Avrupai bir görünüme sahip olduğunu belirtir. Akabinde çarşının deve kervanlarıyla dolup taşıdığını ve tam ortasında bahçe görünümünde bir yerin bulunduğunu söyler. Ona göre, bu büyük meydan hoş bir görünüm sergilemekte ancak küçük ve pis durumda kahvehanelerde tüccarlar kahve içerek ve kumar oynayarak vakit öldürmektedir. Kentin sokaklarının dar olmasından ötürü, gelip geçenler gelen uzun deve kervanlarının önünden çekilmek zorunda kalmaktadırlar.³⁰⁰ Seyyahın verdiği bu bilgilerden, adını vermeden bahsettiği meydanın batılı seyyahların şehre geldiklerinde genel olarak ikamet etmek için tercih ettikleri Gâvur Meydanı olduğu anlaşılmaktadır.

Hodgetts, şehrin dağınık bir şekilde inşa edilmiş olduğunu ve İngiliz Konsolosunun evinin bulunduğu tepeye kadar, hiç bir yere çıkmayan dolambaçlı çok sayıda çıkmaz sokakların olduğunu da sözlerine ekler. Buna ek olarak, İngiliz Konsolosunun evinin ise şanına yakışır bir şekilde şehrin çok yukarısında ve aşağıdaki körfezin güzel manzarasını gören bir noktada inşa edilmiş olduğunu da belirtmeden geçmez.³⁰¹ Seyyahın, bu bölümde ele aldığımız diğer batılı seyyahların aksine kentin limanı, tarihi geçmişi, coğrafi konumu, doğal manzarası, iklimi ve bitki örtüsü gibi fiziki bölüm adı altında ele aldığımız konulara dair teferruatlı bilgi vermediği görülmektedir. Bunun nedenin ise seyyahın kente geliş amacının özellikle kentte vuku bulan Ermeni olayları ve Osmanlı tebaası olan vatandaşların durumunu tespit etmek olduğundan olsa gerek, ileriki bölümlerde üzerinde daha ayrıntılı duracağımız gibi daha çok bölgenin sosyal, siyasi ve idari durumu hakkında daha detaylı verdiği görülür.

Hodgetts'dan 3 yıl sonra, yani 1898 yılında İstanbul'dan bindiği buharlı gemi ile Trabzon'a gelen George Hepworth uğrar. Seyyah, gemisi limana demir attıktan sonra, güverteden şehrin görünüşünü şu şekilde tasvir eder:

*Bizi iç kesimlere götüreceğ olan şehre nihayet gelmiştik. Zirveleri karla ve bulutlarla kaplı bazı yerlerde yükseklikleri 8000 feet olan Lazistan Dağları bizi çok da sıcak olmayan bir şekilde karşıladı. Yine de ben bu güzel şehre gelmiş olduğum için oldukça memnunum.*³⁰²

Hepworth, fazla ayrıntıya girmemekle birlikte kentin doğu tarafında yer alan ve pek çok seyyahın gezi notlarına yansıyan Lazistan Dağlarının kente kattığı doğal güzellikten etkilenmiş gözükmektedir. Akabinde ise seyyah şehrin tarihi geçmişine dair diğer batılı seyyahların yineledikleri bazı bilgiler verir. O, kentin oldukça eski tarihi bir geçmişe sahip ve Trabzon Rum Devletinin başkenti olduğunu söyler. Fakat bu devletin çok uzun ömürlü olmadığını ve nihayet II. Mehmet tarafından feth edilerek son verildiğini belirtir. Ona göre, ünlü *Onbinlerin* geri dönüş yolları üzerinde bir süre kaldıkları kentin sakinleri tarafından,

²⁹⁷Pınar, *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, s.108,

²⁹⁸Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.10

²⁹⁹Barkley, *A Ride Through Asia Minor...*, s.346.

³⁰⁰Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.29.

³⁰¹Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.30.

³⁰²Hepworth, *Through Armenia...*, s.51.

kendilerine oldukça dostça davranılmıştır. Seyyah kentin antik geçmişine atıf yaparak, *Onbinlerin* güneye doğru tehlikeli dağları aşmayı başardıklarını ve kente yakın bir dağın zirvesinden denizi gördüklerinde ise sevinçten çılgına dönüp bağırarak bilgilerini verir.³⁰³ Devam eden satırlarda, kentin Roma hâkimiyeti altına girdiğini ve imparator Hadrian'ın şehrin imar faaliyetlerine büyük önem verdiğini ve bu yönde büyük paralar harcadığını söyler. Şehrin Tatarların hâkimiyeti altına girdiği dönemde ise Trabzon'un mamur bir şehir olma özelliğini kaybettiğini, fakat Yunanlıların şehri ele geçirmesinden sonra Uzak Doğu ve Avrupa arasındaki ticarete önemli bir konuma kavuştuğunu söyleyerek Trabzon'un tarihi geçmişine dair diğer seyyahların verdikleri bilgileri yineler.³⁰⁴

Hepworth'ün ve çalışma kapsamımız içinde yer alan diğer batılı seyyahların Ksenophon'un *Anabasis* adlı eserine atfen yaptıkları seferin öyküsü, denizi ilk gördükleri³⁰⁵ yeri saptama dürtüsü, 1800'lü yıllardan beri bölgeden geçen her seyyah ve araştırmacının kafasında yer etmiş ve hemen her seyahatnamede alıntılanmıştır.³⁰⁶ Yerli araştırmacılardan olan ve bölge tarihi üzerinde yaptığı saha araştırmalarıyla bilinen Bilgin de, bu noktanın neresi olabileceği konusunda yöreyi iyi bilen biri olarak bu tartışmalara katılarak Ksenophon ve arkadaşlarının denizi gördükleri noktanın Madur Dağı ile hemen batısında yer alan Polut Dağı arasında Madur Dağının zirvesine yakın boyun olduğunu belirtir.³⁰⁷

Hepworth, ayrıca Trabzon'da eski surlar, iyi durumda olmayan kuleler, her tarafta sarmaşıklarla kaplı eski yapıların görülebileceğini de belirtir. Fakat seyyah bu yapılarla ilgili ayrıntılı bilgi vermez. Kendi ifadesiyle, ilgisini çeken şey ne kentin eski tarihi geçmişi ne de tarihi kalıntılarıdır. Asıl burada bulunma amacının Trabzon'da son zamanlarda meydana gelen Ermeni olaylarının sebeplerini araştırmak olduğu açıklamasını yapar.³⁰⁸ Bu nedenle olsa gerek, seyyah Hodgetts gibi şehrin fiziki yapısı ile yakından ilgilenmemiştir. Geliş amacı doğrultusunda dikkatini kentte cereyan eden sosyal ve siyasi hadiselerle yöneltmeyi tercih ettiği görülmektedir.

Hepworth, Trabzon kentinin fiziki yapısına dair ayrıntılı bilgi vermezken, kentten ayrıldıktan sonra Erzurum'a giden yol üzerinde bulunan güzergâhın tabiat güzelliği ve coğrafi yapısı hakkında daha fazla bilgi verir. Seyyah, yol güzergâhları üzerinde ilk durak noktaları olan Cevizlik'te mola verir. O, buranın devasa büyüklükte dağ grupları arasında Değirmen deresi ile Meryemana suyunun kesiştiği noktada olduğunu söyler. O, konakladıkları hanın iki katlı ve oldukça konforlu olduğunu söyledikten sonra alt katın hayvanlar için kullanıldığını, üst katın ise seyahat edenlerden ziyade çok sayıda deve ve at sürücüsünün konaklaması için ayrıldığı bilgisini verir.³⁰⁹ Ayrıca buldukları yerden sadece 2 saat uzaklıkta bulunan ve erişimi imkânsız bir noktada inşa edilmiş bir manastırın, tarih vermesi oldukça zor olan uzun yıllar boyunca adını bir nehre vermesini ise oldukça ilginç bulduğunu sözlerine ekler. Devam eden satırlarda ise Cevizlik'ten sonraki yol hakkında bilgi verir.

³⁰³Hepworth, *Through Armenia...*, s.52.

³⁰⁴Hepworth, *Through Armenia...*, s.52.

³⁰⁵Ksenophon, *Anabasis*, Tanju Gökçöl(çev.), İstanbul 1974.

³⁰⁶Anthony Bryer ise 19. Yüzyılda bazı Rum öğretmenlerin de Ksenophon'un bu eserinden etkilendiklerini ve bu kişilerin her birinin kendi köyünü denizin ilk görüldüğü nokta olarak saptamaya çalıştıklarını belirtmektedir bkz. Anthony Bryer, "The Pontic Greeks before the Diaspora", *Journal of Refugee Studies*, Vol.4, S.4, University of Oxford 1991, s.315.

³⁰⁷Bilgin, *Doğu Karadeniz*, s.20.

³⁰⁸Hepworth, *Through Armenia...*, s.52.

³⁰⁹Hepworth, *Through Armenia...*, s. 69-71.

Hepworth, yolun çok dar, kayalık ve her dönemeçte insanın karşısına muhteşem bir manzara sunan sürekli zikzak çizen bir yol olduğunu belirterek karşısına çıkan manzarayı etkileyici bir üslupla şu şekilde tasvir eder:

Karşımızda bulunan manzara kelimelerle ifade edilemeyecek kadar muhteşemdi. Sanki Efendimiz Küçük Asya'nın bu bölümünü özenerek yaratmıştır. Doğa ile burada yaşayan insanlar arasındaki tezat ise acı vericidir. Bu insanlar çok azını kullanabildikleri doğal kaynaklarla zengin böyle bir yerde yaşamayı hak etmiyorlar.³¹⁰

Seyyah, karşısında bulunan eşsiz manzara karşısında oldukça duygulanmış gözükmektedir, fakat akabinde bu coğrafyada yaşayan insanların bu zenginliğin farkına varmadıklarını söyler ve bu insanların burada yaşamayı hiç hak etmediklerini belirtir. Bu nedenle, onun zihninde yer alan belli ön kabullerle hareket ederek değerlendirmeler yaptığı dikkati çekmektedir. Seyyah, 6000 feet yüksekte bulunan Zigana Geçidine vardığında karşılaştığı manzara karşısında oldukça etkilenir. O, bu manzarayı ne yaşayan ne de ölü bir dilin tasvir edemeyeceğini, oldukça derin karla kaplı zirvelerin güneşin cömert ışıklarıyla insanı adeta büyülediğini söyleyerek duygulu bir şekilde tasvir eder.³¹¹Hepworth, Zigana geçidiyle dostane bir şekilde sohbet ettiğini ve aynı şekilde ayrıldığını fakat bir daha görmeyi arzu etmediğini, bunun nedeninin ise soğuk bir kış günü buradan geçen bir gezginin hatıralarında ebediyen unutulamayacak bir iz bıraktığını şu şekilde tasvir eder:

Bu deneyim, tehlikelerden size mutluluk veren duygulara kadar değişiklik arz eder. Güneş doğmadan önce doğanın sahip olduğu bütün ruh hallerini aynı anda yaşarsınız. Mutlu, üzgün, kokmuş, melankolik gibi, gidip gelen ruh halleri arasında yine de bu seyahati yapmaktan vazgeçemezsiniz. 1000 feet aşağıda bardaktan boşanırcasına yağın yağmur ve başınızın üstündeki muhteşem gökyüzü ise insanın gözlerinin dolmasına yol açıyor.³¹²

Seyyahın Zigana'ya dair izlenimlerinden, buranın sahip olduğu doğal güzellik karşısında oldukça etkilendiği ve bu muhteşem güzelliği tasvir edecek uygun kelime ve sıfatlar dahi bulamadığı anlaşılmaktadır.

Hepworth, Zigana geçidinden sonra Kop Geçidinden geçer. Fakat kendi ifadesine göre, Zigana'da gördüğü manzaranın aynısını burada da bulabileceği umudunu taşımasına rağmen, buranın doğal manzarasının kendisinde aynı etkiyi yaratmadığını belirtir.³¹³ Seyyahın, Zigana'dan sonra aynı muhteşem manzarayı Kop Geçidinde de görmeyi arzu ettiği, fakat hayal kırıklığı yaşadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, seyyah Trabzon'un fiziki yapısı hakkında çok az bilgi verirken, onun kentin yakın çevresinin fiziki yapısı hakkında daha ayrıntılı bilgi verdiği görülmektedir. Özellikle, seyyahın bu bölgenin sahip olduğu eşsiz doğal güzelliği edebi ve etkileyici bir üslupla aktarması dikkat çekmektedir.

Özetle, 1850 – 1898 yılları arasında bizim tespit edebildiğimiz yukarıda izlenimlerini incelemeye ve değerlendirmeye çalıştığımız seyyahlar bölgenin 19. yüzyılın ikinci yarısında sahip olduğu fiziki yapıyı anlamamıza katkı sağlayacak ayrıntılı bilgiler verdikleri söylenebilir. Özellikle, Walpole, Sandwith, Deyrolle, Bryce, Barkley, Tozer, Lynch gibi batılı

³¹⁰Hepworth, *Through Armenia...*, s.72.

³¹¹Hepworth, *Through Armenia...*, s.77-78.

³¹²Hepworth, *Through Armenia...*, s.85.

³¹³Hepworth, *Through Armenia...*, s.86.

gezinlerin, diğer seyyahlarla mukayese edildiğinde, Trabzon'a ve yakın çevresine dair farklı noktalara değinerek okuyucuya önemli olarak nitelendirilebilecek bilgi verdikleri görülmektedir.

1.2.Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre Samsun ve Çevresi

Samsun bugünkü coğrafi tasnifle Orta Karadeniz bölgesinde bulunmaktadır.³¹⁴ Her ne kadar bugünkü coğrafi tasnifle Orta Karadeniz bölgesinde yer alsa da Romalılar tarafından isimlendirildiği gibi, Orta ve Doğu Karadeniz'i birlikte düşünmek tarihi coğrafya açısından daha uygun düşmektedir. Şöyle ki;Trabzon ya da Giresun'da meydana gelen bir olay çok rahatlıkla Ordu ve Samsun'da akis bulurken Kastamonu'da yaşanan bir olayın burada etkisini göstermesi zordur.³¹⁵Şehir, Karadeniz sahilinde yer alan kıyı şeridiyle ve iç bölgelerle en kolay bağlantıyı sağlayan yer olması nedeniyle erken dönemlerden itibaren bir cazibe merkezi olmuştur.³¹⁶ Bu yüzden elverişli konumu ve verimli topraklarıyla birlikte Karadeniz Bölgesinde önemli bir misyona sahip olmuş ve Geç Kalkolitik dönem (M.Ö. 4000-3000)'den itibaren yerleşime açık hale gelmiştir.³¹⁷

Tarihin çeşitli dönemlerinde Sivas, Halep ve Bağdat'a kadar uzanan güzergâha geçit vermesinden ötürü, İstanbul'un önemli bir limanı olmuştur.³¹⁸Amasyalı ünlü tarihçi ve filozof Strabon ünlü eserinde Samsun'dan bahsetmekte ve buranın batısında yer alan İkiztepe yerleşkesi ve bu yerleşkede gelişen kültürden bağımız olarak yükseldiğini, fakat doğusunda inşa edilen şehirlerin uzun ömürlü olmadıklarını, bugün Baruthane olarak bilinen yerde bulunan Amisos'un Karadeniz'i iç kesimlere bağlayan en önemli merkez olduğunu belirtmektedir.³¹⁹Samsun ve çevresinin Milat'tan önce de yerleşim alanı olduğu bir takım tarihçiler tarafından ortaya çıkarılmış olmakla birlikte, idari yönden o zamanlar durumunun ne olduğuna dair bir bilgi mevcut değildir.³²⁰

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren her anlamda önemli bir merkez olma özelliğini sürdüren ve pek çok milletin hâkimiyet tesis etmek için mücadele ettiği Samsun şehri 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar pek çok batılı seyyahın da ilgisini çeken bir bölge olmuştur. 15. ve 16. yüzyıllarda Anadolu'ya birçok batılı seyyah ve araştırmacı, meslekleri gereği veya görevlerini icra etmek üzere gelmiştir. Örneğin, Michele Membre (1542), Vincenzo degli Alessandri (1571), Ruy Gonzales de Clavijo (1403-1405) ve Johann Schilterberger (1396-1402)Samsun'a eserlerinde yer veren bu seyyahlar arasındadır.³²¹ 18.-19. yüzyıllar arasında ise Tournefort, Beaucamp, Jaubert, İngiliz tersane kumandanı Binbaşı Macdonald Kinneir, Rottiers ve Jouannin gibi pek çok batılı gezgin Kuzey Anadolu sahilini gezmiştir.³²² Hamilton,³²³Ainsworth³²⁴ ve P. Minas Bijişkyan³²⁵da yine 19. yüzyılın ilk yarısında şehirde

³¹⁴İbrahim Telliöğlü, *İlkçağdan Osmanlılara Samsun*, Ankara 2012, s. 1.

³¹⁵Telliöğlü, *İlkçağdan Osmanlılara...*, s.2.

³¹⁶David Winfield, "The Northern Routes Across Anatolia", *AnatolianStudies*, 27 (1977), s.155.

³¹⁷Osman Emir, "Roma Cumhuriyet Döneminde Canik Havzası: Siyasi ve Ekonomik Gelişmelere Genel Bir Bakış", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, C.I, Samsun 2013, s.7.

³¹⁸Bryer and David Winfield, *The ByzantineMonuments...*, s.92.

³¹⁹Strabon, *Coğrafya (Geographika)* Kitap XII, Bölüm I-II-III, A. Pekman (neşr.), İstanbul 1969. s.29.

³²⁰Pars Tuğlacı, *Anadolu Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 262.

³²¹Stephane Yerasimos, *LesVoyageurs Dans L' Empire Ottoman (XV-XVI. siecles)*, Ankara 1991, s. 100-101, s.103,197,291.

³²²Besim Darkot, "Samsun", *İ.A*, 10, İstanbul 1993, s.174; Seyyahlar için bkz. Bernard Remy, "Le sites Cotiers de Pont-Euxine, de Terme (Themiskyra) a Trabzon (Trapezunte) dans l'antiquite II Les Recits e Voyageurs", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.562-583.

³²³Hamilton, *Researches in Asia Minor...*, s.261-292.

bulunmuş ve gezi notlarında kent ve çevresinin fiziki yapısına dair oldukça detaylı bilgiler vermişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise şehir değişen siyasi ve ekonomik gelişmelere koşut olarak ön plana çıkarak batılı seyyahların gezi notlarında sahip olduğu tarihi geçmiş ve önemli coğrafi konum nedeniyle yer almayı sürdürerek siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik bağlamda adından bahsettirmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısında 1850 yılında Samsun ve çevresine, anlaşıldığı kadarıyla, ilk gelen Frederick Walpole adında batılı bir seyyahdır. O, Osmanlı, Hıristiyan, Levanten, Çerkez ve Gürcülerden oluşan yolcuları taşıyan oldukça iyi durumdaki bir Avusturya buharlı gemisine binerek 14 saatlik bir seyahatin ardından Samsun'a gelmiş ve burada kaldığı süre zarfında genel olarak her batılı seyyahın yaptığı gibi, kentin fiziki yapısına dair gözlemlerde bulunmuş ve bu gözlemlerini kayıt altına almıştır. Walpole'un bindiği gemi şafak sökmeden önce Samsun limanına demir atar ve seyyahımız karaya ayak basar basmaz kentin limandan görünüşünü tasvir etmeye başlar:

Samsun ağaçlarla kaplı tepelerin eteğinde kurulmuş sevimli bir yerdir. Fakat kentin kuzey doğusuna doğru uzun bataklıklardan oluşan vahşi bir ormanlık alan bulunmaktadır. Muhtemelen burayı esir eden salgın hastalıklar, bu noktadan şehre yayılmaktadır. Bu durum Samsun'un yaşamak için uygun bir yer olmasını engellemektedir.³²⁶

Walpole'un Samsun'u yaşanması uygun olmayan ve sağlıksız hale getirdiğini söylediği bataklıklara dair düşüncesi, kendisinden 26 sene sonra gelen Bryce tarafından da gezi notlarında ifade edilmiştir.³²⁷Bu bilgilerden yola çıkarak aradan uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen Samsun'da bahsedilen bataklıkların kurutulması ve ıslah edilmesi yönünde yöneticiler tarafından fazla bir gayret sarf edilmediği ileri sürülebilir.

Walpole, Samsun'a indikten sonra kentin doğu yönüne doğru yürüyüşe çıkar ve burada çok sayıda çanak çömlek olarak nitelendirebilecek şeyler gördüğünü, fakat bunların tarihi değer arz eden kalıntılar olmadığını belirtir. Ardından şehrin eski yerleşim merkezlerinden birini oluşturan Mert Irmağı'nı geçen seyyah, bu ırmağın sevimli bir ırmak olup etrafının çok güzel ağaçlarla çevrelendiğini belirtir. Ayrıca bahçelerle çevrili evlerin şehrin her tarafında kalenin dışına doğru yayıldığını, son zamanlarda tepelere yakın yerlerde bataklıklar yüzünden ortaya çıkan sıtma hastalığından kaçmak için yeni evlerin inşa edildiğini, bu evlerin oldukça büyük ve güzel olduklarını belirtir. Sonra merkezden yaklaşık olarak yarım saat uzaklıkta daha önceleri hiçbir Hıristiyan'ın kale içinde yaşamasına izin verilmediği için bir Rum yerleşim yeri bulunduğunu, burada bulunan evlerin yapımında ahşap, toprak ve bulunması çok zor olan taş gibi materyaller kullanıldığını, evlerin çatılarının ise eğimli ve kiremitle kaplı olduğu bilgisini verir.³²⁸ Seyyahın bir Rum yerleşimi olarak bahsettiği, fakat adını vermediği yer aslında bugünkü adıyla Kadıköy olsa gerektir. Gerçekten de burada tarihsel olarak Hıristiyanların ikamet ettiği, bu durumun sıkça gezi notlarında bahsedildiği anlaşılmaktadır. Hatta tarihi verilere bakılırsa İngiliz Konsolosluk binası da

³²⁴W. Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol.II, London , s.301-307.

³²⁵ P. Minas Bijişkyan, *Pontos Tarihi*, H. D. Andreasyan (nşr.), İstanbul 1998, s.32-38.

³²⁶Walpole, *TheAssayrii, (orAssassins) with...*, s.242-243.

³²⁷ Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.727.

³²⁸Walpole, *TheAssayrii, (orAssassins) with...*, s.244

burada bulunuyordu. Ayrıca bu yerleşim yerinin 15. ve 16. yüzyıllarda bile gayrimüslimlerle meskûn bir mahalle olduğu bilinmektedir.³²⁹

Walpole daha sonra Müslüman halkın *Gâvur Samsun* olarak adlandırdığı Eski Samsun'a bir keşif gezisi yapar. O, Eski Samsun'a dair ise şunları söyler:

Burası şimdilerde mısır ve tütün yetiştirilen Eski Amisos'un bir zamanlar kurulu olduğu batıya doğru uzanan bir yerdir. Şimdiki kentin kuzey-kuzey-batı istikametinde bir burun üzerinde yer alır. Harabe halinde olan iki sıra kale duvarı ise kuzey tarafını çevreler, fakat eski kalenin taşları yeni kalenin yapımında kullanıldığı için daha yeni bir yapım görünümü sergilemektedir. Rumların hala "eski çeşme" olarak adlandırdıkları çeşme, tepenin hemen kenarında hoş bir şekilde yükselmektedir. Aşağıda zamana ve güçlü dalgalara rağmen çok az zarar görmüş dev gibi taş bloklardan yapılmış limanın kalıntıları bulunmaktadır.³³⁰

Genel olarak batılı seyyahların Samsun'a geldiklerinde ilk yaptıkları şey, şehrin antik dönemine ait olan Amisos (Samsun) olarak bilinen noktayı gezmek olmuştur. Bu nedensiz değildir; seyyahlar genellikle geçmişe dair bazı kalıntılar bulma umudu taşımaktadırlar. Dolayısıyla bölgeye gelen Walpole gibi batılı gezgin ve araştırmacıların, şehrin antik dönemini anlatan pek çok kaynak eseri okudukları göze çarpmaktadır. Ancak bölgeye geldiklerinde genelde antik kaynaklarda okudukları bilgileri teyit etme gayreti içinde hareket ettikleri için, özellikle kentin antik geçmişini, bu eserlerden yola çıkarak gezi notlarına yansıtıkları ve var olan yapıyı nesnel bir değerlendirmeye tabi tutmadıkları görülmektedir. Walpole, şehirde kenti savunacak durumda olmayan iki tane yeni görünümlü kale bulunduğunu belirttikten sonra, kale duvarları içinde iki ya da üç adet taş bina, bir han ve Bizans yapımını andıran bir bina olduğunu, fakat binanın içine girmediğini söyler. Şehirde bulunan kiliselerin çok eski olmadıklarını, caminin ise üzerinde bulunan tarih çok eski olmamasına rağmen eski gözüktüğünü ve tamire ihtiyaç duyduğunu, diğer binaların ise yeni oldukları bilgisini vermektedir.³³¹ Walpole'un burada söz ettiği iki kaleden ilki Selçuklular döneminden diğeri ise Bizans döneminden kalma kalelerdir. Yine seyyahın verdiği bilgiye bakılırsa Samsun'daki kiliselerin camilerin yapısından daha yeni ve gelişmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Seyyah, Eski Samsun'da ve şehrin merkezinde gördüğü binalara dair izlenimlerini aktardıktan sonra, bugün Mert Irmağı olarak bilinen ve antik kaynaklarda *Lycastus* kentinin kurulduğu yer olarak geçen güzel ve hoş bir vadi (Lykos) olarak tasvir ettiği yerin yukarı kısımlarına doğru yürüyüşe çıkar. Bu bölgenin kendisine İngiltere'de bulunan park manzaralarını çağrıştırdığını, burada bulunan akçaağaçların çok asil gözüktüğünü söyleyerek, bir zamanlar üzerinde antik bir kentin bulunduğu bu bölgenin, hala görkemli bir güzellikte olduğunun altını çizer.³³² Walpole burada da açıkça Samsun'un fiilen var olan durumunu eski tarihsel aktarımlardan yola çıkarak ortaya koymaya çalışmaktadır. Devam eden satırlarda ise şehrin tarihi geçmişine dair, diğer batılı seyyahların aktardıklarına benzer görüşler ortaya koymaktadır. O, Samsun şehrinin Miletliler tarafından kurulduğunu ve akabinde Atinalılar tarafından ele geçirildiğini ve sonrasında ise Pontus Krallığı'nın hâkimiyeti altına girdiğini

³²⁹Rıza Karagöz, "Canik'in İdari Yapısı ve İdarecileri", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun 2012, s.126.

³³⁰Walpole, *TheAnsayrii, (orAssassins) with...*, s.244.

³³¹Walpole, *TheAnsayrii, (orAssassins) with...*, s.245

³³²Walpole, *TheAnsayrii, (orAssasins) with...*, s.247.

söylemektedir. Kentin sıkça el değiştirmesine yol açan savaşların şehri etkilediğini belirttikten sonra, Augustus'un burayı özgür bir şehir haline getirdiğini söylemekle yetinmektedir. Bu yönüyle, Walpole'un şehrin antik geçmişine dair diğer seyyahlarla mukayese edildiğinde daha kısa bilgi verdiği görülmektedir.³³³

Aslında seyyahın diğer batılı seyyah ve araştırmacıların yaptığı gibi, şehrin kuruluşunu Miletoslulara ve Atinalılara dayandırmasının ve burada daha önce yaşamış olan Gaşkalar, Kimmerler ve İskitler gibi diğer toplulukları yok saymasının tarihi bir dayanağının olduğu söylenemez. Fakat koloniciler öncesi bölgede bulunan topluluklar yarı-göçebe oldukları için, koloniciler gibi Samsun'da bir yerleşme merkezi kurmamışlardır. Bu nedenle, şehirde bulunan ilk mimari izler bu kolonicilere aittir.³³⁴Samsun'a dair yazılan ilk yabancı eseri kaleme alan Vadala, Amisos isminin halis yerli ve Asyalı, Amisos'u kuranların ise Asyalılar ve büyük bir olasılıkla Karyalılar olduğunu, asla Miletli ya da Yunanlılar olmadığını söyler ve Yunan perisi olan Amisos'un şehre adını verdiği yönündeki görüşleri ise bütünüyle reddeder.³³⁵

Anlaşıldığı kadarıyla Walpole, Samsun'un iç kesimlerine doğru da bir seyahat planlamasına rağmen, kendisini İstanbul'a götürecek Türk buharlısı limana geldiği için bu planını gerçekleştirememiştir. Bu yüzden de Samsun ve çevresinin fiziki yapısına dair aktardığı fikirler eksik kalmış, bölgenin bütüncül fiziki yapısını yansıtamamıştır. Öte yandan, fiziki yapıya ilişkin verdiği bilgiler Samsun ve çevresinin antik tarihi ile iç içe sokularak verilmiştir.

Anlaşıldığı kadarıyla Alman asıllı Anderas David Mordtman, Walpole ile aynı zaman dilimi içerisinde Samsun'da bulunmuştur. Seyyah, Osmanlı coğrafyasına devlet görevi ile gelmiş ve yerleşmiştir. Hatta bu coğrafyada hayatını bir Osmanlı olarak tamamlamıştır.³³⁶Mordtman, 17 Ekim 1850 tarihinde İstanbul'dan bindiği bir vapurla Samsun limanına gelmiş, diğer seyyahların yaptığı gibi Samsun'la ilgili izlenimlerine şehrin antik geçişine dair bilgi vermekle başlamıştır. O, Samsun adının Amisos'tan geldiğini ve bu kentin Miletoslular tarafından kurulduğunu, akabinde Mithradetes Eupator döneminde kentin büyük gelişme göstererek önem kazandığını belirttikten sonra, kentin sahip olduğu coğrafi konum nedeniyle siyasi ve ekonomik olarak tarihin her döneminde ön plana çıkan bir yer olduğunu belirtir.³³⁷Seyyahın kentin antik geçmişine dair verdiği bilginin diğer batılı seyyahların verdiği bilgilerden farklılaşmadığı, bölge tarihini Antik dönemdeki Yunanlıların kolonizasyon süreci ile başlatmaya eğilim gösterdikleri³³⁸dikkat çekmektedir.

Mordtman, Samsun'la ilgili izlenimlerine, şehrin Bağdat'a giden yol üzerinde bulunduğu tespiti ile başlar.³³⁹ Seyyahın belirttiği üzere, Samsun'dan başlayan ve Amasya, Tokat üzerinden Sivas, Malatya, Diyarbakır kara yolu bağlantısını sağlayan kent, bu özelliği ile Orta Anadolu'yu Karadeniz iskelelerine bağlamasından ötürü önem arz eden coğrafi bir konuma sahip olmuştur.³⁴⁰Akabinde Mordtman, Samsun limanının eski zamanlardan bu yana tehlikeli kuzeydoğu rüzgârlarına maruz kaldığını, fakat bu güçlü rüzgârlara karşı limanın

³³³Walpole, *The Ansayrii, (or Assasins) with...*, s.248.

³³⁴Tellioğlu, *İlkçağdan Osmanlılara*, s.65.

³³⁵R. Vadala, *Samsun*, Paris 1934.

³³⁶Okay, "Etnoloji/Etnografyanın Kaynağı...", s.57.

³³⁷Mordtman, *Anatolien Skizzen und...*, s. 80-81.

³³⁸Mehmet Bilgin, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Etnik Tarihi Üzerine", *Trabzon Tarihi Sempozyumu(6-8 Kasım1988)*, Trabzon 1999, s.48.

³³⁹Mordtman, *Anatolien Skizzen und...*, s.81.

³⁴⁰Cevdet Yılmaz, "CANİK", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun 2012, s.7.

savunmasız olduğunu, kıyıya vuran güçlü dalgalar sebebiyle gemilerin yüklerini boşaltmalarının zorlaştığını, limanın oldukça sığ olmasından ötürü gemilerin kıyıya yanaşamadıklarını, güçlü kuvvetli erkeklerin omuzları üzerinde Eski Samsun'un doğu tarafına düşen bir noktada karaya inildiğini, aslında kalenin batı tarafının daha elverişli olmasına rağmen karantina merkezinin de burada olmasından ötürü başka bir noktada karaya inme izni verilmediğini belirtir.³⁴¹

O, Müslümanlarla meskûn olan kalenin artık işe yaramaz bir durumda olduğunu etrafının ise fareler ve kertenkelelerle kuşatıldığını, ayrıca Ortaçağ'da tüm kale kentler için ifade ettiği askeri önemini de yitirdiğini, şehirde yer darlığı çekilmesine rağmen kaldırılması yönünde yapılan çalışmaların bir işe yaramadığını belirtir.³⁴² Anlaşıldığı kadarıyla, seyyah Müslüman Samsun olarak adlandırılan kalenin şehrin ticari gelişimi açısından önemli bir engel teşkil ettiğini belirterek, kaleyi *şehrin bağrında bir hançer*³⁴³ olarak nitelendirmektedir. Seyyah eski kalenin, Samsun'a 15 dakika uzaklıkta batı tarafında olduğunu ve bazı kalıntılardan başka görülmeye değer fazla bir şey olmadığı bilgisini verir.³⁴⁴ Seyyahın verdiği bilgilerden, batılı seyyahların ilk uğrak yerleri olduğu anlaşılan, bir zamanlar Hristiyanlarla meskûn kaleden geriye fazla bir hatıra kalmadığı; Müslümanlarla meskûn olan Selçuklular zamanında yapılan kalenin ise bir zamanlar sahip olduğu ekonomik ve askeri işlevini yitirmesine ve şehirde yer darlığına yol açmasına rağmen kaldırılmasına yönelik gerekli adımların atılmadığı anlaşılmaktadır.

Seyyah, tarihi kaleye değindikten sonra Hristiyanların ikamet ettiği Kadıköy hakkında bazı bilgiler verir. Buna göre, Kadıköy'ün etrafının dağlarla çevrili olduğu ve dağların doruklarına kadar ağaçlarla kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Seyyah bu doğal güzelliği Almanya'da bulunan bazı şehirlerle karşılaştırmaktan kendisini alamaz ve burada gördüğü bitki örtüsü ile ilgili şöyle der: *Ovalar alp gülü, açelya, defne, zeytin ağaçları ile kaplıken, dağların zirveleri meşe ve ladin ağaçları ile kaplıdır.*³⁴⁵

Seyyahın, Samsun'un yukarı kesiminde bulunan Kadıköy'ün doğal güzelliğine ve etrafında bulunan bitki örtüsüne hayran kaldığı anlaşılmaktadır. Kadıköy'den sonra Samsun'un iç kesimlerine doğru yola çıkan seyyah, yol güzergâhları üzerindeki sahilden iç kesime doğru olan coğrafyaya dair de bazı bilgiler verir. Bu bölgede de kayın ağaçları olduğunu, fakat bunların Almanya'da yetişen kayın ağaçları kadar güzel olmadığını, dağ yamaçlarında sıkça köylerin görüldüğünü belirttikten sonra, burada evlerin ağaç kütüklerinin yere paralel üst üste yatırılarak ve aralarının çamurla doldurulması ile inşa edildiğini söyler.³⁴⁶ Görüldüğü üzere, Mordtman, hem yörenin sahip olduğu bitki örtüsü hem de insanların yaşadığı evlerin yapı malzemeleri ve yapım biçimleri hakkında değerli bilgiler vermektedir.

Mordtman, güzergâhları üzerinde olan Çakallı'ya geldiğinde, Selçuklular dönemine tarihlendirilen Çakallı Han'a dair bilgiler vererek, bu hanın gelişmiş Türk kentlerinde bulunan büyük taş binalara benzediğini, çevrede bulunan diğer ahşaptan yapılmış olan derme çatma hanlardan bu anlamda farklılaştığını belirtir.³⁴⁷ Çakallı'dan sonra geldikleri Kavak'ın ise Samsun'dan 8 saat uzaklıkta olduğunu, bir tepenin üzerinde, muhtemelen Bizanslılarla

³⁴¹Mordtman, *Anatolien Skizzen und...*, s.81.

³⁴²Mordtman, *Anatolien Skizzen und...*, s.81

³⁴³Mordtman, *Anatolien Skizzen und...*, s.81

³⁴⁴Mordtman, *Anatolien Skizzen und...*, s.83.

³⁴⁵Mordtman, *Anatolien Skizzen und...*, s.83.

³⁴⁶Mordtman, *Anatolien Skizzen und...*, s.84.

³⁴⁷Mordtman, *Anatolien Skizzen und...*, s.84.

Müslüman hükümdarlar arasında yapılan savaşlardan kalma bir kale bulunduğunu, kalenin bulunduğu noktada bir su kaynağının olduğunu, bu kaynağın bölgenin su ihtiyacını karşıladığını, gördüğü caminin ise Osmanlı mimarisini yansıttığını söyler³⁴⁸. Kavak'ta bir gece konaklayan seyyah Kayseri'ye doğru yola çıkar.

Walpole ve Mordtman'ın bölgeyi 1850 yılında ziyaret etmesinden sonra bölgeye gelen diğer bir seyyah Alman asıllı bir asker olan Franz Von Werner'dir. O, Kırım savaşında Osmanlı'ya sığınarak Murat Efendi adını alır. 1854 yılında görevli olarak gittiği Ünye'de Haznedaroğlu ailesiyle tanışır. Murat Efendi Samsun'u görmemiş, fakat görevli olarak geldiği Canik Sancağına bağlı olan eski bir yerleşim birimi olan Ünye'de görevi gereği kalmış ve buraya dair izlenimlerini ayrıntılı bir şekilde kayıt altına almıştır. Bu açıdan onun verdiği bilgilerin diğer seyyahların verdiği bilgileri tamamlayıcı bir özelliği bulunmaktadır.

Bilindiği gibi Ünye, geniş bir körfezin üzerinde Yeşilirmak Deltası ile Yason Burnu arasında, Terme Nehrinin ağzının 27 km. doğusunda ve Bolaman'ın 27 km. batı tarafında yer alan küçük bir sahil kasabasıdır.³⁴⁹ Murat Efendi, Yunanlıların *sevimsiz deniz* diye niteledikleri Karadeniz'in kıyısında kurulmuş olan Ünye'yi, tarihsel olarak *Argonautlar*³⁵⁰ zamanına kadar geriye götürür. Kasabanın coğrafi ve fiziki yapısını anlatırken, bu kasabayı *Karadeniz'in, Asya kıyısında hain ama kimi zaman çok çekici suyunun üzerine aksi vuran ve Canik Sancağının bazen davetkâr yeşillikler, bazen de itici kayalıklarla kaplı sahillerinin yansıdığı bir yer olarak tasvir eder.*³⁵¹ Seyyah, Canik Sancağında tam olarak deniz kıyısında bulunan kasabanın kara tarafından sık ormanlarla kaplı dağlarla çevrili olduğunu, evlerin ise çiçeklerle kaplı, oldukça bakımlı, meyve ve sebze bahçelerinin içinde olduğu bilgisini verir. Coğrafi konumu nedeniyle medeniyetin hiçbir nimetinin buraya ulaşmadığını ve bunun sonucunda Ünye'de gerçek bir İslami teslimiyetçiliğin hüküm sürdüğünü söyler. Ona göre, Ünye'de yaşayanlar bu duruma hiç bir üzüntü duymadan katlanmaktadırlar. Bu sevimli kasabanın sahip olduğu coğrafi konum sonucu hem dış dünya hem de Karadeniz'de bulunan diğer yerlerle irtibat kuramadığını ancak bu durumun kasabada yaşayan halk üzerinde şikâyete yol açmadığını ileri sürer.³⁵²

Murat Efendi, Ünye'nin limanına dair şunları söylemektedir:

*Doğal limanın girişini heybetli kayalar koruyor ve burası gemiler için deniz sakinken tehlikeli olmayan bir sığınak işlevi görüyor. Limanın içindeki küçük bir koyu, yerli halk, ana geçim kaynağı olan gemi inşaatı için tersane olarak kullanıyor.*³⁵³

Seyyah, Ünye limanının Karadeniz'in güneyinde bulunan diğer limanlarında olduğu gibi hava şartları kötü olduğu zaman gemilerin yanaşmasını zorlaştırdığını ve gemiler için tehlike

³⁴⁸Mordtman, *Anatolien Skizzen und...*, s.84-85.

³⁴⁹Anthony Bryer and David Winfield, *The Byzantine Monuments ...*, s.101

³⁵⁰Argonautlar ve Altın Post efsanesinin özeti şu şekildedir: İolkos kralı Aison tahtını üvey kardeşi olan Pelias'a kaptırmıştır. Aison'un oğlu İason delikanlılık çağına gelince Pelias'tan tahtı geri ister. Pelias' da ondan kurtulmak için önce Kolkhis'e gidip Prikos'un orada bıraktığı Altın Postu getirmesini ister. İason da bu sefere çıkmak zorunda kalır. Yunanistan'da ne kadar gözü pek ve cesur yiğit varsa hepsini toplar ve 50 kişilik bir mürettebat oluşturur. Ardından Argo adında çok biçimli ve dalgalar içinde hızla kayan meşhur gemiyi yaparlar. İason liderliğindeki bu 50 kahramanın, İolkos'tanKolkhis'e yolculuğunu anlatan Argonautlar ve Altın Post Efsanesi de böylece başlamış olur bkz. Osman Emir, "Argonautlar Efsanesi: Bir Mitos'un Ardındaki Gerçekler ve Kolkhis", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.6, Trabzon 2009, s.18.

³⁵¹Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.157.

³⁵²Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.159.

³⁵³Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.158.

arz ettiğinin altını çizmektedir. Tersanede ise üstü açık kıyı teknelerinin yanı sıra büyük gemilerinde yapıldığını, bu gemilerin hilalli bayrağı Malta, Livorno ve Cenova'ya kadar taşıdıklarını nakletmektedir.³⁵⁴ 19. yüzyılın başında Ünye'de bulunan Bijişkyan'ın da benzer bilgiler verdiği ve kentin limanının oldukça sığ olması yüzünden kullanışlı olmadığını, kentin güney kısmında bir tersanenin varlığından söz ettiği görülmektedir.³⁵⁵ Murat Efendi'nin anlattıklarından Ünye'nin bir liman kenti olduğu, sahil dokusunu limanın ve tersane binasının süslediği ve tersanenin ekonomik ve ticari olarak önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Gezgin, Ünye'de sosyal yapıyla fiziki yapı arasında bağ kurarak kentin sadeliğini şöyle dile getirmektedir:

*Ne muhteşem binalar ne aç insanlar, ne fabrikalar ne de fabrika işçileri vardı. Yine kentte misyonerler, günahkârlar, avukatlar ve onları gerektirecek olaylar da yoktu. Son olarak, "küçük haberler" ve "dedikodular" veren bir gazete de bulunmuyordu. Kaldı ki, gazete sütunlarını arsızca kaplayacak intihar ve skandal haberler de yoktu.*³⁵⁶

Öyle anlaşılıyor ki, Murat Efendi bu küçük kasabanın bölgede bulunan diğer şehir ve kasabalardan farklı olduğunu, ilk bakışta ziyaret eden kişiyi büyüleyecek binalara sahip olmadığını, fakat bu özelliğin bir eksiklik oluşturmadığını ve kentin doğal fiziki yapısını koruduğunu ifade etmektedir. Osmanlı kentlerinde 19. yüzyılda modernleşme sonucu ortaya çıkan değişimlerin etkisinin kent üzerinde hissedilmemesini ise seyyah olumlu bir gelişme olarak nitelendirmektedir. Çoğu seyyah böylesi bir durumu kentin gelişmemişliği olarak değerlendirirken, Murat Efendi bunu otantikliği korumak ve doğal fiziki güzelliklere sahip çıkmak olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle olsa gerek, seyyah, genel olarak eserinde Osmanlı geleneksel yapısını ön plana çıkartan detaylar üzerinde daha çok durmakta ve bunlara ilişkin gözlemlerini daha fazla ön plana çıkarmaktadır.

Seyyah, Müslüman mahallelere dair bir bilgi vermezken, Ünye'de yaşayan Rumların ikamet ettiği mahallere ilişkin aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Bu bilgilere bakılırsa, Rum evlerinin sahilin taşlık tarafında olduğu, kısmen denize doğru uzandığı, fakat kasabaya hâkim olan hoş kokulu yeşilliklerin burada görülmediği, evlerin birbirine bitişik olduğu, hastalıklı ve dermansız bir görünüm arz ettiği, boz renkli bir fon üstüne grinin koyu tonlarını içeren renkler taşıdığı anlaşılmaktadır. Seyyah, Rum mahallesinin merkezinde, ara sıra buhur kokan oldukça kötü durumda olan bir kilisenin, genel olarak şarap kokan kilisenin rahibinin evinin ve her daim sirke kokan karanlık bir meyhane bulunduğunu da sözlerine ekler.³⁵⁷ Ünye kasabası ile ilgili genelde hoş ve güzel tasvirler yapmasına rağmen, Rumlarla meskûn mahalleye dair oldukça olumsuz ve iç karartıcı bir tasvir yapmaktadır. Aslında, bu durum 19. yüzyılda bölgeye gelen seyyahların gezi notlarında rastlayabileceğimiz anlatımların tersi bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki; batılı seyyahların genel bir eğilim olarak dindaşlarının yaşadıkları semt ve mahalleri çağdaşlığın ve gelişmişliğin timsali olarak ön plana çıkarma eğilimi taşıdıkları söylenebilir. Bu durum, seyyahların eserlerinde bazen açık, bazen de örtük bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bazı gezginlerin sadece gayrimüslim mahalleler hakkında bilgi vermekle yetinerek, Müslümanlarla meskûn olan yerler hakkında bilgi vermemeleri oldukça dikkat çekmektedir. Örneğin, 1850 yılında Samsun'da bulunan

³⁵⁴ Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.158.

³⁵⁵ Bijişkyan, *Pontos Tarihi*, s.75-76.

³⁵⁶ Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.159.

³⁵⁷ Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.158.

Walpole da benzer şekilde Rumlarla meskûn olan Kadıköy hakkında bilgi verirken, Müslümanların yaşadığı semt ve mahallerinin durumuna dair herhangi bir bilgi vermez. Walpole Rumların oturduğu Kadıköy’de bulunan Rum evlerin oldukça güzel ve büyük olduklarını ve bulunması oldukça zor olan taştan yapıldığını, çatılarının ise eğimli ve kiremitle kaplı olduğu bilgisini vererek aslında bir anlamda dindaşlarını oturdukları mahallede bulunan evleri adeta batıda bulunan evler gibi tasvir eder ve dindaşlarının Müslümanlardan daha çağdaş oldukları izlenimini yaratmaya çalışır.³⁵⁸ Bu açıdan, Murat Efendi’nin kentin fiziki yapısına ilişkin daha nesnel bilgiler verdiği ileri sürülebilir.

Murat Efendi, Ünye’de görevli bulunduğu esnada tanıştığı eskilerden bir bey olarak anlattığı Osman Paşa’nın en büyük oğlu olan Süleyman Bey’in yaşadığı konağa dair de geniş bilgiler verir. Süleyman Paşa Konağı, 1445’te Clavijo ve 17. yüzyılda Evliya Çelebi’nin³⁵⁹ de dikkatini çekmiştir. Sözü edilen konak, Ünye Kalesi olarak bahsedilen ve deniz kenarında bulunan dörtgen şeklindeki yapı üzerinde yer almaktadır ve 19. yüzyıl başlarında inşa edildiği anlaşılmaktadır.³⁶⁰ 19. yüzyılın ilk yarısında Anadolu’ya bilimsel araştırmalar yapmak amacıyla gelen yerbilimci Hamilton da konağın eski kale kalıntıları üzerinde inşa edilmiş olduğunu ve kasabaya denizle bu konak arasında bulunan kıyı boyunca uzanan dar bir yoldan giriş yaptıklarını söyler.³⁶¹

Murat Efendi, halkın *Paşa Sarayı* dedikleri konağın şehre oldukça hâkim müstahkem bir tepe üzerinde Osman Paşa tarafından inşa edilmiş olduğu bilgisini verdikten sonra, konağın bahçesinin oldukça yüksek duvarlarla çevrili olduğunu, bu duvarlar üzerinde mimari açıdan oldukça estetik olan çeşmeler yer aldığını söyleyerek, üzerindeki kitabede *Osman Paşa’nın bölge halkına hatırasıdır* şeklinde bir kitabe olduğunu belirtir. Seyyah, her ne kadar sarayın Osman Paşa tarafından yaptırıldığını ileri sürse de bu bilgi doğru değildir. Saray aslında pek çok yerli ve yabancı kaynakta belirtildiği gibi, Osman Paşa tarafından değil, babası Haznerderzade Süleyman Paşa³⁶² tarafından inşa ettirilmiştir.³⁶³

Murat Efendi, Osmanlı çeşme yaptırma geleneğinin devletin ileri gelenleri arasında oldukça yaygın bir gelenek olduğunu, bunun nedeninin ise temiz suyun Osmanlı yaşam tarzında temel bir unsur olarak görülmesi olduğunu ve dolayısıyla bu tarz yapıların bu coğrafyada sıkça görülmesinin şaşırtıcı olmadığını söylemektedir.³⁶⁴ O, konağın içinde bulunan yüksek çam ağaçlarının ve bazı kulübelerin konağın alçak duvarlarından görülebildiğini söyledikten sonra, konağın mahrem hayat için ayrılmış kısmında bulunan bahçeyi ise daha sonra gezme imkânı bulacağını sözlerine ekler.³⁶⁵

Murat Efendi, sadece Hristiyan dönemi sanatı ve yapılarını ön plana çıkartan pek çok batılı seyyahın farklı olarak belki de inceleme dönemimize giren yıllarda bölgeye gelen seyyahlar arasında, muhtemelen ilk olarak konağın inşa edildiği mimari üslup üzerinden yola çıkarak bir anlamda okuyucuya Osmanlı bina sanatı ve estetik anlayışı hakkında da bilgi

³⁵⁸Walpole, *The Ansayrri, (or Assassins)...*, s.244.

³⁵⁹Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Girit*, 2. Baskı, Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s.94.

³⁶⁰Özhan Öztürk, *Antikçağdan Günümüze Karadeniz’in Etnik ve Siyasi Tarihi Pontus*, Ankara 2011, s.508.

³⁶¹Hamilton, *Researches in Asia Minor...*, s.273.

³⁶²Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Rıza Karagöz, *Karadeniz’de Bir Hanedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa*, Samsun 2009, s.25-60.

³⁶³Bryer and David Winfield, *The Byzantine Monuments*, s.102.

³⁶⁴Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.161.

³⁶⁵Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.161.

sahibi olmasına yardımcı olan bilgiler sunar.³⁶⁶ Bu anlamda diğer seyyahlardan farklılık arz eder. Konağın mimari dokusu üzerine bilgi veren seyyah binanın bir kanadının yangınla yok olduğunu, fakat konağın Osmanlı özgün mimari tarzını temsil ettiğini özellikle vurgulama ihtiyacı hissetmektedir. Bu özgün tarz kelimesini kullanma konusunda ise Nafia Nazırı Ethem Paşa tarafından yazılan *Osmanlı Mimari Tarzı* adlı eserin kendisini cesaretlendirdiğini belirterek Osmanlı yapılarını özel bir tarz kabul etmeyen batı mimari sanatının yargıçlarına da bir anlamda cevap vererek eleştirmektedir.³⁶⁷ İstanbul Boğaziçi'nde çok nadir ve sadece yıkılmak üzere olan örneklerinde görülebilecek olan bu özgün tarzın Anadolu'da bulunan şehirlerde de yeni modern yapılara yenik düştüğünü, fakat değişen yaşam tarzları ile birlikte yapı tarzının da değişime uğradığını, camiler, hanlar, hamamlar ve kütüphaneler dışında çoğu binanın gösterişli olmasına rağmen dayanıklılıktan uzak olduğunun altını özellikle çizmektedir. Seyyahın, Osmanlı yapı sanatında 19. yüzyılla birlikte yaşanan hızlı değişim neticesinde geleneksel Osmanlı bina yapımının bundan olumsuz olarak etkilendiğini ve pek çok binanın dış görüntü itibarıyla gösterişli olmasına rağmen eski binalara nazaran sağlam olmadıklarını söyleyerek bina yapım sanatında meydana gelen hızlı değişimi eleştirel bir bakış açısı ile değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Murat Efendi, binaların sağlam yapılmama nedenleri üzerinde de durarak açıklamalarına bir temel oluşturmaya çalışmaktadır. O, ilk olarak Osmanlı toplumunda büyük bir topluluğa ait olma bilinci nedeniyle, Osmanlı'nın sadece kendisi ve çocukları için konut yaptığını, sonraki kuşakları ise Allah'ın takdirine bırakarak hem dinsel hem de genel yaşam felsefesinden kaynaklanan bu durumun, Osmanlı'nın vakıf sisteminde olduğu gibi dayanıklı binalar yapma konusunda özen gösterilmemesine neden olduğunu söyler. Bu gerekçesine, sıkça yaşanan yangınların binalara zarar vermesiyle eskinin yerine yapılan yeni binaların yeni tarz ve üslupta inşa edildiklerini ve bu yeni tarz yapıların mantar gibi türediklerini de ekler. Ona göre, bu iki durum dayanıklı olmaktan uzak yeni binaların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Seyyahın, görüldüğü üzere, 19. yüzyılda Osmanlı yapı sanatının içinde bulunduğu durumu nedenleri ile birlikte analiz ederek çözümlenmeye çalıştığı görülmektedir. Fakat gezgin, bu yeni yapılan evlerin batı tarzı evlerden farklı olduğunu belirtmeden geçmez. Ona göre, Osmanlı'da yapılan yeni tarz binalar batılı tarzdan iki bakımdan farklılık gösterir. İlk olarak, bu evlerin çok fazla pencereleri vardır ve bu pencereler çıtalarla yapılmış, dışarıdan sıvanarak kireçle boyanmış duvarların sanki basit birer pencere çerçevesi gibi görünmesine neden olmaktadır. İkinci olarak ise evlerin mahrem bölümünü dış gözlerden koruyan kafesler (muşabbak) barındırmasıdır.³⁶⁸

Seyyah, ilerleyen satırlarda, binanın giriş katının taştan yapıldığını, onun üzerinde yer alan üst katın ise ahşap materyallerden inşa edildiğini söylemektedir. Binanın çatısının dışa doğru çıkıntı yaptığını, pencerelerin küçük fakat üst üste iki parça halinde olduğunu, alt pencerelerin açılır kapanır, fakat üst pencerelerin kötü havalarda alt pencereler kapalı olduğunda odaların aydınlanmasını sağladığı bilgisini verir.³⁶⁹ Zamanın en iyi mimarlarına yaptırılan konak, 19. yüzyılda sadece Karadeniz bölgesinin değil, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan taşra saraylarının da en büyük ve en görkemli olanıdır. Murat Efendi'den önce 1847 yılında ikinci defa Karadeniz kıyılarını gezen Fransız asıllı seyyah Hommaire de Hell bu gezi esnasında kendisine eşlik eden ressam Laurens ile birlikte Ünye'ye gelir. Ressam Laurens ve Hommaire, Murat Efendi'nin hakkında detaylı verdiği bu sarayda

³⁶⁶Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.161.

³⁶⁷Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.161.

³⁶⁸Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.162-163.

³⁶⁹Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.163.

konuk olarak ağırlanırlar. Bu misafirlik esnasında Laurens sarayı iki farklı açıdan resmettiği gibi, iç ayrıntıları gösteren çizimler de yapmayı ihmal etmez. Hommaire, sarayı Boğaz'daki saraylarla eş tutmak gerektiğini, sarayın geniş bir girişi, yüksek şömineleri, köşkleri ve oldukça büyük salonları olduğu bilgisini verir.³⁷⁰ Cerasi ise geleneksel Osmanlı konak mimarisinin en önemli örneklerinden birini teşkil eden Ünye Konağının, Birgi'de bulunan büyük konaklarla da benzerlik gösterdiğinin altını çizer.³⁷¹

Sonuç olarak, Murat Efendi Ünye konağının yahut halkın *Paşa Sarayı* olarak isimlendirdikleri binanın fiziki açıdan her bir detayıyla birlikte, geleneksel Osmanlı mimari üslubunda inşa edilmiş olduğunu ve bu üslubu önemli ölçüde temsil eden bu yapının bakımsız haline rağmen yeni dönemde yapılan dış görüntüsü şaşalı, dar yapılı, kısa sürede harap hale dönen sağlam ve dayanıklı olmayan binalar karşısında ayakta kalmayı sürdürdüğünü söylemektedir.³⁷² Böylece, geleneksel Osmanlı mimarisinin en önemli örneklerinden birini teşkil eden Ünye konağı üzerinden okuyucuya bölgede hızla yayılan yeni dönem yapıların mimari özelliklerine dair bilgi sunarak 19. yüzyılda bölgede meydana gelen değişimlerin akislerinin, özellikle Ünye'nin fiziki ve mimari dokusu üzerinde yarattığı etkiyi anlamamıza katkı sağlayan veriler sunmaktadır.

Karadeniz kıyılarına 19. yüzyılın ikinci yarısında ziyaret eden bir diğer gezgin de Amerikalı misyoner Henry John Van Lennep'tir. Misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde bölgede bulunan seyyah, 1864 yılında Merzifon'a doğru yola çıkmadan önce, Samsun'da bir süre kalarak kentin o dönem içinde bulunduğu coğrafı, sosyal ve siyasi durumuna dair önemli bilgiler verir. Seyyah misyoner olması nedeniyle, genellikle Osmanlı tebaası olan gayrimüslim tebaa ile ilgilenmiştir. Bu amaçla kayıt altına aldığı izlenim ve görüşleri, 19. yüzyılda Anadolu'da gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetlerinin mahiyetine de ışık tutacak niteliktedir.³⁷³

Lennep, İstanbul'dan bindiği gemi ile öğlene doğru Samsun limanına ulaşır. Ardından diğer seyyahların yaptığı gibi, ilk önce Samsun limanına dair bilgiler vererek eserine giriş yapar. Gezgin, gemilerin yanaşması için limanın uygun olmaması yüzünden gemilerin kötü şartlara uygun olarak inşa edilmiş olduklarını söyler. Hava koşulları kötü olduğu zamanda bile gemilerin bu koşullara uygun bir şekilde donatıldıkları için zarar görmediklerini ve azgın dalgalara rağmen batmadan ve sürüklenmeden su üstünde kalmayı başardıklarını belirtir.³⁷⁴ Karaya çıkarken yaşadığı kargaşayı ise şöyle aktarır:

Her birimiz güçlü ve kuvvetli bir gencin omuzları üzerinde hiç ıslanmadan karaya ulaştık. Ancak iş bu kadarıyla bitmiyordu, büyük bir insan kalabalığı üzerimize çullanıyor ve büyük bir güçle yolcuların gidecekleri yere kadar eşyalarını taşıyacaklarını söyleyerek ellerimize yapışıyorlardı. Bu insanlardan bir kısmı ise limanda bulunan görevlinin elinde bulunan çubuğu sağa sola savurduğu zaman ve kendisine düşen payı aldıktan sonra dağılıyor ve kargaşa son buluyordu.³⁷⁵

³⁷⁰Xavier Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse*, II, Paris 1855, s.366-369; Semavi Eyice, "Xaviere Hommaire de Hell ve Ressay Julies Laurens", *Bellekten*, C. XXVII, Ankara, 1963, s.58-104; İsmet Derman, *Ünye Monografisi*, İstanbul 1966, s.22.

³⁷¹Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. Ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Aslı Ataöv (çev.), İstanbul 1999, s.228.

³⁷²Murat Efendi, *Türkiye Manzaranı*, s.163.

³⁷³Ercüment, *19. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre...*, s. 8-9.

³⁷⁴Henry J. Van Lennep, *Travels in the Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol.I, London 1870, s.39.

³⁷⁵Lennep, *Travels in the Little-Known...*, s.40.

Limanda yaşadığı bu kargaşadan sonra, kentin fiziki durumuna dair bazı bilgiler verir. Lennep, kentin son yıllarda oldukça büyüdüğünü ve bu gelişmeye paralel olarak çok sayıda güzel görünüşlü evin inşa edildiğini belirtmektedir.³⁷⁶ Daha önce şehre gelen Walpole'un da belirttiği gibi, seyyah kentin iyi bir limana sahip olmamasından ve kenti çevreleyen bataklıkların yöneticiler tarafından kurutulmasına yönelik faaliyetlerin yetersiz oluşundan kaynaklanan sorunların kentin daha iyi bir duruma gelmesinin önünde engel teşkil ettiğini özellikle vurgulamaktadır.³⁷⁷ Aslında, Samsun'daki ekonomik gelişmeye koşut olarak var olan limanın tamiri gündeme gelmiş, limanın tamiri için mühendislerden müteşekkil üç kişilik bir keşif komisyonu kurulmuştur. Bozuk durumda olan deniz feneri ise 20 kuruş ödenerek yeniden inşa ettirilmiş, Mayıs 1859 tarihinde ise 14 kuruşluk mum alınmıştır. Buna ek olarak, Samsun limanına yolcuların dinlenmesini sağlamak için bir bekleme salonu yapılması da emredilmiştir.³⁷⁸

Samsun'da modern bir limanın olmayışı, ticareti ve dolayısıyla tüccarları oldukça derinden etkilemiştir. Bu durum, yerli ve yabancı gemilerin açıkta demirlemesine, yolcu ve yüklerin ise mavnalarla kıyıya taşınması gibi ikinci bir işleme yol açmaktaydı.³⁷⁹ Gemiler modern liman tesisleri olmadığı için hava koşulları sebebiyle yılda ancak yüz gün iş yapabilmekteydiler. Bu aksamaların diğer bir nedeni ise lonca halinde teşkilatlanmış olan mavnacıların kendilerine uygun gelen şartlarda çalışmalarıydı.³⁸⁰ Bu bağlamda, Lennep'in de belirttiği gibi, kentin modern bir limana sahip olmayışı ekonomik anlamda daha fazla sıçrama yapmasının önünde bir engel teşkil etmektedir. Modern bir limanın olmasının kente ekonomik ve stratejik avantajlar sağlayacağı açıktır. Bu konuda Türk hükümetinin bu işin uzun süren ve maliyeti yüksek bir iş olması nedeniyle çekinceli davranması, modern bir limanın inşası faaliyetini oldukça geciktirmiştir.³⁸¹

Lennep, Samsun'un ikliminin şehirde ikameti cazip hale getiren özelliklere sahip olmadığını belirttikten sonra, tabiatın oldukça verimli olduğunu ve bunun sonucu olarak Samsun ve çevresinin yeşilliklerle ve ağaçlarla kaplı olduğunu, şehrin sahip olduğu uygun iklim koşullarının ağaç ve yeşillikler bakımından daha zengin olmasına yol açtığını sözlerine eklemektedir.³⁸² Devam eden satırlarda diğer seyyahlardan farklılaşarak Samsun'da ev yapımına dair de bazı bilgiler verir. Lennep, bu bölgede taş materyal olmamasından ötürü, evlerin tamamen ahşaptan yapıldığını, zeminin ise zengin bitki örtüsü tarafından desteklenen toprakla kaplı olduğunu söyler. O, şöyle der:

Evler birkaç büyük taşın yere yatırılarak ana kalasların bu taşlar üzerine konulması ile inşa edilmiştir. Bunun nedeni ahşabın çabuk çürümesinin önüne geçilmesidir. Fakat evlerin dış kısımlarında kullanılan tahtaların yaş iken kullanılması nedeniyle, tahtalar kuruduğu için arada boşluklar oluşmaktadır. Çatı için ise yine ahşap tahtalar kullanılır, çivi piyasada çok bol olmadığı için, tahtalar çatıya yerinden çıkmasınlar diye ağır çakıl taşları kullanılarak döşenir. İç kesimlerde ise evler genellikle birbiri üzerine yatay olarak konulan ağaç kütüklerden inşa edilmektedir. Aralarda oluşan boşluklar ise çamur ile doldurulmaktadır.³⁸³

³⁷⁶Lennep, *Travels in the Little –Known...*, s.40.

³⁷⁷Lennep, *Travels in the Little –Known...*, s.40.

³⁷⁸M. Emin Yolalıcı, *19. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998, s.86.

³⁷⁹Yaşar Baytal, "Samsun Limanı İnşası", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, 1. Kitap, Samsun 2013, s.387.

³⁸⁰İlhan Ekinci, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Cevdet Yılmaz (ed.), 2. Kitap, Samsun 2007, s.125.

³⁸¹Baytal, "Samsun Limanı İnşası", s.395.

³⁸²Lennep, *Travels in the Little –Known...*, s.42.

³⁸³Lennep, *Travels in the Little –Known...*, s.42.

Lennepe, şehrin fiziki yapısını oluşturan binaların yapımı ile ilgili oldukça özgün bilgiler vermekte ve şehrin dokusunda yer alan evlerin taş yoksunluğu nedeniyle ahşaptan olduğunu belirtmektedir.

Seyyah, bölgenin coğrafi özelliklerini kıyı şeridinden itibaren başlayarak betimlemektedir. Buna göre, Merzifon ovası ile güneye doğru Havza ve Lâdik'i de içine alan bölgenin büyük bir benzerlik gösterdiğini söylemektedir. Ona göre, zengin toprak, taşın az bulunuşu, ormanların bol oluşu, bitki örtüsünün zenginliği, sıkça olan yaz yağmurları, rutubet gibi özellikler bölgenin genel karakteristiğini gösterir. Bölgenin güney kuşağında kalkerli taşların bulunduğunu, toprağın çabuk çözülen taşlarla dolu olduğunu, tarımın çoğunlukla alüvyonlu topraklarda yapıldığını, ormanların daha az görüldüğünü, çam ve köknarların ise kuzey kuşağında hâkim olan zengin bitki örtüsünün yerini aldığını söyler. Böylelikle, Samsun ve çevresinin içinde bulunduğu coğrafyaya dair detaylı veriler sunar.³⁸⁴ Buna ek olarak, burada evlerin taş ya da çamur tuğlalardan yapıldığını, daha gelişmiş olan şehir ve kasabalarda ise çatıların kiremitle kaplı olduğunu söyler. İklim ve bitki örtüsüne gelince, yaz yağmurlarının az ya da hiç olmadığını, bitki örtüsünün zenginlik arz etmediğini söyleyerek, sadece Samsun'a dair değil çevresinde hâkim olan iklim ve bitki örtüsünü de içine alacak şekilde bilgiler verir. Böylece okuyucunun, şehrin kuzey ve güney kuşağı arasında bulunan farklılıkları görmesine yardımcı olacak bilgiler aktarır.³⁸⁵

Gezgin, Samsun'da bulunduğu sırada yaptığı yürüyüşlerde, şehrin fiziki yapısına dair gözlemlerini aktarmayı sürdürür. Buna göre, balık pazarının balıklarla dolu olduğu ancak dükkanların hem görünüş hem de içerik bakımından kötü olduğu anlaşılmaktadır.³⁸⁶ Lennepe'e göre, kentin kuzey-doğu yönünde olduğu, görüntüsünün bir hilali andırdığı, oldukça yüksek bir tepede bulunan burnun ise, şehri kuzey-batı yönünde koruduğu anlaşılmaktadır. Yine verdiği bilgilere bakılırsa, biri dalgakıranın üstünde diğeri ise eski kale duvarının üzerinde yer alan iki deniz fenerinin olduğu anlaşılmaktadır.³⁸⁷

Lennepe, devam eden satırlarda, kentin kalesine dair de bazı bilgiler verir. O, çok eski olan kalenin Cenevizliler dönemine ait olduğunu, kaleyi çevreleyen duvarların hala ayakta durduğunu, içinin ise ev ve dükkanlarla dolu olduğunu söyler. Körfezin doğusuna gelindiğinde, burasıyla bir sınır oluşturacak şekildemiller boyunca denize uzanan, uzun fakat alçak bir burnun yer aldığını söyler. Ardından, kentin bu bölümünün Yeşilirmak tarafından oluşturulmuş bir delta olduğunu, bataklık ve sık ağaçlarla kaplı olan bu bölgede pek çok yabancı hayvanın yaşadığını, bu kısmın şehri insanların yerleşmesi ve yaşaması için sağlıklı hale getiren bulaşıcı hastalıkların ana kaynağı olduğunu belirtir. Hatta yabancı devletlere ait konsoloslukların sağlıklı olan böyle bir yerde görevlerini icra etme konusunda oldukça güçlük yaşadıklarının altını çizme gereği duyarak, bir anlamda bulaşıcı hastalıklara yol açan nedenleri de anlamamıza yardımcı olabilecek nitelikte bilgiler nakleder.³⁸⁸

Lennepe'in kalenin tarihi geçmişine dair verdiği bilgi, aslında gerçeği yansıtmamaktadır. Ancak bölgeye gelen kimi batılı seyyah ve araştırmacılar tarafından bu bilginin gezi notlarında tekrar edildiği dikkat çekmektedir. Örneğin, 1865 yılında Samsun'da bulunan İngiliz asıllı seyyah Mounsey de tıpkı Sinop'ta olduğu gibi gezi notlarında yarı erimiş kar ve çamur altında gezinti yaptıkları kalenin Cenevizlilere ait olduğu bilgisini

³⁸⁴Lennepe, *Travels in the Little –Known...*, s.43.

³⁸⁵Lennepe, *Travels in the Little –Known...*, s.43.

³⁸⁶Lennepe, *Travels in the Little –Known...*, s.48.

³⁸⁷Lennepe, *Travels in the Little –Known...*, s.48-49.

³⁸⁸Lennepe, *Travels in the Little –Known...*, s.49.

yineler.³⁸⁹Bryer ve Winfield, hem Lennep'in (1864) hem de Bryce'ın (1876) gezi notlarında Cenevizliler dönemine ait olduğunu belirttikleri kalenin bir kısmının Bizans dönemine, diğer kısmının ise Türklerin şehre yerleştikleri zaman inşa edildiğinin altını çizer. Bu iki araştırmacı muhtemelen seyyahlara halk tarafından yanlış bilgi verildiğini, Cenevizlilere ait olan Simisso istasyonun büyük bir olasılıkla 1424 yılından sonra Cenevizliler kentten ayrılırken tahrip edildiğini belirtirler.³⁹⁰ Tellioglu ise Cenevizlilerin başlangıçta Eski ve Müslüman Samsun arasında küçük bir ticaret merkezi kurduklarını, büyük bir olasılıkla 14. yüzyılın ilk çeyreğinde Amisos'u ele geçirmiş olduklarını, şehri Türklere bırakmak istemeyen Cenevizliler yaktığı için Osmanlı hâkimiyetine kadar varlığını koruyan bu şehirden geriye çok az hatıra kaldığını belirtir.³⁹¹

Lennep, katırcılardan kaynaklanan bir sorun nedeniyle pazartesiyeye kadar şehirde kalmak zorunda olduklarını ve bu durumun Samsun'un doğal güzelliklerini daha fazla görme fırsatı yarattığını söyler. Gezintilerine devam eden seyyah kentin doğu ve güneyine doğru uzanan vadinin çok güzel olduğunu, bahar oldukça ilerlemiş olduğundan her yerin yeşillikler ve kuş cıvıltıları ile dolu olduğunu söyler. Buna ek olarak, tüm güney Karadeniz sahilinin sülünler bakımından oldukça zengin olduğunu, özellikle Yeşilirmak deltasında bol miktarda sülünün bulunduğunu belirtir. Yeşilirmak deltasından sonra, kentin batısında yer alan antik adı Halys olan Kızılırmak deltasının yer aldığını, bu delta'nın da Yeşilirmak gibi benzer özellikler sergilediğini vurgular. Kızılırmak deltasının bölgede serbest bırakıldıkları takdirde ormana kaçan ve ormanda yabani hale dönüşen atlar için adeta bir ikametgâh yeri olduğunu söyler.³⁹²Lennep, Samsun'dan sonra misyonerlik faaliyetleri kapsamında görevini icra etmek için karayolu ile Merzifon'a doğru yola çıkar.

Yol güzergâhları üzerinde bulunan Çakallı ve Kavak'a uğrayarak Samsun'un çevresine dair bilgi vermeye devam eder. Seyyah, Çakallı'nın Samsun'dan kara yolu ile at sırtında 6 saat uzaklıkta olduğunu, güzel tarlalar, meyve bahçeleri, yeşil fundalıklar ve ormanlıkların bu bölgede bir arada yer almadığını söyler. Bu yüzden, edebi bir dille kendilerini sanki İngiltere'de bulunan güzel ve hoş yeşillikler içinde hayal ederek, önlerindeki hoş olmayan bu manzarayı unutmayı denediklerini belirtir. Fakat ufukta gözüken zirveleri karla kaplı dağların ve Kürt katırcıların çıkardıkları kaba seslerin, bu hayali bozduğunu; çünkü İngiltere'de bulunan zevkli, temiz ve güzel evlere benzemeyen bir görüntü ile karşılaştıklarını belirtir.³⁹³ Görüldüğü gibi, Lennep seyahat güzergâhı üzerinde bulunan Kavak'ı, geldiği ülkede gördüğü ve yaşadığı modern evlerle mukayese ederek, bir anlamda Türklerin yaşadığı evleri zevksiz, hoş ve temiz olmayan özellikler taşıyan mekânlar olarak nitelendirmekte ve okuyucuya kafasında yer alan doğuya ilişkin önyargılarını pekiştirme amaçlı bilgi vermeye çalışmaktadır.

Seyyah, ilk olarak Çakallı 'da bulunan ve yolcuların mola verdikleri Çakallı Han hakkında bilgi verir. O, hanın farklı zamanlarda inşa edilmiş pek çok hanın bir araya gelmesi ile oluştuğunu, çok eski ve orijinal olan yapının bazı yerlerinin harap halde olmasına rağmen hala kullanıldığını söyler. Buna ek olarak, hanın sağ ve sol tarafta yer alan odalarla birlikte bir avlusu olduğunu ve en uç kısmında ise oldukça büyük bir ahırın yer aldığını aktarır. Ayrıca hanın giriş kapısının oldukça güzel ve büyük bir olasılıkla 700 yıllık bir geçmişi olduğunu

³⁸⁹ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and...*, s. 8.

³⁹⁰ Bryer and David Winfield, *The Byzantine Monuments*, s.95.

³⁹¹ Tellioglu, *İlk Çağdan Osmanlılara Canik*, s.147.

³⁹² Lennep, *Travels in the Little -Known...*, s.52.

³⁹³ Lennep, *Travels in the Little -Known...*, s.66.

vurgular.³⁹⁴ Samsun- Amasya kervan yolu üzerinde bulunan ve günümüze kadar gelen ilk han özelliği taşıyan Çakallı Han, Orta Karadeniz Bölgesi'nde Anadolu Selçuklu döneminin izlerini taşıyan önemli bir yapıdır.³⁹⁵ Fakat günümüzde oldukça bakımsız bir durumda olan han 29 Temmuz 2002 ve 4 Temmuz 2005 tarihlerinde incelenip, belgelendirilmeye çalışılmıştır.³⁹⁶ Şahin, hanın yapım yılının tam olarak tespit edilemeyişinin hala bir sorun teşkil ettiğini vurgulayarak, çeşitli araştırmacıların hanın ismine ve yapım yılına dair çok farklı görüşler ileri sürdüklerini belirtir.³⁹⁷ Fakat Şahin, *Çakallı* adının Oğuz oymakları arasında geçmesinin en azından yörenin tarihi geçmişi konusunda fikir verdiğini vurgular.³⁹⁸ Lennep'in bu bağlamda hanın giriş kapısının 700 yıllık bir geçmişe sahip olduğunu söylemesi yapının tarihi geçmişine ışık tutması bakımından önemlidir. Lennep, Çakallı Han'ın yanı sıra bölgede bulunan diğer yeni yapım hanların, taş yerine bölgede bol miktarda bulunan ahşaptan yapıldığını söyler. Bunun nedeninin ise bölgede hâkim olan toprak yapısının killi toprak olmasından ötürü taşın kolaylıkla elde edilemediğine ve bundan ötürü Samsun'da dâhil olmak üzere ev ve hatta çatı yapımında ahşap materyalin yaygın olarak kullanıldığını belirtir.³⁹⁹ Aslında bir anlamda, seyyahın diğer batılı seyyahların ev yapımında kullanılan taş medeniyet ölçüsü olarak kabul etme eğiliminde olduğu dikkat çekmektedir.

Seyyah toprak ve bitki örtüsü ile ilgili olarak Samsun'dan Çakallı'ya kadar sert ve kahverengimsi bir toprak türünün hâkim olduğunu söyler. Ardından, bölgede dağınık şekilde ve az miktarda kireçtaşının bulunduğunu, fakat bunun toprak yapısını etkileyebilecek miktarda olmadığını, kireçtaşının Amasya'nın yakın çevresinde daha fazla bulunduğunu, bu taşın bir bölgenin veya yerin manzarasını hemen değiştirdiğinin altını çizerek, bu tür toprak yapısının ağaçların yetişmesine izin vermediğini belirtir.⁴⁰⁰ O, ovaların bu görüntünün tersine daha verimli olduklarını, dağ kuşaklarının genel olarak kayağan taş ve killi yaprak taşlardan oluştuğunu ve bu dağların daha ileri kısımlarda daha ağaçlıklı ve yeşil olduğu bilgisini aktardıktan sonra, bu bölgenin orman bakımından çok zengin olduğunu belirtir.⁴⁰¹

Lennep'in aktardığı notlardan, kendisinin gerçekten de tıpkı bir botanikçi, bitki bilimci, yerbilimci yahut doğa bilimci titizliği ile hareket ederek bölgenin gerek iklim ve bitki örtüsü, gerekse toprak yapısı gibi coğrafi özelliklerini detaylandırarak anlattığı görülmektedir. Bu da, bize bölgenin o dönem içinde bulunduğu coğrafi profili üzerine en ince ayrıntısına inerek önemli veriler sunmakta ve daha sağlıklı değerlendirme yapmamıza katkı sağlamaktadır. O, bu zengin ormanların pek çok hayvanın doğal yaşam alanı olduğunu da belirtmeden geçmez ve bu hayvanları tek tek sayar: *Bu ormanlar, erkek geyik, karaca ve ayı için doğal bir yaşam alanıdır. Aynı zamanda insan eli değmediği için bu ağaçların ferahlatan yaprakları her yere uzanmaktadır.*⁴⁰²

³⁹⁴Lennep, *Travels in the Little –Known...*, s.67.

³⁹⁵M. Kemal Özergin, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 20, 1965, s.146. Çakallı Han konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Kurt Erdtmann, *Das Anatolische Kervansaray Des 13. Jahrhunderts, Teil:I*, Berlin 1961, s.77-79.

³⁹⁶M. Kemal Şahin, "Anadolu Selçuklu Döneminin Önemli Yapıtlarından Çakallı Han Üzerine Bazı Düşünceler", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I Kitap. Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun 2006, s.427.

³⁹⁷Hanın ismi ve yapım yılına dair farklı görüşler için bkz. İsmet İlter, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara 1964, s.81; Mustafa Dak, *Samsun ve İlçeleri*, Ankara 1989, s.88; Sami Bayraktar, *Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2005, s.199; M. Kemal Özergin, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1965, s.141-170.

³⁹⁸Şahin, "Anadolu Selçuklu Döneminin...", s.431.

³⁹⁹Lennep, *Travels in the Little –Known...*, s.67.

⁴⁰⁰Lennep, *Travels in the Little –Known...*, s.69.

⁴⁰¹Lennep, *Travels in the Little –Known...*, s.69.

⁴⁰²Lennep, *Travels in the Little –Known...*, s.69.

Lennepe, bölgede bulunan diğer hayvan türlerine dair ise, toprak yapısının daha kalkerli olduğu bölgelerde, tepelerde sürüler halinde dolaşan kırmızı ayaklı keklükler görüldüğünü ve bunların gri renkte olanlarının düzlüklerde bulunduğunu belirtir. Ona göre, bu bölgede bildircinlar ısıklık çalarak dolanmakta, gün boyu uzun yaz günlerinde buğday tarlaları kendilerine kolay yiyecek ve yaşam alanı sağladığı için burası pek çok kuş türüne ev sahipliği yapar⁴⁰³ diyerek bölgenin çok sayıda hayvan türüne doğal yaşam alanı sağladığı gibi önemli bir bilgiyi okuyucuya aktarır.

Seyyah, yol güzergâhı üzerinde bulunan Çakallı'dan sonra, bir sonraki durak olan Kavak'a doğru yola çıkar. O, Samsun Çayı'nın bir kolunu takip ederek gittikleri yolun durumuna dair de bilgi verir. O, yapılan yeni yolun önemli ölçüde ilerleme kaydettiğini görmekten dolayı memnun olduğunu, bu yeni yolun geçmişte seyahat edenlerin çektikleri sıkıntıların büyük bir kısmını çözeceğini, fakat yeni yolun dağ tarafında bulunan kısmının birtakım zorluklar nedeniyle hala yapılmayı beklediğini aktarır.⁴⁰⁴ Seyyah, buldukları noktadan bir saat uzaklıkta bulunan Kavak'ı gördükleri andan itibaren fiziki olarak bölgeyi tasvir etmeye başlar. İlk olarak, bir tepenin üzerinde bulunan kaleyi gördüklerini ve daha ötede ise zirvesi karla kaplı Akdağ'la sınır olan çok hoş ve güzel dağlar ve tepeler olduğunu söyleyerek Kavak'ın sahip olduğu doğal manzarayı hoş ve sevimli olarak nitelendirir.⁴⁰⁵ Seyyah, o günkü koşullarda Çakallı ile Kavak arasındaki mesafenin atla 2,5 saat, Samsun ve Kavak arasının ise 8 saat olduğunu söyler.

Lennepe, Kavak'ta, kalenin dışında görülmeye değer pek bir şey olmadığını ifade eder. Kasabanın bir zamanlar önemli bir yer olduğunu, fakat şimdi bir han, seyahat edenlerin kalmaları için oda sağlayan iki kahvehanesi, birkaç dükkânı, arka bahçelerinde tütün ve tarım ekiminde kullanılmak üzere tezek yığınının başka bir şey olmayan 20 kadar evden ibaret bir yer olduğunu söyler. Kavak'ın öneminin ise çevresinde belli bir mesafede bulunan yerleşim birimleri için bir pazar yeri olmasından kaynaklandığının altını çizer. Kasabanın çok temiz bir yer olmadığını, temiz olarak nitelendirebileceği tek yapının ise tek katlı olan tahıl ambarı olduğunu sözlerine ekler.⁴⁰⁶ Kaleye dair ise şunları söyler:

*Bir tepenin üzerine inşa edilmiş olan kale, eski bir yapı değildir. Üçgen şeklinde, çentikli duvarları olan yapının, her bir köşesinde birer tane burç bulunmaktadır. Kale oldukça iyi bir durumdadır ve içinde bir grup asker tarafından kullanılan bir kışla vardır.*⁴⁰⁷

Ayrıca, Kavak'ı kuzeyden koruyan kayalık dağların zemine yakın yerlerinde kireçtaşı ve çakmak taşı içeren killi yaprak taşlar bulunduğunu söyleyerek, bölgeye hâkim olan toprak yapısına dair de bilgi sunar.⁴⁰⁸ Seyyah ardından Kavak'tan ayrılarak Amasya'ya doğru yoluna devam ettiğini söyler.

1871 yılında Batum'dan bindiği gemi ile Samsun limanına gelen Cunyngame, kentin derin bir körfezin ağzında kurulu olduğunu, bu gibi kentlerin yarım saat bile savaş gemilerine karşı dayanacak şekilde tahkim edilmediklerinin altını çizer.⁴⁰⁹ Samsun gibi büyük bir şehrin doğuya özgün büyük bir pazara sahip olacağını tahmin ederek gezintiye çıktıklarını, fakat yol

⁴⁰³Lennepe, *Travels in the Little –Known...*, s.69

⁴⁰⁴Lennepe, *Travels in the Little –Known...*, s.70.

⁴⁰⁵Lennepe *Travels in the Little –Known...*, s.72.

⁴⁰⁶Lennepe, *Travels in the Little –Known...*, s.73-74.

⁴⁰⁷Lennepe, *Travels in the Little –Known...*, s.74.

⁴⁰⁸Lennepe, *Travels in the Little –Known...*, s.74.

⁴⁰⁹Cunyngame, *Travels in the Eastern Caucasus...*, s.346.

üzerinde çok az sayıda ev ve dükkân gördüklerini belirtir. Bunun sebebinin kentin kısa bir süre önce geçirdiği büyük bir yangının sonucu olduğunu, kentte bulunan bütün dükkânların, hamamların, camilerin etrafında bulunan varoşlar hariç adeta kül olduğunu belirtir. O, kentin simgesi yahut sembolü olabilecek yapılara ve evlere dair bilgi sahibi olmadıklarının altını çizer⁴¹⁰. Bununla birlikte, şehri tekrar inşa etmek için gerekli adımların atıldığını ve kısa süre zarfında bu dehşetengiz tahribatın izlerinin silineceğini düşündüğünü vurgular. Seyyahın sözünü ettiği yangın, gerçekte 1869 yılında şehri büyük bir felaket yaşamasına sebebiyet vermiş, fakat halkın zengin olması ve yöneticilerin büyük gayretleri ile şehir kısa sürede toparlanmıştır. Şehrin imar planı Fransa'ya hazırlanmış ve Samsun, bu plan doğrultusunda yeniden inşa edilmiştir.⁴¹¹ Böylece Cunyngame, Samsun'a dair görmeyi arzu ettiği ve içinde çarşısının da olduğu diğer binaları ve evleri görememiştir. Öyle anlaşılıyor ki, seyyah, yangının kentte yarattığı büyük tahribat ve şehrin limanı ve kalesinin dışında fiziki yapıya ilişkin herhangi bir bilgi verme gereksinimi duymamıştır. Kuşkusuz bu tutumunda yangının etkisinin olduğu kadar kendi bireysel ilgisinin de etkileri olduğu ileri sürülebilir.

1876 yılında İngiliz tarihçi, devlet adamı ve diplomat olan James Bryce, Rusya'dan başlayarak çıktığı gezisini İstanbul'da sonlandırır.⁴¹² Bu seyahati esnasında Karadeniz kıyılarını da gezen seyyah, Samsun'a da uğrayarak bazı gözlem ve tespitlerini kayıt altına alır. Gemi ile Trabzon'dan başlayan seyahatinin üçüncü gecesini Samsun'da demir attıklarını belirten Bryce, şehrin fiziki durumu hakkında bazı bilgiler verir. İlk olarak, Samsun limanının korunaklı olmayan oldukça sığ bir limanı olmasına rağmen, tüm Karadeniz sahilinin en önemli limanı olduğunu söyler.⁴¹³ 1864 yılında şehirde bulunan ve kentin fiziki durumuna dair ayrıntılı bilgi veren ve limanın yetersizliklerinin altını çizen Lennep'ten 12 yıl sonra şehre gelen Bryce da limana dair benzer şeyler söyler. Seyyah kentin düz ve bataklık olan Kızılırmak ve Yeşilirmak arasında yer aldığından ötürü sürekli ikamet için sağlıklı bir yer olmadığını belirtir.⁴¹⁴ Benzer yargıların Walpole (1850) ve Lennep (1864) tarafından da dile getirildiği bilinmektedir. Walpole'un 1850 yılında şehirde bulunmasının üzerinden 26 yıl geçmesine rağmen, kentin etrafında bulunan bu iki büyük deltanın denize doğru uzanan kısımlarının oluşturduğu bataklık alanlar şehri hala olumsuz olarak etkilemekte ve bu bataklıkların kurutulması için, seyyahların verdiği bilgilerden yola çıkılarak yönetim tarafından kalıcı tedbir ve çözümler alınmadığı anlaşılmaktadır.

Bryce Trabzon'dan sonra gördüğü Samsun'un caddelerinin ve sokaklarının biçimsiz ve düzensiz olduğunu, kentin ise modern bir görüntü arz etmediğini söyler. Hatta Trabzon'un Samsun'dan daha hoş ve güzel bir yer olduğunu özellikle belirtir.⁴¹⁵ Görüldüğü üzere, Bryce, Samsun'un fiziki yapısına dair oldukça olumsuz bir tablo çizmektedir. Ancak Samsun, seyyahın belirttiği gibi, o yıllarda fiziki bağlamda olumsuz değerlendirilebilecek durumda değildir. Çünkü daha 19. yüzyıl başlarında kente bir hükümet konağı inşa edilir ve aynı konak 1876 yılında onarım görür.⁴¹⁶ 1863 yılında Samsun'da müfettiş olarak görev yapan Bursalı Ali Rıza Bey zamanında limanın keşfi ve bir kışla inşası için irade-i seniyye çıkarılır ve

⁴¹⁰Cunyngame, *Travels in the Eastern Caucasus...*, s.347.

⁴¹¹Darkot, "Samsun", s.176; 1869 yılında meydana gelen yangının yarattığı tahribat ve yapılan faaliyetler için bkz. Nedim İpek, "Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz(ed.), Samsun 2012, s.196-199.

⁴¹²Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.16.

⁴¹³Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.369-370.

⁴¹⁴Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.370.

⁴¹⁵Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.370.

⁴¹⁶A. Şevki Duymaz, "19. Yüzyılda Samsun'un Kentsel Gelişimine Dair Birkaç Mimari Örnek", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I. Kitap, Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun 2006, s.452.

1864'te ise yolların onarımı yapılır.⁴¹⁷ Her ne kadar kent 1869 yılında büyük bir yangın ile tahrip olsa da, şehrin sahip olduğu ekonomik avantajlar sayesinde çok kısa süre içinde kendisini toplamıştır. Belediye tarafından Fransa'dan getirilen bir mimarın hazırladığı şehir planı yapılmış,⁴¹⁸ kentte birbirini dik olarak kesen sokak ve caddeler boyunca bir kısmı kâgir olmak üzere evler ve kamu binaları inşa edilmiştir.⁴¹⁹ Özellikle, Samsun'un merkezi, Avrupa'da alt yapı ve düzenli şehirleşme ile gelişmekte olan kentlerin yakaladığı önceden planlama şansını, 1869-1873 yıllarında Anadolu'da yakalayan ilk şehir olarak tarihteki yerini almıştır.⁴²⁰

Bryce, gemide kendisine Giresun'dan katılan Macar asıllı biri ile birlikte şehri keşfe çıktıklarında ise kente dair şu bilgileri verir:

*Sahil boyunca bazen geniş bazen de dar olan uzun ve düzensiz bir cadde uzanır, fakat burada dükkânlara rastlamadık. Sadece 14. yüzyıldan kalma ve dökülmekte olan sarı renkte surları ile dikkat çeken Cenevizlilerden kalma çok hoş bir kalenin kalıntılarını görebildik.*⁴²¹

Seyyahın şehri ziyaret eden diğer seyyahlar gibi kentin kalesinin Cenevizlilere ait olduğunu yineleyen tarzda bilgi verdiği görülmektedir. 14. yüzyılda Kolomb'la aynı memleketten olan girişimci insanların Kırım'a kadar olan sahada ticareti ellerine geçirdiklerini ve Karadeniz kıyı şeridi boyunca buna benzer pek çok kale ve istasyon kurduklarını, yapının iç kısmında bulunan alanın ise sütunlarla desteklenmiş, hafifçe çıkık kemerleri olan yan tarafı açık geçidiyle İtalyan mimari tarzını yansıttığını belirtir.⁴²² Bryce, caddede gördüğü ve çok beğendiği bir mermer çeşme ile ilgili ise *bir Türk'ün elinden çıkamayacak kadar ince ve zarif bir eser* nitelemesinde bulunur.⁴²³ Kuşkusuz bu nitelemenin bazı batılı seyyah ve araştırmacıların eserlerinde Türklere karşı sergiledikleri önyargılı bakış açısını ortaya koyan bir örnek teşkil ettiği söylenebilir.

Bryce, kentin zeytin bahçelerinin ve tütün tarlalarının, arkada bulunan tepeye doğru tırmanan Sivas yoluna kadar uzandığını, uzakta ise dağların arasından Kızıl ırmak'ın çok hızlı ve kontrolsüz bir biçimde platolardan geçerek aktığını sözlerine ekler.⁴²⁴ Bryce'ın eserinde aktardığı kadarıyla Samsun'da sadece bir gün kaldığı anlaşılmaktadır; çünkü kendi ifadesi ile oldukça yavaş olan seyahatinin dördüncü günü gemi Sinop'a doğru hareket eder.⁴²⁵ Dolayısıyla seyyahın Samsun şehrinin fiziki durumuna dair Lennep ve diğer gezginlerle karşılaştırıldığında ayrıntıya girmediği ve daha yüzeysel bir biçimde gözlem ve incelemelerde bulunduğu görülmektedir. Kaldığı bir günlük sürede, okuduğu kaynaklardan sahip olduğu bilgi ile kentin fiziki yapısını değerlendirdiği göze çarpmaktadır. Gözlem ve incelemelerine ilişkin yorumlarında ise Türklere karşı olumsuz ve ön yargılı bir tutum sergilediği görülmektedir.

⁴¹⁷ Pars Tuğlacı, *Anadolu Şehirleri*, İstanbul 1985 s.264.

⁴¹⁸ Şehir planına dair daha detaylı bilgi için bkz. Abdülkadir Dündar, *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve 19. Yüzyıl)*, Ankara 2000, s.134.

⁴¹⁹ Musa Çadırcı, "19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.22.

⁴²⁰ Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupai Bir Kent (1865-1873)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, Trabzon 2007, s.569.

⁴²¹ Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.370.

⁴²² Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.370.

⁴²³ Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.370.

⁴²⁴ Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.370-371.

⁴²⁵ Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.729.

Bryce'in kenti ziyaretinden oldukça kısa bir süre sonra şehre gelen diğer bir seyyah İngiliz asıllı olan yazar Henry Fanshawe Tozer'dir. Seyahatnamesinin giriş kısmında belirttiğine göre, aslında Anadolu ve Anadolu'nun iç kısımlarına olan bu seyahati 1874 yılında gerçekleştirmek istemiştir. Fakat Anadolu'da 1874'te ortaya çıkan kıtlık ve ardından yaşanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle seyahat planını ertelemek zorunda kalmıştır. Bu yüzden ancak arzuladığı seyahati 1879 yılında gerçekleştirme imkânı bulmuştur.⁴²⁶O, İstanbul'dan bir Fransız buharlısına binerek başladığı seyahati esnasında Samsun'a da uğrar.

Tozer, Samsun'a dair ilk izlenimlerine, gezintileri esnasında sıkça adından bahsettiği Kızılırmak (Halys) hakkında bilgi vererek başlar. O, deltanın ağzına kadar ulaşan alüvyon miktarının bu Irmak'ın büyüklüğü hakkında bir fikir verebileceğini, suyunun bulanık ve çamurlu olduğunu söyler. Samsun'a doğru yaklaştıklarında ise köylerin sayısının artmaya başladığını, tepelerin ise mısır tarlaları ve diğer şeylerle ekili olduğunu sözlerine ekler.⁴²⁷ Seyyahın, Sinop ve Samsun arasındaki yol güzergâhında fazla yerleşim birimi olmadığını fakat Samsun'a doğru hem yerleşim birimlerinin hem de ekili arazinin fazla olduğunu söyleyerek, kentin bir anlamda sahip olduğu öneme vurgu yaptığı anlaşılmaktadır.

Gemi limana doğru yaklaştığında, gemi ile seyahat eden diğer seyyahların yaptığı gibi, liman hakkında bilgi vermeye başlar. Tozer, limanın tamamen kuzey rüzgârlarına maruz kalmadığını, uzun bir ihmalin sonucu olarak gemilerin yarım mil mesafede bile kıyıya yanaşamayacak kadar sığ olduğunun altını çizer. Karaya nasıl berbat bir şekilde çıktıklarını şu şekilde nakleder:

*Gemimizin etrafı birkaç tane küçük kayık tarafından sarıldı. Biz ve eşyalarımız bu kayıklara üst üste bindirildik. Dalgakıranlar sayesinde deniz sakindi ve gümrük binasının yanında bulunan iskeleye yaklaşırken sadece bir dalga üzerimizden geçti. Burada bir süre görevliler tarafından eşyalarımız kontrol edildikten sonra, bir Türk'ün omuzları üzerinde nihayet karaya ayak bastık.*⁴²⁸

Görüldüğü üzere, Samsun limanına uğrayan gemilerin limana nasıl yanaştıkları, yolcuların karaya inme şekli, Toz er'in kenti ziyaret ettiği 1879 yılında da değişmemiş gözükmemektedir. Seyyahın da oldukça kötü olarak nitelendirdiği bu durum pek çok gezginin bu bölgeye gelmeden önce duydukları ve okudukları sıradan bir bilgi haline gelmiştir. Gerçekten de idari anlamda yöneticiler tarafında gösterilmesi gereken kararlılık, aslında kentin her anlamda gelişimine katkı sağlayacak olan liman inşasının başlatılması konusunda bir türlü gösterilememişe benzemektedir.⁴²⁹Seyyah devam eden satırlarda, kentin sahip olduğu ticari önemden ötürü kuzey-doğu Anadolu ticareti bağlamında bir çıkış noktasını oluşturduğunu, her geçen gün fiziki olarak büyüdüğünü, evlerin büyük bir bölümünün limanın batı tarafında bulunduğunu, fakat hoş ve güzel evlerin arka kısımdaki tepelerin üstünde bulunduğunu belirtir⁴³⁰. Mounsey de benzer şekilde, Samsun kentinin ticari anlamda can damarını oluşturan kervan yoluna tıpkı Anadolu kentlerindeki diğer yollar gibi Avrupa medeniyetinin uğramadığını söyler ve yolun oldukça bakımsız olduğuna vurgu yapar. Bununla birlikte, bu yolun daha iyi hale getirilmesi için çok fazla bir şey yapılmadığını belirtir. Ona göre, bunun bir nedeni tıpkı İspanya'da müşahade ettikleri gibi istenmeyen

⁴²⁶Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.viii

⁴²⁷Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.8.

⁴²⁸Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.9.

⁴²⁹Erlar, "Karadeniz'de Avrupai...", s.546.

⁴³⁰Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.9.

ziyaretçileri bölgeden uzak tutmak olabilir.⁴³¹ Görüldüğü gibi, seyyah kentin sahip olduğu kervan yolunun bakımsız oluşuna oldukça farklı bir yorum getirmektedir. O, aslında devletin bu yolu güvenlik amaçlı ve kasıtlı olarak insanların rahatça seyahat edebilecekleri hale getirmek için bir çaba sarf etmemiş olabileceğini düşünmektedir. Kimi seyyahların eserlerinde olduğu gibi birbirini yineleyen tarzda bilgi vermeyişine bir örnek teşkil edebilir.

Tozer, kentte çok az sayıda cami bulunduğunu, en dikkat çekici yapının ise son zamanlarda yapılan bir Rum kilisesi olduğunu söyler.⁴³² Seyyah 1869 yılında kenti harabeye çeviren yangından tam olarak 10 yıl sonra Samsun'a gelmiştir. Bu süre zarfında, şehirde hummalı bir inşaat faaliyetine başlanmış ve çok kısa bir süre içinde şehir alt yapısı ile birlikte yeniden inşa edilmiştir. Bu yangın esnasında 10 tane cami ve sekiz adet hamam harap hale gelmiştir. Fakat yangında zarar gören kentte bulunan camilerden Hançerli Camisi, 1871 yılında yani yangından iki sene sonra tekrar inşa edilmiş, Kale Camisi, Yalı Camisi, Subaşı Camisi, Süleyman Paşa Camisi ve Hacı Hatun Camileri de kısa süre içinde inşa edilerek kente yeniden kazandırılmışlardır.⁴³³ Sadece Büyük Cami'nin inşaat çalışmaları 1884 yılında Batum'lu Hacı Ali tarafından tamamlanabilmiştir.⁴³⁴ Bu anlamda seyyahın kentin sahip olduğu cami, hamam yahut diğer yapılara dair verdiği yüzeysel bilgi, şehrin sahip olduğu yapılara dair gerçeklerle tümüyle örtüşmemektedir. O, diğer pek çok batılı seyyahın yaptığı gibi Hıristiyanlara ait olan bina ve yapıları ön plana çıkartmakta ve Türklere ait olan eserleri ise gözlemeye çalışmaktadır. Seyyah şehrin havasının, körfezin doğu tarafında Yeşilirmak'ın delta oluşturduğu noktada bataklıklar olmasından ötürü, diğer seyyahların söylemleriyle örtüşecek şekilde, oldukça kötü olduğunu belirtir.⁴³⁵

O, kentin Sinop'tan sonra ikinci sırada öneme sahip olan antik Yunan şehirlerinden biri olduğunu, şimdiki modern şehrin bulunduğu yerde olmadığını, eski antik kentin kuzeye doğru körfezin ağzında 1,5 mil uzakta kurulmuş olduğunu söyler. Ardından bu kentten geriye fazla bir şey kalmadığının kendisine daha önce burayı ziyaret edenler tarafından anlatıldığını aktarır.⁴³⁶ Seyyah, kentin adının Amisos'tan geldiğini düşündüğünü belirttikten sonra, Müslümanların yaşadığı yer ile Hristiyanların ikamet ettiği yerin yan yana olduğunu belirtir. Ortaçağ boyunca Müslümanlarla Hristiyanların beraberce barış içinde uzun süre yaşadıklarının altını çizer. Müslümanların yaşadığı tarafta yer alan kalenin depolarında iç kesimlerden gelen pek çok ticari malın saklandığını, buna karşın Amisos'ta yaşayan Rumların gemi ve kapital sağlayarak bu malları Rusya ve batı Avrupa'ya gönderilmesine ön ayak olduklarına değinir. Böylelikle kentin Ortaçağ tarihi hakkında kısa bilgiler vermiş olur.⁴³⁷ Tozer, diğer batılı seyyahların yaptığı gibi, kentin adının Amisos'tan geldiğini belirtmesine rağmen, günümüze kadar yapılan bilimsel çalışmalarda Amisos isminin Yunanca olduğuna dair bilimsel bir kanıt bulunamamıştır. Telloğlu, Yunanlıların şehre geldiklerinde kullanılan bu adı kendi dillerine uydurmuş olabileceklerini yahut bu ismin özel bir addan bozma olabileceğini, fakat Yunanca olamayacağını altını çizer.⁴³⁸

⁴³¹Mounsey, *Journey Through the Caucasus and...*, s.9.

⁴³²Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.9

⁴³³Erlar, "Karadeniz'de Avrupai...", s.549.

⁴³⁴Baki Sarısakal, *Bir Kentin Tarihi Samsun*, 2. Kitap, Samsun 2003, s.326.

⁴³⁵Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.9.

⁴³⁶Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.10.

⁴³⁷Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.10.

⁴³⁸Telloğlu, *İlk Çağdan Osmanlılara*, s.6.

Tozer, seyahate çıkarken başvuru eseri mahiyetinde yanına üç eser ⁴³⁹aldığını da söyler. Bu eserler bölgeye dair seyyahların yazdıkları verileri içermektedir. Bunun aslında seyyahın sahip olduğu bilgilerin büyük ölçüde batılı kaynaklardan okunarak elde edildiğine işaret ettiği söylenebilir. Seyyahın asıl amacı aslında Samsun'a dair gözlem ve incelemelerde bulunmak değildir. Kendisinin de belirttiği gibi Anadolu'nun iç kesimlerine seyahat etmek ve bu bölgeye dair bazı gözlem ve incelemelerde bulunmaktır. Bu nedenle olsa gerek, Samsun'a dair verdiği bilgilerde fazla detay ve ayrıntı göze çarpmamakta ve daha yüzeysel nitelikte bilgiler yer almaktadır. Seyyah, seyahati için gerekli olan tüm hazırlıkları tamamlayarak at sırtında Amasya'ya doğru olan seyahatine başlar ve bu seyahati esnasında yol güzergâhı üzerinde bulunan Samsun'a bağlı olan Çakallı ve Kavak'ın o yıllarda içinde bulunduğu fiziki durumunu anlamamıza yarayacak birtakım bilgiler sunar.

Seyyah, kentin arkasında bulunan dağlara doğru yola çıkıp, Samsun'dan içlere doğru gidildiğinde tıpkı Ermenistan'da olduğu gibi iklimin sertleştiğini, kıyı şeridinde yetişen zeytinin ise buralarda yaşama şansı olmadığını söyleyerek iklim ve bitki örtüsüne dair bilgi vermeye başlar. Buldukları dağın zirvesinden bir vadiye indiklerinde karşılarına çıkan mezarlıklardan söz eder. O, indikleri vadinin bir tarafında yarı harap halde bir Türk mezarlığı bulunduğunu, seyahatinin devam eden kısmında ise buna benzer elli taneden fazla mezar gördüklerini, bu mezarların etraflarının çevrili, insan yerleşimlerinden belli bir mesafede ve ıssız yerlerde olduğunun altını çizer.⁴⁴⁰Yol kenarında bulunan tarlalarda ise öküz sürüleri gördüklerini, yüksek yerlerde hasadın henüz başlamadığını fakat hasadın alçak yerlerde hala devam ettiğini, işçilerin tarlalarda davul ve zurna eşliğinde çalıştıklarını belirttikten sonra önlerinde bulunan manzaranın daha geniş bir hal aldığını, sol taraflarında Samsun nehrinin aktığı bir vadi bulunduğunu belirtir. Vadinin ötesinde ise yüksek yamaçlı dağların yer aldığını, güzergâhları üstünde bulunan yüksek zeminin bitki örtüsünün ardıç, fındık, meşe ve kayına benzeyen ağaçlardan oluştuğunu, kıyı şeridinde bol miktarda bulunan kerestelik ağaçların ise burada olmadığını, kısaca sahil ve etrafında yer alan zengin bitki örtüsüne burada rastlanmadığını belirtmektedir.⁴⁴¹ Seyyahın verdiği bilgilerden hareketle kıyı ve kıyıya yakın kesimlerden iç kesimlere doğru gidildikçe bitki örtüsü açısından farklılık arz ettiği görülmektedir. Seyyah iç kesimlerde sahil şeridine nazaran daha yaygın olan bitki ve ağaçları tek tek sayarak, bu farkı ortaya koyan bilgiler vermektedir.

Karanlık bastıktan sonra, mola verip dinlenecekleri yer olana Çakallı'ya gelirler. Çakallı Han seyyahın belirttiğine göre hayvanlara sağlanan konforun insanlara sağlanan konfordan daha fazla olduğu Avrupa Türkiye'sinde batılı gezginlerin görmeye alışkın oldukları bir yer özelliği taşımaktadır. Tozer, üst katında boş bir oda bulduğu bu hanı, Samsun ile kıyaslandığında daha temiz bulur. Gece vardıkları için etrafa dair bir fikir sahibi olamadığını, fakat buranın deniz seviyesinden yaklaşık 1100 feet yukarda olduğunu zannettiğini söyler.⁴⁴² Seyyah Çakallı'yı fiziki anlamda şöyle tasvir eder:

*Sabah olduğunda kendimizi Samsun nehrinin bir kolunun içinden geçmekte olduğu tepelerle çevrili bir vadide bulduk. Burası, nehrin kıyısında, birkaç evden oluşan, şu an kullanılamaz durumda olan ve girişinin üzerinde "Çakallı Han" yazan, büyük bir taş binayı içeren küçük bir köydür.*⁴⁴³

⁴³⁹Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.16.

⁴⁴⁰Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.17.

⁴⁴¹Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.18.

⁴⁴²Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.19.

⁴⁴³Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.19

Tozer'in anlatımlarından, en az 700 yıllık geçmişe sahip tarihi Çakallı Hanın, Lennep'in kaldığı 1864 yılından tam olarak 15 yıl sonra, artık kullanılamaz hale dönüştüğü anlaşılmaktadır. Seyyahın kaldığını söylediği han ise tarihi Çakallı Han değil muhtemelen daha yeni olan başka bir handır.

Seyyah Çakallı'daki gezintileri esnasında doğada gördüğü hayvan türlerine dair ise şunları söyler:

Etrafta bulunan pek çok güzel kuş dikkatimizi çekti. Özellikle, yol kenarında yolcuların önüne çıkan kahverengi göğüs kafeslerini uzatan ibibik kuşları gördük. Bu ibibik kuşları ve boynu halkalı güvercinler bu yörede en yaygın olan kuş türleridir. Civarda çok sayıda saksığan kuşu da görmek mümkündür.⁴⁴⁴

Görüldüğü üzere, Tozer sahil kesimine nazaran bölgedeki hayvan türlerine de değinerek iç kesimlere dair daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Çakallı'dan sonra 2 saatlik bir yolculuk sonrası yolları üzerinde bulunan Kavak'a ulaşırlar. Seyyah Kavak'ı ahşaptan yapılmış kötü durumda sağlam olmayan bir minaresi olan tek camisi, bir tepenin üzerinde kurulu, yüksekte aşağıya doğru inilmedikçe görülmesi zor olan oldukça gelişmemiş bir yer olarak betimler.⁴⁴⁵ Burada kendilerine eşlik eden görevlileri değiştirdikten sonra Lâdik'e doğru yola çıkarlar.

19. yüzyılın sonlarına doğru, karşımıza, 1893 yılında bölgeyi ziyaret eden ve bölgeye dair çarpıcı tasvirler yapan İngiliz gezgin H.F.B Lynch çıkar. Lynch, bölgeye aslında biri 1893 diğeri ise 1898 yılında olmak üzere iki gezi yapar.⁴⁴⁶ Samsun'u ilk gezisi esnasında İstanbul'dan bindiği gemi, içinde Samsun'un da olduğu Ereğli, İnebolu, Sinop limanlarına uğradığında görme fırsatı bulur.⁴⁴⁷ Lynch, öğle vakti geminin Samsun limanına ulaştığı bilgisini verdikten sonra kentin coğrafi görüntüsünü tasvir etmeye başlar. O, kuzey-batı yönünde manzarayı kapatan tepenin zirvesinden eski Amisos'un harap halde bulunan kale duvarlarının görüldüğünü, evlerin ise beyaz badanalı ve çatılarının kiremitle kaplı bir şekilde uzun burnun merkezine doğru sıralandıklarını anlatır.⁴⁴⁸ Yol boyunca uğradığı yerlerde gördüğü gibi, Samsun'da da eski mimari dokunun tahrip edildiği yönündeki izlenimlerini aktarır. Lynch, eski Hristiyan dönemine ait mimari kent dokusunun tahribatının Samsun'da da oldukça yoğun olarak gözlemlendiğini ve eski kaleden artık geriye birkaç büyük taş bloğundan başka bir şey kalmadığını belirtir. Ona göre, bu durum Türklerin içinde yaşadıkları kentin güzelliği ve çıkarına olabilecek hiç bir şeyle ilgili olmamaları ile ilgilidir. ⁴⁴⁹ Lynch'in bölgeye dair tasvirlerinde örtük olmayan bir biçimde oryantalist bir yaklaşım göze çarpar. Örneğin, gemilerin sıkça demir attıkları Karadeniz limanlarında, artık Argonaut sahilinin eski Yunan kolonilerinden yok denecek kadar az hatıra kaldığını söylemesi⁴⁵⁰ bu bölgenin uygarlık tarihini 19. yüzyıl seyyahlarının pek çoğunun yaptığı gibi Argonaut efsanesine ve Yunanlı kolonicilere bağlama gibi bir gayret içinde olduğunu göstermektedir.

Lynch, Samsun'un da içinde yer aldığı sahil şeridinde yer alan yapıların genel özelliğini, kıyı boyunca uzanan ağaçla kaplı dağ sırtlarının belirlediğini; bu dar vadilerin sahip olduğu derin yeşilliğin insan gözünü dinlendirdiğini; bu vadilerin üstündeki kayaların,

⁴⁴⁴Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.19-20.

⁴⁴⁵Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.20.

⁴⁴⁶Topaktaş, "Bir Briyanyalı'nın Nazarında...", s.581.

⁴⁴⁷Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.3.

⁴⁴⁸Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.4.

⁴⁴⁹Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.4.

⁴⁵⁰Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.3.

ağaçların ve yeşilliklerin büyümesini sağladığını yahut dağ silsilesinin aniden bir amfi tiyatro gibi kıyıdan çekilerek iç kesimlere doğru uzandığını ve tekrar dışa doğru kavis çizerek kıvrımlı kıyı şeridinde uzak bir burun oluşturduğunu belirtir.⁴⁵¹ Ayrıca Samsun'un iki önemli ırmağını oluşturan Kızıl ırmak ve Yeşilırmak'ın ağızlarının ise kıyı şeridinden farklı olarak bir istisna teşkil ettiğini; çünkü bu iki büyük ırmağın denize doğru çıkıntı yaparak büyük deltalar oluşturduğunun altını çizer. Ayrıca bu ırmakları geçerken dağların gözden uzaklaştığını ve artık dağların yerini düzlük ve ağaçlarla kaplı bataklık arazilerin aldığını sözlerine ekler.⁴⁵² Seyyahın Samsun'u bir coğrafyacı üslubu ile tasvir ettiği ve gözüne çarpan detayları atlamadan okuyucuya aktardığı göze çarpmaktadır. Ayrıca Lynch, devlet tarafından bölgenin gelişmesine katkı sağlayacak olan yeni yolların, İnebolu'dan Kastamonu içlerine, Samsun'dan ise Sivas ve Amasya'ya uzanarak inşa edildiğinin de altını çizer.⁴⁵³

Lynch'in 1893 yılında şehirde bulunmasından sonra, bölgeye özellikle Ermeni olayları hakkında bilgi edinmek amacı ile 1897 yılında George Hepworth'un ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. İstanbul'dan bindiği gemi ile seyahatine başlayan seyyah yol güzergâhı üzerinde, içinde Samsun'un da bulunduğu bazı liman kentlerine uğrar. Fakat gemi Samsun Limanı'nda birkaç saatliğine mola verdiği için kentin sadece antik geçmişine dair oldukça sınırlı bilgi verir. Seyyah gemi limana demir attığında ilk olarak kentin kendisine Nepal Körfezini anımsattığını söyler.⁴⁵⁴ O, yine tipik olarak kentin tarihin çok uzak zamanlarında zengin bir Yunan yerleşim yeri ve ilginç bir tarihi geçmişe sahip olduğunu, Pers Kralı Mithradetes'le olan savaşta Lucullus tarafından ele geçirildiğini, Caesar tarafından ise özgür bir kent haline getirildiğini belirtir. Hristiyanlığın başlangıç döneminde zengin olmasa bile Karadeniz kıyılarının en zengin ticari şehirlerinden biri olduğunu, Kommen hanedanı döneminde önem arz eden ticari bir merkez olarak görüldüğünü, diğer batılı seyyahların aktardıkları şekilde tekrarlar.⁴⁵⁵

Fakat daha önce belirtildiği üzere, şehirde çok uzun süreli kalmadığı ve kafasında sadece Ermenilerle ilgili mesele olduğu için olsa gerek, kentin fiziki yapısı hakkında detaylı bilgi sunmaz. Bunu, gezi notlarında gemiden sadece birkaç saatliğine bir Ermeni yolcu ile birlikte ayrılarak eski kalenin yahut diğer tarihi kalıntıları görebilme umuduyla şehirde gezinti yapmanın kendilerine çok iyi geldiğini aktardığı pasajdan çıkartmak mümkündür.⁴⁵⁶ Şehirde yaptığı gezinti esnasında, eğer gördüyse eski kaleden geriye kalanlardan yahut diğer kalıntılar hakkında bilgi aktarmadığı görülmektedir. Kentin antik geçmişine dair verdiği bilgi ise kente aynı dönemde uğrayan seyyahlarla mukayese edildiğinde oldukça yüzeyseldir.⁴⁵⁷

Sonuç olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında bizim tespit edebildiğimiz kadarı ile Samsun ve çevresinde bulunmuş batılı seyyahların bölgenin antik geçmişine, şehrin konumuna, sembol durumunda olan yapılarına, evlerine, mahallerine, sokaklarına, iklim ve bitki örtüsüne dair önemli bilgiler verdikleri görülmektedir. Yine seyahatleri esnasında izlenimlerini kayıt altına aldıkları gezi notlarının, kentin antik geçmişine dair verdikleri birbirinin tekrarı mahiyetindeki bilgiler ve Türklere karşı sergiledikleri birtakım önyargılı yaklaşım bir kenara bırakılırsa, Samsun şehrinin 19. yüzyılın ikinci yarısında içinde

⁴⁵¹Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.4

⁴⁵²Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.4.

⁴⁵³Lynch, *Armenia, Travels and...*,s.5.

⁴⁵⁴Hepworth, *Through Armenia...*, s.44.

⁴⁵⁵Hepworth, *Through Armenia...*, s.45.

⁴⁵⁶Hepworth, *Through Armenia...*, s.46.

⁴⁵⁷Samsun şehrinin antik dönemdeki geçmişine dair daha detaylı bilgi için bkz. İbrahim Tellioglu "Osmanlı Hâkimiyetine Kadar ...", s.33-43.

bulduğu fiziki yapıyı anlamamıza yönelik önemli bilgiler aktardıkları söylenebilir. Özellikle, Murat Efendi'nin Ünye'nin fiziki durumuna dair yaptığı detaylı anlatımlar, Lennep'in ve Tozer'in Samsun ve çevresi hakkında verdiği detaylı bilgiler bu anlamda diğer seyyahların aktardıkları bilgilerden farklılaşarak ön plana çıkmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Karadeniz Bölgesine gelen ve çalışma kapsamımız içinde yer alan Ordu'ya ise sadece 1871 yılında Cunyngame,⁴⁵⁸ 1876 yılında ise Bryce⁴⁵⁹ gemi seyahatleri esnasında uğramış; fakat çok uzun süre kalmadıklarından olsa gerek, Ordu'nun fiziki yapısına dair izlenimlerini Samsun ve çevresiyle mukayese edildiğinde birkaç cümleden ibaret ve oldukça kısa tutmuşlardır. Giresun'a ise yine gemi seyahatleri sırasında Bryce,⁴⁶⁰ Cunyngame⁴⁶¹ ve 1893 yılında ise H. F. B Lynch⁴⁶² uğramıştır. Fakat onların da Giresun'un fiziki yapısı hakkında izlenimlerini gemiden yahut karada kaldıkları çok kısa süre zarfında gördükleri ile değerlendirdikleri göze çarpmaktadır ve verdikleri bilgiler çok yüzeysel bilgilerdir. Bunun temel nedeni, seyyahların bilinçlerinin gerisinde yer alan amaçları olabileceği gibi, Ordu ve Giresun'un o dönemlerde Samsun ve Trabzon'un gölgesinde kalmış olması da olabilir.

1.3. Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre Artvin ve Çevresi

Trabzon'dan sonra çalışma kapsamımız içinde ve Doğu Karadeniz Bölgesinde yer alan diğer bir ilimiz ise Artvin şehridir. Şimdiye kadar yapılan bilimsel çalışmalarda, tespit edebildiğimiz kadarıyla, yeterince ele alınıp değerlendirilmemesiyle dikkat çeken şehre, 19. yüzyılın ikinci yarısında gelen tek seyyahın Alman asıllı olan Petersen olduğu görülmektedir. Seyyahın 1882 yılının Ağustos ayında Artvin' de bulunduğu esnada şehir artık bir Osmanlı toprağı değildir ve Rusya'nın hâkimiyeti altındadır. Şehir, bilindiği gibi, Osmanlı hâkimiyetinden sonra, 1878-1918 yılları arasında Rus işgali altında kalmıştır. Kentin Osmanlı toprakları dışında kalmasına rağmen, en azından Rus işgali altında olduğu dönemde, içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından Petersen'in verdiği bilgiler, kentin tarihi bakımından önem taşımaktadır. Bu nedenle verdiği bilgiler üzerinde durmaya değerdir.

M.Ö Gürcistan, Doğu Roma zamanında Kolhidya ve Mesketiya'dan sayılmış olan, Osmanlı döneminde ise Livane olarak adlandırılan Artvin kent merkezi, tarihi olarak Batum-Kars yolu üzerinde ve Çoruh nehri vadisinde Kuvadit dağı eteklerinde deniz seviyesinden 640 m. yukarıda kurulmuş bir yerleşim birimidir.⁴⁶³ 1551'de Osmanlı sancağı yapılan Livane toprakları babadan oğula geçme şartıyla ocaklık ve yurtluk olarak dağıtılmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında 1828-29 Osmanlı Rus Savaşı esnasında Poti, Ahıska, Kars ve Erzurum Rus işgaline uğramış, fakat 1829 yılında imza edilen Edirne Antlaşması ile Ruslar Şavşat, Artvin, Kars, Bayburt ve Muş'u boşaltmış Ahıska ise Ruslara bırakılmıştır. Değişen sınırlar neticesinde 1830'da Tahdit-i Hudut Komisyonu tarafından Artvin, Ardanuç, Şavşat, Borçka ve Yusufeli'nden oluşan Çıldır sancağı Erzurum eyaletine bağlanmıştır. Kırım Savaşı sırasında veya sonrasında Artvin sınırlarında bir değişiklik olmamıştır.⁴⁶⁴ Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos ve daha sonra Berlin'de yapılan antlaşma gereğince savaş tazminatı olarak Elviye-i Selase (Üç Sancak) içerisinde Batum, Çürüksu, Acara ve Artvin geçici olarak Rusya'ya bırakılmış ve Ruslar 1878 Ağustos ayında

⁴⁵⁸Cunyngame, *Travels in the Eastern Caucasus...*, s.346.

⁴⁵⁹Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.369..

⁴⁶⁰Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.369..

⁴⁶¹Cunyngame, *Travels in the Eastern Caucasus...*, s.346.

⁴⁶²Lynch, *Travels and Studies...*, s.6.

⁴⁶³Öztürk, *Antikçağdan Günümüze...*, s.788-789.

⁴⁶⁴Öztürk, *Antikçağdan Günümüze...*, s.789.

buraları güç kullanmadan ele geçirmişlerdir.⁴⁶⁵ Ancak Arhavi, Hopa ve Yusufeli Osmanlı sınırları içinde yer almıştır.⁴⁶⁶

Birinci Dünya Savaşı esnasında ele geçirildiği halde kısa bir süre sonra el değiştiren ve Artvin yöresini Brestlitovsk Antlaşması gereğince 1918 tarihinde ikinci kez kurtarmayı başaran Türkler, Mondros Mütarekesi koşulları içerisinde Çürüksu, Batum, Acara ve Artvin'i bu kez İngilizlere teslim etmek zorunda kalmış, fakat kısa bir süre sonra İngilizler bu toprakları Gürcülere bırakarak çekilmek zorunda kalmışlardır. Ancak 1921 yılının Mart ayında Batum, Çürüksu ve Acara dışında Artvin, Kars ve Ardahan kesin olarak Türk topraklarına katılmıştır.⁴⁶⁷

Artvin'in Rus hâkimiyeti altına girmeden önceki dönemi 1869 yılından itibaren yayınlanmaya başlanan Trabzon Vilayet Salmamelerinden takip etmek mümkündür. Kentin adı 1869 yılına ait salnamede Lazistan Sancağına bağlı Livane olarak belirtilmektedir. Bölgeye 1882 yılının Ağustos ayında Moskova'dan görevli olarak gelen Petersen kentin bu dönem içinde olduğu fiziki yapıya dair bir takım bilgiler aktarır. O, ilk olarak kentin coğrafi konumu hakkında Batum'dan sadece 100 mil kadar uzaklıkta olduğunu, Türk sınırına çok yakın bir mesafede ve Batum'un güneyinde yer aldığı bilgisini verir.⁴⁶⁸ Ona göre, Batum ile Artvin arasında bulunan yol güzergâhının doğal manzarası o kadar muhteşemdir ki insan not almaya bile fırsat bulamaz. Seyyahın bu civarda bulunan doğal güzellikten oldukça etkilendiği anlaşılmaktadır.

Petersen uzaktan gördüğü yeşillikler içinde ve bir dağ yamacında kurulmuş olan şehrin beyaz evleri ile hoş bir manzara sergilediğini söyler. Seyyah kentin coğrafi konumu ve genel görüntüsü hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra ise şehre 2000 feet yüksekliğinde bir dağdan inip ve bir köprüden geçerek girdikleri bilgisini verir.⁴⁶⁹ Ona göre, şehre eski bir kapıdan girilmektedir. Şehir hoş bir köy görünümünde ve birkaç mil boyunca dağın eteklerine doğru yükselmekte, karşı dağlardan bakıldığında dışı beyaz ve çatıları kırmızı kiremitli evler İsviçre'de olan evleri anımsatmakta ve yükselen minareler dışında hiçbir şey size doğuda olduğunuz hissini vermemektedir. Seyyah şehrin içine girdiklerinde ise karşıdan gördükleri bu hoş manzaranın aniden kaybolduğunu belirterek bir anlamda yaşadığı hayal kırıklığını dile getirmeye çalışır.⁴⁷⁰ O, uzaktan bakıldığında insana İsviçre'de olduğu izlenimi yaratan doğal güzelliğin yerini bu hoş ve romantik manzaradan oldukça uzak bir gerçeğe bıraktığını belirtir. Seyyah ayrıca yol üzerinde kentin Çoruh'a bakan kısmında yüksekçe bir kaya üzerinde ise Tamara dönemine ait kaya harabelerinin olduğunu da söyler.⁴⁷¹ Seyyahın bahsettiği kale harabelerinin Bagratlılar döneminde o dönem stratejik öneme sahip Çoruh nehrini kontrol etmek için yapıldığı sanılmaktadır. Ayrıca Kuvarsan köyü üzerinde yüksek bir tepede Tamara adını taşıyan bir başka kale yıkıntısı daha mevcuttur. Gözetleme kulesi olarak inşa edildiği anlaşılan yapının adını taşıdığı Gürcü kraliçesi ile ilişkili olduğu bilinmemektedir.⁴⁷²

⁴⁶⁵Muvahhit Zeki, *Artvin İli Hakkında Genel Bilgiler*, Hayrettin Tokdemir- Ertuğrul Tokdemir (sad.), İstanbul 1999, s.149-150.

⁴⁶⁶Öztürk, *Antikçağdan Günümüze...*, s.790.

⁴⁶⁷Muvahhit Zeki, *Artvin İli Hakkında...*, s.150.

⁴⁶⁸W. Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien*, Leipzig 1885, s.28.

⁴⁶⁹Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.33.

⁴⁷⁰Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.34.

⁴⁷¹Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.34.

⁴⁷²Öztürk, *Antikçağdan Günümüze...*, s.795.

Seyyah şehrin sokaklarının ise kurulmuş olduğu coğrafi konum gereği oldukça dar ve dik olduğunun ve sokaklarda neredeyse kimsenin dolaşmadığının altını çizerek.⁴⁷³ Seyyah kentin sahip olduğu önemli yapılara dair de bilgi verir. O, şehirde 5 adet Katolik kilisesi olduğunu ve her bir kilisenin içinde eğitim veren bir okulun yer aldığını söyledikten sonra ise Müslümanlara ait 5 adet cami ve yine bu camilerin bünyesinde dini eğitim veren medreselerin bulunduğu bilgisini aktarır.⁴⁷⁴ Seyyah, şehirde yaptığı gezintiler sırasında kentin adeta bir renk cümbüşü içinde olduğunun altını çizerek, kentin en işlek yerinin ise merkezde bulunan camiye yakın yerde olan çarşısı olduğunu, burada Batum'dan gelen İngiliz ve Fransız ürünlerini bulmanın mümkün olduğunu da belirtir.⁴⁷⁵ Seyyahın verdiği bilgilerden, şehrin en işlek yerinin kentin ekonomik ve ticari anlamda hareketliliğine sahne olan bu çarşı olduğu anlaşılmaktadır.

Petersen görevli olarak geldiği Artvin'in Rus işgali altında olan kısımlarını da zaman zaman ziyaret eder. Bu ziyaretlerinin birini Ardanoç'a yapan gezgin buranın bir dağın eteklerinde kurulu olduğunu ve bitki örtüsünün diğer yerlere nazaran çok zengin olmadığını söyler. Seyyah aynı zamanda Ardanoç'un genel görüntü anlamında çekici bir yer olmadığını da altını çizerek.⁴⁷⁶ Seyyah Şavşat'a da uğrar ve burada 10 gün kalır. Ona göre, dağlarının zirvesi sürekli erimeyen karlarla kaplı ve çam ağaçları ile çevrili olan bu yer oldukça dağlık bir alanda kuruludur. Oldukça dağlık bir konumda bulunmasından ötürü 18 mil olan mesafeyi ancak 8,5 saat kadar süren bir yolculukla kat edebildiklerini belirttikten sonra ise Şavşat'da eve benzeyen yapıların olmadığını sadece merkezinde birkaç tahta barakadan oluşan kulübeler olduğunu söyler. Ona göre, buranın bitki örtüsü Yalnızçam'ın bitki örtüsüyle büyük ölçüde benzerlik gösterir. Aynı zamanda, burada çok sayıda yabancı armut ağaçları da görmek mümkündür. Bununla birlikte, Petersen Şavşat'da ormanın 500 adım içerisinde ufak bir pazarının kurulu olduğu bilgisini de sözlerine ekler.⁴⁷⁷ Bu bilgilerden Şavşat'ın oldukça ufak bir yerleşim birimi ve sarp ve dağlık olmasından ötürü ulaşımının zahmetli ve bunun neticesinde ise çok fazla insanın yaşamadığı bir yer olduğu anlaşılmaktadır.

Seyyah sonraki günlerde ise Murgul'u ziyaret eder. İlk olarak gezgin, Murgul'un doğal manzara itibarıyla Trans Kafkasya'nın en güzel noktalarından birini teşkil ettiğini söyler. Ona göre, zengin bir bitki örtüsüne ve mutedil bir iklime sahip olan Murgul'da yol güzergâhı boyunca elma, erik, armut ve ceviz olmak üzere çok sayıda meyve bahçesi görmek mümkündür ve bu meyvelerin hepsi kendiliğinden doğal olarak yetişmektedir. Ancak sey yah bu bölgeye bahşedilen bu Tanrı vergisi zenginliğin kullanılmadığının altını çizerek.⁴⁷⁸

Petersen'in, uzun süreli olarak kaldığı Artvin ve çevresine dair bazen oldukça kısa olmakla beraber 19. yüzyılın ikinci yarısında kent Rus işgali altındayken kentin fiziki yapısı hakkında önemli olabilecek bilgiler verdiği görülmektedir. Artvin'e dair kaynak azlığı göz önünde tutulduğunda onun kentin ve yakın çevresinin fiziki yapısına dair verdiği bilgilerin bir anlamda bu boşluğu kısmen de olsa doldurduğu söylenebilir.

⁴⁷³Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.34.

⁴⁷⁴Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.36.

⁴⁷⁵Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.42.

⁴⁷⁶Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.70.

⁴⁷⁷Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.75.

⁴⁷⁸Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.76.

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNİN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Seyyah ve araştırmacılar, gezip gördükleri yerlerin, fiziki yapısını ele almakla yetinmemişler, aynı zamanda bölgenin sosyo-kültürel yapısı ve kültür örüntüleri konusunda da detaylı bilgiler aktarmışlardır. Kuşkusuz onların bu tutumu, hem kendilerini etkileyen özgün deneyimlerini aktarmalarına hem de bu deneyimler aracılığıyla okuyucularına bilmedikleri bölgelere ilişkin canlı tasvirler sunmalarına imkân sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında, 19. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Karadeniz Bölgesine gelen seyyah ve araştırmacıların, bölgenin nüfusu, kültür örüntüleri, folklorik yapısı ve etnik ve dinsel görüntüsü gibi konularda, bölgenin tarihine ışık tutabilecek veriler aktardıklarını kaydetmek gerekir. İşte bu bölümde, seyyah ve araştırmacıların yapıtlarına yansıdığı kadarıyla, bölgenin genel sosyo-kültürel yapısı analiz edilecektir. Bu bakımdan, sistematik olarak ele alındığında bölümün üç temel amacının olduğu söylenebilir. İlki, bölgenin nüfusunun bir anatomisini çıkarmak, nüfus hareketlerini ve bu hareketlere etki eden göç, salgın hastalıklar gibi unsurları ortaya koymak; ikincisi, bölgenin etnik ve dinsel yapısının bir betimini sunmak, farklı etnik ve dinsel yapıların nüfus içerisindeki yerini belirlemek; üçüncüsü ise, bölgenin giyim kuşam, düğünve çeşitli törenlere ilişkin folklorik yapısını ve önemli kültürel mekânlarını belirlemektir. Böylelikle, bölüm içerisinde, 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin sosyo-kültürel yapısına ilişkin ana unsurlar gün ışığına çıkarılacaktır.

2.1.Bölgenin Demografik Yapısı

2.1.1. Nüfus

Nüfus hareketleri, bilindiği gibi, toplumların dönüşümünde her daim önemli bir rol oynamıştır. Göç kişilerin yerleşmek amacıyla bir iskân biriminden diğerine giderek meydana getirdikleri yer değiştirme hareketidir. Elbette göçü ortaya çıkaran sebepler, cereyan ettiği mekân ve buna katılan insan sayısına bağlı olarak kimi tasniflere tabi tutmak mümkündür.⁴⁷⁹ Gerçekten de, dünya tarihine bakıldığında, yerleşik hayata geçmenin etkisi kadar, göçlerin, ölüm ve doğum oranlarının, diğer bir deyişle demografik olayların toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasi etkileri açıkça görülebilir. Fakat Ortadoğu'daki nüfus hareketleri, özellikle Osmanlı dönemindekiler siyasi ve kültürel bakımdan önemli olmasına rağmen geniş bir tarihsel ve kavramsal çerçevede ele alınmamıştır.⁴⁸⁰ Dolayısıyla mevcut birkaç çalışmada demografik sorunlar, tarihsel, siyasal ve bölgesel boyutları göz ardı eden yalıtılmış olgular olarak incelenmiştir.⁴⁸¹ Bu nedenle, bölgenin demografik yapısı değerlendirilirken bu gerçek göz önünde tutulmalıdır. Nüfus konusu üzerine yapılan çalışmaların çok azında güvenilir istatistiksel bilgiler mevcuttur. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, devletin içindeki bazı etnik ve dini grupları ön plana çıkarma gayreti içinde, birtakım siyasal iddiaları desteklemek için yapılmalarıdır. Diğer bir nedeni ise bu çalışmaların bir kısmında yer alan verilerin,

⁴⁷⁹Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s.17. Bununla birlikte, İpek göçleri iç göç ve dış göç olmak üzere ikiye ayırdığını söyler. Ona göre, İç göç bir ülkenin kendi sınırları içerisinde yapılan göçlerken, dış göç ise uzun süre kalmak ve çalışmak yahut yerleşmek maksadıyla bir ülke sınırlarını her iki yönde aşarak gerçekleşen nüfus hareketleridir. Bu tür göçler de kendi arasında ikiye ayrılır. Bir ülkeden başka bir ülkeye yönelik göç hareketine, nüfus kaybına uğrayan devlet açısından dışa göç, göçmenin yerleştiği ülke açısından da içe göç denir bkz. İpek, *Göçler*, s. 17.

⁴⁸⁰Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Bahar Tırnakçı (çev), İstanbul 2003, s.40

⁴⁸¹Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.40.

mevcut yahut potansiyel bir devletin toprak talebini desteklemek üzere tamamen çarpıtılmış ve değiştirilmiş olması gibi sorunlar taşımaktadır.⁴⁸² Bütün bunlara ek olarak, bir bölgede bulunan nüfus miktarı ile nüfusun dağılışı ve yoğunluğu, cinsiyet ve yaş yapısı, kır-kent bileşimi, artış hızı, bağımlılık oranı ve göç hareketine kaynaklık etme miktarı gibi pek çok özelliği çevrenin doğal ve beşeri coğrafya özellikleri ile bağlantılıdır.⁴⁸³

Çalışmamızın konusunu teşkil eden Doğu Karadeniz Bölgesinin demografik yapısını İmparatorluğun genelinden ayrı düşünmek mümkün olmadığına göre, birincil kaynaklarımız olan seyahatnamelerde yer alan demografik verilerin de bu sorunlar çerçevesinde ele alınıp değerlendirilmesi, meseleyi daha nesnel ve bilimsel bir temele oturtmayı gerekli kılmaktadır. Bunun yanı sıra, oldukça geniş farklılık ve çeşitlilikler içeren, ömrü altı yüz yıla yayılmış ve coğrafi olarak da o derece değişken olan bir İmparatorluğun demografik tarihini bütünüyle ve kapsamlı bir şekilde ele almak oldukça zor meseledir.⁴⁸⁴ Behar aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nin iç idari taksimatının bugünle karşılaştırılabilirlik açısından çözümü neredeyse imkânsız bir sorun olarak ortaya çıktığını ve Osmanlı Devleti'nin bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan topraklarının da bu bağlamda ayrı bir metodolojik sorun yarattığını söyler.⁴⁸⁵Yabancı kaynaklarda da bu ifadelerle benzer yorumlar yapıldığı görülmektedir. Örneğin, Quatert 19.yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nin tebaasına ait servetin sayımını yaptığını, ama insanların kendisini saymadığını, devletin sahip olduğu insan kaynağını hesaplarken salt vergi vermekle mükellef kişileri(hane halkı reislerini) ve askeri hizmete alınabilecek(genç erkekleri) saydığını vurgular.⁴⁸⁶ Bu nedenle, 1880'lere kadar, belirli bir bölgedeki yahut bir bütün olarak imparatorluk sınırları içinde olan nüfusun tam olarak bütünü bilmek imkânsız olsa da, genel olarak demografik yapıda meydana gelen değişimin genel örüntülerini görmek mümkündür.⁴⁸⁷

Modern anlamda Osmanlı Devleti, ilk nüfus sayımının yapımına 1831 ve 1844 yıllarında olmak üzere iki kez girişmiş, fakat bu ilk iki sayımda tamamlanamamış ve yarım kalmıştır. Aynı zamanda bu iki nüfus sayımında salt Müslüman erkek nüfus sayıma tabi tutulmuş, gayrimüslimler ve kadınlar ise sayıma tabi tutulmamıştır.⁴⁸⁸Bununla birlikte, 1831 yılında yapılan nüfus sayımından sonra 1881 tarihli Sicil-i Nüfus Nizamnamesi ile karara bağlanmış olan nüfus sayımında önceki sayıma nazaran demografik verileri daha sağlıklı takip edebileceğimiz istatistikler sunduğu söylenebilir. Ancak bu nüfus sayımı imparatorluğun bütün bölgelerinde aynı tarihte yapılmamış ve aynı tarihte sonlandırılmamıştır. Bu nedenle, nüfus sayım sonuçlarının raporu, Padişah'a ancak 1893 yılında sunulduğundan, 1881- 1893 sayımı adının verilmesi daha uygun gözükmektedir. Bu nüfus sayımında ilk defa 1831 nüfus sayımından farklı olarak askerlik yahut vergilendirme gibi bir gaye güdülmemiş ve kadınlar da sayılmış, her birey bir sayım birimi kabul edilmiştir.⁴⁸⁹Ancak bu sayımda bazı vilayet ve sancakların sayıma dâhil edilmemesi, bunun yanı sıra sayıma dâhil edilen yerlerde bazı eksik sayımlar (kadınlar, göçebeler, yörükler) olduğundan ötürü, Karpat resmi nüfus sonucu olan 17 milyon 388 bin 604 rakamına, 10 milyon 400 bin kişinin eklenmesini önerir.⁴⁹⁰ Ona göre, 19. yüzyıl Osmanlı nüfus

⁴⁸²Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.41.

⁴⁸³Hayati Doğanay, "Artvin İlinde Nüfusun Başlıca Özellikleri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, C.19, S.31,2014, s.2.

⁴⁸⁴Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu*, C.2, Ankara 2003, s.XXI.

⁴⁸⁵Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve...*, s.XXI-XXII.

⁴⁸⁶Donald Quatert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Ayşe Berktaş(çev.), İstanbul 2002, s.172.

⁴⁸⁷Quatert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, s.172.

⁴⁸⁸Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve...*, s.XIX.

⁴⁸⁹Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve...*, s.42.

⁴⁹⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.150-151.

sayımlarında yaklaşık % 8 oranında bir eksiklik bulunmaktadır.⁴⁹¹Fakat Sakin, bu eksikliklerin, gayrimüslimlerden çok Müslüman halkın nüfus sayımında daha belirgin olduğunu söyler. Zira ona göre, Hıristiyanlar, birtakım özerklik ve hak talepleri nedeniyle bilinçli olarak sayılarını fazla olarak gösterme çabası taşımaktaydılar.⁴⁹² Bununla birlikte, Mithat Paşanın sadece Tuna Vilayeti için 1869 yılında yaptırdığı seçim bir kenara bırakılırsa, bu sayım devletin modern anlamda ilk genel nüfus sayımı olarak kabul edilebilir.⁴⁹³Klasik dönemde ise devletin nüfus verileri devletin fethedilen topraklarda dönem dönem yaptırdığı tahrirlere (yazım ve sayımlara) dayanır. Ancak, Osmanlı'nın fütihat devri kapandıktan sonra tımar sisteminin bozulup devletin vergi toplamak için farklı usullere başvurması üzerine bu tahrir defterleri düzenli olarak tutulmamaya başlamıştır.⁴⁹⁴ Dolayısıyla bu kaynaklarda da devletin 17. ve 18. yüzyıllara ait nüfusuna dair çok büyük boşluklar vardır. Bu nedenle, 17. yüzyılın ikinci yarısı ve tüm 18.yüzyıl devletin nüfus verilerine ulaşma bağlamında oldukça karanlık bir dönem olarak görülür.⁴⁹⁵

Sonuç olarak, gerek Osmanlı Devleti'nin gerekse çalışmamız kapsamında yer alan Doğu Karadeniz Bölgesinin demografik yapısını anlayabilme ve üzerinde fikir yürütülebilmesine imkân tanıyan klasik ve modern dönemlerde elimizde yerli ve yabancı kaynaklar olmasına rağmen, bu kaynaklarda yer alan veriler yukarıda bahsedilen sorunlardan ötürü, asla kesinliği sabit olmayan verilerdir. Bütün nüfus kayıtlarında olduğu gibi Osmanlı kaynaklarında da bir takım hatalar mevcuttur. Göçle gelen ve gidenlerin sayısı kayıtlara doğru yansımadağı gibi, kadınlarında sayıma dâhil edildiği durumlarda bile her zaman erkeklerden eksik olarak sayılmışlardır.⁴⁹⁶ Ancak kesinliği sabit olmayan bu verilerin sahip olduğu diğer sorunlarla birlikte yine de bölgenin demografik yapısında meydana gelen değişimleri genel hatlarıyla anlayabilmemize katkı sağlayacak sayısal veriler sundukları söylenebilir.

2.1.2. Bölgenin 19. Yüzyıl Öncesi Nüfusu

Doğu Karadeniz Bölgesinin 19. yüzyıl ve çalışmamızın konusunu teşkil eden 19. yüzyılın ikinci yarısında sahip olduğu demografik yapıya geçmeden önce, kısaca bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ile birlikte içinde bulunduğu demografik yapıyı bilmek, bölgenin 19. yüzyılda geçirdiği büyük değişim ve dönüşümün neticelerini değerlendirmek açısından önemlidir. Aynı zamanda bu durumun bölgenin demografisi üzerinde yarattığı etkiyi de anlamamıza birtakım katkılar sağlayacağını düşünmekteyiz.

Yukarıda da belirtildiği üzere, bölgenin 15. ve 16. yüzyıllarda sahip olduğu demografik yapı hakkında bize tapu tahrir defterleri önemli bilgi ve veriler sağlamaktadır. Bilindiği gibi, Osmanlılar yeni yerler fethettiği zaman eğer oralarda tımar sistemini uygulayacaklar ise fethi müteakip orayı tahrir tabi tutarlardı. Memleket tahriri için bir başka vesile ise bir sultanın tahta geçiydi ki, bu durumda genel tahrirler yapılması usulü geçerli idi.⁴⁹⁷

Hanefi Bostan, Mehmet Öz ve Bahaeddin Yedi yıldız gibi tarih araştırmacılarının tahrir defterleri üzerine yaptıkları çalışmalarla bölgenin demografik yapısı büyük ölçüde tespit

⁴⁹¹Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.10.

⁴⁹²Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı, 1914 Nüfusu*, İstanbul, 2008, s.165.

⁴⁹³Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.42.

⁴⁹⁴Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve...*, s.XVIII.

⁴⁹⁵Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Modernleşmesi", *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Halil İnalçık- Şevket Pamuk (der.), Ankara: T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000, s.67-68.

⁴⁹⁶İlhan Ekinci, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazasında Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.1, 2006 Trabzon, s.56.

⁴⁹⁷Mehmet Öz, *XV- XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s.5.

edilmiştir. Bu çalışmalarda yer alan genel verilere bakılarak, bölgenin çiftçi-köylü ve kentli nüfusu hakkında tahmini bir görüşe ulaşılabilir.⁴⁹⁸ Örneğin Bostan, Trabzon kazasının nüfusunu, 1515 yılında 29.375, 1554’ de 37.571 ve 1583’de ise 42.027 olarak belirtir. 1554’de verilen nüfusun 17,9246’sını çiftçi-köylü, 7.872’sini şehirli ve 6.569’unu ise diğerleri oluşturmaktadır. Trabzon Sancağı nüfusunun % 4.06’sını kentliler, % 92.54’ünü ise köylü çiftçiler ve % 3.39’unu ise diğerleri meydana getirmektedir. 1583’deki nüfusun ise 19,5483’ünü çiftçi-köylü, 13.821’ini kentliler ve 6.610’unu ise diğerleri oluşturmaktadır. 1583 yılı nüfus verilerine bakıldığında sancak nüfusunun %6.40’ını kentliler, %90.53’ünü köylü-chiftçiler ve %3.05’ini de diğerleri oluşturmaktaydı. Genel olarak bakıldığında, 15. ve 16. yüzyıllarda Trabzon Sancağında nüfusun büyük bir kısmı köylerde yaşamakta, geçimlerini tarım ve hayvancılıkla sağlamaktadır. Canik Sancağındaki köylü-şehirli yüzdelik oranları ise yine Trabzon Sancağındaki ile benzerlik göstermektedir.⁴⁹⁹

Ayrıca, Trabzon’un fethini müteakip 1486 yılında yapılan ilk tahrirler ve sırasıyla 1520, 1554 ve 1583 yıllarında yapılan diğer tahrirler bölgenin demografik yapısında meydana gelen değişimleri göstermesi açısından önemli veriler içermektedir.⁵⁰⁰ Örneğin, Osmanlı fethinden itibaren Müslüman Türkler, Rum Ortodokslar, Ermeni Ortodokslar ve Latin Katoliklerden oluşan Trabzon’un nüfusu Osmanlı hâkimiyeti süresince artan şekilde Müslümanlar lehine bir değişim göstermiştir. 1486 yılında yapılan ilk tahrirde göre, kentte 7.574, 1520’deki tahrirde 7.753, 1554 tahririne göre ise 6.523 ve 1583’teki son tahrirde ise 10.984 kişi yaşamaktaydı. Bu verilerde yer alan Müslüman ve gayrimüslim nüfusun yüzdelik dağılımına bakıldığında ise 1486 yılında Müslümanların oranı %26.73 iken, bu oranın 1583’de %55.38’e yükseldiği görülmektedir⁵⁰¹. Dolayısıyla Trabzon’un 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyıla girilirken kabaca 11 bin kişiden oluşan bir nüfusa sahip olduğu söylenebilir.

Ancak 17. yüzyıldan itibaren tımar sistemin bozulması ile birlikte 17. ve 18. yüzyıllara ait güvenilir ve sağlam bilgi kaynaklarının olmayışından ötürü devletin ve dolayısıyla bölgenin bu yüzyıllardaki demografik durumuna dair tahmin ve hesaplamalar yapmak güçleşmektedir. Ancak Trabzon şer’iyye sicillerinde avarızhaneye ait bazı bilgiler bulunmakla birlikte, bir avarızhanenin kaç haneden oluştuğu kesin olarak bilinmediğinden bu belgelerden yola çıkarak bölgenin nüfusuna dair kesin nüfus tahmini yapmak da oldukça güçtür.⁵⁰² Bununla birlikte, genel olarak 17. ve 18. yüzyıllarda bölgenin içinde bulunduğu durum, iç ve dış kaynaklı sorunlar göz önünde tutulduğunda çok iç açıcı değildir. Örneğin, merkezi otoritenin zayıflaması, bölgede isyan hareketlerinin vuku bulması demografik yapı üzerinde etkisini göstermiş ve bu nedenle bölge halkı yerleşim yerlerini terk etmiştir. Bu dönemde Trabzon şehrini tehdit eden en önemli dış sorun ise kuzeyden gelen Kazak tehlikesi olmuştur. Kazakların Trabzon kıyılarına yaptıkları bu saldırılar önemli tahribata yol açmıştır.⁵⁰³

Bunun yanı sıra, devletin girdiği savaşlar nedeniyle konulan ağır vergiler ve devletin otoritesinin sarsılmasının neticesinde ortaya çıkan eşkıyalık olayları halkın bölgeden göç etmesine neden olmuştur.⁵⁰⁴ 18. yüzyılın hemen başında Trabzon’a gelen Tournefort yukarıda

⁴⁹⁸ Abdullah Bay, *Trabzon Eyaletinde Müttegallibe Hareketleri ve Ayânlık (1750- 1850)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s.19; Hanefi Bostan, *XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002, s.123-265.

⁴⁹⁹ Öz, *XV- XVI. Yüzyıllarda...*, s.56-61; Bostan, *XV. ve XVI. Asırlarda...*, s.213-262.

⁵⁰⁰ Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.42.

⁵⁰¹ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.42; Lowry, *Trabzon Şehrinin...*, s.215.

⁵⁰² Bay, *Müttegallibe. Hareketleri ve Ayanlık*, s.20.

⁵⁰³ Goloğlu, *Anadolu'nun Milli Devleti*, s.58.

⁵⁰⁴ Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Trabzon 2011, s.175- 182.

bölgenin demografik yapısı hakkında verilen bilgileri teyit eder nitelikte bilgiler verir. Seyyah 1701 yılında Trabzon’da bulunduğu esnada gezi notlarında kentten nüfusu az, fakat büyük bir yer olarak bahsetmektedir. Aynı zamanda, Tournefort kentte evden çok orman ve bahçenin görüldüğünü, sayısı çok fazla olmayan evlerin ise tek bir kattan oluştuğunu vurgular.⁵⁰⁵ Seyyahın verdiği bilgilerden kentin 18. yüzyılın başında sahip olduğu büyüklükle orantılı olmayan bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir.

1485 yılında Samsun’un Müslüman nüfusu 276 neferden oluşmakta idi ve bunlar 9 mahallede yaşıyorlardı.⁵⁰⁶ Öz, daha ayrıntıya girerek 1485 yılında şehrin nüfusunu kalenin mülazımları dışında yaklaşık olarak 2.410 kişi olduğunu, bunlardan 1.555’nin Müslüman, 855’nin ise gayrimüslim olduğunu belirtir.⁵⁰⁷ 1485-1520 yılları arasında ise Müslüman nüfusun takriben 1.785, gayrimüslim nüfusun 270-280 kişi civarında olabileceğini, 1576 civarında ise şehrin Müslüman nüfusunun 1.400, gayrimüslimlerin ise toplam 165 kişi olabileceğini söyler. Öz’ün (hane x 5 ve bunun üzerine mücerredleri eklediği) formül yolu ile elde ettiği Samsun’un 1576’daki nüfusu 1.500-1.800 civarındadır.⁵⁰⁸ Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, Samsun’un 15. ve 16. yüzyıllar boyunca küçük bir kasaba olarak kaldığı ve az da olsa nüfus kaybettiği göze çarpmaktadır. Faroqi’ye göre, bunun nedeni Samsun limanının Trabzon ve Sinop limanları tarafından geri plana itilmesidir.⁵⁰⁹ Bununla birlikte, Samsun Selçuklular döneminde önemli bir liman kenti olmasına rağmen Osmanlıların kenti ele geçirmesinden sonra eski ticari önemini kaybetti ve gündün güne geriledi. Bunun sebebi ise Osmanlı Devleti’nin 15. ve 16. yüzyıllarda Karadeniz’i bir iç deniz haline getirmesi ve yabancı bandralı gemilerin bu denize girmesini yasaklamasıdır. Bu durumdan özellikle Samsun’un Trabzon’a nazaran daha fazla etkilendiği açıktır; çünkü Trabzon Osmanlı Devleti için idari ve askeri bakımdan önemli bir merkez konumundaydı.⁵¹⁰

Bunun neticesi olarak, Samsun’un da içinde bulunduğu Karadeniz kıyı kentleri hem nüfus, hem de ticari ve ekonomik olarak gerilemiştir.⁵¹¹ Mahalli idareciler şehirden olan göçü önlemek ve daha fazla nüfusu kente çekmek için bir takım tedbirler almış fakat bu olumlu bir sonuç vermemiştir. Hatta Kırım’ın 1774’te elden çıkması ile Samsun’un önemi daha da azalmıştır.⁵¹² 16. yüzyılın sonlarından itibaren ise yukarıda Trabzon kenti için bahsettiğimiz Kazak saldırılarının Samsun kıyılarını da benzer şekilde etkilemesi sebebiyle kentin durumu daha da kötüye gitti. Örneğin, 1642’de yetişkin erkek nüfusunu belirlemek amacıyla yapılan sayıma göre şehir nüfusu toplam 134 kişiydi (76 askeri, 58 reaya). Şehrin tahmini nüfusu ise 670 kadardı ki, nüfus itibarıyla Samsun artık bir köy görünümü arz ediyordu.⁵¹³ Özellikle gayrimüslimler kasabayı tamamen terk etmişlerdi.⁵¹⁴ İpek, 1680’li yıllarda bölgeden geçen Kudüs Patriği Dositheos’un da kentin tamamen Müslümanlardan, Kadıköy’ün ise

⁵⁰⁵Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, s.119.

⁵⁰⁶B. Yediyıldız, “1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1998, s.297-303.

⁵⁰⁷Öz, *XV- XVI. Yüzyıllarda...*, s.57.

⁵⁰⁸Öz *XV- XVI. Yüzyıllarda...*, s.58.

⁵⁰⁹S. Faroqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia- Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge 1984, s.106.

⁵¹⁰Daş- Türkmen Törel, "XIV. ve XIX. Yüzyıllarda...", s. 845.

⁵¹¹Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik...*, s.13.

⁵¹²Darkot, “Samsun”, s.175.

⁵¹³Öz, *XV- XVI. Yüzyıllarda...*, s.59.

⁵¹⁴Nedim İpek, “Kuruluşundan Cumhuriyet’e ...”, s.170

Hristiyanlardan oluştuğunu teyit eden bilgiler verdiğini belirtir.⁵¹⁵ Kentin 18. yüzyıldaki sahip olduğu nüfusa dair ise herhangi bir veri bulunmamaktadır.⁵¹⁶

2.1.3. Bölgenin 19. Yüzyıldaki Nüfusu

Klasik dönemle olan bağların sürmesine rağmen 19. yüzyılda Osmanlı Devletinin sosyal, iktisadi ve siyasi hayatında istisnai değişiklikler meydana gelmiştir. Bu yüzyılda Osmanlı merkez idaresi güçlenerek daha rasyonel hale gelmiş, daha uzmanlık kazanmış ve iradesini topluma kabul ettirecek kabiliyeti bulmuştur. Batının nüfuzunu artıran bir takım değişiklikler devlet kurumlarının kapsamlı bir şekilde yeniden organize edilmesine yol açmıştır. Bu gelişmelerin ana hatları 1750'den sonraki dönemde daha açıkça görülebilir.⁵¹⁷ Bu değişimlerin şüphesiz Doğu Karadeniz Bölgesi üzerinde de bir takım etkileri oldu. Örneğin, 19. yüzyılda Trabzon kentinin fiziki görünümünde gözle görülür bir değişme meydana gelmemiş, fakat bölgenin demografik yapısında önemli değişimler meydana gelmiştir. Kentin Osmanlı hâkimiyetine girdiği yüzyılı takip eden süre zarfında hızlı, fakat 17. ve 18. yüzyıllarda önemli bir artışın olmadığı nüfus hareketleri 19. yüzyılda ise yeni bir döneme girmiştir.⁵¹⁸

Karadeniz'in yabancı ticarete açılması ve akabinde bunun uluslararası bir özellik kazanması sürecinde yaşanan gelişmeler, Karadeniz'in en önemli liman kentlerinden olan Trabzon üzerinde etkilerini göstermesi açısından önemlidir.⁵¹⁹ Dolayısıyla, ekonomik ve ticari etkinliğine paralel olarak şehir nüfusunun, özellikle 19. yüzyılın ortalarında göstermiş olduğu değişimler kentin Tanzimat döneminde yaşadığı en önemli deneyimlerden biri olma özelliğini taşımaktadır.⁵²⁰ 19. yüzyılda bölgenin demografik yapısında meydana gelen önemli değişimleri takip edebileceğimiz kaynaklar arasındaseyahatnameler, konsolosluk raporları, Osmanlı Devleti tarafından üretilen belgelerin yer aldığı söylenebilir. Ancak İpek, konsolosluk raporlarında ve seyahatnamelerde yer alan nüfus verilerinin tahminin ötesine geçemeyeceklerini ve bu nedenle Anadolu kentlerinin nüfusuna dair daha sağlıklı bilgilerin Osmanlı bürokrasisi tarafından üretilen avarız, tahrir, nüfus yoklama, nüfus sayım defterleri ve nüfus kütüklerinden elde edildiğinin altını çizer.⁵²¹ Fakat daha önce belirtildiği gibi, nüfus gibi üzerinde kesin fikirlerin yürütülmesinin oldukça zor olduğu bir konuda ancak bu kaynakların birbirleri ile karşılaştırılıp iyi bir eleştiri ve tenkit süzgecinden geçirilmesi ile daha sağlıklı tahmin ve yorumlarda bulunulabilir.

Trabzon kentinin 19. yüzyılın hemen başında sahip olduğu nüfusa dair Fransız konsolosu Dupré hazırladığı bir raporda bilgi verir. O, kentin 16.000 kişiden oluşan bir nüfusu barındırdığını, bunun 2.500'nün Rum, 1.500'ün Ermeni, geri kalan kısmının ise Türklerden oluştuğunu söyler. Bu bilgiye göre, şehirde toplam 12.000 Müslüman bulunmaktadır. Bu veriden yola çıkarak kentte Türk nüfusunun %75, Rumların %15 ve Ermenilerin ise %9'luk bir bölüm oluşturduğu görülmektedir.⁵²² 1812 yılında şehirde bulunan Morier ise kentin

⁵¹⁵İpek, "Kuruluşundan Cumhuriyet'e ...", s.170.

⁵¹⁶İpek, "Kuruluşundan Cumhuriyet'e ...", s.171.

⁵¹⁷Donald Quatert, "19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914", Süphan Andıç (çev.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*, Halil İnalcık-Donald Quatert (ed), C.2, İstanbul 2004, s.887-888.

⁵¹⁸Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon* s.43.

⁵¹⁹Özgür Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.2, S.7, (Bahar)2009, s.369.

⁵²⁰Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.43-44.

⁵²¹Nedim İpek, "Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838-1900)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.1, 2006 Trabzon, s.108.

⁵²²Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.44.

nüfusunu 25.000 olarak tahmin eder.⁵²³ 1813 yılında Trabzon'da bulunan Binbaşı Kinneir ise nüfusun Türk, Rum, Yahudi, Ermeni, Gürcü, Mingrelliler ve Tatarlardan müteşekkil olmak üzere 15.000 olduğunu belirtir.⁵²⁴ Trabzon'a dair oldukça ayrıntılı bilgiler veren Bijişkyan'ın gezi notlarında ise şehrin nüfusuna dair detaylı bir bilgi olmadığı görülür. O, kentin nüfusunun Sultan Ahmet dönemindeki nüfusu gösteren, 18.000 hanenin yarısı kadar olduğunu söyler.⁵²⁵

1827 yılında şehre gelen Fontainer ise kentin çarşı pazarlarında gördüğü hareketlilikten yola çıkarak nüfusu 60.000 olarak verir. Aynı zamanda, seyyah Osmanlı topraklarında tam anlamıyla bir nüfus sayımının yapılmasının mümkün görülmediğini, bunun nedeninin ise devletin vergileri hane başına almasından ve askere alınacakların bu yolla tespit edilmesinden kaynaklandığını altını çizer.⁵²⁶ 1833 yılında şehirde bulunan Amerikalı misyoner Smith, Trabzon'da yaşayan bir Ermeni'nin kendisine verdiği rakama göre, kentte 900 Rum ailenin yaşadığını söyler. Ancak güvenilir olarak gösterdiği başka bir kaynağa göre ise kentte 500 kadar Rum yaşamaktadır ve bunlara ait şehirde 9 mahalle bulunmaktadır. Seyyah ilk olarak kentte 250 aileden oluşan Ermenilerin 4 mahalleri olduğunu söyler. Ayrıca şehirde 80 ila 90 kişi arasında Katolik Ermeni aile yaşamaktadır ve bunlara ait sadece 1 tane kilise bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, Smith'e göre, Trabzon'da tahmini olarak 3500 ila 4500 arasında değişen Müslüman aile yaşamaktadır.⁵²⁷ Seyyah güvenilir bilgi olarak nitelendiği kaynağa dayanarak, kentin nüfusunun 15.000'den fazla olmadığını belirtir. Görüldüğü üzere, Smith kentte yaşayan cemaatlerin nüfus dağılımına dair ayrıntıya girerek bilgi vermektedir.

Eli Smith'in kentte bulunduğu tarihte Fransız Konsolosu olarak görev yapan Outrey kentin barındırdığı mahallerinin oldukça detaylı bir tasvirini yaptıktan sonra, kentin 25.000 kişiden oluşan bir nüfusu barındırdığını söyler.⁵²⁸ İngiliz Konsolosu olan Brant ise 1835 yılında kentte 25.000 ila 30.000 arasında bir nüfus bulunduğunu söyler. O, çoğunluğu oluşturan Müslümanların 20.000-24.000 arasında bir nüfusu, 3.500-4.000 kadar Rum ve geriye kalan 1.500-2.000 kişinin ise Ermeni nüfusu oluşturduğunu belirtir. Müslümanlar arasında en kalabalık topluluğun Türkler olduğunu, onları ise sırası ile Lazların, Tatarların, Çerkezlerin, Kürtlerin ve kentte daimi olarak ikamet eden İranlıların takip ettiğini aktarır.⁵²⁹

Burada dikkat çeken nokta hem Fransız hem de İngiliz Konsolosunun kentin nüfusuna dair verdiği rakamların birbirine yakın olmasıdır. Bu nedenle, konsolosların raporlarında verdikleri bilgilerin bulunduğu konum ve şehirde bulunma amaçları göz önünde tutulduğunda seyyahların verdikleri tahminlerle mukayese edildiğinde daha sağlıklı ve güvenilir olduğu söylenebilir. Smith gibi bir diğer Amerikalı misyoner Southgate, kentin 1837 yılında sahip olduğu nüfusun kale içinde 25.000 kişiye tekabül eden 5.000 haneden oluştuğunu nakleder. Bu nüfusa ek olarak, şehirde 2.500 Rum, 1.200 Ermeni, 300 Katolik Ermeni ve Frenk bulunmaktadır. Böylece şehrin toplam nüfusunun 27.000 olduğunu

⁵²³Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1980, s.36.

⁵²⁴Kinneir, *Journey Through Asia Minor...*, s.341.

⁵²⁵Bijişkyan, *Pontos Tarihi*, s.113.

⁵²⁶Fontainer, *Voyages en Orient...*, s.21.

⁵²⁷Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Through Asia Minor, and in to Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldea and Christians of Oormiah and Salmans*, II, New York 1833, s.322.

⁵²⁸Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.45.

⁵²⁹James Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year of 1835", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 6, London, s.190.

belirtir.⁵³⁰ Seyyah aynı zamanda Fontainer gibi Doğu'da nüfus tahmini yapmanın oldukça güç bir iş olduğuna da değinir. Ancakverdiği bilgilerden, kale içinde tamamen Müslümanların kale dışında ise gayrimüslimlerin yaşadığı anlaşılmaktadır. Yine 1839 yılında kentte bulunan ve eserinde Trabzon'a dair önemli bilgiler veren C. Texier ise nüfusu hane olarak verir. Buna göre, şehirde 6.000 hane Müslüman, 1.500 hane Rum ve 500 kadar Ermeni hanesi olmak üzere toplam 8000 hane vardır.⁵³¹ Bu bilgilere göre, kentte 30.000 Müslüman, 7.500 Rum ve 2.500 kadar Ermeni olmak üzere 40.000 kişi yaşamaktadır.

1840 yılına gelindiğinde bize kentin nüfusu hakkında bilgi veren iki seyyah karşımıza çıkar. Bunlardan ilki olan Ainsworth, Trabzon şehrinin nüfusu konusunda seyyahlar arasında bir uzlaşma olmadığını, kimi seyyahlara göre kentin nüfusunun 3000 hane ve 40.000 kişi olduğunu, ancak kentte bulunan Avrupalılarla yaptığı görüşmeler esnasında şehrin nüfusunun kendisine 25.000 olarak söylendiğini belirtir.⁵³² Ainsworth'le aynı tarihte 1840 yılına dair şehrin barındırdığı nüfus hakkında bilgi veren diğer batılı seyyah ise kentte uzun süre ikamet eden Alman asıllı Fallmerayer olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak seyyah Doğu'da nüfus hakkında tahmin yapmanın en yaygın yolunun evlerin sayısı olduğunu; çünkü her ailenin ayrı bir çatı altında yaşadığını belirtir. Seyyah nüfus tahmini yapmanın doğruluğu denenmiş en sağlıklı rakamların komünün kayıtlarından elde edilebileceğini ve buna dayanarak kendisinin bilgi kaynağı olan Başpiskopos Konstantinos tarafından onaylanmış tahminlere göre, Trabzon'un 1840 yılında sahip olduğu nüfusu 5.800 hane olarak verir. Falmerayer, bu 5.800 hane içinde Frenkler dâhil Katolik Ermenilerin 98 haneyi geçmediğini, Bizans ve Roma'dan ayrılmış milliyetçi Ermenilerin 300 hane, Rumların 400 hanenin biraz üzerinde, Türklerin ise 5.000 haneden oluştuğunu söyler. Fallmerayer bu rakamlardan yola çıkarak kentin toplam nüfusunun 30.000 ila 33.000 arasında olduğunu belirtir.⁵³³ Diğer Alman asıllı seyyah Koch ise kentin nüfusuna dair neredeyse buna yakın olabilecek rakamlar verir. Koch'a göre, şehirde 6.000 haneden oluşmak üzere 30.000 kişi yaşamaktadır. Koch, kentte yaşayan bu nüfusun 1.500 hanesinin Ermenilere, 1.000'inin Rumlara ve 300'ünün ise İtalyan kökenlilere ait olduğunu belirtir.⁵³⁴ Koch'un verdiği hane sayısı göz önüne alındığında, 3.200 hanede Müslümanların yaşadığı görülmektedir ki, bu da 5 rakamı ile çarpıldığında kentte 16.000 Müslüman yaşadığını gösterir. Ancak Koch'un kent nüfusunun etnik dağılımını verirken her zaman Müslümanlardan sonra en kalabalık nüfusu oluşturan Rumları Ermenilerden daha az göstermesi dikkat çekmektedir. Ancak Fallmerayer'in kentte uzun süre kalmasından ötürü kentin çok farklı kesimleri ile temasa geçmiş olacağı ihtimali düşünülürse, bu noktada verdiği nüfus tahmininin daha güvenilir olduğu söylenebilir.

Bir Osmanlı vatandaşı olan Feruhan Bey ise 1847 yılında, 3.000'i Türklere, 1000'i Rumlara, 588'i Ermenilere, 140'ı Katolik Ermenilere ve 9'u Protestan Ermenilere ve bir kısmı da yabancılara ait olmak üzere ev sayısının yaklaşık 5.000 kadar olduğu bilgisini verir. Ayrıca kentin toplam nüfusunu ise Türkler, Rumlara ve Ermeniler olmak üzere 33.000 olduğunu belirtir.⁵³⁵ Yılmaz, Feruhan Bey'in kentin nüfusuna dair verdiği bilgilerin doğruluğunu teyit edebilecek bu dönemlere ait Katolik nüfus defterinde, 99 hanede 370 kişilik bir Katolik

⁵³⁰Horatio Southgate, *Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, I, London 1840, s.153.

⁵³¹Texier, *Küçük Asya Coğrafyası...*, s.159.

⁵³²Ainsworth, *Travels and Researches...*, s.398.

⁵³³Jakop Philip Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, Hüseyin Salihoglu (çev.), Ankara: İmge Yayınevi, 2002, s.54-55.

⁵³⁴Aydın, " Alman Seyyah Karl Koch'un...", s.415.

⁵³⁵Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve...*, s.135.

cemaat olduğunun belirtildiğini, fakat Feruhan Bey'in verdiği Katolik ve Protestanların toplam 149 olan hane sayısının ise bu rakamının çok üstünde olduğunun altını çizerek.⁵³⁶

1831 yılında yapılan nüfus sayımında elde edilen verilere bakılırsa, kentte bulunan Müslüman erkeklerin sayısı 6.300 olarak verilmiştir. Çadırcı, kentte en az bu erkek nüfus kadar kadın nüfusunun dayanaşması gerektiğini göz önünde tutulduğunda, kentin nüfusunun 13.000 civarında olabileceğini söyler.⁵³⁷ Ancak bu tahminde kentte yaşayan gayrimüslimleri hesaba katmadığından, kent merkezinin tüm nüfusuna dair bir bilgi vermez. Behar'ın Ubicini'ye dayanarak hazırladığı 1844 yılına ait nüfus verilerinde ise Trabzon'un nüfusu 55.000 olarak belirtilmektedir, ancak Ubicini bu rakamın kent merkezini mi yoksa kent merkezi ile birlikte etrafındaki kazaların nüfusunu mu içerdiğine dair herhangi bir bilgi vermez.⁵³⁸ Muhtemelen, bu rakam kent merkezi ile birlikte etrafındaki kaza ve nahiyeleri de kapsamaktadır.

Sonuç olarak, 19. yüzyılın başlarında dış ticarete büyüme, Trabzon'da önemli demografik değişimlere yol açmış ve bu gelişme kentin büyümesine sebebiyet vermiştir. Yüzyılın başlarında kentte bulunan Kinner'in şehrin nüfusunu 15.000 olarak göstermesinden yola çıkılarak ve takipeden yıllarda şehre gelen seyyahların notlarına yansıyan abartılı rakamlar bir kenara bırakılırsa, kentin nüfusunun en azından iki katına çıktığı söylenebilir. 1840'lı yıllarda da bu artış eğiliminin sürdüğü görülmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında yerli ve yabancı kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda kentin nüfusu hakkında kesin bir sayı vermek mümkün olmasa da, nüfusta önemli bir yükseliş olduğu ve bu yükselişin kaynaklara yansıdığı belirtilmelidir.

19. yüzyılın ikinci yarısında da bölgeye gelen kimi seyyah ve araştırmacının bölgenin nüfusuna dair bilgi verdikleri görülmektedir. Örneğin, 1850'li yılların başında Trabzon'da bulunan H. Sandwith, bir tahminde bulunarak kentin toplam nüfusunun 20.000 üzerinde olabileceğini, fakat bu nüfus içerisinde Rumların, Ermenilerin ve Türklerin sayısını belirlemenin ise oldukça güç olduğunu söyler.⁵³⁹

1858 yılında şehirde bulunan Alman seyyah Mordtman, kentin toplam nüfusunun 60.000 olduğunu belirtir.⁵⁴⁰ Yılmaz, Sandwith'in 1854 yılında kentin nüfusuna dair verdiği bilgi ile Mordtman'ın verdiği tahmini mukayese eder; mukayesesini yaparken 1850-1869 yıllarına ait olan İngiliz konsolosluk raporlarında verilen nüfus bilgileri ile karşılaştırır ve sonuç olarak Mordtman'ın tahmininin daha gerçekçi olduğunu belirtir.⁵⁴¹

1851 yılına ait İngiliz konsolosluk raporunda ise kentin nüfusu 50.000 kişidir, ancak Kırım Savaşı akabinde yani 1856 yılında bu sayı 70.000'e ulaşmıştır.⁵⁴² Üner'e göre, bunun en önemli nedeni Trabzon limanının Kırım Savaşı sırasında, Kırım ve doğudaki Osmanlı vilayetlerindeki orduların başlıca ikmal merkezine dönüşmesi ve kentteki ticari faaliyetlerin arttıkça, çevre kasaba ve köylerden pek çok insanın kente gelerek bu yoğun ticari faaliyetlerin gerekli kıldığı hizmetleri vermeye başlamasıdır.⁵⁴³ Üner, aynı zamanda 19. yüzyılda Trabzon

⁵³⁶Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.47

⁵³⁷Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1998, s.192.

⁵³⁸Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve...*, s.27.

⁵³⁹Sandwith, *Narrative of Siege of Kars and...*, s.17.

⁵⁴⁰Mordtman, *Anatolien Skizzen und...*, s.412.

⁵⁴¹Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 46.

⁵⁴²Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.50.

⁵⁴³A. Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, Gül Çağalı Güven (çev.), Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quatert (ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s.66.

kentinde iki önemli nüfus eğiliminin görüldüğünü de belirtir. Ona göre, nüfusta meydana gelen değişmelerin ilki, doğrudan kentin limanı vasıtasıyla gerçekleştirdiği ticaret hacmiyle ilişkilidir. O, bu ticaretin yoğun olduğu zamanlar, Trabzon civarında bulunan kasaba ve köylerden kente doğru bir akın olduğunu, ancak ticaret gerilediğinde, bu yeni gelenlerin şehirden ayrıldıklarının altını çizer. İkinci olarak ise bu ticari gerileme esnasında, Türkler şehirde yaptıkları hizmetlerin doğası gereği ya geldikleri yere dönüyorlar yahut başka yerlerde iş imkânı arıyorlardı. Ancak çevre kasabalardan daha iyi eğitim ve ticari altyapıya sahip olan gayrimüslimler ise geri dönmeyip şehirde kalıyorlardı. Bu iki nüfus eğilimi, ekonomik fırsatların, Trabzon'daki etnik cemaatlerin oluşumunda önemli bir rol oynadığını göstermektedir.⁵⁴⁴ Ancak İngiliz Konsolosu, Trabzon'a çevre il ve kasabalardan gelen göç hareketinin en önemli nedenini, iç kesimlerden kıtlık nedeniyle kente yiyecek bulmak için çok sayıda ailenin gelmesine bağlar. 1859 yılında, kentin nüfusu artmaya devam ederken, 1860 yılında bu sayı Konsolos Stevens'in verdiği bilgilere bakılırsa 55.800'e gerilemiştir. Bu raporda, Müslümanların 40.000, Rumların 10.000, Avrupalılar ve Avrupa himayesinde olanların 1.500, Ermenilerin 2.000, İranlılar 600, Katolik Ermenilerin 500, Protestan Ermenilerin sayısı ise 100 kişi olarak verilir.⁵⁴⁵

Konsolosluk raporlarından takip edilebildiği kadarıyla, Trabzon şehrinin nüfusunun Kırım Savaşı sonrası ulaştığı yüksek ivme, takip eden yıllarda düşme eğilimi içine girmiştir. Örneğin, 1868 yılında Konsolos Palgrave tarafından hazırlanan oldukça detaylı bilgiler içeren raporda, bu düşüş eğilimi açık bir şekilde görülebilir. Raporda, konsolosun Trabzon kentinin nüfus bileşenlerini oldukça ayrıntılı bir şekilde ele aldığı görülmektedir. Konsolosluk raporuna göre, Müslümanlar 8.175 erkek ve 10.375 kadın, Rumlar 3.280 erkek ve 3.421 kadın, Ermeniler 2.170 erkek ve 2.187 kadın, Katolik Ermeniler 660 erkek ve 702 kadın, Protestan Ermeniler 83 erkek ve 100 kadından oluşmak üzere kentin nüfusunun 31.530 olduğu görülür.⁵⁴⁶ Sonuç olarak, Mordtman'ın kentin 1858 yılında sahip olduğunu söylediği nüfus bilgisinin, konsolosluk raporlarında verilen nüfus bilgileriyle örtüştüğü söylenebilir.

1860 yılında Prusya hükümeti tarafından İran'a gönderilen elçilik heyetinin başkanı olan Baron Julius von Minutoli'nin seyahati esnasında kaleme aldığı gezi notlarında ise kentin nüfusu 30.000 olarak verilir. Minutoli bu nüfusun büyük kısmını Müslümanların oluşturduğunu ve Hristiyanlar arasında Rumların ise Müslümanları takip ederek ikinci sırada

⁵⁴⁴A. Üner Turgay, "Trade and Merchants in Nineteenth Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, B. Braudel –B. Lewis(ed.), New York 1982, s.304.

⁵⁴⁵Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.50. Yılmaz, aynı zamanda bu kuraklık ve akabinde ortaya çıkan kıtlığın Fransız konsolosluk raporlarına da yansımalarını, kıtlık nedeniyle halkın ihtiyacını karşılamak üzere büyük miktarda hububat ithali yapıldığını belirtir bkz. a.g.t., s.50.

⁵⁴⁶A&P, 1868-1869, Vol.59, *Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastomonu, and Part of Angora*, s.338. Palgrave aynı zamanda kentte hiç Yahudi olmadığını söyledikten sonra, şehrin nüfusuyla ilgili şu ayrıntılı dökümü verir: Trabzon'da hamal olarak çalışan ve Rusya'dan kaçan ekseriyeti Nogay olan 400 kadar Tatar; yine takriben 400 kadar Kırım Tatarı, Dağıstanlı, Lehli, Macar, Abhazyalı ve Erivan Türkü; sayıları 320 kadar olan ve Tebriz'den gelen ve transit ticaretle uğraşan ve bazıları oldukça zengin İranlı; İngiliz himayesi altında olan 80 Eflaklı; yeni yolun yapımında çalışan ve küçük dükkân sahibi 51 Fransız; aslında Osmanlı vatandaşı olan ancak Odesa ve diğer yerlerden satın aldıkları sahte pasaport taşıyan 302 Rus; tıpkı Ruslar gibi satın alınmış pasaport sahibi olan 92 Yunanlı; çoğu eczacı olan 51 kadar İtalyan; Avusturya himayesi altındaki bulunan ve bir Prusyalı ailenin de dâhil olduğu 29 Avusturyalı; 2 erkek ve 3 kadından oluşan 5 kişilik Malta kökenli bir İngiliz ailesi ve sayıları gün geçtikçe artan köylüler, binek hayvan sürücüleri ve denizcilerin ise 1000 ve üzerindedir. Böylece şehirde toplam nüfusun 34.301 olduğunu belirtir. Bununla birlikte raporda üzerinde durulan diğer bir nokta ise Müslüman kadın nüfusunun Müslüman erkek nüfusundan fazla olduğu ve bunun nedeninin ise erkeklerin zorunlu olarak askere alınmaları kaynaklandığını belirtmesidir bkz. *Report on the Province of Trebizond*,..., s.338.

yer aldığını belirtir.⁵⁴⁷ Fakat diğer cemaatlerin nüfus içindeki oranına dair bilgi vermez. Ancak Minutoli'nin nüfus tahmininin konsolos Stevens'in raporunda verdiği rakamın ancak yarısı kadar olduğu dikkat çekmektedir.

1869 yılındakente bulunan tabiat bilimci Deyrolle, ayrıntısına girmediği şehrin nüfusunu 40.000 olarak verir. Ancak seyyahın verdiği bu bilgi, şehirde İngiliz Konsolosu olarak görev yapan Palgrave'in 1868 yılında, 34.131 olarak belirttiği rakamın üstündedir.

19.yüzyılın ikinci yarısında, şehrin demografik durumu hakkında bilgi veren bir kaynak türü de vilayet salnameleridir. Trabzon'da ilk Vilayet Salnamesi 1869 yılında yayımlanmıştır.⁵⁴⁸ Ancak salnamelerde yer alan veriler genelde birkaç yıl geriden gelen bilgileri içermekte, aynı zamanda kadın ve çocuk nüfusunu vermediklerinden ötürü tam olarak gerçek sayıları yansıtmamaktadır.⁵⁴⁹Yine de kentin nüfusuna dair diğer kaynakların yanında bir çeşitlilik arz etmesi açısından önemli olduğunu düşündüğümüz 1869 yılında ilk olarak yayınlanan bu salnamede, Trabzon Vilayeti merkez sancağında 175.664 Müslüman, 26.523 Rum, 7.565 Ermeni ve 397 Katolik olmak üzere toplam 210.149 erkek nüfusun olduğu belirtilmektedir.⁵⁵⁰

McCarthy Trabzon Vilayet Salnamelerinde nüfusa dair verilen bilgilerin gerçeği yansıtmama bakımından güvenilir veriler sağladığından bahsetse de, Trabzon Vilayet Salnameleri üzerinde yaptığı çalışmasında ele aldığı dönem 1879 ve sonrasını içerir ve tüm vilayetin nüfusuna aittir. Bu nedenle, 1879 yılına kadar olan döneme ait nüfus verileri hakkında tahmin yürütmemizi sağlayacak veriler sunmaz.⁵⁵¹ Aynı zamanda, 1869-1880 yılları arasında yayınlanan Trabzon Vilayet Salnamelerine göz atıldığında, çok ufak farklılıklarla Trabzon kentinin nüfusu aynıdır. Örneğin, bu dönemde Trabzon merkez kazada 9.500-10.000 arasında bir erkek nüfus olduğu görülmektedir. Buna göre, şehrin nüfusu 30-35 bin olarak tahmin edilebilir.⁵⁵² Ancak, İkinci diğer vilayet salnamelerinin aksine Trabzon Vilayet Salnamelerinde yer alan nüfus verilerinin sık sık güncellendiğini ve Trabzon şehrinin nüfus kayıtlarının sağlıklı ve düzenli olarak kayıt altına alındığının altını çizer.⁵⁵³

Aynı zamanda, salnamelerde nüfusla ilgili verilerin hangi kıstas üzerinden değerlendirileceği meselesi de ayrı bir zorluk ortaya çıkarmaktadır. Öz, Ömer Lütfi Barkan'ın bir hane için önerdiği 5 çarpanı dışında, demografik verilerin daha anlamlı kılınması için pek çok teşebbüse karşın, genel kabul gören bir uygulama olmadığını söyler. Bununla birlikte, Barkan'ın önerdiği 5 rakamı genel kabul görmesine rağmen, bu tür bir katsayının bütün sancaklar ve dönemler için geçerli olduğunu söylemenin ise hiç de kolay olmayacağını altını çizer. Fakat genel nüfus hakkında bazı kaba tahminlerde bulunmak için bu tür kat sayılarının kullanılması gerektiğinin de açık olduğunu belirtir.⁵⁵⁴ Öz, bu yöntemin yanı sıra başka bir yöntemin de mevcut olduğunu belirtir. O, dünyada bilinen bütün toplumlarda yetişkin erkeklerin nüfusun ortalama 1:3'ünü oluşturduğunu, bunun alt ve üst sınırlarının ise 1:2.7 ve

⁵⁴⁷ İlhan Pınar (çev. ve der.), *Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir, İzmir: Akademi Kitabevi*, 1998, s.115.

⁵⁴⁸ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu...*, s.293.

⁵⁴⁹ Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve...*, s.31.

⁵⁵⁰ TVS sene (1286) 1869, Kudret Emiroğlu (çev.), s.147,

⁵⁵¹ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, Bilge Umar (çev.), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998, s.20-22.

⁵⁵² Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları, 1999, s.434.

⁵⁵³ İkinci, "XIX. Yüzyılın Sonlarında...", s.56.

⁵⁵⁴ Öz, *XV- XVI. Yüzyıllarda...*, s.41.

1: 4.31 olduğunu ve bu durumda nefer sayısını 3 veya 4'le çarparak nüfus tahmini yapılabileceğini söyler.⁵⁵⁵

1870-71 gibi bir tarihte Trabzon'da bulunan Murat Efendi ise büyük soru işareti taşıyan Osmanlı istatistikleriyle kimsenin nüfusa dair tahminlerden öteye gidemeyeceğini belirttiikten sonra, şehrin nüfusunun kendi tahminlerine göre 65.000 olabileceğini söyler.⁵⁵⁶ Ancak Murat Efendi'nin kentin nüfusuna dair yaptığı tahmin hem konsolosluk raporlarının hem de diğer seyyahların verdiği tahminlerin oldukça üstündedir; çünkü daha önce belirtildiği üzere Kırım Savaşı sonrası kentin nüfusunun bir düşme eğilimine girdiği bilinmektedir. Zira daha önce bahsedildiği gibi, İngiliz Konsolosluk raporlarında nüfustaki bu düşüş eğilimi oldukça açık bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte, Murat Efendi'den kısa bir süre önce 1869 yılında kentte bulunan Deyrolle da kentin nüfusunu 40.000 olarak vermektedir. Dolayısıyla seyyahın kaynağını belirtmediği kentin nüfusuna dair yaptığı tahminin abartılı olduğunu söylemek mümkündür.

1876 yılında şehirde bulunan Bryce, nüfusu Deyrolle gibi 40.000 olarak verir.⁵⁵⁷ Ancak Bryer'in konsolosluk raporlarını kullanarak hazırladığı Samsun ve Trabzon kentlerinin 19. yüzyıldaki demografik gelişimlerini gösterdiği aşağıda verilen grafik incelendiğinde 1876 yılında kentin nüfusunun 30.000'in biraz üzerinde olduğu görülmektedir.⁵⁵⁸ Bu nedenle, Deyrolle gibi, Bryce'in da kentin nüfusuna dair yüksek bir tahminde bulunduğu dikkat çekmektedir. Bryce'in kentte bulunduğu 1876 yılının öncesinde 1874 yılı Vilayet Salnamesine göre ise Trabzon Sancağında 188.645 Müslüman, 25.632 Rum, 8,001 Ermeni, 414 Katolik ve 200 Çerkez olmak üzere toplam 222.695 erkek nüfusun olduğu belirtilmektedir.⁵⁵⁹ 1878 yılı Vilayet Salnamesine göre ise Trabzon Sancağında 192.009 Müslüman, 24.293 Rum, 8.887 Ermeni, 87 Katolik ve 8 Protestan olmak üzere toplam 225.711 erkek nüfus olduğu verilmektedir.⁵⁶⁰

Bryce'dan sonra 1879 yılında kente gelen diğer bir seyyahımız Barkley, şehrin 3/2'sinin Müslümanlardan olmak üzere 37.000 kişiden oluşan bir nüfusu barındırdığını belirtir.⁵⁶¹ Ancak bu nüfusun içinde yer alan diğer cemaatler hakkında okuyucuya bilgi

⁵⁵⁵Öz, *XV- XVI. Yüzyıllarda...*, s.41-42. Bununla birlikte, Göyünç, Öz'e paralel olarak Klasik dönemde vergi birimini ifade etmek için kullanılan hane deyiminin hiç değişmeden, 19. yüzyılda nüfus tahmini yapmada kullanılmasının mantıklı bir yaklaşım olmadığını söyler. Çünkü bu deyim Klasik Dönemde içerdiği kapsamın değiştiği üzerinde durur bkz. Nejat Göyünç "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXII, 1979, s.331-348. Justin McCharty de 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Karadeniz kentlerinde yaş, aile ve göç üzerine yaptığı bir çalışmada bir hanenin birden fazla erkeği muhteva etmesinden ötürü klasik olarak kabul gören 5' ten fazla bir rakamla çarpılması gerektiğini vurgular bkz. Justin McCharthy "Age, Family and Migration in Nineteenth-Century Black Sea Provinces of the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 10(3), (1979), s.313.

⁵⁵⁶Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.200.

⁵⁵⁷James Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.385-386.

⁵⁵⁸Anthony Bryer, with David Winfield, Salina Ballance, and Jane Isaac, *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, Part 3, Britain: Ashtgate Publishing Company, Britain 2002, s.252. Ayrıca Bryer ve Winfield 19. yüzyılda Anadolu şehirlerinin sahip olduğu nüfus hakkında sağlıklı bir tahminde bulunmanın güç bir mesele olduğunu, seyyahların yaptıkları nüfus tahminlerinin ise bu konuda oldukça yanıltıcı olduğuna dikkat çeker. Örneğin, 1826, 1827 ve 1830 yıllarında kentte bulunan üç seyyahın zaman aralıkları çok yakın olmasına rağmen kentin nüfusunu 30.000, 60.000 ve 15.000 olarak verdiklerini söyleyerek bu güçlüğü örneklendirmeye çalışırlar. Bryer aynı zamanda Samsun ve Trabzon'da bulunan nüfusun dini ve etnik oranlarına dair yapılan tahminlerin nesnellikten uzak olmalarından ötürü grafiğe dâhil edilmediklerini, fakat tüm 19. yüzyıl boyunca her iki şehirdeki toplam nüfusu gösteren tahminlerin ise gerçeğe oldukça yakın olduklarını belirtir bkz. Bryer and others, *The Post-Byzantine Monuments*, s.252.

⁵⁵⁹TVS sene (1291) 1874, s.181.

⁵⁶⁰TVS sene (1295) 1878, s.239.

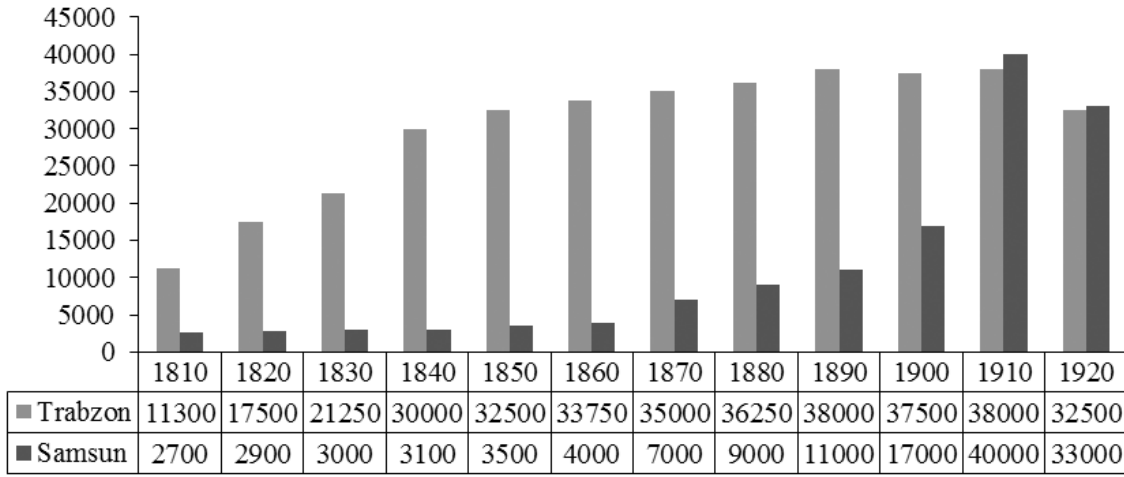
⁵⁶¹Barkley, *A Ride Through Asia Minor...*, s.347.

vermez. Bununla birlikte, nüfusun 1860'lı yıllardan sonra girdiği düşüş eğilimi göz önünde tutulduğunda, seyyahın verdiği rakam konsolosluk raporlarının verdiği rakamın biraz üzerinde olmasına rağmen, oldukça yakın bir tahmin olarak değerlendirilebilir.

Bryer'ın hazırlamış olduğu grafik incelendiğinde, onun 1850'li yıllarda ortaya çıkan ve Kırım Savaşı'nın sona ermesinden sonra önemli bir artış gösteren nüfusu dikkate almadığı görülmektedir. Ancak verdiği nüfus verilerinin 1860'lı yıllardan itibaren kentin nüfusu ile verilen bilgilerle örtüştüğü söylenebilir.⁵⁶²Bryer, aynı zamanda 19. yüzyılda Trabzon şehrinde Müslümanların nüfus oranını %65.3, Rumların %23.5, Ermenilerin %6.3 ve diğerlerinin oranını ise %4.9 olarak verir. O, bu oranlar içinde tüm Müslümanların Türk olarak, bazı Ermeni Katoliklerin ise diğerleri içine dâhil edildiğini belirtir.⁵⁶³

Grafik 1.

1810-1920 Yılları arasında Trabzon ve Samsun'un Tahmini Nüfusları

Kaynak: Bryer, Anthony, David Winfield, Salina Ballance, and Jane Isaac, *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, Part 3, Britain: Ashgate Publishing Company, Britain 2002, s. 252.

Barkley ile aynı tarihte şehirde bulunan Tozer ise kentin toplam nüfusunun tahminen 32.000 olduğunu, bu nüfusun 2.000'ni Ermenilerin, 7.000 yahut 8.000 kadarının Rumların ve geri kalanını ise Türklerin oluşturduğunu söyler.⁵⁶⁴ Bu bilgiden yola çıkarak yapılan bir hesaplama sonucu Türklerin nüfusunun 15.000 kişiden oluştuğu görülür. Tozer'in kaynağını belirtmediği nüfus tahmini ise Barkley'in vermiş olduğu rakamın oldukça altındadır. 1891 yılına dair kentin nüfusunu takriben 35.000 olarak veren Vital Cuinet de, şehrin nüfusunun 19.500 Müslüman, 8200 Rum, 6.000 Ermeni ve 1.300'nün ise diğerlerinden oluştuğunu belirtir.⁵⁶⁵

Cuinet'in, burada özellikle Ermeni nüfusunu Tozer'in verdiği rakamın üç katı olarak göstermesi oldukça dikkat çekicidir. Tozer'den sadece 2 yıl sonrasına dair bilgi veren Cuinet, Türklerin ve Rumların nüfusunu Tozer ile aynı gösterirken, Ermenilerin nüfusunu oldukça yüksek göstermektedir. Bu durum yüzyılın ikinci yarısında bölgenin yaşadığı sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmelere paralel olarak batılı seyyah ve araştırmacılarının bölgenin

⁵⁶²Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.49.

⁵⁶³Bryer and others, *The Post-Byzantine Monuments*, s.252.

⁵⁶⁴Tozer, *Turkish Armenia and..*, s.450.

⁵⁶⁵Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, C. I, Paris 1842, s.44.

nüfusu üzerinde gerçeklerle örtüşmeyen ve birtakım siyasi amaçlar çerçevesinde rakamları çarpıtarak nasıl yanıltıcı bilgiler verdiklerini gösteren güzel bir örnek olarak nitelenebilir. Aynı zamanda, Cuinet'in çalışmasında Canik, Lazistan ve Gümüşhane sancaklarını içine alan Trabzon Vilayetinin toplam nüfusu 1.047.700 olarak verilmekte ve bu nüfusun 806.700'ü Müslüman, 193.000'ü Rum, 47.200'i Ermeni, 800'ü ise diğerleri olarak verilmektedir.⁵⁶⁶ Bu rakamlar Osmanlı Devleti nüfus sayımının verdiği rakamlarla karşılaştırıldığında Müslüman nüfus açısından Osmanlı sayımının Cuinet'e göre önemli bir farklılık göstermediği, ancak gayrimüslimlere dair Osmanlı nüfus sayımı rakamlarına göre kendisinin oldukça yüksek sayılar verdiği görülmektedir. Örneğin, bu farklılık Rumlarda %25, Ermenilerde ise %20'ye ulaşmaktadır.⁵⁶⁷ Görüldüğü üzere, Cuinet'in Müslüman nüfus hakkında verdiği rakamlar bir kenara bırakılırsa, kendisinin bölgede yaşayan gayrimüslim nüfusa dair abartılı rakamlar verdiği dikkat çekmektedir.

Ayrıca Behar, Cuinet'in verdiği nüfus rakamlarının kaynağını belirtmediğini, sadece iyi ve güvenilir olduklarını söylemekle yetindiğini, çalışmasında çok çeşitli kaynaklara başvurmuş olduğunu, bu kaynaklar arasında Osmanlı Vilayet Salnameleri ve 1881/1893 nüfus sayımının geçici sonuçlarını kullandığını vurgular. Aynı zamanda gayrimüslim nüfus hakkında verdiği bilgilerde zaman zaman bu cemaatlerin kendilerinin yapmış oldukları nüfus tahminlerini de kullandığını belirtir ve Cuinet'in elde ettiği verileri nasıl değerlendirdiği ve düzelttiği konusunda da bir açıklama yapmadığının altını çizer. Onun sadece hane sayısını, 5 yahut 5,5 gibi bir katsayı ile çarpmakla yetindiğini belirtir.⁵⁶⁸ Bu nedenle, Cuinet'in verdiği nüfus tahminlerin doğruluğu ve güvenilirliği konusuna Behar'ın da belirttiği gibi, ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği söylenebilir. Buna paralel olarak, Tellioğlu da Cuinet'in Karadeniz Bölgesinin nüfusu hakkında verdiği bilgilerde genel bir metot takip etmediğini ve onun Karadeniz Bölgesinde yaşayan insanları bazen cinsi durumlarına göre, bazen de sadece genel nüfusu vererek herhangi bir ayırım yapmadığının altını çizer. Ayrıca Cuinet'in metodolojik bakımdan tutarsızlık sergilediğini ve bizzat gördüğü yerler hakkında din ve mezheplere göre tasnif yaptığını, fakat muhtemelen ikinci elden bilgi elde ettiği birtakım bölgeler hakkında ise bilginin niteliğine göre tasniflendirme yaptığını vurgular.⁵⁶⁹ Yerasimos ise 1520 ile 1890'lı yılları arasında Trabzon'un toplam nüfusunun 3 katına çıktığını, ancak Müslüman nüfus %50 artarken, Hristiyan nüfusun %50 oranında azaldığını söyler. Ona göre, 19. yüzyılın sonunda vilayetteki Rumlara, toplam nüfusun ancak 1/5'in oluşturmaktadır.⁵⁷⁰

1892 yılında Trabzon'da bulunan Weeks ise kaynağını belirtmeksizin kentin nüfusunu takriben 30.000 olarak verir.⁵⁷¹ Ancak kent nüfusunu oluşturan bileşenler hakkında bilgi vermez. Bununla birlikte, Weeks'in kentin nüfusuna dair yaptığı tahmin, Cuinet'in verdiği tahminin altında olduğu görülmektedir. 1892⁵⁷² yılına ait Trabzon Vilayet Salnamesinde kent merkezinin toplam nüfusunun 45.315 olarak gösterildiği düşünülürse, sözkonusu tahminin bunun oldukça altında olduğu ifade edilmelidir. Bununla birlikte, Bryer'in hazırladığı grafikte de 1892 yılında kentin nüfusu 35.000 kadar olarak belirtilmiştir. Bu anlamda, Bryer'in verdiği nüfus tahmininin Cuinet'in verdiği tahminle örtüştüğü dikkat çekmektedir. Bu da bize Cuinet'in

⁵⁶⁶Cuinet, *La Turquie d'Asie*, C.I s.1.

⁵⁶⁷Mehmet Okur ve Veysel Usta, "Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme", *History Studies*, Vol.1/1, 2009, s.48-49.

⁵⁶⁸Behar, , s.45.

⁵⁶⁹İ. Tellioğlu, "Vital Cuinet'e Göre Karadeniz Bölgesinin Nüfusu", *FÜİF Dergisi*, 3/2, 1998, s. 102.

⁵⁷⁰Stefanos Yerasimos, "XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati", *Bir Tutkudur Trabzon*, İsmet Akça-Didem Daniş (çev.), İstanbul 1997, s.283.

⁵⁷¹Weeks, *From the Black Sea Through...*, s.2.

⁵⁷²TVS, sene (1309) 1892, s.163.

de Bryer gibi konsolosluk raporlarında yer alan nüfus verilerini kullanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla bölgeye gelen son seyyah, H. F. B. Lynch olmuştur. Seyyahın daha önce de belirtildiği gibi, kentin fiziki ve mimari dokusuna dair ayrıntılı bilgi sunmasına rağmen, aynı şeyi nüfusu hakkında yapmadığı görülmektedir. O, kaynağını belirtmeksizin, kentin nüfusunu 45.000 olarak verir.⁵⁷³ Ancak seyyahın kentin nüfusu hakkında verdiği bu rakam Cuinet'in 1891 yılına dair vermiş olduğu rakamın oldukça üstündedir. Ayrıca, Bryer'ın kentin nüfusu hakkında hazırlamış olduğu grafik incelendiğinde de kentin nüfusu yaklaşık olarak 35.000 gibi gözükmektedir.⁵⁷⁴ Lynch kentin nüfusunu 45.000 olarak verse de Cuinet'in verdiği rakamın konsolosların verdiği nüfus verileriyle paralellik gösterdiği söylenebilir.

1881-1893 nüfus sayımı sonuçlarında ise Trabzon Vilayetinin genel nüfus toplamı 1.056.237 olarak verilmektedir. Sayım sonuçlarına göre, vilayette kadın ve erkek olmak üzere toplam 857.343 Müslüman, 155.039 Rum, 41.780 Ermeni, 1273 Katolik, 5 erkek Yahudi, 844 Protestan ve 7.502 kişi kadar da yabancı uyruklu bir nüfus bulunmaktadır.⁵⁷⁵ Trabzon Sancağının nüfusu ise 432.364 Müslüman, 65.533 Rum, 22.223 Ermeni olmak üzere 521.706 olarak verilmektedir.⁵⁷⁶ Fakat bu sayım sonuçlarında Trabzon merkez kazanın nüfusu ayrı olarak verilmediğinden, Lynch'in Trabzon merkez kazaya dair verdiği tahminini mukayese edebileceğimiz sayısal bir veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte, 1881 nüfus sayımında yer alan sayısal verilerde de vilayet genelinde Müslüman ahalinin ezici bir üstünlüğü olduğu açıktır.

Behar'ın Ubcini, Cuinet, Issawi ve Kut'un kentin nüfusuna dair yaptıkları çalışmalarından derlediği aşağıda verilen tabloda, 1893 yılında kentin nüfusu Müslüman, Rum, Ermeni ve diğerlerden oluşmak üzere 28.600 olarak verilmektedir.⁵⁷⁷ Bu tahmin, Lynch'in 1893 yılında kentin sahip olduğu nüfus miktarına dair verdiği bilgi ile karşılaştırıldığında oldukça düşük bir rakam olarak gözükmektedir. Ancak Lynch'in yaptığı nüfus tahminini 1894 yılında yayınlanan Trabzon Vilayet Salnamesinde⁵⁷⁸ verilen nüfus verisiyle karşılaştırdığımızda seyyahın salnameyle hemen hemen örtüşen bir tahmin yaptığı görülmektedir. 1894 yılına ait salnamede Trabzon merkez kazanın toplam nüfusu, 11.498 kadın ve 12.723 Müslüman erkek, 5.155 Rum kadın ve 5.685 Rum erkek, 2.863 Ermeni kadın ve 3.138 Ermeni erkek, 588 Katolik kadın ve 126 Katolik erkek, 40 Protestan kadın ve 41 Protestan erkek olmak üzere 42.362 olarak verilmektedir. Bu nedenle, seyyahın kentin nüfusuna dair yaptığı tahminin 1894 yılında yayınlanan salnamede verilen rakamla hemen hemen aynı olması, bilgi kaynağının resmi bir kaynak olduğunu düşündürmektedir.

⁵⁷³Lynch, *Armenia, Travels and...* s.32.

⁵⁷⁴Bryer and others, *The Post-Byzantine Monuments*, s.252.

⁵⁷⁵Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve...*, s.39-41.

⁵⁷⁶Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s.178

⁵⁷⁷Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve...*, s.36. Nüfusla ilgili çalışmalarda çok sayıda atıf yapılan Ubcini'nin çalışmasında, Osmanlı Devleti'nin genel nüfusu ile ilgili istatistikler de yer almaktadır bkz. M.A. Ubcini, *Lettres Sur La Turquie*, Première Partie, Paris 1851, s. 11- 18.

⁵⁷⁸TVS, sene 1311 (1894), s.171.

Tablo1⁵⁷⁹

Yıl	Müslüman	Rum	Ermeni	Diğer	Toplam
1812	-	-	-	-	25 000
1830	17 000	5 000	2 000	-	25 000
1835	24 000	4 000	2 000	-	30 000
1844	-	-	-	-	55 000
1851	-	-	-	-	50 000
1856	-	-	-	-	70 000
1860	40 000	10 000	3 600	2 100	55 700
1868	19 738	6 700	5 842	1 020	33 300
1880	21 500	7 000	5 800	-	34 300
1890	19 500	8 200	6 000	1 300	35 000
1893	16 000	7 000	5 600	-	28 600
1903	18 000	8 500	6 500	-	33 000
1912	-	-	-	-	50 000
1914	13 000	6 000	8 500	-	27 500
1927	-	-	-	-	25 000

Sonuç olarak, Trabzon kentinin nüfusu, 19.yüzyılın ikinci yarısında farklı bir dönemece girmiş, dönemin siyasi ve ekonomik koşullarına bağlı olarak nüfus artışı Kırım Savaşı esnasında bir takım sosyal, siyasi ve ekonomik nedenlerle 70.000'e kadar çıkmış, ancak 1860'lı yıllardan itibaren ise düşüş eğilimi içine girmiştir. Kentin nüfusuna dair yerli ve yabancı kaynaklarda verilen farklı bilgiler değerlendirildiğinde, kentin nüfusunun 19. yüzyılın sonunda yaklaşık olarak 30.000-35.000 civarında olduğu anlaşılmaktadır.

Doğu Karadeniz Bölgesinin diğer önemli liman kentlerinden biri olan Samsun ise 19. yüzyılın ortalarından itibaren, yeniden gelişmeye başlayan bir kent görünümündedir. Bu gelişmeye, bölgede tütün ekiminin yaygınlaşması ile buharlı gemi işletmeciliğinin bölgede etkin hale gelmesi sebep olmuştur.⁵⁸⁰ Kentin ekonomi ve ticaretinin gelişmesine paralel olarak nüfusu da o nispette artış göstermiştir.⁵⁸¹ Bunun yanı sıra, kente Anadolu'dan çok sayıda Türkçe konuşan Rum ve Ermeni ile birlikte, yabancı tüccar yerleşmeye başlamış ve Kafkaslardan gelen Müslümanların bu bölgeye iskânıyla kentin nüfusunda önemli artışlar meydana gelmiştir.⁵⁸² Bölgeye, yüzyılın ikinci yarında gelen seyyah ve araştırmacıların ekseriyeti Trabzon'un nüfusu hakkında gezi notlarında bilgi verirken, Samsun'a gelen seyyah ve araştırmacılar genelde bu konuya değinmezler. Kent yüzyılın ortalarından itibaren gelişme gösterdiği halde, gelen seyyahların kentte çok uzun süre kalmamalarından olsa gerek dikkatlerini genel olarak kentin fiziki, sosyo-kültürel, siyasi ve idari yapısı üzerine yoğunlaştırdıkları dikkat çeken bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁵⁷⁹Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve...*, s.36.

⁵⁸⁰Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik...*, s.13.

⁵⁸¹Darkot, "Samsun", s.174.

⁵⁸²Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik...*, s.22.

Samsun şehrinin 19. yüzyılın ikinci yarısında sahip olduğu nüfus miktarını takip edebileceğimiz bilgiler veren bir iki seyyahın biri 1850 yılında şehri ziyaret eden Walpole'dur. Seyyah, şehre yarım saat kadar uzaklıkta tepelerin üzerinde olan bir mahallede (Kadıköy), kent merkezinde yaşamalarına izin verilmediğinden ötürü Rumların yaşadığını söyler.⁵⁸³ Seyyahın verdiği bu bilgiden Müslümanların kent merkezinde gayrimüslimlerin ise kent merkezi dışında yaşadıkları anlaşılmaktadır. Ancak seyyah, kentin bu yılda sahip olduğu nüfusa dair bir bilgi vermez. Walpole gibi 1850 yılında kentte bulunan Alman asıllı Mordtman da şehrin merkezinde Türklerin oturduğunu, Rumların ise kente yarım saatlik mesafede bulunan Kadıköy'de oturdukları bilgisini yineler.⁵⁸⁴ O da şehrin 1850 yılındaki nüfusuna dair sayısal bir veri sunmaz.

Bu iki seyyahın 14 yıl sonra bölgeye gelen Lennep, nüfusu aslında 10.000'nin üzerinde olmayan şehrin, Kafkaslardan bölgeye yönelen Çerkez göçmenlerden ötürü, 45.000'e ulaştığını belirtir.⁵⁸⁵ Lennep'in verdiği bu nüfus tahmini kente gelen seyyahların gezi notlarına ender olarak yansıyan bir veri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, kentin yüzyılın ikinci yarısındaki nüfusuna dair bilgi sahibi olmamıza katkı sağladığı söylenebilir. Ancak Lennep kentin nüfusunu 45.000 olarak vermesine rağmen, Bryer'in hazırladığı grafikte, 1864 yılındaki kentin nüfusunun kabaca 10.000 kadar olduğu görülmektedir. Bu farklılığın nedeninin, Bryer'in bölgeye yönelen kitlesel göçü göz ardı etmesi olduğu söylenebilir.

1869 yılına ait olan salnamede ise Samsun kazasında 6.379 Müslüman erkek, 12. 677 Rum erkek ve 61 Ermeni erkek nüfus yaşadığı ve Samsun kazasının toplam nüfusunun 19.117 olduğu belirtilmektedir.⁵⁸⁶ 1870 yılına ait salnamede, Canik Sancağında 810 köy olduğu ve toplam hane sayısının ise 46.265 olarak verildiği görülmektedir. Ayrıca Canik Sancağında yaşayan Müslüman erkek nüfus 82.034, Rum erkek nüfus 26.250, Ermeni erkek nüfus ise 8.017 olarak belirtilmektedir.⁵⁸⁷ Sancağın toplam erkek nüfusu ise 129.928 olarak verilmektedir. 1871 yılında yayınlanan salnamede Samsun kazasının hane sayısı, 97'si Ermenilerden, 4.802'si Rumlardan ve 3.772'si Müslümanlardan oluşmak üzere toplam 8.671 olarak verilmiş, kentin barındırdığı erkek nüfus ise 293'ü Ermeni, 13.601'i Rum ve 8.478'i Müslüman olmak üzere toplam 22.372 olarak belirtilmiştir.⁵⁸⁸

Bir sonraki yıla ait olan 1872 yılındaki salnamede, sancağın toplam erkek nüfusu 82.034, merkez kazanın Müslüman erkek nüfusu 8.478, Rum erkek nüfus 13.601 ve Ermeni erkek nüfusu ise 293 kişiden ibaret olarak verilmiştir.⁵⁸⁹ Ancak çeşitli kaynakların nüfus konusunda verdikleri rakamlar arasında önemli farklılıklar görülmektedir. Örneğin, 1869 tarihli Trabzon vilayet salnamesinde Canik Sancağının toplam erkek nüfusu 91.077 olarak verilirken, 1872 tarihli salnamede bu rakam, 129.918 olarak verilmiştir. Diğer kaynaklarda da bu tür farklılıklar bulunmaktadır.⁵⁹⁰ 1879 yılına ait salnamede ise merkez kazanın nüfusu 6.460'si Müslüman, 12.753'si Rum, 187'si Ermeni erkek olmak üzere toplam 19.399 verilmektedir. Hane sayısı ise 7.483 olarak gösterilmektedir.⁵⁹¹ Aynı salnamede Canik Sancağında 92.365 Müslüman, 26.435 Rum, 8.995 Ermeni olmak üzere toplam 127.995 nüfus

⁵⁸³Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.244.

⁵⁸⁴Mordtman, *Anatolien Skizzen und...*, s.83.

⁵⁸⁵Lennep, *Travels in the Little-Known...*, s.44.

⁵⁸⁶TVS, sene (1286)1869, s.143.

⁵⁸⁷TVS, sene (1287) 1870, s.187

⁵⁸⁸TVS, sene (1288) 1871, s.203.

⁵⁸⁹TVS, sene (1289)1872, s.203.

⁵⁹⁰Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik...*, s.23.

⁵⁹¹TVS, sene (1296)1879, s.241.

mevcuttur. Bu sayısal verilerde merkez kazada Rum nüfusunun Müslümanlardan fazla olduğu dikkat çekmekle beraber, sancak genelinde Müslüman nüfusunun oldukça yüksek olduğu ve bölgede nüfus bakımından baskın durumda olduğu görülmektedir.

1881 yılında yayınlanan salnamede ise merkez kazada yaşayan toplam erkek nüfus, 19.399 olarak verilmiştir. Bu nüfusun, 6.460'nı Müslümanlar, 12.753'ünü Rumlar ve 187'sini Ermenilerin oluşturduğu belirtilmektedir. Toplam hane sayısı ise 7.483 olarak verilmektedir.⁵⁹² Yine aynı hesaplama yöntemine başvurulursa, yani erkek nüfusuna tahmini kadın nüfusu eklenirse, kentin nüfusunun yaklaşık 40.000 olduğu ileri sürülebilir. 1881/2-1893 yılları arasında yapılan nüfus sayımı istatistiklerine göre ise Canik merkez kazada 15.502 Müslüman kadın, 17.917 Müslüman erkek, 15.297 Rum kadın, 17.628 Rum erkek, 454 Ermeni kadın, 709 Ermeni erkek, 41 Katolik kadın, 23 Katolik erkek, 5 Yahudi erkek, 25 Protestan kadın, 23 Protestan erkek olduğu belirtilmektedir. Canik Sancağı genelinde ise 101.555 Müslüman kadın, 108.635 Müslüman erkek, 30.554 Rum kadın, 34.094 Rum erkek, 8.369 Ermeni kadın, 9.659 Ermeni erkek, 41 Katolik kadın, 23 Katolik erkek, 2 yabancı uyruklu kadın 7 yabancı uyruklu erkek olduğu verilmektedir.⁵⁹³ Nüfus sayımı sonuçlarına göre, merkez kazada Müslüman nüfus ile Rum nüfusun hemen hemen aynı olduğu görülürken, Sancak genelinde ise Müslümanların Rumlardan sayıca oldukça üstün olduğu dikkati çekmektedir.

1887 yılına ait salnamede, Canik Sancağının nüfusu 300.000 olarak gösterilmektedir. Bu nüfus içinde Müslümanlar 207.313, Ortodoks Rumlar 62.987, Ermeni Gregoryenler 17.536, Katolikler 64, Protestanlar 471 ve yabancılar ise 6.064 kişi olarak verilmiştir.⁵⁹⁴ Adı geçen salnamede cemaatlerin etnik dağılımının ayrıntılı olarak verildiği ve bu nüfus dağılımında sancak genelinde Müslümanların büyük bir çoğunluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır. 1890 yılında Cuinet, Samsun şehrinin toplam nüfusunu 16.000 olarak verir. Bu tahmine göre, Samsun'da 5.000 Müslüman, 6.000 Ortodoks Rum, 3.000 Ermeni ve diğerlerinden olmak 2.000 kişi yaşamaktadır.⁵⁹⁵ Şemseddin Sami ise H. 1308 (M. 1890/91)'de sancak nüfusunun 294.477 kişi olduğunu, bu nüfusun 62.000'nin Rum, 17.000 kadarının Ermeni, geri kalan 215.477 kişinin de Müslüman ve Türk olduğunu belirtir.⁵⁹⁶ Yine bu yıllarda Samsun merkez kazada 11.000 kişi olduğu, bunun üçte birinin Müslüman, geri kalan kısmının ise Rum, Ermeni ve diğerlerinden oluştuğunu söyler.⁵⁹⁷ Bununla birlikte, Cuinet'in aynı yıllarda kentin nüfusuna dair verdiği bilginin, yalnızca Şemseddin Sami'nin verdiği rakamın üstünde değil, aynı zamanda Bryer'in hazırladığı grafikte karşılaştırıldığında da biraz abartılı bir tahmin olduğu söylenebilir. Bryer, hazırladığı grafikte 1890'lı yılların başında kentin nüfusunu 10.000'nin biraz üzerinde göstermektedir.⁵⁹⁸ Bu sayısal veri şehrin nüfusunu 11.000 olarak veren Şemseddin Sami'nin tahminine ise oldukça yakın bir tahmin olarak değerlendirilebilir.

1892 yılındaki salnamede, sancak merkezi olan Samsun kasabasının, vilayet merkezine denizden 75 saat uzaklıkta olduğu, sancakta toplam 54.365 hane ve 294.488 kişiden oluşan bir nüfus olduğu belirtilmektedir.⁵⁹⁹ 1894 yılındaki salnamede ise Canik Sancağının toplam nüfusu 296.147 olarak verilmektedir. Bu nüfus içinde önceki yıllara ait

⁵⁹²TVS, sene (1298) 1881, s.273

⁵⁹³Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.178.

⁵⁹⁴Çadırcı, "19 Y.Y. 2. Yarisında...", s.21.

⁵⁹⁵Cuinet, *La Turquie d'Asie*, C.I, s.104.

⁵⁹⁶Şemseddin Sami, *Kamusu'l- a'lam*, C.III, Dersaadet 1311, s.1762.

⁵⁹⁷Şemseddin Sami, *Kamusu'l- a'lam*, C.IV., s.2932.

⁵⁹⁸Bryer and others, *Post-Byzantine Monuments*, s.252.

⁵⁹⁹TVS, sene (1305)1892, s.491.

salnamelerde yer alan erkek nüfusun yanında kadın nüfusunun da dâhil edildiği görülmektedir. Buna göre,sancakta 5 Yahudierkek, 232 kadın ve 269Protestan erkek, 50 Katolik kadın, 45 Katolik erkek, 8.369 Ermeni kadın ve 9.805 Ermeni erkek, 30.501 Rum kadın, 34.385 Rum erkek, 103.022 Müslüman kadın ve 109.464Müslüman erkek olmak üzere, 296.147 kişi bulunmaktadır.⁶⁰⁰ 1896 tarihli salnamede, Canik Sancağının sahip olduğu nüfusa dair 1892 yılında verilen bilginin yinelenildiği dikkat çekmektedir. Salnamelerde nüfusa dair verilen bilgilerin bazı yıllarda önemli farklılıklar göstermesiyle birlikte, yer yer bu bilgilerin hiç değişmeden yinelenmesi de, nüfus hakkında yapılacak sağlıklı bir tahmini de zorlaştıran bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

1900 yılına ait salnamede Samsun kazasının 20.310 Müslüman erkek ve 18.441 Müslüman kadın, 18.871 Rum erkek ve 19.940 Rum kadın, 612 Ermeni erkek ve 581Ermeni kadın, 34 Katolik erkek ve 40 Katolik kadın, 70 erkek ve 49 kadın Protestanolmak üzere toplam nüfusu 78.918 olarak verilmektedir.⁶⁰¹ Sayısal veriler incelendiğinde kent merkezinde Müslümanlarınve Rumların kadın ve erkek toplam nüfuslarının birbirine çok yakın olduğu dikkati çekmektedir. Ancak Sancağın genel toplamı olarak verilen 319.299'lik nüfus içinde Müslüman erkek 113.925 ve Müslüman kadın 112.668olmak üzere Müslümanların genel toplam içinde 226.593 kişiden oluşan bir nüfusu, Rumlarınise genel toplam içinde yaklaşık olarak 72.534 kadar bir nüfusu oluşturduğu görülmektedir.

Bryer, 1900 yılı başında şehir merkezinin nüfusunu 18.000 olarak verir. 1900 yılına ait salnamede şehrin barındırdığı nüfusun 78.918 olarak verilmesi iki rakam arasındaki büyük farklılığı ortaya koyması açısından önemlidir. Bunun nedeni, Bryer'in muhtemelen sadece kent merkezinin nüfusunun dikkate alınırken, salnamenin kent ve civarının nüfusunun dikkate alınması olabilir. Bryer ayrıca Samsun'un nüfusunun 1850'li yıllara kadar büyük oranda Türklerden oluştuğunu ve kentin bundan ötürü bir Türk şehri olduğunu, ancak yüzyılın ikinci yarısında bu durumun değiştiğini, kentin nüfusunda meydana gelen artışlarla Trabzon'da olduğu gibi Samsun'da da Rumların nüfus olarak güçlendiklerinin altını çizer. O, Samsun şehrinde Rumların %38,7, Türklerin %43,2, Ermenilerin %10,8 ve diğerlerinin oranını ise %7,3 olarak belirtir.⁶⁰²Bryer'in verdiği bu bilgi değerlendirilecek olursa, bu nüfus artışının şehir merkezinde mi yoksa sancağın genelinde mi olduğu açık değildir. Onun bu tahmininde ayrıntıya girmediği dikkat çekmektedir. Eğer şehir merkezine dair bu tahmini yapıyorsa, bu kısmen doğru olarak düşünülebilir; çünkü 19. yüzyılda belki Trabzon hariç diğer şehirlerde gayrimüslim nüfusun oranı artmış ve bazı verilere göre Samsun merkezde ve Ordu'da çoğunluk haline gelmişlerdir.⁶⁰³ Bununla birlikte, dönemin Trabzon Vilayet Salnamelerinden ve 1881/1893nüfus sayımı istatistiklerinden takip edilebileceği üzere, Trabzon şehir merkezinde hiçbir şekilde Rumlar Müslümanlardan fazla bir nüfusa sahip olmamıştır. Fakat Samsun merkez kazada Rumların bazı yıllarda Müslümanların nüfusunun üzerinde veya ona yakın bir nüfusa sahip oldukları doğru olmasına rağmen, sancak genelinde Müslümanların ezici bir çoğunluğa sahip olduğu açıktır.

Bryer, Samsun kentinde çoğunluğunu Rumların oluşturduğu nüfus artışının sebepleri hakkında dabirtakım bilgiler verir. O, bu nüfus artışına ilk olarak 1862 yılında yapımına başlanan ve 1883yılında bitirilen Sivas'ın güneyindeki şose yolunun sebebiyet verdiğini, bunun neticesi olarak hızlı bir şekilde Rum ticaretinin merkezi olarak şehrin, Trabzon'a rakip

⁶⁰⁰TVS, sene (1311) 1894, s.403.

⁶⁰¹TVS, sene (1318) 1900, s.240.

⁶⁰²Bryer and others, *The Post Byzantine Monuments*, s.252.

⁶⁰³ İpek, "Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki...", s.118.

hale geldiğini ve muhtemelen 1910 yılında şehrin nüfusunun Trabzon'un nüfusunu geçtiğinin altını çizer. O, aynı zamanda Samsun'un nüfusunun 1880'li yıllardan itibaren iki katına çıktığını belirtir. Ona göre, kent nüfusunda meydana gelen bu ikinci artışın nedeni ise 1891 yılında yapımına başlanan Samsun-Sivas demiryoludur. Ancak Belçika, Fransız, Türk ve Amerikan yönetimi altında bu demiryolu projesinin tüm gayretlere rağmen hayata geçirilmesinin oldukça uzadığını söyler.⁶⁰⁴Bu bilgilere ek olarak, İpek ulaşım teknolojisindeki gelişmeye paralel olarak, devletin merkezi otoriteyi artırma, askeri sevkiyatı hızlandırma adına demiryolu ve şose yapımına önem verdiğini belirtir. Ona göre, bu amaçla batılı devletlerin büyük kredi kuruluşları pazar sahalarını genişletme amaçlarına uygun olarak bu tür projeleri desteklemekte, hatta fiilen inşa edip işletme yoluna gitmektedirler. Bunun neticesinde, 400 km. uzunluğunda Samsun-Sivas kervan yolu şose denilebilecek bir hale dönüştürülmüştür.⁶⁰⁵Doğal olarak bu durum, şehrin nüfusunu da etkilemiştir.

Yüzyılın ikinci yarısında Samsun'un demografik yapısını takip edebileceğimiz çok az sayıda batılı seyyah ve araştırmacının verdiği bilgilerin yanı sıra, Trabzon Vilayet Salnamelerinde yer alan Canik Sancağının nüfusuna dair verilen bilgilerin de bazı farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Ancak Trabzon örneğinden farklı olarak seyyahların gezi notlarında kentin nüfusu hakkında tatmin edici bilgi vermemelerinden ötürü, yerli kaynak olan salnamelerin bir anlamda bu boşluğu doldurduğu açıktır. Bununla birlikte, bölge üzerinde yaptığı ayrıntılı çalışmalarıyla tanınan Anthony Bryer ve David Winfield'in konsolosluk raporlarını kullanarak hazırlamış oldukları bölgenin 1810-1920 yılları arasında sahip olduğu demografik yapıyı gösteren grafiğin de iyi bir eleştiri süzgecinden geçirilmesi koşuluyla seyahatnamelerin yarattığı bilgi eksikliğini tamamladığı söylenebilir. Bu bağlamda, hazırlanan grafik daha önce belirtildiği üzere, gerek Trabzon şehrinin gerekse Samsun'un adı geçen yüzyıl içinde bulunduğu demografik yapısı hakkında genel anlamda bir fikir sahibi olmamıza yardımcı olabilecek bir kaynak çeşidi olarak değerlendirilebilir.

Petersen, Artvin'in 1882 yılına ait toplam nüfusunun 5.328 kişi olduğunu belirtir. Seyyah bölgede, eskiden olduğu gibi, Ermenilerin nüfusun büyük kısmını oluşturduğunun altını çizer.⁶⁰⁶ Bölgeye 19. yüzyılın ikinci yarısında gelen tek seyyah olduğu için, onun bu tahminini, özellikle Trabzon örneğinde olduğu gibi karşılaştırabileceğimiz başka bir seyyah tahmini bulunmamaktadır. Ancak dönemin diğer yerli kaynağı olan Trabzon Vilayet Salnameleri ışığında, en azından kentin Rus hâkimiyeti öncesi sahip olduğu nüfusa dair bilgi edinilebilir. 1869 Vilayet Salnamesine göre, Lazistan Sancağına bağlı olan Livane kazasında 17.942 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun 16.373'ünü Müslümanlar, 308'ini Gregoryen Ermeniler, 1.261'ini ise Katolik Ermeniler oluşturmaktadır.⁶⁰⁷ Görüldüğü üzere, Petersen'in kentin nüfusu hakkında Ermenilerin bölgede eskiden olduğu gibi her zaman çoğunlukta olduğuna dair yaptığı tespit, salnamede verilen rakamlarla örtüşmemektedir. Kaynakta Müslümanların nüfusun önemli bir çoğunluğu oluşturduğu açıktır.

1871 yılına ait aynı kaynakta kazanın toplam erkek nüfusu 15.972 olarak verilmekte ve bu nüfusun 14.431'ini Müslümanlar, 1.229'unu Katolik Ermeniler, 312'sini ise Gregoryen Ermenilerin oluşturduğu bilgisi yer almaktadır.⁶⁰⁸ 1872⁶⁰⁹, 1873⁶¹⁰ ve 1874⁶¹¹ yılına ait

⁶⁰⁴Bryer and others, *The Post-Byzantine Monuments*, s.253-254.

⁶⁰⁵İpek, "Orta ve Doğu Karadeniz...", s.113.

⁶⁰⁶Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.35.

⁶⁰⁷Öztürk, *Antikçağdan Günümüze...*, s.789.

⁶⁰⁸TVS, sene (1287) 1871, s.201.

⁶⁰⁹TVS, sene (1288) 1872, s.201.

⁶¹⁰TVS, sene (1289) 1873, s.177.

salnamelerde ise kazanın toplam nüfusu ve cemaatlere dair verilen rakamlar 1871 yılında verilen rakamlarla aynıdır. 1874 yılına ait salnamede de nüfusun yine değişmeden aynı şekilde verildiği görülmektedir. Trabzon örneğinde olduğu gibi salnamelerde verilen nüfus rakamlarının değişmeden aynı kalması, sağlıklı bir tahmin yapmayı güçleştiren bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Rus hâkimiyeti altına girmeden önce kazanın nüfusuna dair son sayısal veri, 1878 yılına ait salnamede yer almaktadır. 1878 yılına ait salnamede kazanın toplam erkek nüfusu 18.371 olarak verilmektedir. Bu nüfusun 16.283'ünü Müslümanlar, 1643'ünü Katolik Ermeniler, 445'ini ise Gregoryen Ermeniler oluşturmaktadır.⁶¹² Kazanın Rusya'nın hâkimiyeti altına girmesinden hemen önceki bu salnamede yer alan nüfus verilerinin yukarıda bahsedilen salnamelerde yinelenen bilgidен farklı olduğu dikkati çekmektedir.

Sonuç olarak, her ne kadar bazı yıllara ait salnamelerde Lazistan Sancağına bağlı bir kaza olan Artvin'in (Livane) nüfusuna dair sayısal verilerin güncellenmeden verilmesi bir kenara bırakılırsa, uzun zamandır Osmanlı toprağı olan kazanın en azından Rus hâkimiyeti öncesinde nüfusunun ezici bir çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu açıktır. Ancak bölgenin Rus kontrolü altına girmesinden sonra Türk tarafına olan Müslüman göçler neticesinde demografik yapısında ileriki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde ele alınıp değerlendirileceğı üzere büyük değişimler olmuştur. Batılı seyyah ve araştırmacıların bölge nüfusuna dair verdikleri bilgilerin bölgenüfusunun genel bir örüntüsünü vermesi bakımından önemli olacağını düşündük. Bu nedenle, 19. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Karadeniz Bölgesine gelen batılı seyyah ve araştırmacıların bölgeye dair yaptıkları nüfus tahminleri aşağıdaki tabloda kronolojik olarak verilmiştir.

Tablo 2.Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesinin Nüfusu

Seyyah ve Araştırmacılar	Geldikleri Yıl	Şehirler	Nüfus Tahmini	Müslüman	Gayrimüslim	Rum	Ermeni	Ve diğerleri
H. Sandwith	1854	Trabzon	20.000	-	-	-	-	-
A.D. Mordtmann	1858	Trabzon	60.000	-	-	-	-	-
Julius Von. Minutoli	1860	Trabzon	30.000	-	-	-	-	-
T. Deyrolle	1869	Trabzon	40.000	-	-	-	-	-
Murat Efendi	1870-71	Trabzon	65.000	-	-	-	-	-
J. Bryce	1876	Trabzon	40.000	-	-	-	-	-
H.C. Barkley	1879	Trabzon	37.000	3/2'si	3/1'i	-	-	-
H. Fanshawe Tozer	1879	Trabzon	32.000	22.000	10.000	7.000-8.000	2.000	-
Vital Cuinet	1890	Trabzon	35.000	19.500	15.500	8.200	6.000	1.300
Edwin Lord	1892	Trabzon	30.000	-	-	-	-	-

⁶¹¹TVS, sene (1290) 1874, s.183.

⁶¹²TVS, sene (1294) 1878,s.241.

Weeks								
H.F.B. Lynch	1893	Trabzon	45.000	-	-	-	-	-
Walpole	1850	Samsun	-	-	-			
A.D. Mordtmann	1858	Samsun	-	-	-	-	-	-
Henry Van Lennep	1864	Samsun	45.000	-	-	-	-	-
V. Cuinet	1890	Samsun	16.000	5,000	11,000	6,000	3,000	2,000
W. Petersen	1882	Artvin		-	5.338		5,338	-

2.2.Bölge Nüfusuna Etki Eden Unsurlar

2.2.1. Salgın Hastalıklar

Geniş kitleler tarafından tarih dışı bir olgu olarak algılanan salgın hastalıklar, bunları tanımayan tecrübesiz toplumların demografik yapısında büyük tahribatlara yol açarak sosyal ve siyasal yapıda sistem değişikliklerinin vuku bulmasına sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı insanlığın kolektif hafızasında yerini almıştır.⁶¹³ Tarihin en eski devirlerinden beri insanları etkilemiş olan salgın hastalıklar, kesintisiz olarak binlerce yıl devam etmiştir. İnsanları sahip oldukları yaşam biçimlerinin neden olduğu sağlıksız ortamlar, ekolojikdengeninbozulması, belli dönemlerde ortaya çıkan kıtlıklar, bir takım doğal afetler yahut daha birçok sebep neticesinde vuku bulan salgın hastalıklar, tedavi yöntemleri bulununcaya kadar kitlesel ölümlere yol açarak insanlık tarihinde etkili bir rol oynamıştır.⁶¹⁴

19. yüzyılda, özellikle yüzyılın ilk yarısında, ülke çapında olduğu gibi Karadeniz Bölgesinde de insan sağlığı ile ilgili önemli gelişmeler yaşanmıştır. Yüzyılın ilk yarısında bölgede ortaya çıkarak insan sağlığını tehdit eden bazı bulaşıcı hastalıkların, bu hastalıkları önleme yahut etkisini azaltma yönünde alınan bazı tedbirlerinve devletin ülke genelinde sıhhi koşulları düzeltmek adına uygulamaya soktuğu bazı sağlık politikalarının, bölgede yarattığı etkiyi görmek mümkündür. Bu nedenle 19. yüzyıl yalnızca devletin siyasi, idari ve ekonomik anlamda değişim geçirdiği bir dönem olmamış, ortaya çıkan gelişmelere paralel olarak sağlık anlamında da büyük çaplı değişim ve dönüşümün yaşandığı bir dönem olmuştur.

19. yüzyıl öncesi devletin sistemli ve düzenli hizmet veren sağlık örgütlerinden yoksun olması, hiç şüphesiz gerek imparatorluk genelinde gerekse Anadolu şehirleri açısından olumsuz etkiler yaratmıştır. Yaşanan gelişmelere koşut olarak, devletin 19. yüzyılda sağlık koşullarının iyileştirilmesi ve sıhhi koşulların oluşturulması yönünde attığı daha ciddi adımlar olmuştur. Örneğin, geçici bir kurum olmakla birlikte, II. Mahmud tarafından koruyucu sağlık uygulamaları çerçevesinde, 1838 yılında İstanbul'da tesis edilen Karantina Meclisi (Meclis-i Tahaffuz) tarafından alınan kararlar hayata geçirilmeye çalışılmıştır.⁶¹⁵ Bununla birlikte, sağlık kuruluşlarına gerekli hekim yetiştirmek ve gerek ordunun sağlık ihtiyaçlarını karşılamak gerekse Yakın Doğuyu geniş ölçüde etkileyen kolera ve sair bulaşıcı hastalıkların önüne geçmek için 1827 yılında Tophane-i Amire açılarak hizmet vermeye

⁶¹³Nedim İpek, "Trabzon'da Kolera (1892-1895)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, C.I, Trabzon 2002, s.399.

⁶¹⁴Orhan Kılıç, *Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004, s.11.

⁶¹⁵Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.153.

başlamıştır.⁶¹⁶Yüzyıllardır dünyayı ve Osmanlı Devletini önemli ölçüde etkileyen salgın hastalıklara karşı bu şekilde gerekli tedbirler alınması sadece ülke başkentinde değil aynı zamanda ülkenin diğer bölgelerini de kapsayacak şekilde uygulamaya sokulması elbette önemli bir sağlık girişimidir. Devleti bu tedbir ve uygulamalara sevk eden temel neden, uzun yıllar devleti uğraştıran ve çok sayıda insanın telef olmasına yol açan veba ve kolera gibi salgın hastalıklardı. Ortaçağda Avrupa'yı kırıp geçiren veba salgını, geliştirilen bazı yöntemlerle 18. yüzyılda büyük ölçüde kontrol altına alınmıştır. Fakat Osmanlı Devleti kurulduğu ve yayıldığı coğrafya itibarı ile salgın hastalıkların ortaya çıktığı yerlere yakın olduğu için, 19. yüzyılda da bu tür salgın hastalıkların insan sağlığını tehdit ettiği bir yer olmayı sürdürdü.⁶¹⁷

19. yüzyıl salgın hastalıklar bakımından, hem çalışma kapsamımız içinde bulunan Doğu Karadeniz bölgesini hem de çalışma kapsamımız içinde yer olmayan pek çok diğer bölge ve şehirleri olumsuz yönde etkilemiştir. Bölgede Trabzon'un ithalat ve ihracat limanı konumunda olması, Kerç, Şekvetil, Faş, Sohum, Batum, Hopa ve Trabzon liman ve iskeleleri arasında yapılan deniz ticareti ve aynı zamanda Trabzon Vilayeti dâhilindeki diğer limanların Anadolu'nun iç kesimlerine sevkiyat limanı olması bu hastalıkların ortaya çıkmasını ve hızlı bir şekilde diğer yerlere yayılmasını kolaylaştırmaktaydı.⁶¹⁸ Ortaya çıkan salgın hastalıklar ya deniz ya da yaygın olarak kullanılan kara yolu ile bölgeye geliyordu. Bunun yanında, bölgenin iklim ve coğrafi koşullarından kaynaklı, sıtma gibi diğer hastalıkların da ortaya çıktığı ve yayıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla bölge, özellikle 19. yüzyılın ilk yarısı ağırlıkta olmak üzere veba, akabinde kolera ve sair hastalıklara maruz kalmaya devam etmiştir. Alınan tedbirlerle sıhhi koşulların düzeltilmesi yönünde sarf edilen tüm gayretlere rağmen, bu durumun bölge nüfusu üzerinde kimi olumsuz sonuçlar yaratmış olduğu söylenebilir.

1850-1900 yılları arasında bölgeye gelen seyyahların kaleme aldığı seyahatnamelerde, yüzyılın ilk yarısı ile mukayese edildiğinde, salgın hastalıklar konusunda yansıyan bilgi miktarının fazla olmadığı dikkati çekmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, 18. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan ve İmparatorluğun genelinde etkisini hissettiren ve özellikle 19. yüzyılın başlarında Doğu Karadeniz Bölgesinde görülen vebanın, devlet tarafından alınan karantina gibi tedbirler vasıtasıyla hızını kesip etkisini yitirmesiyle birlikte 1843'lü yıllardan itibaren artık Anadolu'da görülmemeye başlamasıdır.⁶¹⁹ Daha sonraki yıllarda ufak çapta sayılabilecek vak'alara rastlanmakla birlikte, 1837 yılında devlet tarafından uygulamaya konulan karantina sistemi ile hastalığın önemli ölçüde önüne geçildiği anlaşılmaktadır.⁶²⁰ İmparatorluğu etkileyen diğer bir salgın türü olan kolera ise 1830'lu yıllardan başlayarak etkisini göstermeye başladı. Bunda, 19. yüzyılın ortalarından itibaren buharlı gemilerin ve demiryollarının devreye girmesi ve Süveyş kanalının açılması ile birlikte hastalığın küresel bir boyut kazanması önemli bir rol oynamıştır.⁶²¹ Ancak kolera salgınları sadece ulaşım araçlarının gelişmesiyle değil, aynı zamanda askeri harekâtlar sayesinde de kendisine yayılacak yeni alanlar bulmuştur.⁶²² Özellikle kolera salgınları 19. yüzyılda vebadan daha fazla tahribata yol açan bir hastalık olmuştur. Büyük yıkım ve felaketlere sebebiyet veren koleranın kaynağı genel olarak Hindistan olmuş ve hastalık buradan diğer bölgelere

⁶¹⁶Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2002, s.185-186.

⁶¹⁷Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.154.

⁶¹⁸İpek, "Trabzon'da Kolera", s.400.

⁶¹⁹Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Serap Yılmaz (çev.), İstanbul 1997, s.15.

⁶²⁰Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul 1986, s.1325.

⁶²¹Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, Ankara 2005, s.18.

⁶²²Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.164.

sıçramıştır. Doğal sınırlarını aşarak bütün dünyaya yayılabilen bu hastalık, gerek karayolu ve gerekse deniz yolu vasıtasıyla batıya yayılmıştır. Hindistan'ın kuzeyi, Afganistan, İran, Orta-Asya, Rusya hastalığın karayolu bağlantısını oluştururken, Kızıldeniz kıyıları, Mısır, Akdeniz ve Basra Körfezi hastalığın batıya sirayet ettiği deniz yolu vasıtası olmuştur.⁶²³ 19. yüzyılın başlarında yerel bir hastalık olarak kalan kolera, özellikle 1817 yılından sonra pandemik özellikler göstermeye başlamış, bunda ise İngilizlerin bu yüzyılda oluşturdukları ticarî ağların ve askerî harekâtların neticesinde hastalığın kendisine yeni bölgeler bulmasının etkisi olmuştur.⁶²⁴

Asya ile Avrupa arasında önemli bir köprü vazifesi gören Osmanlı Devleti'nde kolera, bu hastalığın Yakın Doğu'ya sirayet etmesiyle görülmeye başlamıştır.1820'li yılların başlarından itibaren Osmanlı Devletini etkisi altına alan hastalık, 1830 yılında İstanbul'da görülmüş, bundan 2 yıl sonrada tüm ülkeye yayılmıştır.⁶²⁵Ardından etkisini artırarak hissettiren kolera, 1847-1848 yıllarında İstanbul'da önemli kayıplara yol açmıştır. Kırım Savaşı esnasında ortaya çıkan salgın, yaklaşık olarak bir buçuk yıl kadar sürmüştür.⁶²⁶ Önemli kolera dalgalarından biri de 1865 yılında ortaya çıkmış, bu tarihte kolera Bombay'dan denizyolu ile Mekke'ye sirayet etmiştir. 1865-1873 yılları arasında Kızıldeniz'den Akdeniz ve Karadeniz'e yayılan hastalık, Avrupa'da büyük kayıplara sebebiyet vermiştir.⁶²⁷ 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan en büyük kolera salgını, 1893'te Hicaz'da hac mevsiminde ortaya çıkmış ve hacıların çok kalabalık olmaları nedeniyle ölüm oranı oldukça yüksek olmuştur. Mekke sıhhiye tabibi, koleradan hayatını kaybedenlerin sayısını 30.336 kişi olarak vermiştir.⁶²⁸Görüldüğü üzere, 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti, sınırlarına dayanan ve vebadan daha etkili olarak nitelendirilen ve hiç şüphesiz içinde Karadeniz'in de yer aldığı bölgelerde önemli insan kaybına yol açan koleraya karşı, başta karantina olmak üzere birtakım kurumsal önlemler almak suretiyle mücadele etmeye girişmiştir.⁶²⁹Bu kurumlar, salgın hastalığın ortaya çıktığı zamanlarda kurulup hastalığın etkisini yitirdiği zamanlarda kaldırılmakla beraber, önemli bir sağlık teşkilatı olarak varlıklarını 19. yüzyılın sonlarına kadar devam ettirmişlerdir.⁶³⁰Aynı kurumlar, Hintli hacıların dağılımını müteakip Hartwart panayırında patlak veren ve kısa bir süre zarfında Avrupa ve Amerika'ya yayılan 1892 tarihli kolera salgınında da oldukça etkili olmuşlardır.⁶³¹

Kolera salgınları, hem askeri hem de ekonomik olarak İmparatorluğun önemli noktalarından birini teşkil eden Doğu Karadeniz Bölgesinde de birtakım yıkıcı sonuçlara yol açmış gibi görünmektedir. Özellikle Samsun ve Trabzon liman kentlerinin gerek askeri harekâtlar gerekse ekonomik açıdan icra ettikleri faaliyetler göz önüne alındığında, bölgenin hem kara hem de deniz yolu ile bu tür bulaşıcı hastalıklara daha fazla maruz kaldığı

⁶²³Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara 1996, s.1.

⁶²⁴William Mcneil, *Plaques and Peoples*, New York 1997, s.233.

⁶²⁵Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu..." , s.1326.

⁶²⁶Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu...*, s.309.

⁶²⁷Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s.2.

⁶²⁸Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s.4

⁶²⁹Osmanlı Devleti'nde sıhhiye teşkilatının kuruluşu salgın hastalıkların ortaya çıkmasına paralel olarak gelişme göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde sıhhiye teşkilatı kurulmadan önce salgın hastalıkları önleme amacı ile zaman zaman bir takım önlemler alınarak İmparatorluk haricinde ortaya çıkan salgınlara karşı ihtiyatî bir önlem olarak karantina uygulanmış ve neticede Karantina Meclisi (Sıhhiye Meclisi) oluşturulmuştur bkz. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s.5.

⁶³⁰Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.171. 1892 yılında patlak veren bu salgında 1500'i Osmanlı topraklarında olmak üzere yaklaşık olarak 574.000 kişi hayatını kaybetmiştir bkz. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s.2-4.

⁶³¹İpek, "Trabzon'da Kolera", s.399.

söylenbilir. Örneğin, 1847 yılında Trabzon'da ortaya çıkan kolera salgını, alınan tüm tedbirlere rağmen, önce İstanbul, akabinde Karadeniz kıyıları ile İstanbul'un muhtelif pek çok noktasına sıçramış oradan da Rumeli, Balkanlar ve Anadolu'ya sirayet etmiştir.⁶³²Seyahatnamelerde yüzyılın ilk yarısında bölgede vuku bulan bulaşıcı hastalıklardan, özellikle vebaya dair bazı bilgilere ulaşılabılırken, bu kaynakların kolera salgınına dair bilgi vermedikleri görülmektedir. Örneğin, Trabzon'da yüzyılın ikinci yarısına ait gezi notlarına bulaşıcı hastalıklara dair yansıyan pek bilgi bulunmamaktadır. Samsun örneğinde ise sadece birkaç seyyahla sınırlı olmak üzere, yüksek ateşe bağlı ortaya çıkankimi salgın hastalıklar hakkında bilgi mevcuttur.

Yüzyılın ikinci yarısında daha kitlesel bir boyut alan Kırım ve Kafkaslardan gelen göçmenler, gerek kötü ve yetersiz beslenme sonucu gerekse sıhhi koşulların yetersizliği yüzündenberaberlerinde getirdikleri bulaşıcı hastalıkları, geçici iskân noktaları olan Trabzon ve Samsun gibi liman kentlerine yayma riski taşıyorlardı. Bu nedenle, gezi notlarının bir kaçında 1864 ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı esnasında bölgeye gelen göçmenlerin beraberlerinde getirdikleri hastalıkların bölge üzerinde yarattığı etkiyi gösteren, bulaşıcı hastalıklara dair kimi bilgilerin olduğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru etkisini yitiren vebanın yerine geçen koleraya karşı tedbir olarak alınan karantina uygulamalarından bahsedilmesi, koruyucu halk sağlığı hizmetinin olmasının yanı sıra bölgede etkisini sürdüren birtakım hastalıkların da işareti olarak kabul edilebilir. Nitekim Trabzon'a uğrayan pek çok seyyahın bazıları, kente giriş yaptıkları anda karantina altına alındıklarını söyleyerek, şehirde bulunan gerek sağlık uygulamaları gerekse karantinaların işleyişine dair bazı bilgiler sunmaktadır.⁶³³

1850 yılında Trabzon'a uğrayan Walpole, gezi notlarında, kentte karantinanın işleyişine dair bilgi veren tek seyyahdır. O, bir İranlı'nın yolunu bulup kurtulduğu 9 günlük karantina uygulamasından iki Osmanlı ile birlikte kurtulamadıklarını belirtir. Ayrıca Trabzon'da uygulanan karantinanın İran'dan gelen hastalıklara karşı bir önlem olduğunu da sözlerine eklemektedir.⁶³⁴ Trabzon-Erzurum yolu, bölgeye gelen seyyahların karayolu ile kente en sık giriş yaptıkları bir nokta olduğundan ve İran ve Erzurum üzerinden gelenler bölgeye bulaşıcı hastalık getirme riski yüksek olarak görüldüklerinden Trabzon'da karantinaya alınmaları kaçınılmazdı.⁶³⁵ Aynı zamanda, İran'dan hareket eden tüccarlar, Bayezid sınırından Anadolu'ya giriş yapıp Erzurum'a geliyorlardı. Bundan sonra bir kısmı Erzincan ve Sivas üzerinden İstanbul'a, diğer kısmı ise Trabzon'a gidiyordu.⁶³⁶ Bu yol aynı zamanda salgın hastalıkların da güzergâhını teşkil etmekteydi. Örneğin, 1892'de ortaya çıkan kolera, Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetlerine bu yolla sirayet etti.⁶³⁷19. yüzyılın

⁶³²Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm*, s.33.

⁶³³Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.165.

⁶³⁴Walpole, *The Ansayrii, (or Assassins) with...*, s.217-218.

⁶³⁵Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezit Yolu (1850-1900)*, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s.181.

⁶³⁶Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezit Yolu*, s.182.

⁶³⁷İpek, "Trabzon'da Kolera", s.400. 1892 yılında ortaya çıkan kolera salgınında Temmuz ayında Polathane Tahaffuzhanesinde gözetim altında tutulanların bir kısmında kolera tespit edildi ve hastalardan dördü vefat etti. 3-4 Ağustos (1892) günlerinde hasta sayısı 15'e, ölü sayısı 6'ya yükseldi. 1893 yılının kış aylarında etkisini yitiren hastalık, 1894'te bahar ayında tekrar nüksetti. Örneğin, Mayıs 1894'te Samsun'da kolera vakasına rastlandı ve hastalığın sahile sirayet etmesinin önüne geçmek için Sıhhiye Meclisi olağanüstü toplantıya çağrıldı. Ülke sathında Ocak-Mayıs 1895 tarihleri arasında askerler hariç koleraya yakalanan 324 kişiden 130'u iyileşirken 194'ü ise vefat etti. Bu tarihten sonra 1896 yılında kaynaklara yansıyan bir kolera vakası görülmemektedir. Sağlık şartlarının bu tarihten sonra normale dönmesi ihtimal dâhilinde gözükmemektedir bkz. İpek, "Trabzon'da Kolera", s.400-402.

başlarından itibaren bulunduğu konum itibarıyla daha önce de belirtildiği üzere, salgın hastalıklara karşı açık bir bölge olan Trabzon şehrinde, daha önceleri veba sonrasında ise kolera ve diğer salgın hastalıklara karşı karantinauygulaması bir nevi koruma kalkanı görevi icra etmekteydi. Genel olarak İmparatorluk sınırlarında Hindistan menşeli olarak görülen salgın hastalıklara karşı, devlet ilk olarak karantinayı devreye sokarak bu hastalıkların diğer bölgelere sirayet etmesinin de önüne geçmeye çalışmıştır.⁶³⁸

19. yüzyılın ikinci yarısında, seyyahların gezi notlarında Samsun'da ortaya çıkan hastalıklara dair Trabzon'a oranla biraz daha fazla bilgiye ulaşmak mümkündür. Örneğin, Walpole kentin kuzey-doğu kısmında bataklık bir ormanın uzunca bir şeridinin humma ve sıtmaya sebebiyet verdiğini belirttikten sonra, bu durumun kentte uzun süreli ikametın cazibesini azalttığını vurgular.⁶³⁹ 1854 yılında kente uğrayan Sandwith, havasının oldukça sağlıksız olduğunu belirttiği kente, bu yüzden uzun süreli ikamet için yabancı yatırımcıların gelmediğini aktarmaktadır.⁶⁴⁰ Bu ifadelerden kentin sağlık açısından uygun koşullara sahip olmayışının, bölgeye ekonomik anlamda yapılacak olan yatırım ve faaliyetleri etkilediği ve aynı zamanda kent merkezine yerleşimin önünde bir engel teşkil ettiği anlaşılmaktadır. 1864 yılında Samsun'a gelen Lennep yine benzer şekilde kentin etrafında bulunan bataklıkların sebebiyet verdiği ve korkunç olarak nitelendirdiği sıtmadanbahseder. Ona göre kent, bu salgın hastalığıyla tanınmaktadır. Aynı zamanda bu hastalığın etkisi, yaz mevsimi boyunca devam eden şiddetli yağmurlar, balçıklı özellik arz eden toprakla birleştiğindedaha da artmaktadır. Fakatseyyah hastalığa yol açan asıl önemli nedenin, şehrin kuzey-batısında bulunan bataklıklar olduğunu vurgular.⁶⁴¹

Lennep'e göre bu hastalık, periyodik olarak Temmuz ayı ortaları yahut sonu gibi ortaya çıkmakta ve şehirde yaşayan hemen herkesietkilemektedir. Bununla birlikte, bu hastalığın asıl Ekim ayında daha tehlikeli bir hal alarak tifüse dönüştüğünü ve insanların birkaç gün içinde ölümleriyle sonuçlandığını da sözlerine ekler. Seyyah, sıtma ve benzeri salgın hastalıkların Samsun'un da içinde bulunduğu Anadolu'nun kuzey ve güneyinde bulunan üç önemli limanı olan Mersin ve İskenderiye'de oldukça yaygın olarak görüldüğünü, fakat Trabzon'da aynı durumun olmadığını söyler. Ona göre, bataklıklarla çevrili bu üç liman kentinde bataklıkların kurutulması ile daha iyi sıhhi koşullar oluşturulabilir. Ancak bölgedeki bataklıkların kurutulmasına yönelik faaliyetlere rastlanmamaktadır. Yine seyyah, kentin kuzey kısmında bataklıklar olmamasına rağmen, yaz rüzgârları vasıtasıyla tüm kıyıya sıtmanın yayıldığını ve bunun özellikle yaz aylarında kentin havasını oldukça sağlıksız bir hale getirdiğini aktarır. Bunun sonucu olarak da, kentte belli aralıklarla kendini gösteren sıtma vak'aları görüldüğünü belirtir.⁶⁴²

Anlaşıldığı kadarıyla Lennep, Samsun'un, Karadeniz Bölgesinde sıtma ve benzeri hastalıklarıyla bilindiğini sadece belirtmekle kalmaz, aynı zamanda bu hastalıklara yol açan sebepler üzerinde de okuyucuya ayrıntılı olabilecek bilgiler verir. O, ayrıca en önemli neden olarak işaret ettiği kentin etrafında bulunan bataklıkların kurutulmasına yönelik yöneticiler tarafından fazla bir şey yapılmadığından ötürü, periyodik olarak bir takvime bağlanmış gibi ortaya çıkan hastalıkların, kentte meskûn olan ahali üzerinde ölümle biten sonuçlar yarattığının altını çizer. Bu açıdan seyyahın aktardığı bilgiler, kentin sahip olduğu sağlık koşullarının sosyal yapı üzerinde yarattığı etkiyi anlamamız açısından da önemlidir.

⁶³⁸Yıldırım, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu...*, s.1337.

⁶³⁹Walpole, *The Ansayrii, (or Assassins) with...*, s.243.

⁶⁴⁰Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and ...*, s.16.

⁶⁴¹Lennep, *Travels in the Little-Known...*, s.40.

⁶⁴²Lennep, *Travels in the Little-Known...*, s.40-41.

Yine bir diğere batılı seyyah olan ve 1876'da kentte bulunan Bryce da Yeşilirmak ve Kızılırmak arasında yer alan kenti, bu iki deltanın düz, ağaçlarla kaplı ve bataklıktan oluşan bir çıkıntı yapmasından ötürü, oldukça sağlıksız bir yer olarak tasvir eder.⁶⁴³ Görüldüğü üzere, seyyahın ifadelerinden kentin etrafında bulunan bu bataklıklar, kenti birtakım bulaşıcı hastalıklara maruz bırakmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu konuda Walpole'dan sonra da kentte kayda değer fazla bir şey yapılmadığı ve mevcut durumun sürdüğü anlaşılmaktadır.

1879 yılında Samsun'a gelen Tozer ise kentin sıtma ve humma gibi ateşli hastalıklarla kötü bir üne sahip olduğunu, bu durumu, kentte yaşayan ve kendilerinin sohbet ettikleri yerli halkın doğruladığının altını çizer. Bununla birlikte Tozer, bu hastalıklara Yeşilirmak'ın önemli bir delta oluşturduğu körfezin doğu tarafında yer alan büyük bataklıkların yol açtığını, Temmuz ayının ortalarından başlayarak etkisini hissettirdiğini, çok az insanın bu hastalıklardan kaçabildiğini anlatır.⁶⁴⁴ Seyyahların ifadelerinden, bu hastalıkların ortaya çıkış dönemlerinin periyodik bir takvime bağlanmış gibi düzenli bir işleyiş gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak seyyahlar, bu hastalıkların nüfus üzerinde yarattığı tahribatı anlamamıza yardımcı olabilecek sayısal veri sunmazlar. Bununla birlikte, seyyahların bu hastalıkları korkunç olarak nitelendirmelerinden, periyodik olarak ortaya çıkan salgın hastalıkların şehir nüfusu üzerinde kimi olumsuz etkiler yarattığı ve aynı zamanda kentin ticari, ekonomik önemine rağmen, şehirde uzun süreli ikameti engelleyen bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Seyyahların 19. yüzyılın ikinci yarısına ait gezi notlarında, yüzyılın ilk yarısıyla mukayese edildiğinde, bölgenin içinde bulunduğu sağlık koşulları ve bölgeyi tehdit eden salgın hastalıklar ve bunların bölgenin sosyal yapısı üzerinde yarattığı etkiyi anlamamıza yardımcı olacak çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bunun temel nedeninin devletin sağlık koşullarının daha iyiye gitmesi yönünde yaptığı çalışmalar ve bunun sonucu olarak sıhhi durumun daha iyiye gitmesi olduğu ileri sürülebilir.

Tüm bunlara karşın, seyyahların çoğunun gezi notlarında, vebanın yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru etkisini yitirerek ortadan kaybolmasının ardından ortaya çıkan ve daha yıkıcı olduğu söylenen koleraya dair bilgi vermemeleri oldukça dikkat çekicidir. Çünkü savaş dönemlerinde orduların peşini takip ettiği söylenen kolera hakkında⁶⁴⁵ bilgi verilmemesi şaşırtıcıdır; çünkü bölge yüzyılın ikinci yarısında Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı gibi büyük savaşlara sahne olmuş ve aynı zamanda askerin ve mühimmatın gerekli noktalara sevkıyatı açısından Osmanlı Devleti için merkezi önemini korumuştur. Bu açıdan bölgede, kolera riskinin yüksek düzeyde olması beklenecek bir durumdur. Ancak 1850-1900 yılları arasında bölgeye gelen batılı seyyah ve araştırmacıların çok azının sadece göçler münasebetiyle bölgenin içinde bulunduğu sağlık koşullarına ve bulaşıcı hastalıklara değindiği görülmektedir.

1864 yılının Mayıs ayında Samsun'a gelen Lennep, göçün büyük bir hız kazandığı dönemde şehirde bulunduğundan gezi notlarında, bulaşıcı hastalıklar konusunda diğer seyyahlara nazaran daha fazla bilgi vermektedir. O, 1864 yılında bölgeye gelen Kafkas göçmenlerinin aralarında bir bulaşıcı hastalık olup olmadığı konusunda kendilerine bir bilgi verilmediğini söyler. Ancak yetkililerin kendilerine söylediğine göre, günde 700 ila 800 kişi arasında değişen sayıda göçmen hayatını kaybetmektedir. Seyyah ayrıca bu göçmenlerin hastalıklı bir şekilde zor koşullar altında çalıştıklarını da sözlerine eklemektedir.⁶⁴⁶ Ancak

⁶⁴³Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.370.

⁶⁴⁴Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.9.

⁶⁴⁵Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s.2.

⁶⁴⁶Lennep, *Travels in the Little -Known...*, s.44.

ölüm nedenlerine dair bir açıklama vermemektedir. Her ne kadar Lennepe, göçmenler arasında olan salgın yahut bulaşıcı hastalıklar konusunda kesin bir bilgi vermese de, seyyahın bu ifadelerine bakılırsa göçmenler arasında birtakım salgın hastalıkların olduğu düşünülebilir. Uzun süren gemi yolculukları esnasında aç ve sefalet içinde seyahat eden bu göçmenlerin bulaşıcı hastalıktan mustarip olmamaları düşünülemez. Örneğin, 1863 yılının Aralık aylarının sonunda Trabzon'a inen yaklaşık 5.000 göçmenin arasında, yetersiz beslenme, açlık ve uygun olmayan sağlık koşullardan ötürü çiçek, dizanteri, tifüs ve sıtma gibi hastalıklar görülmüş ve aynı zamanda bu hastalıklar yerli halkada sirayet etmiştir.⁶⁴⁷

Samsun, bölgede sıtması ile bilinen bir yer olması hasebiyle ölüm vak'alarının hayli yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Çarşamba ve Akçay'daki kamplar dâhil olmak üzere tüm göçmen kamplarında Nisan 1864-Ocak 1865 tarihleri arasında resmi kayıtlara göre 13.558 kişi ölmüştür. Hiç şüphesiz gerçek ölü sayısı bunun çok üzerindedir.⁶⁴⁸ Ayrıca, yaz aylarının gelmesi ve havaların ısınması ve yeni gelen göçmenlerle birlikte şehirde yeni sağlık sorunları ortaya çıkmıştır. Özellikle Temmuz ayı ortalarından itibaren Samsun'da karantina doktoru olarak çalışan Marcoaldi, Karantina Meclisi'ne gönderdiği raporunda, göçmenler arasında hızlı bir şekilde tifüs ve sıtma gibi hastalıkların yayıldığını belirtir.⁶⁴⁹ Dolayısıyla Lennepe'in notlarına yansımamasına rağmen, Samsun'a Kafkasya'dan gelen göçmenlerin şehirde özellikle yaz aylarında oluşan sağlıksız hava koşullarından ötürü sıtmaya yakalandıkları ve bunun sonucunda önemli ölçüde göçmenin hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır. Yetkililer, Samsun'daki sağlık problemini çözmek ve ölüm oranını düşürmek için bazı önlemler almıştır. Bu önlemlerden en önemlisi, kasaba civarında göçmenler için bir hastanenin açılmış olmasıdır. Ayrıca sadece göçmen hastalarla ilgilenmek üzere tabip ve hademeler görevlendirilmiştir.⁶⁵⁰

Alman seyyah Lerchenfeld-Schweiger, 1864 yılında Kafkasya'dan Trabzon'a olan göç neticesinde şehirde büyük bir karmaşanın ortaya çıktığını belirtir ve çekirge sürüsü gibi aç ve sefil bir halde kente doluşan bu göçmenlerin bölgede ciddi birtakım sağlık sorunları yarattığının altını çizer.⁶⁵¹ O, genel ifadelerle ayrıntıya girmeden göçmenlerin şehirde yol açtığı sağlık sorunlarından bahseder. Kentin yaşadığı sağlık sorunlarına Osmanlı kaynaklarının yanı sıra, felaketin boyutlarını gösteren İngiliz ve Fransız konsolosluk raporları da yer vermektedir. Bu kaynaklar, bölgeye gelen göçmenlerin bulaşıcı hastalıklar nedeniyle kentte yarattıkları tehlikenin boyutları hakkında daha ayrıntılı bilgi vermektedir.⁶⁵² Aynı zamanda, bu konsolosluk raporlarının 1864 göçünün şehirde ve etrafında sosyal yapı üzerinde sağlık açısından nasıl bir etki yarattığını anlamamıza yardımcı olabilecek önemli bilgiler içerdiği söylenebilir. Lerchenfeld-Schweiger'in de belirttiği gibi, kente büyük kitleler halinde gelen göçmenlerin, yetkililer tarafından kamu ve diğer binalara yerleştirilmeleri şehrin içine yayılmalarına yol açmış, bu ise yerli halkın tepkisine neden olmuştur. Nitekim bu göçmenler arasında görülen hastalıklar kolay bir şekilde yerli halka sirayet etmekteydi. Dolayısıyla göçün ilk dönemlerinde, göçmenlerin kalabalık gruplar halinde şehir merkezinde uygun olan

⁶⁴⁷Özgür Yılmaz, "An Italian Physician In the Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XIV/28, 2014, s.12.

⁶⁴⁸İpek, *Göçler*, s.44-45.

⁶⁴⁹Yılmaz, "An Italian Physician..." s.34.

⁶⁵⁰İpek, *Göçler*, s.45.

⁶⁵¹Lerchenfeld-Schweiger, *Armenien*, s.81.

⁶⁵²Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.70.

yerlere yerleştirilmeleri, gerek göçmenler gerekse Trabzon'da bulunan yerli halk açısından ciddi sağlık problemleri doğurmuştur.⁶⁵³

Trabzon limanına gelmeden önce salgın hastalıklara yakalanan göçmenler, bu hastalıkları hiç şüphesiz yerli halka yaymaktaydılar. 1864 yılı Ocak ayında Trabzon'da günde 20-40 arası göçmen hayatını kaybetmekteydi.⁶⁵⁴ Meclis-i Tahaffuz'un bir delegeesi olarak, kente Bab-ı Ali tarafından, görevli gönderilen Dr. Barozzi, Fransız Konsolosuna yazdığı mektupta, Trabzon'a gelen göçmenlerin arasında görülen yüksek oranda ölümlerin nedenini, muhacirler arasında yaygın olan salgın hastalıklar ile yetersiz beslenme yüzünden bu hastalıklarında daha kötü bir hal almasına bağlar. Fakat en kötüsünün, göçmenlerin büyük gruplar halinde şehirde yerleştirilmeleri ve aralarında hiç eksik olmayan enfeksiyonun yayılması olduğunu belirtir. Bu enfeksiyonun tífüsü tetiklediğinin altını çizer.⁶⁵⁵ Görüldüğü gibi, güç koşullardan kaçarak Osmanlı topraklarına gelen ve yolculuk sırasında yetersiz beslenme vb. nedenlerle hastalanan göçmenlerin, geldikleri yerlerde mevcut olan birtakım yetersiz koşullar ve imkânsızlıklar nedeniyle ile hayatlarını kaybettikleri anlaşılmaktadır.

Trabzon'da İngiliz Konsolosu olarak görev yapan Stevens raporunda, bölgeye Kafkasya'dan gelen Çerkez göçmenlerin sağlık açısından yerli halk için büyük bir tehlike oluşturduğunu, hem göçmenler hem de halk arasında tifonun hızla yayıldığını belirtir. Stevens ayrıca şehirde salgın hastalıklara bağlı olarak 25 ay gibi kısa bir sürede gerçekleşen ölümler hakkında da rakamlar vermektedir. Bu rapora göre, göçmenlerden 3.000, yerli Türklerden 470, yerli Rumlardan 36, yerli Ermenilerden 17, yerli Katoliklerden 9, Avrupalılardan 6 kişi olmak üzere 3.538 kişi hayatını kaybetmiştir.⁶⁵⁶ Stevens'in kentte bulaşıcı hastalıktan kaynaklı olarak verdiği rakamlar felaketin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir ve Lerchenfeld-Scheweiger'in verdiği bilgilerle büyük ölçüde örtüşmektedir.

Stevens'a göre, Trabzon'un önde gelen aileler söz konusu göçler başladıktan sonra, muhtemelen sağlık sorunları yaşamamak için, şehri terk etmişlerdir. Kalan yerli halkın önemli bir kısmı salgın hastalıklardan ötürü hayatını kaybetmiştir. Aynı zamanda, kentte sıhhi koşullar aylardır kötü durumda olduğundan, gelen göçmenlerin hastalığı bulaştıracağı endişesiyle şehirde ticaretin durma noktasına geldiği ve kentin günlük ekmek ihtiyacını karşılayacak un bulmakta sıkıntı çektiği görülmektedir.⁶⁵⁷ Konsolos Stevens'in ifadelerinden, akın akın Trabzon limanına gelen göçmenlerin, sadece kentte sağlık sorunları yaratmakla kalmadıkları, aynı zamanda ticari ve ekonomik faaliyetler bakımından da kenti olumsuz yönde etkilediği anlaşılmaktadır. Bu sorunların yanı sıra havaların ısınmaya başlaması sonucu şehirde sıhhi koşullar daha da kötüye gitmiş, karların erimesiyle sokaklarda oluşan pis su birikintileri mevcut durumu sağlık açısından daha da kötü hale getirmiş ve şehir merkezinde biriken çöpler, etrafa kötü kokular yaymaya başlamıştır.⁶⁵⁸ Kentte ikamet eden halkın sağlığını ciddi olarak tehlikeye sokan diğer bir neden de, Şubat ayının ortalarına kadar nüfusu 25.000 olan şehirde, yetersiz beslenme, salgın hastalıktan kaynaklı olarak 3.500 kişinin hayatını kaybetmesi neticesinde mezarlıkların dolması ve defin işlemlerinde yaşanan sorunlardır.⁶⁵⁹ Fakat en önemlisi ölü gömme işlemlerinin uygun koşullarla yapılmamış olmasıydı. Zira doğru

⁶⁵³ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.70.

⁶⁵⁴ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.73.

⁶⁵⁵ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.73.

⁶⁵⁶ *Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey*, London 1864, s.1

⁶⁵⁷ Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkezlere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkez Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64(1), 2009, s.65.

⁶⁵⁸ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.74.

⁶⁵⁹ Çiçek, "Talihsiz Çerkezlere İngiliz Peksimeti...", s.65.

usullerle gömülmeleyen cesetler bir süre sonra etrafa kötü bir koku yaymaya başlıyor ve bu zaten var olan enfeksiyonları tetikleyerek salgın hastalıklara yol açıyordu.⁶⁶⁰ Yine göçmenlerin şehirde yarattıkları sorunları ayrıntılı bir şekilde raporlarında yer veren Stevens'in, 17 Şubat tarihli raporunda, şehirde bulunan mezarlıkların, halk sağlığına ciddi bir tehdit oluşturduğunubelirtmesi önemlidir. Ona göre, mezarlıkların yakınlarında bulunan bazı semtler, ölülerin gömülmesi esnasında gösterilmesi gereken ihtimamın gösterilmemesi neticesinde ortaya çıkan sorunlar nedeniyle, ikameti güçleştiren bir durum almış ve aileler burada bulunan evlerini terk etmiştir. Kentte bulunan çeşmelere su sağlayan yerlerde ise su üstünde yüzer şekilde bulunan bir göçmenin cesedi, şehre içme suyu sağlayan ana kanalı kirletmiştir.⁶⁶¹Konsolos Stevens'inverdiği bu bilgilerden, şehirde halk sağlığını koruyacak hijyenkoşullarının gün geçtikçe daha kötüye giderek halk sağlığını ciddi boyutlarda tehdit eder hale geldiği anlaşılmaktadır.

Lennepe ve Lerchenfeld-Schweieger'in gezi notlarına yansıdığı kadarıyla, 1864 göçünün özellikle Samsun ve Trabzon şehirleri içinde olmak üzere bölgenin demografisi üzerinde kimi önemli etkiler yarattığı gözlenmektedir. Trabzon ve Samsun gibi transit limanlar göçmen iskânında önemli bir rol üstlendikleri için, bölge üzerinde birtakım ciddi sağlık sorunları yaratmıştır. Bu sorunlar neticesinde çok sayıda göçmen yetersiz beslenme ve salgın hastalıklar yüzünden hayatını kaybetmiştir. Göç sadece sığınmacıları etkilemekle kalmamış, yerli halkın, bulduklarıyerlerden kaçmasına yahut hastalanarak yaşamlarını kaybetmesine sebebiyet vermiştir.

2.2.2. Göçler

İnsan ve insan topluluklarının buldukları coğrafi birimden, geçici veya daimi bir zaman dilimi için başka coğrafi birimlere yerleşmeleri sonucunda meydana getirdikleri yer değiştirme hareketi göç olarak adlandırılmaktadır.⁶⁶² Göçler mekâna, göçe katılan insan sayısına ya da göçün sebeplerine bağlı olarak farklı biçimlerde tasnif edilirler. Mekân değişikliği açısından göç, siyasal sınırların belirgin olduğu çağlardan itibaren ülke sınırları içerisinde vuku bulduğu takdirde iç göç, ülke sınırlarının aşıldığı durumlarda ise dış göç olarak isimlendirilir. Katılan insan sayısına göre, münferit veya kitlesel olarak tasnif edilen göçün ana unsuru olan göçmenlerin kendi istekleriyle gerçekleştirdikleri göçlere serbest göç, yaşanan bölgedeki yaşam koşullarının, asgari olarak yaşam şartlarını karşılayamaması nedeniyle yapılan göçlere ise zorunlu göç denir.⁶⁶³Genel olarak göç, farklı fiziksel, dinsel, kültürel ve filolojik yapıları sahip toplulukların etkileşim içine girmelerini sağlayan, toplumsal değişim ve gelişimin en güçlü dinamiklerinden biridir.⁶⁶⁴

18. yüzyıldan itibaren göç olgusu, Osmanlı Devleti açısından önemli sayılabilecek siyasal ve sosyal değişimlere yol açan bir dinamik olmuştur. Devletin askeri başarısızlıklar neticesinde ortaya çıkan siyasal daralma, Müslüman-Türk nüfusun çevreden merkeze doğru yönelmesine yol açmıştır. 18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda hız kazanan bu göçler, batıdan doğuya, Kafkasya ve Rumeli'den Anadolu'ya doğru olmuştur. Siyasal ve dinsel nedenlerden kaynaklanan büyük boyutlu bu göçlerin nerdeyse tamamı Müslümanları

⁶⁶⁰Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.74.

⁶⁶¹*Settlements of Circassians Emigrants in Turkey*, s.1.

⁶⁶²Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, s.1.

⁶⁶³Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999, s.661- 667.

⁶⁶⁴Tolga Akay, "XIX. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Devletine Yönelik Göç Hareketinde Sinop'un Yeri", *Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi*, Sinop 2011, s.4. Örneğin, özgün medeniyetlerin ve yeni yaşam biçimlerinin ortaya çıkması göç olgusu ile yakından ilişkilidir. Günümüz toplumsal yapılarının ve siyasal organizasyonlarının oluşmasında göçler başat bir rol oynamıştır bkz. a.g.m. s. 4.

kapsamıştır.⁶⁶⁵Çalışma kapsamımız içinde yer alan Doğu Karadeniz Bölgesi, 19. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen kitlesel boyuttaki bu göçlerden sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik anlamda oldukça etkilenmiş ve bölge daha önceki dönemlere nazaran daha farklı sosyal hareketliliklere maruz kalmıştır.

19. yüzyılda salgın hastalıklar kadar bölgenin demografik yapısını etkileyen diğer bir unsur da göçler olmuştur. Bu göçlerde özellikle Trabzon ve Samsun gibi liman kentlerinin göçmenlerin geçici veya daimi olarak iskân edilmesinde oynadığı önemli rol daha önce belirtilmişti. Ancak bu iki şehrin göçler neticesinde sosyal yapısında yaşadığı hareketlilikler nüfus üzerinde de birtakım değişmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Aslında 1864 göçü birden ortaya çıkan bir gelişme değildi. 1859 yılında Şeyh Şamil'in düşüşü, Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'daki Türk ve Müslüman toplulukları üzerindeki dini ve siyasi baskılarını arttırması sonucunu doğurdu.1864'de ise Kafkasya'yı tamamen işgal eden Ruslar, Çerkezleri vatanlarını terk etmeye zorladı.⁶⁶⁶Aslında 18. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğunun Kırım'ı ve Karadeniz'in kuzeyindeki hâkimiyetini kaybetmesi, burada yaşayan Müslümanlar için yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında 1828- 1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası bölgeye yapılan göçler, yüzyılın ikinci yarısında Kırım Savaşı ile daha büyük bir ivme kazanmıştır.⁶⁶⁷ Fakat Kırım Savaşı sırasında başlayan Şeyh Şamil hareketinin çökmesiyle birlikte daha da kitlesel bir hal alan göçler, elbette her zaman aynı hızda gerçekleşmemiştir. 1856-1857, 1860-1862 ve 1864-1865 yılları arasında hızlanan göçler diğer zamanlarda ise daha inişli ve çıkışlı bir durum göstermiştir.⁶⁶⁸

2.2.2.1.1864 Göçü

1863-1864 kışından itibaren göç hareketi bir çığ gibi büyüdü. Rus hükümeti tarafından 40 ile 50 bin arası olacağı belirtilen göçmen sayısı, özellikle 1864 baharında 400.000'e çıkmıştı.⁶⁶⁹ Bu arada Rus Devleti'nin Çerkezleri ve diğer Kafkas kavimlerini adeta imha etmek istercesine kıyılara doğru sürüp buralarda perişanlığa ve ölüme terk etmesi, dünya kamuoyunda da tepkilere yol açtı.⁶⁷⁰1864 yılının Mayıs ayında Samsun'da bulunan misyoner Lennep, bu göçün canlı tanığı olarak kentte yaşananları gezi notlarında ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Misyoner seyyah, şehrin Çerkez göçmenlerle dolup taşıdığını, gemilerin karınca sürüsü gibi göçmenleri kıyıya indirdiğini, insanların ise bir an önce uzun ve yorucu bir yolcuk sonrası karaya inmek için sabırsızlandıklarını söyler.⁶⁷¹Seyyah gelen Çerkez göçmenler hakkında, şöyle der:

Şehrin her tarafında, başlarında koyun derisinden yapılmış kalpakları, bellerine sıkıca bağlanmış uzun paltoları ve Batı tarzında pantolon giyen uzun boylu atletik yapılı insanlara rastlıyordunuz. Hepsi silah taşıyorlardı ve tek bildikleri Türkçe kelime olan "alış-veriş" diyerek sahip oldukları tek değerli eşyaları olan silahlarını satmak için yoldan geçen yerli halkı durduruyorlardı.⁶⁷²

⁶⁶⁵Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s.94.

⁶⁶⁶Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s.61.

⁶⁶⁷Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 15-16.

⁶⁶⁸Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 81.

⁶⁶⁹Kemal H. Karpat, *Ottoman Population (1830-1914)*, Wisconsin 1985, s.67.

⁶⁷⁰Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s.88.

⁶⁷¹Lennep, *Travels in the Little- Known...*, s.43.

⁶⁷²Lennep, *Travels in the Little- Known...*, s.44.

Seyyahın ifadelerinden anlaşılacağı üzere, göçmenlerin geldikleri yerden hiçbir eşya almadan gemilere bindirildikleri ve ulaştıkları yeni yerde hem dil hem de maddi sorunlar yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Gerçektende Rusların benimsediği yöntem, daha sonra Kafkasya ve Balkanlarda tekrar tekrar uygulanacak olan evleri ve tarlaları yakıp yıkmak ve insanlara kaçırmaktan veya aç kalıp ölmekten başka seçenek bırakmamak olan klasik bir usuldü.⁶⁷³ Dolayısıyla canının derdine düşen çok sayıda göçmenin her şeylerini bırakıp gemilere doluşup Osmanlı topraklarına sığınmaktan başka bir seçenekleri yoktu. Bu bağlamda, Lennep bu insanların oldukça trajik hikâyeleri olduğunu söyler. Ona göre, bu insanların yanlarına hiç bir eşya almalarına izin verilmemiştir. Taşınmaz durumda olan ev eşyalarını yanlarına almaları mümkün olmadığından satmak zorunda kalmışlardır. Evleri ve toprakları ellerinden zorla alınarak gasp edilmiş, getirebilecekleri bir kaç parça eşya ise gemiye alınmadığı için gemilere sadece üzerlerinde bulunan giysileri ve bağımsızlıkların sembolü olan silahları ile binmişlerdir. Ancak Lennep yetkililerin gelen göçmenlerin sorunlarını çözmek ve acılarını hafifletmek için ellerinden geleni yaptıklarının altını çizer.⁶⁷⁴

1860 yılından önceki göçlerle ilgili meseleler Şehremaneti tarafından yürütülmüştür. Ancak 1860'lı yıllardan itibaren göçün kitlesel bir boyut kazanması, Osmanlı Devletini göç meselesiyle daha programlı ve sistematik bir biçimde ilgilenmeye zorlamış ve bunun sonucunda Trabzon valisi Hafız Paşa başkanlığında 5 Ocak 1860 tarihinde Muhacirin Komisyonu adlı teşkilat oluşturulmuştur.⁶⁷⁵ Osmanlı Devleti, göçmen işlerinin mahalli memurlarca yürütülemeyecek oranda artması üzerine, 1863 yılında Sivas ve Samsun'da göç işlerini organize etmek üzere Salih Beyi görevlendirdi.⁶⁷⁶ 1864 yılında göçün kitlesel bir boyut alması üzerine, bu konuda deneyim sahibi olan Yaver Efendi, Amasya ve Canik'e İskân-ı Muhacirin memuru olarak görevlendirildi. Kendisine verilen talimata göre, mevcut göçmenleri süratle yerleştirerek, öküz, tohumluk ve zirai malzeme ihtiyaçlarını temin edecek, ilk hasadı elde edenlerin yevmiyelerini kesecek ve daha sonra gelecek olanların iskân mahallerini tespit edecekti.⁶⁷⁷

Aynı zamanda sancak ve kaza merkezleri ile köylerde geçici olarak yerleştirilen göçmenlerin yiyecek ve sair ihtiyaçları yerli ahali ve hazine tarafından karşılandı. Misafir olarak yerleştirilenler daha sonra daimi iskân bölgelerine gönderiliyordu. Bunların yol masrafları ise konakladıkları sancakların mal sandıklarınca karşılanmaktaydı.⁶⁷⁸ Lennep'in de belirttiği gibi, Samsun'a gelen göçmenlerin çoğu, aç ve çıplak olup üzerlerinde setr-i avret edecek elbiseleri dahi yoktu.⁶⁷⁹ Aynı zamanda Trabzon'dan göçmenlerin iaşelerini karşılamak üzere 150.000 akçe gönderildi.⁶⁸⁰ Dr. Barozzi, kentte Meclis-i Tahaffuzun bir delegesi olarak bulunduğu esnada, mısır tüccarlarının Vali Ata Bey ile irtibata geçmelerini sağlayarak göçmenlerin günlük ekmek ihtiyaçları için gerekli unun tedarik edilmesi yönünde adımlar attı.⁶⁸¹ Lennep, göçmenlerin ekmek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kentte yeni

⁶⁷³Justin McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998, s.35.

⁶⁷⁴Lennep, *Travels in the Little -Known...*, s.44.

⁶⁷⁵Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul 1996, s.56-58.

⁶⁷⁶İpek, *Göçler*, s.46.

⁶⁷⁷Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s.185-186.

⁶⁷⁸İpek, *Göçler*, s.46.

⁶⁷⁹İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun 2006, s.90.

⁶⁸⁰Yılmaz, "An Italian Physician..." , s.30

⁶⁸¹Yılmaz, "An Italian Physician..." , s.30

fırınların açıldığını, ancak göçmenlerin çok sayıda olmasından ötürü, sabah 8'den sonra para ile bile ekmek bulmanın nerdeyse imkânsız olduğunu vurgular.⁶⁸²Göçmenlerin iâşe ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1865 yılına kadar her göçmen için yüzer dirhemden ortalama 12.000 kiyeye ekmek pişirilmekteydi. Bununla birlikte, yerli halkın ekmek tüketimini Amasya ve çevre kazalardan da karşılama yoluna da gidilmekteydi.⁶⁸³ Ancak yetkililerin problemleri çözebilmek için eldeki kısıtlı tüm imkânları devreye sokmalarına rağmen, kente yeni gelen göçmenlerle birlikte bu önlemler de geçici bir çözüm sağlamaktan fazla öteye gidemedi.⁶⁸⁴

Ancak Barozzi'nin de katkılarıyla, yetkililerin şehirde biriken ve sayıları 70.000-80.000'i bulan göçmenlerin iâşelerini karşılamak amacıyla, eldeki kıt kaynaklara ve sorunlara karşın mevcut imkânlar doğrultusunda ellerinden gelenin en iyisini yapma gayreti içinde hareket ettikleri anlaşılmaktadır.⁶⁸⁵ Dolayısıyla Nisan ayı ortalarında sayıları 10.000 olan göçmenlerin sayısı, Çerkez sahillerinden ve Trabzon'dan gelen göçmenlerle birlikte hızlı bir şekilde artarak, birkaç hafta içinde 80.000'e ulaşmış ve şehirde adeta göçmenleryüzünden adım atacak yer kalmamıştır.⁶⁸⁶ Böyle bir durum, elbette kentte sağlık sorunları başta olmak üzere, gelen göçmenler için barınma, iâşe ve sair sorunlar yaratmıştır. Ancak buna rağmen Lennep'in de gezi notlarında bahsettiği üzere, yetkililerin eldeki kaynaklar dâhilinde sorunları çözmek için yapılabilecek ne varsa yapmaya çalıştıkları görülmektedir.

Seyyah aynı zamanda yetkililerin tek amacının bir an önce bu mağdur insanları oraya buraya göndermekten başka bir şey olmadığını ve bu doğrultuda gemiler dolusu göçmenin Samsun'dan başka limanlara gönderildiğini söyler. O, yetkililerin ticari amaçla kente gelen tüm katırcıları bu göçmenleri iç kesimlere götürmeleri konusunda birtakım zorlayıcı tedbirlere başvurduklarını da belirtir. Örneğin, Lennep kendilerini Samsun'dan götürme konusunda hayvanları için anlaştığı birkaç kişinin yetkililer tarafından Bafra'ya göçmen götürmeye zorlandıklarından bahseder. Seyyah bu katırcıların göçmenlerin nakil işlemlerinde gönülsüz davrandıklarını ve bu zor durumdaki insanları taşımak istemediklerinden söz eder. Ona göre bunun nedeni, yetkililerin gerçekten bu iş için çok az para ödemeleridir. Ancak yerli kaynaklara bakılırsa, görevlilerin göçmenlerin şehirden bir an önce gönderilmeleri konusunda eldeki tüm ulaşım araçlarını devreye soktukları, hatta sürücülere en yüksek düzeyde peşin ücret ödedikleri anlaşılmaktadır. Seyyah bu göçmenlerin sert mizaca sahip olmaları, herhangi bir problem ortaya çıktığında dil bilmemeleri, pek çoğunun tifüs gibi bulaşıcı hastalık taşıdıkları gerekçesiyle, katırcıların taşıma konusunda bir çekince içinde olduklarını söyleyerek çoğunun şehre bu yüzden hayvanları ile gelmediklerini ve hayvanlarını şehrin dışındaki yerlere bıraktıklarını belirtir.⁶⁸⁷

Seyyah görüldüğü üzere, göçmenlerin şehirden diğer iskân yerlerine nakilleri konusunda da birtakım sorunların yaşandığını vurgulamaktadır. Gerçekten de 1850'lerden sonra kitlelerle ifade edilen göç hareketlerinin Osmanlı Devleti'ne göçmen iskânı konusunda tecrübe kazandırdığı bir gerçektir. Ancak devletin önceden kestiremediği büyük kalabalıkların kısa bir süre zarfında sınırlara girmesiyle birlikte, daha savaşın sebep olduğu yıkım tamir edilemeden yeni masrafların ortaya çıkması ve nitelikli kadro ihtiyacı göz önüne alındığında,

⁶⁸²Lennep, *Travels in the Little-Known...*, s.44.

⁶⁸³Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında...", s.91.

⁶⁸⁴Yılmaz, "An Italian Physician...", s.33.

⁶⁸⁵Yılmaz, "An Italian Physician...", s.30

⁶⁸⁶Yılmaz, "An Italian Physician...", s.28-29.

⁶⁸⁷Lennep, *Travels in the Little Known...*, s.46-47.

bu iskân sürecinin çok zorlu geçtiğini tahmin etmek hiç zor olmasa gerek.⁶⁸⁸Bununla birlikte, göçmenlerin Samsun'dan daimi iskân bölgelerine kadar yapacakları yolculukta rahatlarını sağlamak amacıyla kendilerine yardımcı olmak için hayvan tedarik ediliyor, dilini anlamadıkları bir memlekette, yolunu bilmedikleri topraklara giden göçmenlere gerektiği takdirde mihmandarlarda eşlik ediyordu. Ayrıca yolculuk esnasında ihtiyaçlarının karşılanması için, 15 yaşından büyüklere iki kuruş, küçüklere ise bir kuruş yevmiye verilmekteydi.⁶⁸⁹

Lenep'in göçmen taşıma işinde yetkililer tarafından zorla görevlendirilen katırcılara dair verdiği bilgi ile Osmanlı kaynaklarında bu konuda verilen bilgilerin örtüşmemesi oldukça dikkat çekicidir. Osmanlı belgelerine yansıdığı kadarıyla, sevkiyat sırasında her zaman olduğu gibi Müslüman ahali göçmenlere yardımcı olmaktaydı. Özellikle halk, Samsun-Amasya arasında nakliye işini belirli bir ücret mukabilinde yaptığı halde, devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıdan ve muhacirlerin durumundan dolayı sonradan ücret talebinden vaz geçmiştir.⁶⁹⁰ Fakat seyyahın 1864 göçüne dair diğer seyyahların aksine daha ayrıntılı bir şekilde durması ve bu konuya eserinde geniş bir yer vermesi farklı bir bakış açısını yansıtmaya açısından önemlidir.

Lerchenfeld-Schweiger, 1864 yılında göçmenlerin giriş yaptıkları diğer bir liman kenti olan Trabzon'da yaşanan göç ve bu göçün şehirde yarattığı etki hakkında okuyucuya kimi bilgiler verir. İlk olarak seyyah, genel olarak doğu halkları olarak nitelendirdiği Kafkaslıların kaderinin Trabzon'a bağlı olduğunu ve her daim kentteki ahali tarafından büyük bir misafirperverlikle karşılandıklarını söyler.⁶⁹¹ Diğer bir batılı seyyah Wagner ise 1840'lı yıllarda Trabzon'un Türkiye ile yakın siyasi bağlantısı olan tüm Çerkez ve Abhazlar için adeta bir buluşma noktası teşkil ettiğini, özellikle Çerkez göçmenlerin ve ordudan firar edenlerinde sıkça yöneldikleri bir kent olduğunu vurgular.⁶⁹² Seyyahların verdiği bu bilgilerden, Kafkasya'dan birtakım siyasi sebeplerle gelenler için Trabzon kentinin, sadece 19. yüzyılın ikinci yarısında değil, aynı zamanda ilk yarısında da bir giriş noktası olduğu anlaşılmaktadır. Wagner'in de belirttiği gibi, Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde Kafkaslar'da kurduğu güçlü siyasi, idari, ekonomik bağların neticesinde ve en önemlisi Rus hâkimiyeti altında kalıp Hıristiyanlaşmak istemeyen bu insanların dini bağlarının da etkisi ile bölgeye yöneldikleri bir gerçektir. Coğrafi olarak Karadeniz kıyıları hem Anadolu'nun güvenliği hem de iç kesimlerle denizin birleşmesi açısından önemlidir. Ancak Trabzon limanı bu kıyılarda konumu sebebiyle doğu ve Kafkaslarla bağlantısı yönünden oldukça önemli stratejik bir mevkiye sahiptir.⁶⁹³ Dolayısıyla seyyahın da belirttiği gibi, kent Kafkas topluluklarının sosyal, siyasi ve ekonomik yaşantısındakaderlerini belirleyen önemli bir rol üstlenmiştir. Bu durumun özellikle yüzyılın ikinci yarısında ivme kazanan kitlesel göçlerle bölgenin sosyal yapısı üzerinde daha derin izler bıraktığı söylenebilir.

Lerchenfeld-Schweiger, Rusya'nın Kafkaslar'da uyguladığı iskân politikasına dair diğer kaynakların aksine farklı bir yaklaşım sergiler. Ona göre, Rusya'nın bölgede izlediği politika sadece devlet düzenini oturtmaya yönelik faaliyetlerdir. Seyyah 1864 yılına kadar

⁶⁸⁸Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları*, 31, 2011, s.35.

⁶⁸⁹Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında...", s.94

⁶⁹⁰Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında...", s.94.

⁶⁹¹Lerchenfeld-Schweiger, *Armenien*, s.77.

⁶⁹²Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia, and Koordistan, With Sketches and The Caucasus*, Vol.II, London 1856, s.277.

⁶⁹³Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve...*, s.31.

Rusya'nın bölgede sürdürdüğü savaşın burada yaşayan halkları yok etmek üzerine değil, gerçek anlamda burada bir devlet düzeni kurmaktan kaynaklandığını belirtir. Ayrıca ona göre, Çerkez ve Abhazların özgürlükten anladıkları sadece kuralsızlık olup, kanunlara itaat etmeyen birisinin aslında tam anlamıyla özgür insan gibi olguları anlayabilmesinin ise oldukça güç olduğunu söyler.⁶⁹⁴ Fakat seyyahın Rusya'nın bölgede yaşayan halklar üzerinde uyguladığı baskı ve zulme dayalı politikaları diğer yabancı ve yerli kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmesine rağmen, haklı çıkarma ve Ruslar tarafından her türlü baskı ve zulme uğrayan halkları ise ötekileştiren bir yaklaşımla tasvir ettiği dikkati çekmektedir. Örneğin, McCarthy, 1864 Mayısında, Rus hâkimiyetinin artık Kafkasya'nın her tarafını kapsadığını, zaferi tamamlamak üzere Kırım'da zaten yaşanmış olandan daha beter yöntemlerle, Rusların burada yaşayan halkı göçe zorlama politikası ile hareket ettiğini söyleyerek, seyyahın yukarıda verdiği bilgilere muhalif bilgiler verir.⁶⁹⁵

Seyyah, bu Kafkas topluluklarının doğaları gereği savaşıma tutkusu ile Ruslara karşı savaş verdiklerini, fakat asla verdikleri bu mücadeleye rağmen bağımsızlıklarını elde edemediklerini söyler. Rusya'nın ele geçiremediği bazı dağlık yerlerde hala bu savaşçılara rastlanabileceğini belirtir. Ona göre, Rusya bu bölgeyi ele geçirme konusunda sergilediği isteklilik sayesinde, batı Kafkasya'da Ruslara karşı bağımsızlık savaşı veren son Kafkas lideri de yenildikten sonra, Çar Michael burada yaşayan halka ya Rus kanunlarına itaat etmelerini yahut ülkeyi terk etmelerini söylemiştir. Seyyah akabinde, Türk hükümetinin de kabul etmesi üzerine Rus boyunduruğunu kabule yanaşmayan 300.000 kadar Çerkez, Abhaz ve Kabartay'ın Türkiye'ye göç ettiklerini belirtir. Ancak bu göçmenlerin çok kısa süre içinde Rus kanunlarının Türkiye'deki dindaşlarının gösterdikleri misafirperverlikten daha iyi olduğunu anladıklarının altını çizer.⁶⁹⁶

Lerchenfeld-Schweiger, Rus hükümetinin de sağladığı çok sayıda vapurla bu göçmenlerin birkaç hafta içinde Karadeniz'e kıyısı bulunan liman kentlerine ulaştıklarını söyler. Ona göre, göçmenlerin ilk olarak giriş yaptıkları kent Trabzon olmuştur. Aynı zamanda sayıları on binleri bulan göçmenlerdoğal güzellikleri ve Canik'te güzelim bitki örtüsünü ayakları ile ezmişlerdir. Seyyah, vapurlarla gelen insanların ardı arkasının kesilmediğini ve bu göçmenlerin ulaştıkları Trabzon, Samsun ve Giresun gibi liman kentlerinde adeta üst üste yığıldıkları bilgisini verir.⁶⁹⁷ Seyyahın verdiği bilgilerden, Rus vapurlarının adeta birbirleri ile yarışır şekilde ve aradan fazla zaman geçmesine fırsat vermeden Karadeniz kıyı kentlerine vardıklarını ve bir an önce bu göçmenlerden kurtulma çabası ile hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Aynı zamanda seyyah göçmenlerin geldikleri Samsun, Trabzon ve Giresun gibi kentlerde yaşayan halkın zaten kendilerini zar zor besleyebildiklerinden ötürü aç ve sefil bir şekilde kendilerine sığınan bu insanlara mesafeli durduklarını ve güven beslemediklerini söyler.⁶⁹⁸ Elbette böyle geniş çapta kitlesel boyutta bir göçün neticesinde pek çok sorun yaşanmıştır. Ancak kaynaklara yansıdığı kadarıyla tüm yaşanan sorunlara karşın, gerek Osmanlı Devleti gerekse yerli halk, muhacirlerin durumunu

⁶⁹⁴Lerchenfeld-Schweiger, *Armenien*, s.79.

⁶⁹⁵McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.34. McCarthy aynı zamanda Rusların gözlerini Çerkezlerin bereketli arazilerine diktiklerini söyler. Dolayısıyla Çerkezleri kendi topraklarından söküp atmak için her türlü saldırı ve zulme başvuran Ruslar önce köyleri talan eder. Ardından her şeyi yakıp yıkarak halkın yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli temel şeylere ve hayvan sürülerine zor kullanarak el koyar bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.35.

⁶⁹⁶Lerchenfeld-Schweiger, *Armenien*, s.81.

⁶⁹⁷Lerchenfeld-Schweiger, *Armenien*, s.81.

⁶⁹⁸Lerchenfeld-Schweiger, *Armenien*, s.81.

göz önünde bulundurarak, olabildiğince yardımda bulunmuş ve gelen muhacirlerin istekleri eldeki imkânlardâhilinde geri çevrilmemiştir.⁶⁹⁹

Lerchenfeld-Schweiger, göçmenlerin 1864 yılında kitlesel olarak Karadeniz limanlarından Trabzon'a çıkmalarıyla daha önce halk tarafından büyük bir misafirperverlikle karşılanmalarına rağmen, bu kez kendilerine eskisi gibi kucak açılmadığını söyler. Ona göre, hatta zamanın Trabzon valisi bile kalenin dışına çıkmamış, gelen göçmenlerin yaratacağı herhangi bir asayiş sorunu ihtimaline karşı ise bir topu ateşlemek üzere bekletmiştir.⁷⁰⁰ Görüldüğü gibi, seyyah 1864 yılında kitlesel bir boyut kazanan göçün getirdiği birtakım sorunlara değinmektedir. Ancak seyyahın böyle bir göç karşısında en başta devletin ve sonrasında yerli halkın gelen göçmenlerin sürecin ilk ayağı olan göçmen noktalarına sevkinden, sürecin son ayağı sayılabilecek muhacirlerin kendi kendilerini geçindirebilecek hale gelerek ekonomiye katılımlarının sağlanması gibi konularda sağladıkları desteği göz ardı ettiği söylenebilir.⁷⁰¹ Seyyahın özellikle 1860'lı yıllardan sonra gelen muhacirlere karşı sergilenen olumsuz tavırdan bahsetmesi, her iki taraf için oldukça güç olarak nitelendirilebilecek bir süreci tek taraflı olarak ele almasından ve çok boyutlu olarak değerlendirememesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Ayrıca seyyah bu göç esnasında yaklaşık olarak 300.000 göçmenin Osmanlı topraklarına geldiğini, bu göçmenlerden üçte birinin yani 100.000'nin hayatını kaybettiği bilgisini de verir. Bu doğrultuda göç araştırmalarıyla ünlü İpek de, Kırım Savaşı ile başlayan göçlerin 1859- 1860 yıllarında hız kazandığını ve bu yıllarda 300.000 kişinin göç etmek üzere Kırım'ı terk ettiğini ve bunların ekseriyetinin ise iskân yerine ulaşmadan hayatını kaybettiğini söyler.⁷⁰² Lerchenfeld-Schweiger, bu göçün muhacirler için oldukça acı bir deneyim olduğunu, ancak onların umutlarını hiç kaybetmediklerini, Rusların elinden kurtuldukları için mutlu olduklarını, Balkanlara sevk edilenlerin burada kendilerini oldukça rahat bir hayatın beklediğini hayal ettiklerini, fakat bu topraklara geldiklerinde hiç de hayal ettikleri şeylerle karşılaşmadıklarını sözlerine ekler.⁷⁰³ Seyyahın göçe dair gezi notlarına yansıyan bilgilerde sıkça Ruslardan kaçarak Osmanlı topraklarına sığınan Kafkaslardan gelen göçmenler için bu göçün tam bir hayal kırıklığı olduğunu vurgulamaya çalıştığı görülmektedir.

2.2.2.2.1877-78 Göçü

1864 yılında bölgede meydana gelen kitlesel göçten sonra bu kez Osmanlı Devleti başka bir göç dalgası ile yüz yüze kaldı. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin hemen öncesinde ve savaşın sürdüğü müddetçe Rusya'dan on binlerce Müslüman Osmanlı topraklarına geçti. Bunların karayolu ile geçenlerinin ekseriyetini Kürtler oluşturuyordu.⁷⁰⁴ 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin Türklerin göç tarihinde daha farklı bir yeri vardır. Bu savaş, ortaya çıkan trajik tabloların yanı sıra, özellikle Balkanlarda sebebiyet verdiği siyasi değişikliklerle, ülkede büyük çapta demografik hareketlerin tetikleyicisi olmuştur. Harb esnasında Rusların işgal ettiği bölgelerde Müslüman halk üzerinde kurduğu baskı ve zulüm büyük katliamlara ve

⁶⁹⁹ Akay, "XIX. Yüzyılda Kafkasya'dan...", s.9

⁷⁰⁰ Lerchenfeld-Schweiger, *Armenien*, s.82.

⁷⁰¹ Akay, "XIX. Yüzyılda Kafkasya'dan...", s.9.

⁷⁰² İpek, *Göçler*, s.40. Aynı zamanda İpek, Osmanlı resmi istatistiklerine göre 1854-1864 yılları arasında Çerkezistan ve Kırım'dan toplam olarak 311.333 kişi, 1864'te Kafkasya'nın tamamen düşmesi ile 1864'ün Ağustos ayına kadar 283.000 ve 1865'te 87.000 kişinin Türk iskân birimlerine ulaşabildiklerini belirtir bkz. İpek, *Göçler*, s.40.

⁷⁰³ Lerchenfeld-Schweiger, *Armenien*, s.82.

⁷⁰⁴ McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s.121.

göçlere yol açmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrası imzalanan Berlin Antlaşması, yalnızca Osmanlı'nın Avrupa'da geniş topraklar kaybetmesine yol açmamış, burada yaşayan Müslümanları da yeni kurulan Balkan devletlerinin egemenliği altına sokmuştur. Bu antlaşma ile Müslüman halkın hakları hukuken güvence altına alınmış olsa da, yeni kurulan Balkan devletleri bu hukuku tanımayan yönde hareket etmiştir. Dolayısıyla savaş sırasında göç edenlerin bir kısmı sonradan geri dönseler de, baskılar göçün yıllarca sürmesine yol açmıştır.⁷⁰⁵ Bununla birlikte, Kafkasya Müslümanlarının da savaş esnasında Osmanlı güçlerini desteklemeleri veya Rusya'ya karşı ayaklanmaları yüzünden, savaş Rusların lehine sonuçlanınca bu topluluklara göç etmekten başka bir çare bırakmamıştır.⁷⁰⁶

Bununla birlikte, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası vuku bulan göç hareketlerinin 1850'li yıllarda meydana gelen göçlerden daha ayrı bir yeri vardır. 1850'lerden sonra Kafkas kökenli toplulukların Anadolu'ya göçleri, doğrudan Kafkasya üzerinden veya Kırım'dan gerçekleşmiş, fakat gelen göçmenlerin önemli bir kısmı Osmanlı'nın Avrupa topraklarında iskân edilmişlerdi. Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin etkisi ile yine Kafkasya'dan göçler olmakla birlikte, bu büyük demografik hareketin ağırlığı genel olarak Rumeli olmuştur. Böylece önceden bu topraklara yerleşmiş Kırım ve Kafkas muhacirleri ise Balkan Müslümanları ile birlikte bu göçün öznesi konumuna geçmişlerdir.⁷⁰⁷ Aslında 1877-1878 Harbi ile başlayan göç 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda uygulamış olduğu iskân politikasının dramatik şekilde geriye dönüş sahnesi olarak değerlendirilebilir.⁷⁰⁸ Fakat bizim bu çalışmada amacımız bu göçün batılı seyyahların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla Doğu Karadeniz üzerinde yarattığı birtakım etkileri ele alıp değerlendirmektir.

Lerchenfeld-Schweiger, 1864 göçüne dair bilgi verdikten sonra, 1877-78 Osmanlı - Rus Harbi esnasında ve sonrasında Kafkaslardan Trabzon'a yönelen göç hakkında da kimi bilgiler verir. O, Sohum Kumandanı Fazlı Paşa'nın Ruslara yenilmesinden sonra çoğunluğu Abhaz olan 36.000 Kafkas kökenli göçmenin kendi istekleriyle memleketlerini ve topraklarını terk ettiklerini ve Osmanlı sultanının himayesine girdiklerini söyler. Ancak bu göçle birlikte Osmanlı topraklarına sığınan muhacirlerin on yahut on üç yıl öncesine nazaran halk tarafından sıcak bir şekilde karşılanmadıklarını söyler. Ayrıca, seyyah göçmenlere asıl kucak açan kentin yine de Trabzon olduğunu belirtir. Seyyah gelen göçmenlerin bir kısmının asker olarak orduda istihdam edildiklerini ve Osmanlı ordusu için savaştıkları bilgisini verir.⁷⁰⁹

Seyyahında belirttiği gibi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Batum ve Sohum'da bulunan vapurlar kullanılarak Müslüman ahalinin Anadolu'ya nakledilmesi kararlaştırıldı. Sohum kumandanı Fazlı Paşa gönderdiği telgrafta, Rusların Sohum üzerine hücum etmeye hazırlandığı esnada göçmen sevki için tahsis edilmiş olan vapurların yetersiz olduğunu. Sevk işi hızlanmadığı takdirde hem Müslüman halkın hem de askerinin büyük bir

⁷⁰⁵Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan..", s.34; Osman Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)"; *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, C.1/2, 2006, s.237-272; Bilal Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri, C.I-II-III, Ankara 1989, Bilal Şimşir, "BulgaristanTürkleri ve Göç Sorunu", *Bulgaristan'da Türk Varlığı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara1985, s. 47-66; Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Ankara 1998, s.119-155; Yıldırım Ağanoglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi Göç*, İstanbul 2001, s.33-43.

⁷⁰⁶Bedri Habıçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993, s.148-150.

⁷⁰⁷Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan..", s.40.

⁷⁰⁸Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93' Harbi Sonrası Muhacir İskânı", *History Studies*, Vol.5/2, 2013, s.349. Rusya'nın Balkanlar'da Slav halkların haklarını koruma bahanesiyle sahneye koyduğu bu dram, sayısı milyonlarla ifade edilen Müslüman'ın yağma, tecavüz, yakıp-yıkma, sürgün ve göç gibi sistemli yok etme politikasına maruz kalmalarıyla sonuçlanmıştır bkz. "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre.." s.349.

⁷⁰⁹Lerchenfeld-Schweiger, *Armenien*, s.83-84.

tehlike ile karşı karşıya kalacağını bildirmişti. Halk askerle birlikte savaşa giriştikten sonra evlerini yakarak zaten sahillere yığılmıştı. Bu nedenle, sevkîyatın gecikmesi durumunda, halk düşmanın ateş hattında kalacağı gibi asker de büyük bir tehlike içinde olacaktı. Bu ihtimaller karşısında yetkililer ilk olarak bu göçmenleri Rumeli tarafına yerleştirilmelerini uygun görmüşse de, savaş esnasında Rumeli'ye göçmen iskânının güç olacağı düşünülerek, seyyahın da belirttiği gibi, Sohum limanına yığılmış 40.000 göçmenin başta Trabzon olmak üzere Karadeniz'in diğer iskele ve limanlarına sevk edilmesi kararlaştırıldı.⁷¹⁰ Sonuç olarak, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi esnasında seyyahın da bahsettiği Sohum tarafından gelen bu muhacirlerin, İpek Trabzon-İzmit arasında kalan geniş sahaya yayıldığını belirtir.⁷¹¹ Seyyah, çok fazla ayrıntıya girmediği halde 1877-78 Savaşı esnasında Sohum tarafından Anadolu'ya göçle gelen muhacirler hakkında bilgi veren birkaç seyyahtan biridir. Bu nedenle seyyahın bu konuda verdiği bilgilerin yerli kaynaklara bir çeşitlilik kattığı söylenebilir.

Artvin'de uzun süre kalarak kimi inceleme ve gözlemlerde bulunan Petersen de gezi notlarında 1877-78 göçüne dair de ilginç saptamalarda bulunur. Daha önce belirtildiği gibi, Artvin seyyahın orada bulunduğu 1882'li yıllarda Rus işgali altındadır. Ancak seyyah gerek 1877-78 Harbi esnasında gerekse sonrasında bölgeden Osmanlı topraklarına olan göçlerden bahsederek okuyucuya konu hakkında farklı bir bakış açısı sunar. Kendisi Rusya'nın bir görevlisi olarak bölgeye gönderildiğinden, sıkça Artvin ve çevresinde tetkik gezilerine çıkar. Bunlardan birini ise Çoruh Nehri'ne yapan seyyah, bu nehrin sol kısmında bulunan Borçka'da köylerin tamamen boş durumda olduğunu, 1877-78 Harbi sona erdikten sonra Türklerin büyük bir kısmının Türk tarafına geçtiğini belirtir.⁷¹² Seyyah aynı zamanda savaş esnasında askerlerin burada yaşayan halka asla evlerini terk etmemeleri ve Ruslara karşı direnmeleri yönünde birtakım psikolojik telkinlerde bulduklarını, ancak Rusların köylere girmeleri ve halka yaptıkları zulüm ve katliamlar sonucunda pek çoğunun evlerini ve köylerini terk ettiklerini söyler. Akabinde ise bu halkın Türk tarafına geçmesinin Ruslar için ekonomik açıdan büyük bir kayıp olduğunun altını çizer.⁷¹³ Seyyahın verdiği bu bilgiler, bölgede Rusların Müslüman halk üzerinde uyguladığı yıldırma, baskı ve izlediği iskân politikasını adeta teyit eder niteliktedir. Aynı zamanda seyyahın verdiği bilgiden, çalışkan olan ve Türk tarafına zorla göç ettirilmeye mecbur bırakılan halkın ekonomik anlamda Rusya için bir kayıp oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Petersen 1882 yılında Müslüman Türklerin büyük bir kısmının 1877-78 Harbi sonrası Türk tarafına geçmeleri nedeniyle Artvin nüfusunun büyük bir kısmını Ermenilerin oluşturduğunu, Türk tarafına göç etmeyen Müslüman Türk nüfusun ise 1877-78 savaşından sonra daha da azaldığını söyler. Yine seyyah kentin bu göç neticesinde en iyi halkını ve nitelikli insan gücünü kaybettiğinin altını çizer.⁷¹⁴ Aslında göç Batum'un Ruslar tarafından resmen işgal edilmesinden önce başlamış ve 7 Eylül 1878'e kadar Trabzon'a gelenlerin sayısı 5.500'ü bulmuştu. Diğer pek çok göçmen de mal varlıklarını elden çıkararak bu göç kervanına katılıyordu.⁷¹⁵ Seyyahın, bölgeden olan Müslüman göçün gerçekten de ekonomik anlamda Rus

⁷¹⁰İpek, *Göçler*, s.56.

⁷¹¹İpek, *Göçler*, s.58. Bununla birlikte, Sohum tarafından gelen muhacirlerin bir kısmı iskân edildikleri yerlerde çeşitli sorunlarla karşılaşınca geri dönmek istediler. Fakat bunların bir kısmı Ali Kemal Paşa'nın teklifi üzerine Anadolu'nun bazı kırsal bölgelerine gönderildiler. Bu önleme karşın Hıristiyan olan bazı göçmenlerin geri dönüş talepleri kabul edildi. Ancak Haziran 1879 tarihinden sonra geri dönüşe istisnasız izin verilmemesi konusunda Muhacirin Komisyonuna talimat verildi bkz. İpek, *Göçler*, s.58.

⁷¹²Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.30.

⁷¹³Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.31.

⁷¹⁴Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.41.

⁷¹⁵İpek, *Göçler*, s.58.

hükümeti için büyük bir kayıp olduğunu vurgulamasından, Müslüman Türklerin bölge ekonomisi üzerinde önemli bir rol ve etkiye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu çalışkan ve iyi halkın büyük kısmının göç etmesinin, bölgede sosyo-ekonomik anlamda Rus tarafı için birtakım olumsuzluklar yarattığı da söylenebilir. Seyyah, Ardanuç'ta da bulunur. O, burada hemen hiç Müslüman Türk kalmadığından bahseder. Müslüman Türklerin çok önceleri buraları terk ettiğini belirtir.⁷¹⁶

Petersen aynı zamanda bölgeden Türk topraklarına olan göçün hala devam ettiğini, bunun nedenin ise Türklerin Rus hâkimiyeti altında kalmaktansa Türk hâkimiyeti altında olmayı yeğ tutmaları olduğunu söyler.⁷¹⁷ Ancak seyyahın 1882 yılına dair Ardanuç'ta neredeyse hiç Müslüman Türk'ün kalmadığı yönünde bilgi vermesi, diğer kaynaklarda verilen bilgilerle örtüşmemektedir. Şöyle ki, Rus hükümetince göç için belirlenen süre 1890 yılında sona ermiş; bu tarihten sonra Batum ve havalisinden resmi bir göç meydana gelmemiştir. Buna rağmen firar suretiyle iltica devam etmiş; iltica edenler Türk devleti tarafından kabul ve iskân edilmiştir. Yine 1893'te Ardanuç'tan 50 ve Livane'den 13 hane olmak üzere toplam 496 kişinin göç edebilmesi için Hariciye Nezaretinin Rusya nezdinde teşebbüse geçtiği ve bunun Meclis-i Vükelaca kararlaştırıldığı bilinmektedir.⁷¹⁸ Dolayısıyla seyyahın Ardanuç'ta hemen hiç Müslüman Türk kalmadığı yönünde verdiği bilgi yerli kaynaklarca da desteklenmemektedir.

Seyyah bir sonraki gezisini Murgul civarına yapar. O, burada da son savaştan sonra Türk tarafına çok ciddi miktarda Müslüman Türk'ün göç ettiğini ve köylerin hemen hemen bu göç neticesinde boşaldığını söyler. Akabinde ise köylerin bu durumda olmasının iç acıtan bir durum yarattığını vurgular. Petersen, Trans Kafkasya'nın doğal güzellik ve zenginlik bakımından en güzel noktalarından biri olan bölgenin, göçlerin yarattığı ıssızlıkla Tanrı tarafından bahşedilmiş zenginliğinin adeta heba edildiğini vurgular. O, aynı zamanda bölgede terk edilmiş olan evlere bakıldığında, burada bir zamanlar zengin insanların oturduğunun hemen anlaşıldığını ve bu insanların böyle bir rahatı ve zenginliği bırakıp gitmeleri için oldukça güçlü bir sebebi olması gerektiğini vurgular.⁷¹⁹ İpek, bu göç esnasında Batum ve çevresinden deniz yolu ile gelenlerin ilk olarak Trabzon ve Kastamonu vilayetlerinde iskân edilmeye çalışıldığını, fakat Trabzon ve Canik'te yerleşmeye uygun yerler bulunduğu halde bölgede bulunan 20.000 kadar Acara ve Livana muhacirinin yerel idarecilerin adem-i takdiri nedeniyle iskan olunamadığını belirtir.⁷²⁰

Petersen, cennet bahçesi olarak tasvir ettiği böyle bir bölgeyi, insanların her şeylerini geride bırakarak terk edip gitmelerini oldukça ilginç bulduğu anlaşılmaktadır. O, aynı zamanda Rus hükümetinin, göçün bölgede sosyo-ekonomik anlamda yarattığı olumsuzluğun farkına vardığını ve bölgenin tekrar şenlendirilmesi yönünde birtakım çabalar içine girdiğini ve giden insanları geri dönmeleri konusunda ikna etmeye çalıştığını sözlerine ekler. Ancak

⁷¹⁶Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.70.

⁷¹⁷Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.72.

⁷¹⁸İpek, *Göçler*, s.61.

⁷¹⁹Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.98-99.

⁷²⁰İpek, *Göçler*, s.59. Ayrıca Acara, Livana(Artvin), Gonye, Çürüksu ve Batum havalisinde bulunan 60-70 bin kişi Aydın vilayeti dâhilindeki Çiftlikat-ı hümayun veya askeri kurumların tasarrufunda bulunan Çifteler çiftliğinde yerleşmeyi talep ettiler. Ancak bu kadar göçmeni bölgede bir arada yerleştirecek büyüklükte uygun arazi bulunmadığından ve ancak Ankara vilayeti dâhilinde bu göçmenlere uygun arazinin mevcut olduğunun bildirilmesi üzerine, Sadaret Ankara vilayet makamına göçmenlerin uygun olan bu yerlerde yerleştirilmesi için talimat verdi. Fakat bu göçmenlerin buraya yerleştirilip yerleştirilmediği konusunda kesin bir kayıt mevcut değildir. Bununla birlikte, Haziran 1881'de 4.000 ve Şubat 1882'de 3.000 Batum göçmeninin söz konusu iskân mahallerine sevk edildikleri bilinmektedir bkz. İpek, *Göçler*, s.58-59.

Türk hükümetinin araya girmesiyle bu çabaların boşa gittiğini de vurgular.⁷²¹ Seyyahın ifadelerinden 1877-78 Harbi esnasında ve sonrasında Artvin ve çevresinden Osmanlı topraklarına doğru olan Müslüman Türk göçleri neticesinde bölgenin büyük çapta insan kaynağı ve dolayısıyla ekonomik olarak büyük bir kan kaybettiği anlaşılmaktadır.

Petersen'in bölgenin Rus hâkimiyeti altına girmesi neticesinde vuku bulan göçlere dair gezi notlarında verdiği bilgilerin, farklı bir bakış açısı sunması, göç dalgasına ilişkin tespitleri, diğer kaynakların yanında yarattığı çeşitlilik ve özgünlük bakımından önemli olduğu söylenebilir. Ayrıca seyyahın izlenimlerinin, bu sosyal hareketliliğin bölge üzerinde yarattığı sosyo-ekonomik etkileri anlamamıza önemli katkılar yaptığı belirtilmelidir. Sonuç olarak, 1864 yılının sonlarında kitlesel bir boyut alan göçler neticesinde Osmanlı Devleti'ne sadece Doğu Çerkezistan'dan gelen muhacir sayısı tahmini olarak 522.000 kadardır.⁷²² Ayrıca hükümet, gelen göçmenlerin insan gücü açığını gidereceğini düşünmüş ve bu insanlardan yol yapımında, tarımda ve orduda yararlanabileceğine inanmıştır. Buna bağlı olarak 1866 yılında tahminen 1 milyon Çerkez başarılı bir şekilde Osmanlı Devleti topraklarına yerleştirilmiştir.⁷²³ Bu göç dalgasından sonra 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi esnasında ve sonrasında, Eylül 1879'akadar, 387.000 kadar göçmen İstanbul'a sevk edilmiştir.⁷²⁴ Savaş sırasında başlayan göçlerle, Kafkaslardan ve Doğu Anadolu'daki savaş bölgelerinden gelenler Erzurum'a yığılmışlardır. Resmi istatistiklere göre, Rumeli'den 767.339, Sohum, Batum ve Kars havalisinden ise tahmini olarak 300.000 kişi Anadolu'ya geçmiştir.⁷²⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısında giderek ivme kazanan bu göçlerin, büyüklüğünü anlamak için 1856-1914 yılına kadar geçen sürede tahminen 6.425.000 kişinin Anadolu'ya geldiğini belirtmek yeterli olacaktır.⁷²⁶ Bununla birlikte, her ne kadar sel halini alan bu göçler Osmanlı Devleti için altından kalkamayacak büyüklükte sosyal, kültürel, ekonomik, sıhhi ve sair sorunlar yaratmış olsa da, dünyadaki tüm Müslümanların hamisi ve halifesi konumunda olan Osmanlı padişahı, bu insanları kabul ederek kucak açmıştır. Aynı zamanda bu insanların en iyi koşullarda hayatlarını sürdürebilecekleri yerler tahsis ederek, yeni bir yaşama başlamaları için eldeki mevcut tüm imkânlar devreye sokulmuştur. Sayıları milyonlarla ifade edilen bu göçmenlerin tüm sorunlara rağmen demografik olarak Müslümanlar lehine bölgede sosyal hareketlilik sağlayarak nüfusu arttırdığı da yadsınamaz bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Karpat da Osmanlı topraklarına yönelen bu göçlerin, şüphesiz Osmanlı devletinde Müslümanların sayısını arttırdığını ve öte yandan dar çerçeveli yerel kimliklerin üstünde ve tarihi İslam ve cemaat kimliğinin ötesinde, çok daha geniş ve modern siyasi anlamda milli bir Osmanlı-Müslüman kimliği ve bilincinin de oluşumunda önemli bir rol oynadığının altını çizer.⁷²⁷

2.3. Bölgenin Etnik Ve Dini Yapısı

Doğu Karadeniz Bölgesi İmparatorluğun diğer bölgeleri gibi etnik bakımından çok fazla çeşitlilik gösteren bir bölge değildi. Bölge nüfusunun ekseriyetini başta Müslümanlar olmak üzere Rumlar ve Ermeniler oluşturmaktaydı. Bununla birlikte bölgenin 19. yüzyılda

⁷²¹Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.98-99.

⁷²²Quatert, "19. Yüzyıla Genel Bir Bakış...", s.918.

⁷²³Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, s.106.

⁷²⁴Nedim İpek, "93 Muhacereti", *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999, s.664-665.

⁷²⁵İpek, "93 Muhacereti", s.667.

⁷²⁶Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan (çev.), Ankara 2002, s.121 vd.

⁷²⁷Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum*,..., s.98.

ekonomik anlamda geçirdiği değişimler neticesinde çoğunluğunu konsoloslar ve yabancı tüccarların oluşturduğu belli bir yabancı nüfusunda bölgede bulunduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı toplumu değişik milletlerin bir arada bulunduğu ve toplum yapısının İslam dini esaslarına göre düzenlendiği bir şekilde idare olunmaktaydı. II. Mehmet zamanından beri devam eden bu düzen 19. yüzyılda gayrimüslimlere tanınan yeni haklarla birlikte değişikliklere uğramasına rağmen varlığını İmparatorluğun sonuna kadar devam ettirdi. Bu düzen içinde yer alan Rum, Ermeni yahut Yahudi milleti gibi dini gruplar, belli ölçüde dışa kapalı olmakla birlikte hemen hepsi kendi millet yönetiminin denetiminde idi.⁷²⁸ Devletin bütünlüğünü koruma amacı doğrultusunda millet sistemi genişletilip gayrimüslimlere yeni haklar verilse de, bu onların devlete bağlılığını güçlendirmemiş; 19.yüzyılda devletin sosyal yapısında kendisini belirgin olarak gösteren birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Özellikle büyük devletlerin, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü bozma yönünde yaptıkları siyasi faaliyetler neticesinde sosyal yapı üzerinde bazı değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu siyasi faaliyetlerin en önemlilerinden birisi Himaye yöntemi ile hükümetten kendi çalışanları için elde ettikleri beratları istedikleri gibi varsıl Rum, Ermeni ve Yahudi reayaya satmaya başlamasıdır.⁷²⁹

Himaye sistemi, beratlı denilen özel ve ayrıcalıklı bir grup yarattı. Kırım Savaşı esnasında yoğun olarak uygulanan bu yöntem, savaşın sona ermesinden sonra da diğer vilayetlere yayıldı. Dolayısıyla ülkenin önemli ticaret merkezlerinde sayısı giderek artan Osmanlı tebaası olan yerli Hristiyanlar, Avrupalı güçlerin koruması altına girmiş oldu.⁷³⁰Bölgenin 19. yüzyılda önemli bir ekonomik sıçrama kaydetmesi ve bir biri ardına batılı ülkelerin ekonomik ve siyasi menfaatlerinin takipçisi olan konsoloslukların açılması, bölgenin ekonomik olarak yükselmesini sağlamıştır. Ancak bölgenin nüfusu artış göstermesine rağmen, başta İngilizler olmak üzere Avrupalıların egemen olduğu ticaret, İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi bölgenin sosyal yapısı üzerinde bazı dengesizliklere yol açtı. Şöyle ki; bu ekonomik sıçrama, bölgenin ve devletin ekonomisini canlandırmakla birlikte, özellikle bu ekonomik gelişmenin baş aktörleri olan liman kentlerinde çeşitli etnik ve dini gruplar arasında sosyal farklılığı derinleştiren bir rol oynamaya başladı.⁷³¹ Örneğin, Bryce Trabzon'da bulunduğu esnada bu durumuteyit eder nitelikte bazı bilgiler vermektedir. O, kentte bulunan tüccarlardan ekseriyetinin Ermenilerden, bir kısmının Rumlardan ve nüfusun yarısından fazlasını oluşturmalarına rağmen ise çok azının Türklerden oluştuğunu belirtir.⁷³²Seyyahın bize çok açık bir şekilde batılı güçlerin uygulamaya soktukları yukarıda da söz edilen himaye sistemi ve gayrimüslimlere tanınan bir takım imtiyaz ve kapitülasyonlar neticesinde, toplumun sosyal dokusu üzerinde ortaya çıkan dengesizliği görmemize ve anlamamıza yardımcı olabilecek şekilde bilgi sunduğu görülmektedir.

Önceleri bölgenin ekonomik yaşantısında baskın durumda bulunan Müslümanlar, Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasından sonra üstünlüklerini yabancı dil bilen ve Avrupa merkezlerinde bulunan bağlantıları nedeniyle Osmanlı tebaası olan Ermeni ve Rumlardan lehine kaybetmeye başladı.⁷³³ Hatta zamanla yabancıların işlerini de ellerine alan

⁷²⁸Nuri Adıyeke, " İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000, s.184.

⁷²⁹Salahi, R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara 1993, s.197.

⁷³⁰Turgay, "Trade and Merchants...", s.297.

⁷³¹Turgay, "Trade and Merchants...", s.293.

⁷³²Bryce, *Transcaucasia and Ararat*, s.365.

⁷³³Turgay, "Trade and Merchants...", s.293.

gayrimüslimler, gittikçe zenginleşiyor ve bu durum sosyal yapıda birtakım dengesizlikleri de beraberinde getiriyordu. Sosyal yapı üzerinde meydana gelen bu dengesizlik, Osmanlı toplumunun bütünlüğü açısından olumsuz sonuçlar doğuracak türdendi. Bu durum, Müslümanların yüzyıllardır birlikte yaşadıkları gayrimüslimlere bakışlarını da etkiledi. Avrupalıların etkisi arttıkça elde ettikleri avantajlarla yerleşik yabancılar gibi bir konum kazanmaya başladılar. Fakat onların elde ettikleri bu imtiyazlar artık eskiden olduğu gibi gelenek tarafından değil yabancı güçler tarafından belirlenmekteydi.⁷³⁴

Biz bu bölümde 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgede bulunan cemaatlerin özelliklerini ve birbirleri olan ilişkilerini çalışma kapsamımız içinde yer alan seyyahların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla ele alarak değerlendirmeye çalışacağız. Böylece bölgede bulunan cemaatler, bunların bölgenin sosyal yapısı içindeki yerleri, bölgede meydana gelen sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmelere paralel olarak ne gibi değişiklikler geçirdikleri ve bu değişimin yansımalarının sosyal yapı üzerinde ne gibi etkiler yarattığı analiz edilerek ortaya konulmaya çalışacaktır. Bu bağlamda her bir cemaat ayrı ayrı ele alınacaktır.

2.3.1. Müslüman Cemaati

Bölgenin Müslüman nüfusu, özellikle Osmanlı idaresine geçtikten sonra sürekli bir artış eğilimi göstermiştir. Daha önce demografi bahsinde belirtildiği üzere, Osmanlı hâkimiyeti öncesi oldukça düşük olan Müslüman nüfus, zaman içinde bölgede en baskın dini grup haline gelmiştir. Örneğin, Trabzon kentine dair genel kanı, II. Mehmet'in kenti ele geçirmesinden sonra Müslüman nüfusunun belirgin bir artış gösterdiği yönündedir. Ancak son yıllarda yapılan tarihsel araştırma ve çalışmalarda bu kanının aksi yönde bazı yeni bulgular ortaya çıkmıştır.⁷³⁵ Nitekim Shukurov, Choniaetes'e dayanarak, Müslüman Yakın Doğu ile Karadeniz Bölgesi arasındaki bağlantıyı sağlayan bir ticaret merkezi olarak Doğu Karadeniz'in ve Trabzon'un önemi hakkında bilgilerin 9. yüzyılın ilk yarısına kadar geriye gittiğini, Bizanslıların Karadeniz'de Müslümanların ticaret yapmalarına engel olmaya çalıştıklarını ve bunun neticesinde kronik olarak Selçuklularla birtakım siyasi çatışmalara girdiklerini belirtir.⁷³⁶ Buna ilaveten, Shukurov bu bilgilerin Büyük Komnenosların bölgede hâkimiyet kurmasından çok önce Doğu Karadeniz Bölgesinde ve özellikle Trabzon'da bir Müslüman ticaret kolonisinin varlığına işaret edebileceğini, 14. yüzyılda Rum Devletine ait kaynaklarda *meydan* gibi bazı yer isimlerinin kullanılmasının muhtemelen burada Müslüman tüccarların varlığına işaret ettiğini ileri sürer.⁷³⁷

Samsun'a geldiğinde, buradaki Türk ve Müslüman varlığının 1071'e değin geriye gittiği söylenebilir. Nitekim 1071 yılında kazanılan Malazgirt zaferi ile Anadolu kapıları, Türklere açılmış, Anadolu'ya giren Türk boyları, akıncıları ve dervişleri karış karış bu ülkeyi fethetmişlerdir. Bu akınlara Samsun da sahne olmuş ve şehir kuşatılmışsa da alınamamıştır. Ancak Selçuklular II. Kılıç Arslan döneminde bu şehrin yakınında *Müslüman Samsunu* kurmuşlardır. Bundan sonra Arap kaynaklarında *Samsun* ve Batı kaynaklarında ise *Sampson* adına rastlanmaktadır.⁷³⁸ Canik Beyliklerinden olan Kubadoğulları'nın elinde bulunan Müslüman Samsun, Osmanlılara I. Beyazid devrinde katılmıştır. *Kâfir Samsun* denilen Amisos ise Osmanlı topraklarına I. Mehmet devrinde 1419 yılında katılmıştır.⁷³⁹

⁷³⁴Sonyel, *Minorities and the Destruction of...*, s.111.

⁷³⁵Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.60.

⁷³⁶Rustam Shukurov, "Turkish Speaking Byzantines of Pontos", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, ss.107-108.

⁷³⁷Shukurov, "Turkish Speaking..." , s.108.

⁷³⁸Darkot, "Samsun", s.173 vd.

⁷³⁹İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, Ankara 1972, s.298 vd.

Görüldüğü üzere, Osmanlıhâkimiyetinden çok önce Samsun'da bir Müslüman Türk varlığı söz konusudur.

Fakat ana kaynaklarımız olan seyahatnamelerde, seyyahların genel olarak Müslümanlardan ziyade ilgilerini gayrimüslimlere yoğunlaştırdıkları dikkati çekmektedir. Daha önce bölgenin fiziki yapısı hakkında detaylı olarak bahsedildiği gibi, seyyahların bölgenin uygarlık tarihini Ksenophon'dan itibaren başlattıkları ve bölgenin antik geçmişine dair birtakım bilgiler verdikten sonra ise yörenin Osmanlı hâkimiyetine geçmesi üzerindedurdıkları görülmektedir. Bölgenin uygarlık tarihinin Greklere bağlanmasının temel nedeninin, batı-merkezci bakış açısı olduğu söylenebilir. Batı-merkezci bu bakış açısı, 19. yüzyılda Yunanistan'ın bağımsız bir devlet yapılmasında ve Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında da bir propaganda aracı olarak etkin bir biçimde kullanılmıştır.⁷⁴⁰Örneğin, bu propagandaların kimi ipuçlarını, 19. yüzyılın ilk yarısında bölgede uzun seyahatler yaparak birtakım incelemelerde bulunan Hamilton'un gezi notlarında gözlemlemek mümkündür. Nitekim Hamilton, bölgede yaşayan *gizli Hristiyanların* bazı geleneklerini Müslümanlardan aldıklarını zannettiklerini ve antik geçmişlerinin farkında olmadıkları söyler.⁷⁴¹ Yine 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru bölgede bulunan seyyah ve misyoner Woff da benzer şekilde, Trabzon'un batıların elinde olduğu takdirde daha iyi ve güzel bir yer olacağını vurgular. O, aynı zamanda bugün Müslümanların elinde olan bu toprakların bir gün Hristiyanların eline geçeceği konusunda yaygın bir inancın olduğunu, bu güçlü kanının sadece batılı güçlerin uygulamaya soktuğu himaye sisteminden değil, aynı zamanda bu topraklarda olan eski bir geleneğe dayandığının da altını çizer.⁷⁴²

19. yüzyılda gayrimüslimler, Müslümanlar aleyhine pek çok ayrıcalık ve imtiyazeldeetseler de, bölgede cemaatlerin tümüyle birbirindenyalıtılmış, ayrı ve parçalanmış bir yapıda olduklarını söylemek zordur. Örneğin, bölgede gerek Müslümanların gerekse gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı mahallerin olması bu konuda en güçlü delil olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁴³ Bazı seyyahlar bölgenin fiziki yapısı hakkında bilgi verirken bazen mahallerde hangi dinsel toplulukların oturduğuna dair de bilgiler verirler. Trabzon'da 1847 yılında bulunan Feruhan Bey, Zeytinlik ve Cedidiye mahallerinde Türk ve Ermenilerin, Meydan, İskenderpaşa, Berberoğlu, Ayvasıl, Hacı Kasım ve Yeni Cuma mahallerinde ise Ermeni ve Katolik ve az sayıda Rum'un birlikte oturduğunu belirtir.⁷⁴⁴ Bu örnekten yola çıkarak, en azından 19. yüzyılın ilk yarısında tüm gelişmelere rağmen, cemaatler arasında mahalleleri ayıracak boyutta büyük bir husumetin olmadığı söylenebilir. Ancak cemaatler arasında yüzyılın ikinci yarısında kendisini gösterecek olan ayrılık tohumlarının etkisi kendini daha belirgin bir şekilde gösterecektir. Şöyle ki;1867 tarihli mektubunda Trabzon'da görev yapan İngiliz Konsolosu bu konuda çok daha açık bilgiler verir. O, yabancıların özellikle de Rusların bölgede sürdürdüğü entrikaların Rumlar ve Ermeniler arasında oldukça yaygın olduğunu, bu durumun Rumlar arasında bir karışıklığa yol açtığını, Müslümanlar arasında ise büyük bir şüphe uyandırdığını söyler.⁷⁴⁵ Dolayısıyla, cemaatler arasında ilişkiler, özellikle

⁷⁴⁰Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.60.

⁷⁴¹Hamilton, *Researches in Asia Minor*,..., s.240.

⁷⁴²Joseph Wolff, *A Narrative of a Mission to Bokhara Ascertain to the Fate of Colonel Studdart and Captain Connolly*, London 1846, s.111.

⁷⁴³Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.64.

⁷⁴⁴Bijişkyan, s.136. Dini grupların yaşadıkları mahalleler konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.24.39.

⁷⁴⁵Yerasimos, "Trabzon Rum Cemaati", s.298. Konsolos aynı zamanda eğer günün birinde kötü niyetli gösteri veya ayaklanma çıkarsa bunun tek nedeninin söz konusu etkiler ve entrikalar olacağını altını çizer bkz. a.g.m., s.299.

yüzyılın ikinci yarısında yaşanan sosyal, siyasi ve ekonomik gelişmelere paralel olarak değişmeye başlamıştır. Özellikle, Osmanlı Devleti'nin aldığı yenilgiler sonrasında karşı karşıya kaldığı büyük toprak kayıpları neticesinde, gayrimüslimlerin takındıkları tavırlar Müslümanların içten içe karşı tarafa bir kin beslemesine yol açmaktaydı.⁷⁴⁶ Yukarıda verilen örnekten de anlaşılacağı üzere, daha önceki dönemlere nazaran bu ilişkilerin farklı bir dönemece girdiği anlaşılmaktadır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bölgenin asayiş ve güvenliği başlığı altında, bu konu seyyahların gezi notlarından yola çıkarak daha detaylı olarak ele alınacaktır.

1850 yılında bölgede bulunan Walpole, şehirde yaşayan dini grupları birbirinden ayırt etmenin güçlüğüne değinir. Ona göre, sadece giydikleri kıyafetlerden yola çıkarak belirleme yapmak her zaman doğru sonuçlar vermez. O, bu dini grupların günlük yaşamlarında kullandıkları dini ifadelerle bakarak belirleme yapmanın daha sağlıklı olacağını söyler.⁷⁴⁷ Walpole, bir Müslümanın sıklıkla *Allahbüyüktür, Allah'ın takdiri, Allah bağışlayıcıdır, Allahü Ekber, Maaşallah, Allah Kerim, Allah'tan başka Tanrı yoktur* (la ilahe illallah) gibi ifadeler kullandığını, bir Hristiyan'ın ise bu tür ifadeler kullanmadığını söyler.⁷⁴⁸ Seyyahın verdiği bilgilerden, dinsel söylemin dışında henüz yüzyılın ikinci yarısının başlarında cemaatler arasında kesin ayrımlar yapmaya yarayacak belirgin ayrımlar olmadığı anlaşılmaktadır. Yine yüzyılın ikinci yarısının başlarında Trabzon'da bulunan R. Macdonald, tıpkı iyi ve kötü Hristiyanlar olduğu gibi Müslümanlar arasında da iyi ve kötülerin olduğunu söyler. Ancak Müslümanların dini vazifelerini yerine getirme konusunda Hristiyanlardan daha titiz davrandıklarından haklarını teslim etmek gerektiğini belirtir. Örneğin, bir Müslümanın namaz vakti geldiğinde ne işle meşgul olursa olsun hemen yaptığı işi yarıdabırakıp Mekke'ye doğru yönelerek namaza durduğunu vurgular.⁷⁴⁹

1854 yılında Trabzon'da bulunan Sandwith, bölgede yaşayan Müslümanların oldukça misafirperver olduklarını söyler. Akabinde seyyah, gün boyu süren yolculuğun sonrasında çok rahatlıkla bir eve girilebileceğini, evin sahibi selamlayıp atı ahıra bağladıktan sonra evin bir köşesinde dinlenilebileceğini belirtir. O, aynı zamanda ev sahibinin misafire akşam yemeği getirdiğini ve atları da beslediğini söyler. Bu şekilde olan bir misafirperverliğin seyahat edenler için büyük bir rahatlık sağladığının altını çizer.⁷⁵⁰ Bu doğrultuda yine 1860 yılında kentte bulunan Prusya heyeti başkanı olan Minutoli de doğuluların seçkin insanlara gösterdiği saygılı davranışların ve misafirperverliğin hakkını vermek gerektiğini söyler.⁷⁵¹ 1869 yılında kentte bulunan Deyrolle ise Türk tüccarların karakter özelliklerine dair onların ciddi ve sessiz bir şekilde çubuğunu içerek müşterisini beklediğini, müşterinin alacağı şeyi elinde evirip çevirdikten sonra değerini sorduğunu, dükkâncının ağzından bir rakam çıktığını ve asla bundan sonra bir pazarlık yapmanın faydasız olduğunu söyler.⁷⁵²

Yine uzun süre Osmanlı toplumu içinde yaşayarak toplumun farklı kesimleri ile temasa geçmiş olan Murat Efendi, Müslümanlar arasında Kürtleri ve Lazları, sahip oldukları genel karakter özellikleri nedeniyle Türklerden ayrı tutmak gerektiğini söyler. Ona göre, eskilerin Gordonyalı olarak adlandırdıkları Kürtler, Küçük Asya'nın içlerinden gelirler ve deve kılından yapılmış çadırlarını şehrin dışında kurarlar. Eğer Van ve Kerkük gibi şehirlere

⁷⁴⁶Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, Devrim Evcı(çev.) Ankara 1997, s.44.

⁷⁴⁷Walpole, *The Ansayrii, (or Assassins) with*, s.225.

⁷⁴⁸Walpole, *The Ansayrii, (or Assassins) with*, s.225.

⁷⁴⁹Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and...*, s.90.

⁷⁵⁰Sandwih, *A Narrative of Siege of Kars and...*, s.30.

⁷⁵¹Pınar, *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, s.108.

⁷⁵²Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.11-12.

yerleşmemişlerse hayvancılıkla ama daha çok soygunculukla uğraşırlar.⁷⁵³ Aynı zamanda, Murat Efendi, Lazların Kürtler gibi sorunlarını kaba kuvvete başvurarak çözdüklerini, Trabzon'un doğusundaki yüksek yerlerde ve kıyının karşısındaki yamaçlarda yaşadıklarını belirtir. Roma döneminde, Kemer burnundan Gürcistan'a kadar olan bölgenin Lazika olarak adlandırıldığını, Laz lehçesinin İber dil ailesinin bir kolu olduğunu ve bunun da onların İmeretiya, Mingrelya ve Gürcü halklarla akrabalığını ortaya koyduğunu belirtir.⁷⁵⁴ Ancak bugün Lazlarla Megrellerin Güney Kafkasya kökenli bir topluluk olduğu filolojik olarak ortaya çıkarılmıştır. Bu alanda yaptığı çalışmalarla bilinen Kırzioğlu'nun Lazların, Gürcü kökenli olmadıkları yönünde yaptığı tespitlerin, bilim dünyasındaki tespitlerle örtüştüğü söylenebilir.⁷⁵⁵

Murat Efendi incelediğimiz seyyahlar arasında Müslümanları ayrıştırarak onların birtakım genel karakter özelliklerine dair bilgi veren tek seyyah olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki, diğer seyyahlar etnik ayrıma tabi tutmadan hepsini Müslüman olarak aynı kategori altında değerlendirirken, Murat Efendi Laz, Kürt gibi alt ayrımlara da başvurmuştur. 19. yüzyılın yabancı güçler tarafından Osmanlı bünyesi içinde bulunan gayrimüslimlere belli bir kimlik inşa etme gayreti ile milliyetçi fikirlerin cereyan ettiği bir dönem olduğu düşünülürse, seyyahın da Müslümanlar arasında bulunan birtakım etnik gruplar üzerinde ayrıştırma temelli yorumlar yaptığı söylenebilir.

1886 yılında şehirde bulunan Fransız seyyah Bonvalot, kentte bulunduğu esnada ziyaretine gittiği bir kasa ustasının kendilerine Türk misafirperverliğinin bir göstergesi olarak küçük fincanlarda kahve ikram ettiğini ve bu insanların yanından çok iyi izlenimlerle ayrıldıklarını ancak bu insanların girişimci ve zevk sahibi olmalarına rağmen büyük servet yapacak ortamı bulamadıklarını belirtir.⁷⁵⁶ Seyyahın söylemlerinden yüzyılın sonlarına doğru kentte Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki sosyal dengesizliğin derinleştiği, gayrimüslimlerin yabancı devletlerin vasıtasıyla elde ettiklerikimi ekonomik ve ticari imtiyazları kendi lehlerine alabildikince kullandıkları anlaşılmaktadır.

Petersen, Artvin'de yaşayan Müslümanların dini bakımdan oldukça fanatik olduklarını ve İslam dininin fanatizmden ayrı düşünülemeyeceğini söyler. Seyyah aynı zamanda İran'daki İslam anlayışı ile bu topraklarda bulunan İslam anlayışının birbirlerinden oldukça farklı olduğunu belirttikten sonra, bunun nedenini de ortaya koymaya yönelir. Ona göre, bu bölgede yaşayan insanlar, önceden Hristiyan olduklarından Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte İslamiyet'e geçmişler, eski inanışlarını yeni inanışlarıyla harmanlamışlardır. Petersen aynı zamanda, doğuda yaşayan Hristiyanların da batıdakilere oranla farklı olduğunu ve yaşam biçimlerinin içinde örgütlendikleri toplum yapısıyla uygunluk gösterdiğinin altını çizer.⁷⁵⁷

⁷⁵³Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.202-203.

⁷⁵⁴Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.202-203.

⁷⁵⁵İ. Telliöglü, "Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu'nun Karadeniz Türk Tarihi Araştırmalarına Katkıları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 180, Haziran 2009, s. 24. Kırzioğlu'nun, Lazlarla ilgili tebliği bu konuda Türkiye'de hazırlanan ilk kapsamlı çalışma olması bakımından önemlidir. Kırzioğlu, Çarlık döneminden itibaren Rusya'nın Karadeniz kıyısı ile Hazar denizi çevresindeki bölgeyi Türklere kopardığını, Sovyet döneminde de Gürcü unsurundan faydalanarak bölgede hedefledikleri yayılma ve genişleme faaliyetlerine kimi toplulukları da alet ederek tarihi tahrif etmeye çalıştığını vurgular. O, aynı zamanda Anonim Gürcü Vekaynamesi, Plinius, Ptolemeus, Arriaunus, Prokopios, Agathias, Menandros, Theophanes gibi ilkçağ tarihçileri ve coğrafyacılarına atıfta bulunarak Lazların Gürcü olmadıklarını ortaya koymaya çalışır bkz. "Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu'nun...", s.23-24.

⁷⁵⁶Bonvalot, *Du Caucase Aux Indes...*, s.15

⁷⁵⁷Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.87.

1893 yılında Trabzon'a gelen seyyah ve araştırmacı Lynch, İngiliz Konsolosu Longworth'e atıfla, kentin vadilerinde yaşayan insanların baskın şekilde Yunanlı oldukları ileri sürer.⁷⁵⁸Onun yargısı bu doğrultuda olsa da, bilimsel çalışmalar bu yargının ihtiyatla karşılanması gerektiğini göstermektedir. Zira Karadeniz Bölgesi tarih boyunca çok çeşitli toplulukların yurt edindiği bir yer olmuştur. Bunlar arasında en önemlilerden biri M.Ö. 8. yüzyıl sonları veya 7. yüzyıl başlarında bölgeye Grekler yerleşmiştir. Bu topluluk bölgede oluşan siyasi teşekküllere bağlı olarak Grek, Helen, Rum gibi farklı isimlerle anılmışlardır. Türklerin bölgede hâkimiyeti ele geçirmelerinden sonra, genellikle Rum olarak isimlendirilmişlerdir. Dolayısıyla bu adlandırma hiçbir zaman sadece Grek etnisitesini ifade etmemiş, onunla birlikte eski Yunan kültürü ve Ortodoks Hristiyanlığın potasında bütünleşen Anadolu halklarının bakiyesi Roma vatandaşlarının tümünü adlandırmak için kullanılmıştır. Bu nedenle, Karadeniz bölgesinde yurt tutan topluluklar daha sonraki döneme ait kaynak ve araştırmalarda Rum olarak anılmış olsalar da bunlar arasında Grek olmayan pek çok topluluğun bulunduğu unutulmamalıdır.⁷⁵⁹

Seyyah, aynı zamanda bu topraklarda şimdilerde pek çok köyün Müslümanlarla meskûn olduğunu, bu insanların Osmanlı dışında herhangi bir kelime ile adlandırılmaları karşısında tepki gösterdiklerini, ancak buna rağmen onların Yunanlı menşeinin hem tarihi geçmiş hem de bugün bile bir kısmını korudukları gelenekler tarafından belirlenebileceğinin altını çizer. Bu konuya temel oluşturmak için ise Of ve Sürmene'den örnekler verir. O, bu din değiştirmiş insanların nasıl geçmişte Bizans döneminde kiliseler için din adamı yetiştirmekle ve dindarlıkları ile ün salmışlar ise bugün de İslamiyet için çalışan ve molla yetiştirmekle ün salmışlardır demektedir. Lynch, burada yaşayan Müslümanların dinleri konusunda oldukça fanatik olduklarını, fakat eski inançlarının bir kısmını hala uyguladıklarını belirtir. Örneğin, hastalık vuku bulduğunda, Meryem Ana ikonunun hastanın yatağının başucuna asıldığını, hasta kişinin ise yasak olmasına rağmen kâseden kutsanmış şarap yudumladığını söyler.⁷⁶⁰

Devam eden satırlarda seyyah, şehri gezintisi esnasında yolda rastladığı küçük bir kızın fiziksel özelliklerinden yola çıkarak bu kentin insanların İtalyan özellikleri taşıdıklarını belirtir. Bunun nedeni olarak ise, bölgede Cenevizlilerin bir zamanlar etkin bir şekilde kentin ticaret hayatında baskın olmalarını ve kentin bağımsızlığını tehdit edebilecek bir güce ulaşmış olmalarını gösterir.⁷⁶¹Bir bakıma, İtalyanlarla kurduğu ırksal benzerliği, Ceneviz bakiyesi olarak sunar. Lynch de, diğer seyyahlar gibi, cemaatlere dair verdikleri bilgilerde, bölgenin etnik tarihine ilişkin bazı bilgiler sıralar. Seyyahın bölgede bulunduğu tarih göz önünde tutulursa, bunun nedeni daha açık hale gelir. şöyle ki; 19. yüzyılın ikinci yarısının ortalarından itibaren daha önce genel bir çerçevesi verilen sosyal, siyasi ve ekonomik gelişmeler doğrultusunda, bölgenin bozulan sosyal dokusu nedeniyle birtakım sorunların ortaya çıktığı bilinmektedir ve Osmanlı gittikçe çöküşe doğru yol almaktadır. Bu doğrultuda, kimi seyyahların, batılıların siyasi emelleri doğrultusunda, Osmanlı'nın parçalanma sürecini hızlandırmak amacıyla bölgenin etnik geçmişine yönelik bazı tanımlayıcı bilgiler verdikleri ve bu bilgileri amaçları doğrultusunda yorumladıkları anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte, Yunanistan'ın Karadeniz Bölgesine yönelik iddiaları içerisinde, bölgedeki Rum varlığının mübadele ile son bulmadığı gibi bir görüş hâkimdir. Bu iddiaların temel olarak iki ana noktadan hareket ettiğianlaşılmaktadır. Bu iddialardan ilki, Karadeniz

⁷⁵⁸Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.11.

⁷⁵⁹İ. Tellioğlu, "Doğu Karadeniz Bölgesindeki Rum Varlığına Dair Görüşler, *Atatürk Araştırma Merkezi*, C.XX, S.60, Ankara 2004, s.787-788.

⁷⁶⁰Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.11.

⁷⁶¹Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.12.

bölgesinde yaşayan Rumların Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte bir kısmının İslamiyet'i benimsediği, ancak bu grubun hala günümüzde bölgede varlığını sürdürdüğü iddiasıdır. Diğer iddia ise bölgede varlığını açıktan yahut gizli şekilde devam ettiren Hristiyanlar olduğu doğrudur.⁷⁶² Ancak Telliöğlü, bu konuda bahse konu iddialara bilimsel temel teşkil edecek herhangi bir delil sunamadığını, bu iddiaların varlıkları şüpheli birtakım şahısların anlattıkları olaylara dayandırıldığının altını çizmektedir.⁷⁶³ Dolayısıyla 19. yüzyılda pek çok seyyahın gezi notlarına özellikle yansıtıldığını düşündüğümüz bu durumun, günümüzde de bölge üzerinde kimi sosyal ve siyasi etkilerinin olduğu söylenebilir.

Bölgeye gelmiş olan gezginlerin ekseriyetinin Samsun ve çevresinde yaşayan cemaatlere dair Trabzon örneğinde olduğu gibi detaylı bir bilgi vermedikleri görülür. Onlar sadece Müslümanların kale içinde yaşadıklarını ve gayrimüslimlerin ise Samsun'a yarım saat mesafede bulunan yüksek bir tepe üzerinde kurulu olan Kadıköy'de yaşadıklarını belirtmekle yetinirler. Ancak Kırım Savaşı sırasında Ünye'de bulunan Murat Efendi, diğer seyyahlardan farklı olarak bazı bilgiler verir. İlk olarak, seyyah Ünye'de yaşayan Müslümanların sergiledikleri saygı ve ciddiyetle Osmanlı kibarlığının en güzel örneğini teşkil ettiklerini belirtir. Ona göre, bu tavır sadece üst düzey insanların değil, kaba da olsa halktan bir adamın da tavrıdır. Bu saygılı yaklaşım kendine hâkimiyetin yanı sıra Osmanlı yetiştirilme tarzının genel bir ilkesidir. Bu nedenle, her türlü acelecilik, kabalık ve duygu ifadesi erkeklige aykırı ve bayağı olarak kabul edilir.⁷⁶⁴

Seyyah okuyucuya devam eden satırlarda Müslümanların genel karakter özellikleri hakkında bilgi vermeye devam ederek şunları söyler:

*Osmanlı (yurttaşı) tepkilerini sürekli olarak denetim altında tutar. Sinirli davranmayı anlayamaz, Avrupalıların hareketliliğini görgüsüzlük, canlılığını rezillik olarak görür. Ölçülülükte bizim kişiliğimizden, sakin ve ketumluğu ile düşüncemizden beslenir; tatlı bir şekilde konuşur, imaları kibardır ve özel soruları üstü kapalı geçirir. Genel olarak nezaketi Avrupalılardan daha gerçekçidir.*⁷⁶⁵

O, bölgede yaşayan Müslüman erkeklerin güç, görüntü ve hatta doğal olarak nitelediği zekâları bakımından Avrupa ülkelerindeki köylülerden daha üstün olduklarını ve bunun kadınlar içinde geçerli olduğunun da altını çizer.⁷⁶⁶ Seyyah, yörede yaşayan köylülerin çok basit ve her konuda cahil görünmelerine rağmen birçok noktadan Hristiyan köylülerden daha üstün niteliklere sahip olduklarını belirttikten sonra bu köylülerin ne batıl inançlı ve kaba kuvvet düşkünü ne de aşırılık eğilimleri olduğunu söyler. Bununla birlikte O, Müslüman Osmanlılarda acımasızlık ve kabalığın en alt sosyal tabakalarda bile çok nadiren görülen özellikler olduğunu, en alt kesimdeki halkın bile belli bir görgüye sahip olduğunu sözlerine ekler.⁷⁶⁷ Görüldüğü üzere, seyyahın Ünye'de bulunduğu esnada toplumu oldukça yakından

⁷⁶²Telliöğlü, "Doğu Karadeniz Bölgesindeki...", s.793. Telliöğlü aynı zamanda iddia sahiplerinin düşüncelerine en büyük delil olarak bölgede Grekçe konuşmayı bilen Müslüman unsuru gösterdiğini ve halen Doğu Karadeniz Bölgesinde bu nitelikte 200.000 ila 300.000 civarında insanın var olduğunu iddia ettiklerini ancak bölgede saha araştırması yapan Yorgo Andreadis'in bile bugüne kadar bu konuda tek bir somut örnek gösteremediğini vurgular bkz. "Doğu Karadeniz Bölgesindeki...", s.793-794.

⁷⁶³Telliöğlü, "Doğu Karadeniz Bölgesindeki...", s.795.

⁷⁶⁴Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.167.

⁷⁶⁵Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.167.

⁷⁶⁶Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.179.

⁷⁶⁷Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.179. Murat Efendi, Doğu Avrupa Hristiyan ülkelerindeki köle ama aynı zamanda çok acımasız olan benzerlerinin aksine, Türk köylüsünde görülen özgüven ve özsaygının Osmanlı halkının toplumsal bakış açısını yansıttığını söyler bkz. *Türkiye Manzaraları*, s.179.

gözlemlediği ve bunun neticesinde Müslüman cemaat hakkında oldukça pozitif yorumlaryaptığı görülmektedir.

2.3.2. Rum Cemaati

Rumlar, bölgenin Müslümanlardan sonra en kalabalık dini topluluğunu teşkil etmektedir. Ancak bölgedeki Rum nüfusunun, bölgenin Osmanlı idaresine geçmesiyle birlikte iç göç, ihtida hareketleri, Kafkas bölgesinden göçler ve 19. yüzyılda meydana gelen birtakım sosyal, siyasi ve ekonomik gelişmeler neticesinde, Rusya'ya yönelen göçlere bağlı olarak düşme eğilimi içine girdiği söylenebilir.⁷⁶⁸ Buna rağmen incele alanımız olan dönemde Rumlar bölgede ikinci büyük topluluk olma özelliklerini korumuşlardır. Osmanlı Devleti içinde eskiden beri önemli bir yere sahip olan Rumlar, genellikle Ege adaları ve Batı Anadolu gibi yerlerde yaşamaktaydılar. Burada yaşayan Rumların bankerlik, gemi taşımacılığı, ticaret gibi işlerle uğraşan kesimleri özellikle 19. yüzyılda oldukça zenginleşmiş ve Batı ile sürekli bir ilişki içinde olmuştur.⁷⁶⁹ Karadeniz'de yaşayan Rumların ise 19. yüzyılda bölgenin uluslararası ticarete açılması ile Trabzon ve Samsun gibi liman kentlerinin ticari önemlerinin artması neticesinde batı ile olan ilişkilerini ve etkileşimlerini daha da arttırdığı söylenebilir. Bu artan etkileşimler sonucunda, bölgede özellikle de liman kentlerinde yaşayan Rumlar dış etkilere daha açık bir yapı sergilemeye başlamışlardır.⁷⁷⁰ Fakat Rumları asıl etkileyen olay, Rusların doğuda ve batıda Osmanlılara karşı yaptıkları savaşlar neticesinde alınan yenilgilerin Osmanlı gayrimüslim tebaasını doğrudan yabancı unsurların etkisine maruz bırakmış olmasıdır. Nitekim bu süreç içerisinde, örneğin Trabzon Rum cemaatini etkileyen ilk olay 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı olmuştur. Bu savaşın Rum topluluğunu iki şekilde etkilediği görülmektedir. İlk olarak bu savaş sırasında Doğu Anadolu'nun Rusya işgali altında kalması ve buraya ekilen ayrılıkçı nifak tohumları, ikinci olarak ise savaşın sonucunda yapılan Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak kabul edilmesi olmuştur. Bu durum bölgedeki Rum nüfusun kaderini de etkilemiştir.⁷⁷¹

Müslümanlardan sonra bölgede ikinci büyük dini cemaat olan Rumların da, seyyahların gezi notlarına yansydıkları görülmektedir. İnceleme dönemimiz içinde yer alan kimi seyyahlar Rumların bazı özellikleri hakkında bilgi vermektedirler. Örneğin, Trabzon'da uzun süre kalmış olan Fallmerayer her ne kadar yüzyılın ilk yarısında kentte bulunmuş olsa da, Türklerle Rumların karakter özelliklerini anlatırken oldukça ilginç betimlemeler yapar. Ona göre, Rumlar Müslümanlara nazaran oldukça hareketli ve sarhoş edici eğlencelere düşkün bir topluluktur.⁷⁷² Deyrolle da Fallmerayer ile benzer şekilde Trabzon'da yaşayan Rum tüccarların, müşterilerin esvabından tutup çektiklerini, laf sağanağına tuttıklarını ve müşteriye etkilemek için en yumuşak sözlerle onlara hitap ettiklerini ve gösterdikleri malın değerinin iki katı para istediklerini söyler.⁷⁷³ Deyrolle'un izlenimlerinden Rum tüccarların diğer dini gruplarla mukayese edildiğinde ticari ahlak bakımından daha az güvenilir ve dürüst oldukları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, kentte yaşayan Rumların karakter özelliklerine dair verilebilecek diğer güzel bir örnek ise Yerasimos'un kentte bulunan bir Fransız

⁷⁶⁸ Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, s.44.

⁷⁶⁹ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", *Osmanlı Devleti Tarihi*, C.I, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul 1999, s.84.

⁷⁷⁰ Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.65.

⁷⁷¹ Özgür Yılmaz, "Pontos Meselesinin Tarihsel Kökenleri", *Osmanlı Araştırmaları*, S.XXXI, İstanbul 2008, s.168.

⁷⁷² Falmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, s.188-192.

⁷⁷³ Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.11.12.

Konsolosundan aktardığı bilgilerdir. Konsolosa göre, Rumlar Müslümanlarla iletişime girmeyen tek millettir. Ermenilerle de çok sık görüşmezler. Yerasimos, Fransız Konsolosunun verdiği bilgilere dayanarak Rumların kendi içlerinde kapalı oldukları ve birbirlerine de pek fazla değer vermediklerini söyledikten sonra onların kendini beğenmiş, açgözlü, kötü niyetli ve korkak olduklarını söyler; diğerlerinden ve kendi inançlarından olmayanlardan uzak durduklarını belirtir.⁷⁷⁴Yine ona göre,Konsolosun verdiği bilgilerden, Rumların sadece diğer dini cemaatlerle değil, aynı zamanda kendi içlerinde de bir takım anlaşmazlıklara düştükleri ve husumet içinde oldukları anlaşılmaktadır.Bu saptamalar, Trabzon'daki bir Rum okulun öğretmeni tarafından *Pontus ve Trabzon*tarihi üzerine kaleme alınan ve 1870'de yayınlanan kitapta da Rumlara dair verilen özelliklerle örtüşmektedir. Nitekim kitabın yazarına göre, Rumlar genel olarak ticari bir kafaya sahiptirler. Ancak içe kapanıktırlar ve az ziyaret edilmektedirler ve yabancılar için çekici değildirler. Bununla birlikte, pek misafirperver de değildirler, Helen kültürünün belirgin özelliklerinden olan iyi huyluluk ve güler yüzlülük bu bölgede yaşayan Rumlarda görülmemektedir.⁷⁷⁵ Bir Rum öğretmen tarafından kaleme alınan bu ifadeler, bölgede yaşayan Rumların, Yunanistan'da bulunan Yunanlılarla karakter özellikleri bakımından ortak özelliklere sahip olmadıklarını, cemaatin içinden birinin gözü ile göstermesi açısından önemlidir.

Yüzyılın başında Trabzon'da bulunan Bıjışkyan da Rumların bazılarının evlerinde özel şapeller bulunduğunu söyler. Ona göre, bazı Rum ileri gelenleri birbirleri ile konuşmadıkları zaman kiliseye gitmemek için evlerinde şapeller inşa etmekte ve kiliseye gitmemektedir. O, Rumlar arasında dargınlıklarınhiç eksik olmadığını belirtir.⁷⁷⁶ Bu izlenimlerden cemaat içinde geçmiş uzun yıllara yayılan bir çatışma ve birbirleri ile olan ilişkilerin bile gergin ve iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Kırım Savaşı ile başlayan ve onu izleyen dönemlerde bölgede ortaya çıkan ekonomik ve ticari zenginleşmenin, daha önce söz edildiği gibi, sosyal yapıdaki dengeyi bozduğu söylenebilir. Aynı zamanda bu sosyal dengesizliğin cemaatlerin içinde de etkisini gösterdiği ileri sürülebilir. Örneğin, bu durumu yukarıda verilen Fransız Konsolosunun raporunda gözlemlemek mümkündür. Fransa'nın Ermeni Katoliklerin hamisi olduğu düşünüldüğünde ve Rumların da kendilerini yakın hissettikleri ve aynı mezhepten oldukları Rusya'ya olan sempati ve eğilimleri göz önüne alındığında, onların başka devletlerin konsolosları tarafından nasıl algılandıklarına ve imparatorluk üzerinde azınlıklar yolu ile planlanan ve oynanmaya çalışılan uluslararası oyun daha açık hale gelmektedir.⁷⁷⁷

Rumların Rusya'ya karşı gösterdikleri eğilim ve özel ilgi yine Deyrolle'un gezi notlarında karşımıza çıkmaktadır. Deyrolle, Rum cemaatinin Rusya'ya karşı olan temayülleri hakkında şunları söyler:

⁷⁷⁴Yerasimos, "Trabzon Rum Cemaati", s.299.

⁷⁷⁵Yerasimos, "Trabzon Rum Cemaati", s.299. Yerasimos, bu betimlemelerin olduğu gibi kabul edildikleri takdirde yönlendirilmiş imgelerin içine düşme riski taşıdığını söyler. Çünkü böylece bir tarih yazımında cemaatler arası ilişkiler açısından Rumlar için Türklerin bitmek bilmeyen zulmü, Türkler açısından ise aralıksız süren Rum provokasyonlarından ibaret olacağını, ancak Trabzon'un göstermiş olduğu ticari gelişme çerçevesinde en azından iktisadi ilişkilerin var olmuş olacağını ileri sürer bkz. "Trabzon Rum Cemaati", s.299-301.

⁷⁷⁶Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve...*, s.108.

⁷⁷⁷Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.67.

*Trabzon Rumları ki, Ermeniler gibi devletin reaya dediği tebaalarıdır. Bab-ı Ali'den ziyade Rusya'ya karşı bir bağlılık, muhabbet göstermektedirler. Onları bu tercihe sevk eden mantığı anlamak kolay değildir. Bence efendinin değişmesi zararlarına olacaktır.*⁷⁷⁸

Deyrolle'un gezi notlarında ortaya çıkan bu izlenim sonraki yıllarda bölgede vuku bulacak birtakım gelişmelerin de habercisi niteliğindedir. Ancak sonraki yıllarda bölgede okul öğretmenlerinin ve Atina konsoloslarının etkisi, Rumların kendilerini daha fazla Yunan ulusal çıkarlarıyla özdeşleştirmelerine ve Rus pan-Ortodoks çıkarları ile aralarına mesafe koymalarına yol açar. Bununla birlikte, 1877-78 Savaşı sonrası Batum'un Ruslar tarafından ilhakı karşısında ölçülü bir tavır takınmaları ise şaşırtıcıdır.⁷⁷⁹

Trabzon'da İngiliz Konsolosu olarak görev yapan Longworth dinin bölgede her zaman olduğu gibi kavganın ve çekişmenin konusu olduğunu, Rumlar ve Ermeniler arasında mezhepçilikten doğan sürekli entrika ve karışıklıklar yaşandığından söz eder.⁷⁸⁰ Ayrıca Longworth cemaatler arasında yaşanan bu gerilimden dolayı, 300 kadar Yunanlı ailenin çocuklarını Protestan okullarından alarak Fransız okullarına vermek zorunda kaldığını belirtir.⁷⁸¹ Konsolosun raporuna yansıdığı kadarıyla, Trabzon'da bulunan Rum ve Ermeni cemaatler arasında yüzyılın başından itibaren kimi sorunların var olduğu birtakım seyyah ve araştırmacı tarafından belirtilmekle beraber, bu durumun yüzyılın sonunda da kentte önemli bir sorun olarak varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Sonyel'in de belirttiği gibi, azınlıklar üzerlerindeki tüm kısıtlamalara rağmen Ortodoks Hristiyanlar çoğunluk oluşturdukları bazı şehirlerde gelişerek zenginleşmişler ve Osmanlı yönetiminden başka bir yönetim altında olmayı tercih etmemişlerdir. Ayrıca Ortodoks cemaati Osmanlı'nın kendilerine bahşettiği kimi haklar sayesinde varlıklarını ve dolayısıyla maddi zenginliklerini sürdürebilmişlerdir.⁷⁸²

Ancak daha önce genel bir çerçevesi verilen 19. yüzyılda bölgede meydana gelen bazı sosyal, siyasi ve ekonomik gelişmeler cemaat üzerinde de etkili olmuş; bu değişikliklerin önemli bir kısmında dış unsurların önemli bir katkısı olmuştur. 19.yüzyılda bölgenin ticari ve ekonomik anlamda zenginleşmesinde Müslümanlar aleyhine olacak şekilde fayda sağlayan Rum cemaatinin, seyyahların ve konsolosların ifade ettikleri kadarıyla, yalnızca diğer cemaatlerle değil aynı zamanda kendi cemaatleri içinde de birbirleri ile kavgalı ve husumet içinde oldukları anlaşılmaktadır.

2.3.3. Ermeni Cemaati

Anadolu'nun demografik yapısı içinde Rumlardan sonra gelen sayıca üçüncü kalabalık cemaati, Ermeniler teşkil etmişlerdir. Ancak onların Rumlarla mukayese edildiğinde bölgede dini yapı olarak daha parçalı bir durum sergiledikleri gözlenmektedir. Şöyle ki; Ermeniler de Rumlar gibi Hristiyan olmalarına rağmen kendi aralarında Gregoryen, Katolik ve Protestan gibi farklı mezheplere ayrılmışlardır. Bu durum, diğer dini cemaatlere nazaran onların bir bütün olarak ele alınmalarını zorlaştıran bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgenin ticari ve ekonomik hayatında Ermeniler en az Rum cemaati kadar etkili bir rol oynamaktaydılar. Sonyel, Ermenilerin Yahudilerden daha önde olduğunu, ancak Rumlardan

⁷⁷⁸Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.15.

⁷⁷⁹Yerasimos, "Trabzon Rum Cemaati", s. 299.

⁷⁸⁰Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'e Göre Trabzon Vilayeti", *Belleten*, LXVII, 250, 2003, s.904.

⁷⁸¹Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'e Göre..", s.904.

⁷⁸²Sonyel, *Minorities and Destruction of...*, s.37-38.

sonra geldiklerini, hem şehirlerde hem de taşrada Osmanlı ekonomisinde etkin bir rol oynadıklarını söyler.⁷⁸³

Trabzon'un 1461 yılında fethini müteakip 1486 yılındaki tahririne göre, kentte Rum Ortodokslar, Katolik Latinlerin yanı sıra Ermeniler de bulunmaktaydı. Bostan'ın belirttiğine göre, bu tarihte şehirde 132 haneden oluşan Ortodoks bir Ermeni nüfus bulunmaktaydı. Bu da yaklaşık olarak Hristiyan nüfusun %15.46'sını oluşturmaktaydı.⁷⁸⁴Bostan'a göre 1486 yılı ve sonrasında yapılan tahrirlere göre kentte bulunan Ermeni nüfusun toplam nüfusa oranı şu şekilde idi: 1486 yılında %11.32, 1520'de 151 hane ile %11.80, 1554'te 109 hane ile %9.07 ve 1583 yılında 123 hane ile %5.59'lık bir nüfusu oluşturmaktaydılar.⁷⁸⁵Ancak kentin fethini müteakip yapılan tahrirlere göre kentte bulunan Ermeni cemaatinin nüfusunun düşme eğilimi içinde olduğu dikkati çekmektedir. Bu durum çalışma kapsamımız içinde yer alan 19. yüzyılda da fazla bir değişiklik göstermemiştir.

Eldeki nüfus verilerine göre, Ermenilerin kentin toplam nüfusu içinde %6 ile %15 arasında değişen oranlarda bir nüfusa sahip oldukları anlaşılmaktadır.⁷⁸⁶ Nüfus bahsinde üzerinde yeterince durulduğundan ötürü burada sadece Ermeni cemaatinin toplam nüfus içindeki oranları verilmiştir. Sosyal açıdan ise Trabzon'da yaşayan Ermenilerin oldukça iyi bir durumda oldukları görülmektedir. Özellikle Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olmasının ardından Osmanlı Devleti daha önce başkentte ve taşrada önemli mevkileri elinde bulunduran Rumların yerine Millet-i Sadıka olarak nitelendirdiği Ermenilere görev vermeye başlamıştı. Anadolu'nun önemli şehirlerinde yaşayan Ermeniler esnaf, vergi tahsildarı, müteahhit, komisyoncu, zanaatkar, kuyumcu, işadami, banker, kâtip, doktor, sanayici ve ekseriyeti ise ithalat ve ihracatla uğraşmaktaydı.⁷⁸⁷ Görüldüğü üzere, oldukça geniş faaliyet alanı olan Ermeniler, Trabzon'da da bu ve benzeri işlerle uğraşmaktaydılar. Ermeni cemaati ticari ve ekonomik yaşam içindeki önemli faaliyetlerinin yanı sıra yönetim kademlerinde de önemli görevlere getirilmişlerdir. Örneğin, 1869 vilayet salnamesine göre, Divanı- Temyiz'in ve Meclis-i Temyiz-i Liva'nın bir temsilcisi Ermeni cemaatine mensuptur. 1877 yılında, Karantina memurlarından biri yine Ermeni cemaatine mensup bir kişi idi. Bu da gösteriyor ki, Ermeniler yalnızca ticari ve ekonomik olarak şehirde etkin olarak faaliyet göstermemekte, aynı zamanda eyalet ve sancak merkezlerinde yönetim kademlerinde de görev yapmaktadırlar.⁷⁸⁸ Ermenilerin aynı zamanda farklı mezheplere bölünmelerinin yanı sıra Sonyel'in de üzerinde durduğu gibi, farklı sosyal tabakalarda yer almaları da bu cemaati bir bütün olarak ele almanın diğer bir zorluğunu oluşturmaktadır.

⁷⁸³Sonyel, *Minorities and Destruction of...*, s.123.

⁷⁸⁴ Bostan, *XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında...*, s.162.

⁷⁸⁵ Bostan, *XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında...*, s.165-174.

⁷⁸⁶Özgür Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, 2007, s.195. Nüfus bahsinde üzerinde geniş bir şekilde durulduğu gibi, 1830 sayımında yalnızca Müslümanlar sayılmış gayrimüslimlerin nüfusu ise Trabzon Sancağının toplamı olarak verilmiştir. Buna göre, bu rakam 11.431 kişidir bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 58- 154.

⁷⁸⁷Sonyel, *Minorities and Destruction of...*, s.123 vd. Sonyel eserinde Ermenileri beş gruba ayırır. Bu gruplar arasında ilk iki sırada özellikle de ikinci grupta yer alanların ise Arapça "emir" anlamına gelen "amira" adlı sınıfı oluşturduklarını ve bunların tıpkı Fenerli Rumlar gibi Osmanlı nezdinde özel bir yere sahip olduklarını söyler. Bu grubun sarraflık, altın işi ve müteşebbis tüccar olduklarını ve gerek kendi cemaatleri gerekse de Osmanlı yönetim kademelerinde sorumluluk gerektiren mevkilere ulaşabilmek için servetlerini kullanmaktan geri durmadıklarını belirttikten sonra, asıl varlıklarını finans ve endüstri sektöründe hissettirdiklerinin altını çizer bkz. *Minorities and Destruction of...*, s.120.

⁷⁸⁸ Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Misyonerlik..." , s.195.

Bu zorluğa rağmen seyyah ve araştırmacıların gezi notlarından yola çıkarak kimi saptamalar yapmak mümkündür. Nitekim 1850 yılında kentte bulunan Walpole Ermenilere dair birtakım bilgiler vermektedir. Ona göre, Ermeni cemaatinden Amerikalı misyonerlerin çalışmaları neticesinde 15 kadar aile Protestan mezhebine geçmiştir. Aynı zamanda kentte bulunan misyoner okulunun dağıttığı dini kitaplar, çok sayıda insanın inancını sarsmış ve mezheplerini değiştirmelerine yol açmıştır. Bununla birlikte, seyyah bu misyonerlik faaliyetlerinin etkisinin görünenden daha fazla olduğunu da altını çizer.⁷⁸⁹ Seyyahın belirttiği gibi, bu mezhepsel bölünmenin kökleri arasında 19. yüzyılın başlarına kadar geriye gitmektedir. 19. yüzyılın başlarında Protestan misyonerler, Osmanlı topraklarına geldiklerinde zaten hali hazırda Gregoryen ve Katolik olarak ikiye bölünmüş bir yapıyla karşılaşmışlardır. Trabzon'da da durum bundan çok farklı değildi. Fransa'nın gayretleri neticesinde Gregoryen Ermenilerin bir kısmı Katolik, Amerikalı misyonerlerin çalışmaları sonucu ise Protestan mezhebine dâhil olmuşlardır.⁷⁹⁰

Bu parçalı yapı ister istemez farklı mezheplere bölünmüş Ermeniler arasında kimi anlaşmazlıkların ve çatışmaların çıkmasına yol açmıştır. Örneğin, 1869 yılında kentte bulunan Deyrolle, Ermenilerin Gregoryen ve Katolik olmak üzere ikiye ayrıldıklarını ve aralarında bu yüzden mezhep kavgalarının hiç eksik olmadığını belirtir.⁷⁹¹ Ancak burada belirtmek gerekir ki, seyyahın kentte bulunmasından çok uzun zaman önce Ermenilerin bir kısmı, Walpole'un da işaret ettiği gibi, mezheplerini değiştirerek Protestan olmuşlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısının hemen öncesinde Trabzon'a gelen Feruhan Bey, kentte Protestan olan 9 Ermeni haneden söz eder. Dolayısıyla Deyrolle'un bölgeye gelmesinden çok önce bölgede misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde bir Protestan nüfusun ortaya çıktığı görülmektedir.

1871'de kentte bulunan Cunynghame, Ermenilerin 19. yüzyılın ikinci yarısında kentin ticari ve ekonomik hayatında oynadığı role dair bazı ipuçları vermektedir. Ona göre, kentte bulunan işyerlerinin ekseriyeti Ermenilerin elindedir ve diğer cemaatlerin, özellikle de Müslümanların elinden aldıkları birtakım imtiyaz ve kapitülasyonlarla, zorla ele geçirdikleri bu ekonomik ve ticari fırsatların tadını çıkarmaktadırlar.⁷⁹² Görüldüğü üzere, seyyah kentte Ermenilerin ticari ve ekonomik anlamda elde ettikleri ayrıcalıkları adil bulmamaktadır. Seyyahın yaptığı bu tespit, Rumların yanı sıra Ermenilerin de benzer şekilde bazı dış güçler vasıtasıyla elde ettikleri ayrıcalıklarla şehrin sosyal yapısı üzerinde yarattıkları dengesizliği teyit eder niteliktedir.

Bununla birlikte, Cunynghame'dan 6 yıl sonra kente gelen Bryce da, seyyahı teyit ederek kentte bulunan dükkân sahiplerinin ekseriyetinin Rum ve Müslümanlara nazaran Ermenilerden oluştuğunu söyler. Aynı zamanda Bryce, kentte cemaatler arasında sosyal ve siyasi gelişmelere bağlı olarak yaşanan gerilime dair dekimibilgiler verir. O, Lazistan tarafından gelen ve hemen hepsi koyu Müslüman olan bir grubun Sırbistan ve Karadağ'da yaşanan olayları sırasında kente geldiklerini, bu grubun şehirde yürüyüş yaptığını, Hristiyanların ise bu fanatik gruptan korkarak evlerine kapandıklarını belirtir. Ayrıca, Bryce ziyaretlerinden çok kısa bir süre önce, Müslümanların fanatizmlerinin doruk noktasına

⁷⁸⁹Walpole, *The Ansayrii, (or Assassins) with...*, s.227.

⁷⁹⁰Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Misyonerlik..." , s.198. Ayrıca Katolik misyonerlerin Osmanlı topraklarında ilk olarak 16. yüzyılın sonlarına doğru yapmış oldukları faaliyetler için bkz. Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, I, İstanbul 1952; Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, İstanbul 1977; İlknur Polat Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ankara 1993; E. Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul 1963.

⁷⁹¹Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.15.

⁷⁹²Cunynghame, *Travels in in the Eastern Caucasus...*, s.345.

çıktığını ve şehirde gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında her an için patlamaya hazır olayların işaretlerinin mevcut olduğunu da sözlerine ekler.⁷⁹³ Seyyahın gezi notlarına yansıyan izlenimlerinden bölgede ortaya çıkan sosyal ve siyasi gelişmelere paralel olarak cemaatler arasındaki ilişkilerin oldukça gergin hale geldiği, adeta şehrin her an için patlamaya hazır bir bomba olduğu anlaşılmaktadır.

1882 yılında Artvin’de bulunan Petersen, şehirde Katolik Ermeni ve Gregoryenlerin bulunduğu bahseder.⁷⁹⁴ Ancak Protestan Ermenilere dair bir bilgi vermez. Seyyahın uzun süre kentte Rus hükümeti adına bulunduğu düşünülürse, kentte Protestan Ermenilerin olmadığı düşünülebilir. Seyyah kentte bulunan Ermenilerin karakter özelliklerine dair de birtakım bilgiler verir. Ermenilerin gençliklerinde bile oldukça pratik bir zekâyâ sahip olduklarını, hatta 10 yaşındaki bir Ermeni çocuğun batıdaki bir yetişkinden daha kıvrak bir zekâyâ sahip olduğunun altını çizer.⁷⁹⁵ Devam eden satırlarda ise, Ermenilerin batıdan ziyade bu coğrafyaya ait insanlar olduklarını, bu coğrafya içinde buldukları siyasi koşullar nedeniyle batıda yaşayan Ermenilere göre sanat ve bilimde bir ilerleme kaydetmelerinin oldukça zor olduğunu belirtir. Bununla birlikte seyyah, Yahudilerle mukayese edildiğinde hayatlarını idame ettirme konusunda Ermenilerin daha becerikli olduklarını, bir Ermeni ve Yahudi’nin asla aynı yerde olmalarının mümkün olmadığını söyler.⁷⁹⁶ Ancak mal edinme tutkuları bakımından birbirlerine benzediklerini, fakat bu tutkunun Ermenilerde daha güçlü olduğunun altını çizer. Seyyahı teyit eder bir şekilde 1840 yılında Trabzon’da bulunan Fallmerayer de Ermenilerin tutumlulukları hakkında şöyle der:

Bizde yemek ve yaşamak denen ve genelde günün en önemli işi olarak bakılan şeyin, burada sadece ikinci derece önemi vardır. Bu insanların arasında yeteri kadar kalıp yaptıklarına dikkat ettim. Trabzon’da sadece geçim düşünüyor” demektedir.⁷⁹⁷

Seyyah Trabzon’da kaldığı sürece Katolik bir Ermeni ailenin yanında misafir olduğundan Ermenileri oldukça yakından tanıma fırsatı elde etmiş gibi gözükmektedir.

Petersen, dürüstlük konusunda, Yahudilerin Ermenilerden daha dürüst olduklarını, genç yaşta ticarete atıldıklarını, 10 yaşındaki bir çocuğa bile biraz para verildiğinde, çocuğun bu parayı en iyi şekilde nasıl değerlendirebileceğini düşündüğünü söyler. O, Ermenilerin ticari bir zekâyâ sahip ve oldukça tutumlu bir ırk olduğunu söyleyerek okuyucuya bu bölgede yaşayan Ermenilerin bazı karakter özellikleri hakkında bilgiler verir.⁷⁹⁸ Ancak seyyahın, bölgeye gelen diğer batılı seyyah ve araştırmacılarla karşılaştırıldığında, Ermeni cemaatinin bazı üstün özelliklere sahip bir ırk olarak göstererek ön plana çıkartma gayreti ve çabası içinde olduğu anlaşılmaktadır. Seyyahın, Rusya adına bölgede olduğu düşünülürse, bunun nedeni daha açık hale gelir. Rusya’nın 1877-78 Harbi sırasında, Anadolu’nun doğu kısmının kuzey tarafındaki vilayetlerinden bazılarını işgal etmesi, buralarda yaşayan Ermenilerle temasa geçmelerine sebebiyet vermiştir.⁷⁹⁹ Aynı zamanda, savaş sonrası, içinde Artvin’in de bulunduğu Kars, Ardahan ve Batum’un Ruslar tarafından işgal edilerek Osmanlı topraklarından çıkması neticesinde kentteki Ermeniler, nüfus bakımından hâkim unsur haline gelmişlerdir. Öte yandan, seyyahın kentte ve çevresinde sayıca fazla olan Ermeniler hakkında, Müslümanlarla mukayese edildiğinde, daha ayrıntılı bilgi verdiği söylenebilir.

⁷⁹³Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.365.

⁷⁹⁴Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.88.

⁷⁹⁵Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.36-37.

⁷⁹⁶Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.37.

⁷⁹⁷Fallmerayer, *Doğu’dan Fragmanlar*, s.190-191.

⁷⁹⁸Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.36-37.

⁷⁹⁹Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, s.129.

2.4.Bölgenin Kültürel ve Folklorik Yapısı

2.4.1. Kılık Kıyafet

İlk zamanlardan itibaren gerek devlet katında gerekse tebaa arasında uygulanan kılık kıyafet düzenlemeleri, sosyal hareketliliğin önemli bir işaretiydi. Bu kılık kıyafet düzeni, devletin yapısı içindeki, devlet görevlileri ile yönetilen sınıf ve yönetilen sınıflar arasındaki farkları belirler ve belli sınırlar çizerdi. Bu nedenle, her gruptan insanların takacakları özel başlıklar ve giyecekleri giysiler özenle belirlenirdi. Giysi, ayakkabı, kemer ve diğer giyim eşyalarının renk ve cinsi tebaayı ayırt ederdi. Kılık kıyafet düzenlemelerinin yapılmasına bazen devlet önderlik eder, fakat kimi zamanda toplumdaki yerlerinin belirsizleşmesinden çekinen ve devleti bu konuda harekete geçiren tebaa etkin olurdu. Bu düzenlemeler, insanları özel kıyafetleri olan gruplara, herkesin kendi sınırlarını bildiği ve ileri gelen kişilere saygı gösterdiği gruplara ayırmak için hazırlanmıştı. Bu düzenlemeler sadece Osmanlı Devleti'ne özgü değildi. Modern öncesi pek toplumda bu tür kılık ve kıyafeti düzenleyen yasalar mevcuttu.⁸⁰⁰ Fakat 18. yüzyıl başlarından itibaren düzenli olarak kılık kıyafet düzenlemeleri ortaya çıktı. Örneğin, Lale devrinden başlayarak 18. yüzyılın geri kalan zaman diliminde 1720, 1750ve 1790'larda devlet tarafından bir dizi kıyafet düzenlemesi yapıldı.⁸⁰¹ 19. yüzyıl başlarında toplumsal değişim ve hareketlilik öyle bir durum aldı ve devletin kontrolünden çıktı ki, 1829 yılında II.Mahmut, bu sürece boyun eğdi ve kılık kıyafete dayalı bütün eski ve geleneksel toplumsal işaretleri ortadan kaldırdı. Böylece 1829 yılında yapılan düzenleme farklılıkları yaratmak yahut korumak adına yapılan eski uygulamaları tersine çevirdi. Bunun amacı ise, bütün erkek kapıkulları ve tebaayı görsel bakımdan aynılaştırmaya yönelikti.⁸⁰² Böylece 1829 kılık kıyafet düzenlemesi bir anlamda dini kimliklere veya diğer grup kimliklerine bakmaksızın bütün Osmanlı tebaası arasında eşitliği tesis etmeyi amaçlayan 1839 ve 1856 fermanlarının da habercisi oldu.⁸⁰³

Bölgeyi ziyaret eden seyyahların bir kısmı insanların geleneksel olarak giydikleri kıyafetlerden söz ederek okuyucuya o dönemde hâkim olan giyim-kuşam anlayışı hakkında bir fikir vermektedir. Walpole Trabzon'da yaşayan farklı dine ve etnisiteye sahip cemaatlerin sadece giydikleri kıyafetlerle hangi gruba mensup olduklarını belirlemenin oldukça zor olduğunu söyledikten sonra, pek çok Hristiyan'ın beyaz renkte türban, bir kısmının ise özellikle Osmanlılara özgü olan renkli ipek bir örtü taktıklarının altını çizer.⁸⁰⁴ Seyyah Trabzon'a gelmeden önce yol üzerinde uğradığı Cevizlik'ten önceki mola yerinde gördüğü kadınların dış kıyafet bakımından Ermeni kadınlarla aynı tarz giyindiklerini ve örtünme konusunda fazla bir hassasiyet göstermediklerinin altını çizer.⁸⁰⁵ Ancak seyyahın şehirde

⁸⁰⁰ Quatert, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.214. Tarihçiler modada meydana gelen değişikliklerle toplumsal yapıdaki değişiklikler arasındaki ilişkiye dikkati çekerler. Bu anlamda, Quatert Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) tam da İmparatorluk büyük bir sosyal hareketlilik ve akışkanlık devrini tamamlarken kılık ve kıyafete dair kapsamı geniş bir düzenleme getirmesini önemli görür ve bundan sonra 150 yılı aşkın bir süre zarfında yaklaşık olarak 1720'ye kadar bu düzenlemelerin değişmediğinin altını çizer. Bunun nedenini ise modada göreceli olarak az değişiklik olmasına bağlar bkz. *Osmanlı İmparatorluğu*, s.214.

⁸⁰¹ Quatert, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.218. Bu düzenlemeler aşırı hızla elden kayıp gitmekte olan ahlakı, toplumsal disiplini ve düzeni vaz ediyor, dar, iddialı, parlak ve abartılı yahut yanlış renkteki kadın ve erkek giysilerinin giyilmesine şiddetle karşı çıkıyordu. 1760'larda padişah ve vezirlerin kullanımına mahsus samur kürkleri giyenlere cezai müeyyide getiren düzenlemeler yapıldı. 1792'de ise kadınların üstlerine aldıkları feracelerin neredeyse şeffaf denecek kadar ince olduğu söyleniyor ve bunların kadınlar tarafından giyilmesi yasaklanıyordu bkz.a.g.e., s.218.

⁸⁰² Quatert, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.219-220.

⁸⁰³ Quatert, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.221.

⁸⁰⁴ Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.225.

⁸⁰⁵ Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.209.

yaşayan cemaatler arasında kılık kıyafet açısından ayırt edici çok fazla fark olmadığını söylemesi ilginç bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki; 19. yüzyıl yalnızca devletin siyasi, idari, ekonomik ve ticari anlamda değişim ve dönüşümden geçtiği bir dönem olmamış aynı zamanda sosyal anlamda da özellikle gayrimüslim nüfus açısından Müslümanlar karşısında onları eşit duruma getiren birtakım düzenlemelerin yapıldığı bir dönem olmuştur.

1854 yılında Ünye’de uzun bir süre kalma fırsatı yakalayan Murat Efendi detaylı bir gözleme tabi tuttuğu anlaşılan Ünye kadınlarının giyim kuşamına dair de bize ilginç bilgiler sunar. Ona göre, pırlantalar ve şal kumaşlar Osmanlı kadının vazgeçilmez birer parçasıdır ve doğuda her ikisine sahip öyle kadınlar vardır ki, Almanya’da aynı servet düzeyindeki bir kadın ancak mütevazı tek bir altın takıya sahiptir.⁸⁰⁶ Osmanlı kadınının, seyyahın izlenimlerinde de anlaşılacağı gibi, batılı bir kadınla mukayese edilmeyecek oranda mücevherata ve kaliteli kumaşlara, dolayısıyla dış giyime düşkün olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, seyyah kadınların uzun çorap giymediklerini, yalnızca kış mevsimindedışı çıkarken kısa yün çoraplar giydiklerini söyler. Ona göre, kadınlar bu çorapların üzerine sarı renkte keçi derisinden mest giymekte, yaz aylarında giyilen terliklerin yerini bir çeşit tahta terlikleri (nalın) almakta ve bu terliklerin ön ve arka kısmında yüksek topuklar bulunmakta, bunların üzerinde yürümek ise özel bir maharet gerektirmektedir. Murat Efendi, aynı zamanda bu terliklerin Ortaçağ döneminde Fransız kadınları tarafından da kullanıldığının altını çizer.⁸⁰⁷

Seyyah kasabanın çarşısında gördüğü kadınların dış giyim olarak kullandıkları eşyalara dair de okuyucuya bilgi verir. Ona göre, bu çarşıda kadınların kıyafetlerinde kullandıkları ipekli ve perkal kumaşlar ile yine dışarı çıkarken kullandıkları, Minutoli’nin de bahsettiği, beyaz ve mavi kareli çarşaf satılmaktadır. Bu çarşıda yine kadınların yüzlerini saklamak için kıldan yapılmış peçeler, tırnaklarını boyamak için kullandıkları kınalar, ipekli gömlekler, işlemeli terlikler, tavus kuşu tüyünden yelpazeler, gül yağı şişeler, kehribar taşından yapılmış takılar gibi kadınların giyim kuşamlarında kullandıkları malzemeler de bulunmaktadır.⁸⁰⁸ Seyyahın da belirttiği gibi, ipekli kumaşlar, tereke defterlerinde adı oldukça sık geçen ve yaygın olarak kullanılan bir kumaş türüdür. Yine kadınların dışarı çıkarken başörtülerinin üstüne çok ince seyrek bezden yapılmış peçe taktıkları bilinmektedir.⁸⁰⁹

Seyyahın çorabın üzerine giydiklerini söylediği mest, Samsun’a ait tereke defterlerinde adı çok miktarda geçen bir ayakkabı türü olup hem kadın hem de erkekler tarafından giyilirdi. Abdest alınırken üzerine mesh verildiği için tahrife uğrayarak mest adını almıştır. Ayakları sıcak tutan mest, bu yüzden halk tarafından tercih edilmiştir. Ayrıca 19. yüzyılda mestin üzerine pabuç veya kundura giyilirdi.⁸¹⁰ Ayağa giyilen bir giyecek türü çorap idi. Türkler tarafından giyilen çoraplar genellikle el örgüsü türündendi. Seyyahında dikkatini çeken bu kısa çoraplar sadece yünden değil aynı zamanda tiftik, pamuk ipliği veya ipekten de

⁸⁰⁶Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.189.

⁸⁰⁷Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.189.

⁸⁰⁸Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.157.

⁸⁰⁹Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik...*, s.37.

⁸¹⁰Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik...*, s.41. Yolalıcı, asırlarca her sosyal tabakadan Müslüman Türk’ün ayakkabısı olan mestin bugün de halkın bir kesimi tarafından hala kullanıldığını belirtir bkz., *XIX. Yüzyılda Canik...*, s.41.

yapılırdı.⁸¹¹ Seyyahın kadınların giydiğini belirttiği terlik de 19. yüzyıla ait tereke kayıtlarında adı sıkça geçen ve yaygın olarak kullanılan bir ayakkabı türüdür.⁸¹²

1860 yılında Trabzon'da bulunan Minutoli, Türk erkeklerinin İstanbul'daki gibi bir giyim tarzı ile giyindiklerini, kadınların ise sokakta ve evde başlarına bir örtü taktıklarını, örneğin gördüğü bir genç kızın boydan boya beyaz manto gibi bir şey giydiğini ve mantonun etek kısmında ise vişneçürüğü renkte kalın bir şeridin olduğunu belirtir. Seyyah, aynı zamanda genç kadınların yüzlerini maske gibi duran ince siyah bir tülle örttüklerini, sadece yaşlı ve çirkin kadınların bu tülle örtünmediklerini söyler. Akabinde kadınlar tarafından yaygın bir şekilde kullanılan diğer bir kadın giyiminin uzun, kareli (genellikle beyaz ve mavi) bir örtü olduğunu, kadınların vücudunun tümünü kaplayan bu örtüyübaşlarının üzerinden örttükleri bilgisini verir. Ona göre bu şekilde giyinen kadınlar sokakta adeta uyur-gezer bir kadınlar ordusu oluşturmaktadır.⁸¹³ Seyyah, bu bilgileri aktarırken kadınların mensup olduğu etnik ve dini cemaate göre bir ayırım yapmaz. Dolayısıyla gerek erkek gerekse kadınların mensubu oldukları cemaati, Walpole'un da belirttiği gibi, sadece dış kıyafet üzerinden değerlendirmek gerçekten de güç olsa gerek. Seyyahın diğer seyyahlardan farklı olarak Trabzon'daki erkeklerin İstanbul'daki erkekler gibi giyindiklerini söylemesi ilginç bir tespit olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki; bölgeyi ziyaret eden bazı seyyahlar kılık-kıyafet alanında birtakım reformlara rağmen bölge insanının hala geleneksel olarak giyinmeyi sürdürdüğünü belirtir.⁸¹⁴

1864 göçü esnasında Samsun'da bulunan Lennep, bize kadınların giyinme ve örtünme tarzları hakkında bilgi verir. O, Müslüman kadınların kırmızı ve beyaz çizgili büyük bir örtü taktıklarını, Rum kadınların ise koyu mavi renkte bir örtü taktıklarını söyledikten sonra Müslim ve gayrimüslim kadınların sadece göz ve ayakları hariç vücudun hatlarını göstermeyecek şekilde örtündüklerini, bu anlamda aralarında fark olmadığını altını çizer.⁸¹⁵ Görüldüğü üzere, 19. yüzyılda, diğer seyyahların da belirttiği gibi, gerek Müslüman gerekse gayrimüslim kadınlar benzer şekilde örtünmektedirler. Sadece örtünme amaçlı kullandıkları kumaşın renkleri farklılık göstermektedir. Geleneksel olarak kadınlarda örtünme geleneğinin cemaatlara göre farklılık göstermediği görülmektedir.

1869 yılında Trabzon'da bulunan Deyrolle, Trabzon'da yaşayan Ermenilerin çapraz bir yelek ve üstüne kısa bir ceket giydiklerini, bellerine geniş bir ipek kuşak sardıklarını söyler.⁸¹⁶ O, evlerinin dışında bütün Trabzon kadınlarının çarşafa büründüklerini ve bu yüzden hangi millet ve dinden olduklarının ayırt edilmesinin oldukça zor olduğunu belirtir. Devam eden satırlarda, bazı kadınların yüzlerini siyah bir peçe ile örttüklerini, zengin olanların beyaz üzerine geniş menekşe kafesli ipekli çarşaf, fakirlerin ise küçük beyaz ve mavi kafesli bez çarşaf giydiklerini söyler.⁸¹⁷ Seyyahın verdiği bilgilerden yalnızca dış giyimde kullanılan kumaş türünün ve desenin farklı olması gibi bir detay, ancak kadının hangi millete mensup olduğunun işareti olabilmektedir. Bunun dışında hepsi dışarda örtündüklerinden, onları birbirlerinden ayırt edebilecek fazla bir şeyin olmadığı görülmektedir.

⁸¹¹Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik...*, s.42. Bu çorapların üzerine nakışlar da yapılırdı. Bu nakışların motifleri de giyen kişinin yaşına ve durumuna göre değişirdi. Bu nakışların *çenber*, *çarkıfelek*, *ceylan*, *ejderha*, *elifbe*, *kazayağı*, *bülbül gözü*, *koyungözü*, *koçboynuzu*, *horozibiği*, *deveboynu*, *kız nazı*, *perçem*, *muska*, *selvi* gibi adları vardı bkz. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1997, s.80.

⁸¹²Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik...*, s.41.

⁸¹³Pınar, *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, s.115-116.

⁸¹⁴Bu konuda bkz. Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.200.

⁸¹⁵Lennep, *Travels in the Little-Known...*, s.50.

⁸¹⁶Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.15.

⁸¹⁷Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s. 16.

1870'li yıllarda Trabzon'da bulunan Murat Efendi, şehirde batılı tarzda yeni Türk kıyafetlerine çok az rastlandığını ve hali hazırda gösterişli sarık ve bol kıvrımlı kaftanın diğer kıyafetler karşısında üstünlüklerini koruduklarını söyler. Seyyah devam eden satırlarda ise sokak ve meydanlarda çok renkli Şark giysilerinin görüldüğünün altını çizer.⁸¹⁸ Murat Efendi'nin halkın kılık ve kıyafetine dair izlenimlerinden yeni yapılan düzenlemelerin etkisinin Trabzon gibi bir Anadolu şehrinde çok fazla bir etki yaratmadığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda bölge insanın geleneksel anlamda giyinme alışkanlıklarını sürdürdüğü söylenebilir

1886 yılında Trabzon'a gelen Bonvalot, bu şehirde, vücutlarına yapışık, dar, siyah renkli elbiseler giyen erkeklere rastladıklarını ve kafalarına yünden yapılmış bir başlık taktıklarını, oldukça enerjik olan bu insanların kendisine Kürtler diye tanıttığı bilgisini verir.⁸¹⁹ Ancak seyyahın Kürtler olarak belirttiği bu insanlar Kürtler değil, Trabzon'da yaşayan Türkler, Lazlar, Gürcüler, Rumlar ve sair den oluşan insanlardı. Aralarında belki Kürtler de vardı ama sayı olarak azdı. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında, özellikle Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan erkeklerin kıyafetleri seyyahın da belirttiği gibiydi.⁸²⁰ Günümüzde de bu bölgenin halk oyunları ekiplerindeki erkekler oyun sırasında benzer kıyafetler giymektedir. Erkeklerin bugün günlük yaşamda olmasa da, folklorik olarak yaşattıkları bu kıyafet geleneğinin, günümüze kadar ulaşması, güçlü yöre folklorunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Artvin'de bulunan Petersen, kadınların omuzlarına kadar inen büyük beyaz bir örtü taktıklarını, halkın bayramlarda dış giyim olarak oldukça renkli giyindiklerini söyledikten sonra, bayramlar ve pazar günleri gibi özel günlerde kırmızı ve sarı renkte çarık giydiklerini aktarır.⁸²¹ Bununla birlikte, örtünmenin sadece Müslüman kadınlara özgü olmadığını aynı zamanda Hristiyan kadınların da başlarını örttükleri bilgisini verir.⁸²² Seyyahın izlenimlerinden bölgede yaşayan kadınların dini ve etnik cemaat farkı olmaksızın örtündükleri, cemaatlere özgü bayramlarda oldukça renkli bir şekilde giyindikleri, Hristiyanların ise kiliseye gittikleri, pazar günleri gibi özel ibadet günlerinde dış giysilerine oldukça önem verdikleri anlaşılmaktadır.

2.4.2. Bazı Adetler

2.4.2.1. Düğünler

Bölgede düğünlerin geleneksel anlamda nasıl yapıldığına ilişkin bilgi yalnızca Murat Efendi'nin seyahatnamesinde yer almaktadır. Muhtemelen bunun temel nedeni, onun bölgede çok uzun süre kalmış olmasıdır. Diğer seyyahların bölgede çok uzun süre kalmamaları neticesinde bu konuda bir gözlem yapma şansı elde edemedikleri anlaşılmaktadır. Murat Efendi'nin Haznedarzade ailesine mensup Süleyman Bey'in misafiri olarak Ünye'de uzun süre kalması neticesinde, yörenin düğün törenleri dâhilkimiadetleri hakkındabilgi edinmesine yol açmıştır. Bu açıdan onun verdiği bilgiler oldukça önem taşımaktadır. Murat Efendi geleneksel olarak bir Türk ailesinin sadece evlilik ve sünnet gibi iki olayı düğünle kutladığını söyler. Ona göre, aile içinde yaşanan diğer olaylar fazla dikkat çekmeden yaşanmaktadır.

⁸¹⁸Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.200.

⁸¹⁹Bonvalot, *Du Caucase Aux Indes...*, s.13.

⁸²⁰Mustafa Duman, *Trabzon Halk Kültürü*, İstanbul 2011, s.119. Duman, aynı zamanda Hamamizade İhsan'ın bu kıyafetlerin Kafkasya kökenli olduğunu belirttiğini söyler. Bununla birlikte, Hamamizade'nin seyyahın izlenimlerinde adı geçen siyah ve dar elbiselerin, *zıpka* denilen dar pantolonlar ve *kukula* denilen başlıkların 93' Harbinden sonra bölgeye gelen Kafkas göçmenleri vasıtasıyla geldiğini söylediğini aktarır bkz. *Trabzon Halk Kültürü*, s.119-120.

⁸²¹Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.45.

⁸²²Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.63-64.

Örneğin, yıldönümü ve anma günleri kutlanmamakta, doğum günleri yalnızca anneler tarafından hatırlanmakta, batıda olduğu gibi isim günü kutlamaları ise hiç bilinmemektedir. Bunun Hristiyanlarla Müslüman ailelerin yaşamlarında yer alan en önemli fark olduğunun altını çizer.⁸²³ Seyyah, Süleyman Bey'in düğününde bulunur ve bu düğünde edindiği izlenimler doğrultusunda okuyucuya kendisine farklı gelen birtakım adetleri aktararak bilgi verir. O, ilk olarak, düğün gününden bir gün önce misafirlerin ve sanatçıların Ünye'ye akın ettiklerini, yakınlık derecelerine göre kalacakları evlere yerleştirildiklerini, sanatçıların ise hanları doldurarak kasabanın nüfusunu ikiye katladıklarını belirtir.⁸²⁴ Düğün günü, paşa sarayının böylesi büyük bir kalabalığı alacak kapasitede olmadığından ötürü, kalabalığın bir kısmının konağın çevresinde hazırlanan diğer yerlere yerleştirildiğini, düğüne ise Ünye halkının hepsinin çevre halklarının ekseriyetinin geldiğini aktarır. Katılımın büyük olmasının, doğal olarak Süleyman Bey'in yörenin önde gelen nüfuzlu bir aileye mensup olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Murat Efendi, düğün hakkında bazı detaylar vererek düğünü anlatmaya devam eder. O, açık havada insanların oturmaları için çimenlerin üzerine örtüler ve yastıklar serildiğini, kadın ve erkekler için ayrı yerler düzenlendiğini söyler. Seyyah, erkeklerin bağdaş kurup bir taraftan tütünlerini içerken diğer taraftan konuklar için hazırlanmış oyun ve eğlenceleri takip ettiklerini, ileri gelenlerin ve ailenin yakınlarının ise sarayın verandasında toplandıklarını zikreder.⁸²⁵

Seyyah düğünde yer alan eğlenceler hakkında da bilgi verir. O, avluda hokkabaz ve cambazların, ateş yutanların, bıçak oyuncusu İranlıların ve ayı oynatıcısı Kürtlerin her türlü hünerlerini göstererek seyircilerini eğlendirdiklerini söyler. Yine sanatçıların burunlarından çıkarmış gibi bir sesle söyledikleri hüzünlü şarkılarına ilkel bir doğu kemanının eşlik ettiğini ve küçük ama nezih bir topluluğun onları dinlediğini nakleder.⁸²⁶ Ayrıca sey yah hanımlara kapalı olan bir yerde, kadın elbisesi giymiş olan köçeklerin ellerinde zillerle dans ettiklerini, kültürlü insanların bu dansın çirkinliğinden tiksindiğini ve yeni Türk toplumunun bu eğlence biçimini neredeyse dışladığını, ancak Ünye gibi küçük kasaba ve yerlerde bu eğlence biçiminin hala revaçta olduğunu söyler.⁸²⁷ Seyyahın verdiği bilgilerden 19. yüzyılda sosyal ve kültürel olarak değişim ve dönüşüm içine giren Osmanlı toplumunda meydana gelen yeniliklerin ve bunların etkilerinin, Osmanlı taşrasında pek fazla yankı bulmadığı görülmektedir. Seyyahın da belirttiği gibi, büyük şehirlerde terk edilmeye yüz tutmuş pek çok adet ve gelenek Osmanlı taşrasında hala yaşamaktadır.

Seyyah düğün esnasında yapılan diğer eğlencelerin ise, çayırdaki yerli atların koştuğu at yarışları ve *ulusal eğlence* olarak nitelendirdiği güreşler olduğunu, güreşlerin önemli şenliklerin doruk noktasını oluşturduğunu belirtir. Ona göre, nasıl Macarlar kemancı çingenelerden vazgeçemezlerse, Anadolu insanı da güreşten vazgeçemez.⁸²⁸ O, düğünde havai fişek ve Karagöz gösterisi de yapıldığını, ancak havai fişek gösterisinin oldukça basit ve ilginç olmayan bir gösteri olduğunu söyler. Karagöz gösterisinin Türklerin geleneksel kukla oyunu olduğunu, hareketli gölge figürlerin çok keskin eğilip bükülmelerle perdenin arkasından

⁸²³Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.183.

⁸²⁴Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.185.

⁸²⁵Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.186.

⁸²⁶Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.186.

⁸²⁷Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.186-187.

⁸²⁸Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.187. Seyyah, bir çeşit yüzme mayosu giymiş ve kaslı vücutlarını yağlanmış güreşçilerin kumla kaplı alana çıktıklarını ve hakemlerin geleneksel kuralları dikkatli bir şekilde uyguladıklarını söyler. Ardından bir güreşçinin galip gelebilmesi için rakibini her iki omuzundan toprağa degecek şekilde yere yatırması gerektiğini ve rakiplerin birbirine denk olması durumunda ise oyunun birçok kez mola verilerek saatlerce sürdüğünü belirtir bkz. *Türkiye Manzaraları*, s.187-188.

yönetildiğini, kuklacının aynı zamanda karakterleri seslendirdiğini ve müstehcen sözlere yer verdiğini, Osmanlıların katı utanma duygularının bu müstehcen sözlerden incinmediğini söyler.⁸²⁹ Seyyah, düğünlere özgü adetlerden biri olan gelin alayı hakkında da detaylı bilgiler verir.

O, gelin ve ona eşlik edenlerin adet olduğu üzere erkek gibi ata bindiklerini, fakat İstanbul gibi şehirlerde kullanılan öküz arabalarının veya renkli boyalı kupa arabaların buralarda görülmediğini belirtir. Anlaşılan o ki, merkezde veya İmparatorluğun diğer yerlerinde gelin alayında geleneksel olarak kullanılan atın yerini zaman içinde başka araçlar almış gibi gözükmektedir. Ancak büyük merkezlerde sosyo-kültürel anlamda vuku bulan değişimlerin taşra üzerinde fazla bir etki yaratmadığı dikkat çekmektedir.

Seyyah, gelin alayı hakkında bilgi vermeye devam ederek şöyle der:

Üzerine örtülen ve atın dizlerine kadar inen ince tül bir örtü geleneksel kıyafetleri içindeki gelini yabancı gözlerden ve bakışlardan uzak tutuyordu. Erkek akrabalar, atları çekerek veya ellerindeki tabancayla havaya ateş ederek alayın etrafında pervane oluyorlardı. Alayın, davul ve insanı canından bezdiren ıslık sesleriyle işkenceye dönüşen gürültülü selamına damat evindeki müzik aletlerinin hepsi olanca güçleriyle karşılık veriyorlardı. Alayın en önünde bakımlı, temiz hayvanlar gelinin çeyizini taşıyorlardı. Bir tarafta kadife çerçevesel el aynası parlıyordu, öteki tarafta vazgeçilmez leğen ve ibriği, bronz mangal, şallar ve içi giysi dolu sandıklar göze çarpıyordu; ayrıca yatak ve divan minderleri, rengârenk yünlü ve sim işlemeli ipek örtüler, halılar, kilimler, yastıklar, kısaca bir Osmanlı evinin tüm eşyası vardı çeyizde.⁸³⁰

Seyyah, görüldüğü gibi okuyucuya gelin alayı, gelinin beraberinde getirdiği çeyiz gibi geleneksel adetler konusunda oldukça detaylı bilgi verir.

Seyyahın, gelin çeyizi içinde gösterdiği kadife el aynası aslında Karadeniz bölgesinde çeyiz gönderilirken ve gelin koca evine giderken uygulanan ve yaygın olarak görülen bir gelenektir. Bunun sebebi, gelin kızın ayna ile aydınlık ve saadet dolu bir yaşam süreceği inancıdır. Seyyahın düğünün başlamasında, misafirlerin ve gelinin damat evine gelişinde gürültülü bir şekilde davul ve zurna çalınması âdetini, Erdentuğ kötü ruhların uzaklaştırılması sebebine bağlar. Bu adet, ona göre, ilkel ve kırsal bölge insanları arasında yaygındır. Aynı zamanda bu âdetin arıttığı bir niteliği olduğuna inanılır.⁸³¹ Seyyahın söz ettiği silah atma âdeti ise dikkate değer bir özellik taşımaktadır. Karadeniz Bölgesinde misafirin geldiğini haber vermede ve karşılama, kınaya ve düğüne gelen davetlilerin silah atarak gelmeleri, kısacası her vesile için silah atılması önemli ve yorumlanmaya değer bir seremoni veya adettir ve Avrupa örneklerinde olduğu gibi koruyucu ve arındırıcı bir niteliğe işaret etmektedir.⁸³² Seyyahın söz ettiği gelin çeyizi, daha kız çok küçükken hazırlanmaya başlanırdı. Kız belli bir yaşa gelince de kendisinin yapabileceği çeyizleri örer, diker, işler ve hazırlardı. Belki Türklerde genç bir kızın hayatında önemli olan birkaç husustan biri de çeyiz

⁸²⁹Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.188.

⁸³⁰Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.189.

⁸³⁰Nermin Erdentuğ, "Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi Evlenme Göreneği ve Törenlerinin Etnolojik Olarak İncelenmesi", *1.Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri (8-14 Ekim 1973)*, Ankara 1974, s.375.

⁸³¹Erdentuğ, "Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi Evlenme Göreneği..." , s.378.

⁸³²Erdentuğ, "Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi Evlenme Göreneği..." , s.279.

idi. Önemi ise sergiye açılmasından kaynaklanmaktaydı.⁸³³ Dolayısıyla seyyahın verdiği bilgiler bölgede yaygın olan adetlerle örtüşmektedir.

Seyyah aynı zamanda düğün esnasında konuklara ikram edilen yiyeceklerden de söz eder. O, çeşitli yerlerde ev sahibi tarafından soğuk, nefis kokulu şerbetler dağıtıldığını, yine börek, tavuk ve tatlılar ikram edildiğini belirtir. Aynı zamanda koyun eti pişirildiğini ve misafirlere kahve sunulduğunu söyler.⁸³⁴ Ayrıca esas ve son düğün yemeğinin, gelinin çiçeklerle ve çiçekli bitkilerle donatılmış harem kapısından içeri girmesi ile verildiğini ve akabinde nargilelerin içildiğini belirtir.⁸³⁵ Seyyahın bahsettiği düğün esnasında verilen ziyafetler, birleşmenin aleniliğini ilan etmek amacıyla yapılmaktadır. Bu ziyafetler, sadece düğün aşamasında değil, nişanda ve çeyiz yapmada da görülen bir adettir. Bu adetlerin içeriğinin zenginliği, kişilerin nüfuzu, statüsü ve ekonomik olanaklarına göre az ya da çok değişiklik göstermektedir.⁸³⁶

2.4.2.2. Yemek ve Sofra Kültürü

Seyyahların gezi notlarında kendilerine farklı gelendiği bir husus da, bölge insanının yemek ve sofrası kültürü olmuştur. Ancak bu konuda da bize sadece iki seyyah bilgi vermektedir. Bunlardan ilki Murat Efendi, ikincisi ise Petersen'dir. Murat Efendi, Ünye'de misafir olarak bulunduğu esnada gezi notlarına dâhil ettiği kadarıyla bize bu konuda önemli bilgiler aktarır. O, ilk olarak yemeğe geçilmeden önce hizmetkârlar tarafından üzerinde yemek yenilecek olan pirinçten yapılmış büyük yuvarlak bir sininin getirildiğini ve bu sininin ayakta yüksekliğinde olan sehpa üzerine yerleştirildiğini söyler. Akabinde sinilerde konuk sayısından çok daha fazla ekmek dilimi olduğunu ve herkes için biri boynuzdan ve diğeri abanoz ağacından yapılmış olan iki kaşık konulduğunu, bunlardan birincisinin şerbet ve sulu tatlılar için diğeri ise elle yenemeyen tüm yiyecekler için kullanıldığını belirtir.⁸³⁷ Seyyahın da belirttiği gibi, 19. yüzyılda Samsun'da yemekler yerde yenirdi. Masa ve sandalye kullanan ailelerin sayısı çok azdı ve yemek için hazırlanan malzemelerin hepsine birden *sofra* denirdi.⁸³⁸ Sofra ile ilgili malzemelerden biri de sofrası örtüsü idi. Sofra örtüsü, yerlerin kirlenmemesi ve oturanların üstlerine dökmemeleri için yere serilen, kumaştan yahut meşinden yapılan bir örtü idi. Sofra örtüsünün üzerine, siniyi yükseltmek için *sofra ayağı* yahut *irtifa tahtası* konulurdu. Bunun üzerine de büyük bir sini yerleştirilirdi.⁸³⁹

Murat Efendi, sinide eski Saksonya porseleninden ve antika olan kristal tabaklar içinde havyar, zeytin, peynir ve reçeller olduğunu, bu tabakların sırayla sofrada elden ele geçtiğini,

⁸³³Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canık...*, s.51-52. Samsun bölgesinde de düğünden evvel genç kızın hazırladığı çeyiz kız evinde sergilenirdi. Gelin ve damadın yakınları ile komşuları sergiyi gezerler, incelerler ve fikirlerini beyan ederlerdi. Dolayısıyla çeyiz, o genç kızın ve gelin adayının bir yüz akı, iftihar vesilesi ve gurur kaynağı idi. Yakınlarının ve komşularının incelemesine sunduğu çeyiz onun göz nuru ve el emeğidir. Karadeniz Bölgesinde çeyizle ilgili diğer bir diğer uygulama da çeyizi görenlerin hediyeler bırakmalarıdır bkz. Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canık...*, s.52.

⁸³⁴Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.187.

⁸³⁵Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.190.

⁸³⁶Erdentuğ, "Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi Evlenme Görenekleri..." , s.377.

⁸³⁷Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.169.

⁸³⁸Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canık...*, s.43. Aynı zamanda, sofrayla ilgili olarak *sofra kurulsun, sofrası hazırlansın, buyrun sofraya, Allah hacı sofrası etsin, sofranız bereketli olsun* gibi bazı tabirler kullanılırdı bkz. Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canık...*, s.43.

⁸³⁹Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canık...*, s.43. Ayrıca siniler de yapıldıkları materyale göre bakır sini, sarı sini gibi çeşitlere ayrılırdı. Samsun'da sininin büyüğüne "divan sini" denirdi. Kalabalık ailelerde veya davetlerde bu sini kullanılırdı. Sininin üzerine ise yemekle ilgili olarak tas, tabak, sahan, kaşık ve ekmek konurdu bkz. *XIX. Yüzyılda Canık...*, s.43.

herkesin aynı kâseden yediğini, suyun taslarla servis edildiğini sözlerine ekler.⁸⁴⁰ Şüphesiz seyyah sıradan bir halkın evinde misafir olmamış Süleyman Bey gibi yörenin önde gelen ailelerinden birinin evinde bulunmuştur. Dolayısıyla seyyah Süleyman Bey'in evinde gördüğü ve bizzat deneyimlediği bir yemek ve sofraya kültüründen söz etmektedir. Bununla birlikte, seyyahın aktardığı bilgiler, daha üst bir sınıftan olan ve konakta yaşayan geleneksel bir Osmanlı evinde, o dönemlerde bu kültürün nasıl olduğuna dair bize birtakım fikirler vermesi açısından önemlidir. Örneğin, antika küçük kristal kâseler içinde sunulan havyarlar daha alt tabakada olan halkın sofralarında yer almayan ve tüketilmeyen bir yiyecek türü olsa gerek. Seyyah Türk yemekleri hakkında ise şöyle der:

Türk sofralarında yemekler tek tür olmaktan çok sayısız çeşitliliktedir. Çeşitli şekillerde hazırlanmış koyun eti, lezzetli sebzeler (enginarve pathcan zeytinyağı ile hazırlanır ve soğuk olarak sunulur) ceviz ve biberden yapılmış bir sosla çerkez tavuğu denilen yemek, ünlü börek, bal ve manda sütünün başrolleri paylaştığı baharatlı tatlılar, komposto ve asla vazgeçilmeyen pilav. Hiçbir Türk sofrasında eksik olmayan ve doğu aşçılarının eşsiz bir şekilde hazırladıkları, koyun eti ve antepfistiği ile karıştırılmış bu pilav, eğer Türklerin bir mitolojisi olsaydı tanrılarının "ambrosia"sı⁸⁴¹ olurdu.⁸⁴²

Görüldüğü gibi seyyah, Türk sofrasının zengin yemek çeşidi ve özellikle Türk sofralarının vazgeçilmezi konumunda olan pilavı oldukça beğenmiş gözükmektedir.

Görevi gereğiuzun süre Artvin'de bulunan Petersen, Murat Efendi'den farklı olarak sıradan halkın yemek kültürü ve sofraya düzeni hakkında bilgiler verir. O, Artvin'de yemeklerin öyle teferruatlı hazırlanmadığını, oldukça basit ve az zahmet gerektiren yemekler olduğunu belirtir. Aynı zamanda evlerde farklı amaçlara hizmet eden odalar olmadığından ötürü, daha küçük odalara giden ve ortada bulunan salona benzer büyük bir alanda kalabalık olan aile bireylerinin bir araya gelerek yemek yedikleri bilgisini verir.⁸⁴³ Seyyahın verdiği bilgilerden sıradan halkın yemek kültüründe, yemek çeşidinin az olduğu ve basit ve az zahmet gerektiren bir şekilde hazırlandığı görülmektedir. Murat Efendi ise daha ziyade belli bir sınıfa mensup insanların yemek ve sofraya düzeni hakkında bilgi verdiği için, en azından bu kültürün değişik statü ve mevkilere sahip insanlar arasında önemli farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır.

Petersen devam eden satırlarda, bir handa misafir edildikleri esnada şahit olduğu Artvin'deki yemek kültürü hakkında da bilgi verir. O, Türk usulü yemek yediklerini, ilk olarak odanın ortasına büyük bir örtünün (peşkir) serildiğini ve büyükçe bir sininin konulduğunu, konukların sırayla sininin etrafına oturduklarını, yemeğe başlamadan önce ibrik ve tasın getirildiğini ve herkesin ellerini yıkadığını, elleri kurulamak üzere verilen havluluların oldukça temiz ve nakışlarla işli olduğunu söyler. Seyyah akabinde yemeklerin teker teker bakır kaplar içinde getirildiğini, çatal ve bıçak kullanmadan herkesin bir ekmek parçası kopararak ortadan yemeye başladığını belirtir. Ona göre, zengin sınıfa mensup Türkler arasında yemek çeşidinin sayısı 30'a kadar çıkmaktadır; kendilerine ise 5 ila 7 arasında yemek çeşidi sunulmuştur. Mısır ekmeği, yörede yaygın olarak tüketilmektedir. Petersen, yemeğin sonunda kendilerine ayrılan ikram edildiğini, hancının ayrılan içine ekmek doğradığını ve bu

⁸⁴⁰Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.169.

⁸⁴¹Ambrosia, Yunan mitolojisine göre kimi zaman Tanrıların yiyeceği, kimi zaman içeceği ve genel olarak *sonsuz hayat* veren balımsı bir madde olarak tasvir edilir. Homeros'un anlatılarında nektar olarak tasvir edilir ve hoş kokulu olduğu söylenir.

⁸⁴²Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.169-170.

⁸⁴³Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.47-48.

karışımı yemek için kendilerine tahta kaşıklar getirdiğini, yemek bittikten sonra tıpkı yemeğe başlamadan önce olduğu gibi ibrik ve leğen getirildiğini ve ellerin yıkanması ile bu seremoninin sona erdiğini aktarır.⁸⁴⁴

Seyyah zengin sınıfa mensup insanların evinde yemek çeşidinin ve tüketilen besin maddelerinin farklılaştığını, daha alt sınıfa mensup evlerde ise yemek çeşidi sayısının önemli ölçüde azaldığını söyleyerek, Murat Efendi'nin bu konuda verdiği bilgileri teyit eder. Gerçekten de toplumların mutfaklarında görülen bu farklılaşma, aynı toplum içinde de, farklı sosyal sınıflarda ve tabakalarda da görülebilmektedir. Bu bir anlamda hiyerarşik bir farklılaşmaya da işaret etmektedir.⁸⁴⁵ Ancak bölgede büyük kentlerde, batılılaşmanın etkisi ile sofralarda görülen çatal ve bıçak gibi enstrümanların, bölgede zengin sınıf arasında da kullanılmadığı ve hala geleneksel biçimde tahta kaşıkların hem üst hem de alt sınıflarca kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yemek vakti geldiğinde yere temiz bir örtünün serilmesi ve küçük sehpa üzerine "sini" denilen yuvarlak tablaların konulması ve insanların bu sinilerin etrafına toplanması, sininin üzerine hiçbir örtü serilmemesi ve çatal-bıçak kullanılmaması, ekmeğin elle kopartılması, et ve tavuğun ise elle yenmesi diğer ortak özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁴⁶ Bununla birlikte, yemekten önce ve yemek bitiminde el yıkamak için kullanılan ibrik ve el-yüz yıkamak için kullanılan leğen de geleneksel olarak Osmanlı evlerinde kullanılan malzemelerdir.⁸⁴⁷

2.4.2.3. Sosyal Eğlenceler

Murat Efendi, Ünye'de bulunduğu esnada, halkın sosyal eğlencelerine dair bazı izlenimlerini de kaleme almıştır. İlk olarak seyyah, bölge insanının sosyal eğlencelerinin çok az değişiklik arz ettiği ve oldukça basit olduğu bilgisini verir.⁸⁴⁸ Seyyaha göre, eğlence olarak Ünye'de av ve özellikle Yason Burnu'na at yahut kayıklarla yapılan gezintiler oldukça revaçtadır. Süleyman Bey, seyyaha kendi ahırını ve şahinlerini vermiş ve bu şekilde o, Ünye'de ava gitme ve bizzat bu olayı deneyimleme şansı yakalamıştır. Üst sınıfa mensup insanlar için avın bir eğlence olduğu ve yine, av için iyi ve nitelikli atların gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki; seyyah, Süleyman Bey'in ahırında bulunan atlarla ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. O, Süleyman Bey'in ahırında bulunan pek çok atın doğuda at cinsinin en itibarlı ırkı olarak kabul edilen Arap atları olduğunu söyler. Seyyah, zekâ konusunda Arap atlarının İngiliz atlarına göre oldukça ileride olduğunu, fakat Arap atlarının derbi koşuları için uygun olmadıklarını, sadece geyik avı için oldukça isabetli bir seçim olduklarını, bu tür avlar için ise İngiliz atlarının doğru seçim olmayacağını altını çizer.⁸⁴⁹ Seyyahın verdiği bilgilerden Arap atının doğuda İngiliz atına nazaran revaçta olmasının Osmanlıların av zevklerine en uygun at cinsi olmalarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Murat Efendi, av konusunda bilgi vermeye devam ederek şahin ve doğanlarla avlanmanın yörede çok yaygın

⁸⁴⁴Petersen, *Aus Transkaukasien und Armenien...*, s.101-103.

⁸⁴⁵Hayati Beşirli, "Yemek, Kültür ve Kimlik", *Milli Folklor Dergisi*, C.22, S. 87, 2010, s.163-164.

⁸⁴⁶Ancak sofranın altına yayılan örtünün kumaşı ve altın sırmalı işlemeleri, sofraya sehpasının ve tepsinin (sini) gümüş olması, yemek takımlarının değerli malzemelerden yapılmış oluşu, yemek kalitesi ve çeşidin çokluğu da sınıfsal farklılıklara işaret eden bir takım detaylardı. Bu gerek ev sahibinin gerekse davetlilerin statüsünü belirleyen bir ölçüttü bkz. İlknur Haydaroglu, "Osmanlı Saray Mutfağından Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.22, S.33, 2003, s.4. Sofra düzeni, yemek çeşidi, geleneksel yemekler ve yiyecek şekilleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. M. De M. D'ohsson, "XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler", Zerhan Yüksel(çev.), *Tercüman 1001 Temel Eser*, No: 3, İstanbul.

⁸⁴⁷Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik...*, s.43.

⁸⁴⁸Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.177.

⁸⁴⁹Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.177.

bir gelenek olduğunu ve bildircin avı için atmaca denilen bir kuş cinsinin kullanıldığını söyler.⁸⁵⁰

Trabzon'da bulunan Sandwith de Trabzon ve çevresinin av sporu için iyi bir yer olduğunu, bildircin sürülerinin bahar aylarında güneyden bölgeye geldiklerini, bir süre kaldıktan sonra tekrar sonbaharda geri döndüklerini, sadece yabani hayvanların değil insanların da av zevklerinin hedefi olduğunu söyler.⁸⁵¹ Murat Efendi'nin ve Sandwith'in izlenimlerinden bölgede bildircin avının oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Seyyah bildircin avı dışında Trabzon ve çevresinde ilk sırada olduğunu söylediği ağaçkakan avı hakkında da bilgi verir. O, Kasım ayı gibi çok sayıda ağaçkakanın bölgeye geldiğini, kendi görüşüne göre, ağaçkakan avının kış boyunca bölgede çok olmalarından ötürü oldukça popüler bir av türü olduğunu, bir avcının istediği zaman, çok avlanmak suretiyle çantasını doldurabileceğini belirtir. Aynı zamanda bir Türk'ün sadece odasının camından ateş ederek bahçesinde dolaşan ağaçkakanları vurarak kendini eğlendirdiğini belirtir. Seyyah bölgede yaban tavşanlarının da oldukça bol bulunduğunu, fakat arazi yapısının av için uygun olmadığını, Trabzon'dan çok uzak olmayan mesafede ve ormanların daha yoğun olduğu yerlerde ise karacaların bulunabileceğini ve karaca avının da bölgede popüler bir av türü olduğunu, fakat izlerini sürmenin oldukça zahmetli olduğunu belirtir.⁸⁵² Görüldüğü üzere Sandwith, Trabzon ve çevresinde bulunan av için uygun olabilecek hayvan türlerini yakından incelemiş ve bu konuda diğer seyyahlara nazaran daha detaylı bilgi vermiştir.

Sandwith ve Murat Efendi dışında av konusunda bilgi veren diğer bir seyyah da Deyrolle'dur. O, 1865 ve 1868 yılları arasında Trabzon'da oldukça bereketli ve faal olan *kukarina* avı yapıldığı bilgisini verir. Deyrolle, yöre insanı tarafından *kukarina* olarak adlandırılan bu kuşun, batıda Grebe olarak bilindiğini, iç taraftaki bataklık ve göller şiddetli soğuklar yüzünden donduğu vakit, bu kuşların sığınacak yer ve yiyecek bulmak için sahile indiklerini söyler. Sahilde bol miktarda bulunan *kukarina* avı için, her birinin içinde üç yahut dört adamın bulunduğu kayıklarla denize açıldığı bilgisini verir. İyi bir dalgıç olan bu kuşlar nefes almak için dışarı çıktıklarında, kayıklardaki avcıların ateşine hedef olmakta, ancak pek çoğu bu ateşten kurtularak başka körfezlere sığınmaktadır. Seyyah kayıkların asla peşlerini bırakmayıp izlerini sürdüklerini söyleyerek *kukarina* avının bölgede nasıl yapıldığına dair ayrıntılı bilgiler verir.⁸⁵³ Deyrolle'un verdiği bilgilerden *kukarina* avının bölgede yöre insanı tarafından yaygın olarak yapılan bir av türü olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede bulunan diğer bir seyyahımız olan Cunyngame detaylı olmasa da, Trabzon ve çevresinde bol miktarda bataklık çulluğu ve ağaçkakan olduğunu ve bu nedenle, bu kuşların avının oldukça yaygın yapıldığının kendisine söylendiğini belirtir.⁸⁵⁴

Avlanma dışında, seyyahların halkın sosyal eğlencelerine dair verdiği diğer bir örnek ise toplu olarak yapılan gezilerdir. Örneğin, Murat Efendi bu toplu gezilerde hedefin hep bir su kaynağı olduğunu, berrak, temiz ve taze suyun Şarklıların en büyük zevkleri olduğunu ve bu toplu olarak yapılan gezintilerde içi pirinçle doldurulmuş ve açıkta yakılan ateşte pişirilen kuzunun, diğer başka yiyeceklerle birlikte vazgeçilmez olduğunun altını çizer.⁸⁵⁵ Bununla birlikte, kadınlar pikniğe giderken hazırladıkları türlü yiyecekleri yanlarına alırlardı. Ayrıca

⁸⁵⁰Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.178.

⁸⁵¹Sandwith *A Narrative of Siege of Kars and ...*, s.25.

⁸⁵²Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and ...*, s.26.

⁸⁵³Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.9.

⁸⁵⁴Cunyngame, *Travels in in the Eastern Caucasus...*, s.346.

⁸⁵⁵Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.178.

lokum, muhallebi, meyve, yoğurt, haşlanmış mısır gibi bazı yiyecekler ise piknik yahut mesire alanındaki satıcılardan karşılanırdı.⁸⁵⁶

Aynı zamanda seyyah bir doğu taşrası için olağandışı bir durum olarak görünse de, kadınların da bu kır gezilerine kalabalık gruplar halinde katıldıklarını söyler. O, bu gezintilere katılan kadınların örtünmüş olarak erkeklerle aynı veya ayrı kayıklara bindiklerini ve piknik sırasında erkeklerden ayrı bir yerde oturduklarını, fakat yine de sosyal eğlencelerden ve erkek topluluğundan yeterince dışlanmadıklarını belirtir.⁸⁵⁷ Seyyahın 19. yüzyılın başlarında Ünye’de olduğu düşünülürse, bu yüzyıl sırasında pek çok alanda olduğu gibi mesire ve sosyal eğlence kültürünü de etkileyen bazı değişimlerin yaşandığı söylenebilir. Örneğin, boş zaman Osmanlı şehirlerinin bütün sosyal sınıflarında var olan bir olgu değildi. 19. yüzyılda boş zamanın ne kadar olduğu ve hangi sosyal sınıflar arasında yaygın olduğu sadece seyahatnamelerden yola çıkılarak ayrıntılı olarak anlaşılamaz, fakat boş zamanın daha önceleri üst tabakaya özgü olduğu bilinmektedir.⁸⁵⁸ Seyyahın mesire yerlerine ulaşmak için kadınların erkeklerden ayrı olarak kullandıkları kayıklardan söz etmesi, bir anlamda insanların hangi sosyal sınıftan olduklarına dair bir takım bilgiler verir. Şöyle ki; kayak kiralamak ucuz olmadığından ötürü ancak yüksek tabakadan zengin insanlar kayıkları kullanırdı. Fakat elit tabaka kayıkların kiralanmasına da ihtiyaç duymazdı, onların kendilerine ait şahsi lüks kayıkları vardı.⁸⁵⁹ Murat Efendi’nin Ünye’nin önde gelen ailesine mensup birinin yanında konuk olduğu göz önünde tutulduğunda, seyyahın büyük bir olasılıkla Ünye’de belli bir sınıfa mensup insanların sosyal eğlence olarak yaptıkları mesire ve pikniklerden söz ettiği söylenebilir. Gerçi gezi yerleri Türk toplumunun hemen her tabakası tarafından ziyaret edilirdi. Ancak bu gezi ve piknik etkinliklerinde, çeşitli toplumsal tabakaların ne kadar birbirleri ile ilişki içinde oldukları ayrıca ele alınması gereken bir konudur.⁸⁶⁰

Sevengil, devlet tarafından mesire yerlerinde kadın ve erkeklerin aynı yerde oturmamaları konusunda emirler çıkartıldığını belirtmesine rağmen,⁸⁶¹ Murat Efendi örneğinde gördüğümüz üzere, seyyahların tasvirlerine bakıldığında bu yasağa fazla uyulmadığı anlaşılmaktadır. Seyyahın izlenimlerinden o dönem taşrası olan Ünye gibi küçük bir kasabada bile kadınların ayrı bir şekilde oturmalarına rağmen, erkeklerle birlikte sosyal eğlencelere katıldıkları görülmektedir. Osmanlı kadını kafesler arkasında yaşayan, sosyal yaşantıdan izole edilmiş ve hiçbir özgürlüğü olmayan bir şekilde tasvir eden ve imgeleyen batı için, bizzat bir batılı seyyahın kaleminden bunların aksi izlenim ve görüşlerin çıkması dikkat çekicidir. Bununla birlikte seyyah köylerde bile köy halkı arasında cinsiyetlerin birbirinden

⁸⁵⁶Zofie Uçar, “XIX. Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı’daki Mesire Kültürü”, *Gazi Türkiyat*, C.12, Bahar 2013, s.82. Aynı zamanda, Uçar, seyyah Pardoe’nun mesire yerlerinde su ve şerbet gibi içeceklerin satışının oldukça yaygın olduğunu belirttiğini ve özellikle kalabalık mesire yerlerinde etli börek, kızartılmış balık, kebab veya pilav gibi müstakil yemeklerin de satıldığını altını çizdiğini söyler bkz. “XIX. Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle...”, s.82.

⁸⁵⁷Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.78.

⁸⁵⁸Uçar, “XIX. Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle..”, s.83. Dini gruplara bakarak da bu konuda bir fikir sahibi olmak mümkündür. Örneğin, Hristiyanların boş günü Pazar, Yahudilerin Cumartesi ve Müslümanların Cuma günü öğlen saatleri boş zaman olarak bilinir. 1826 yılında Cuma gününün boş gün olarak belirlenmesi Müslüman ahalinin sosyal eğlence ve dinlenmelerinde belli değişimi göstermesi açısından önemlidir bkz. “XIX. Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle..”, s.83.

⁸⁵⁹Bununla birlikte, fiyatlar kayığın büyüklüğüne göre, küreklerin sayısına ve gidilecek mekânın uzaklığına göre hesaplanırdı. Daha büyük kayıklarda erkekler ve kadınlar için yerler ayrıydı. Daha küçük kayıklarda bu ayırım mümkün olmadığından, sadece cinslerden biri aynı anda binebilirdi. Bu konuda bkz. R. Lewis, *Everday Life in Ottoman Turkey*, London 1971, s.85-87; E. Amicis, *İstanbul* (1874), Ankara 1981, s.262; F.M.D. Eliot, *Diary of an Idle Woman in Constantinople*, London 1893, s.318.

⁸⁶⁰Uçar, “XIX. Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle..”, s.77.

⁸⁶¹A.R. Sevengil, “1453’ten 1927’ye Kadar”, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu*, İstanbul 1985, s.159.

ayrılmasının hemen hemen prensipte kaldığını söyler. Ona göre, kadın ve erkek köy halkı bebeklikten itibaren birbirlerini tanımakta ve birlikte çalışmaktadırlar. Kadın ve erkek başka birtakım sosyal eğlencelerde de bir araya gelmektedirler. Bununla birlikte, kadınların yaşadığı bölümlerde kafesler görülmemekte, geriye düşen yaşmak ancak yolunu şaşırıp köye giren yabancı bir ulema veya bir erkek görüldüğünde aceleyle yüze kapatılmaktadır.⁸⁶² Dolayısıyla seyyahınbatıda, doğu kadınına karşı oluşturulan önyargılara da bir anlamda cevap verir nitelikte bilgi verdiği söylenebilir.

2.4.3. Toplumsal Mekânlar

Toplumsal iletişim üzerine kurulu olan insanlık tarihi, özellikle matbaanın iletişim sürecinde merkezi bir konum edinmesinden bu yana kurumsal bir yapıya bürünmüş gibi gözükse de, mekânla bağımlı hiçbir zaman kopartmamıştır. Tatal, yaşamsal deneyimin geçtiği yerler olarak nitelendirdiği mekânları, özellikle Osmanlı kentlerinde, mekânsal hiyerarşinin çarşı merkezli bir kent modeli ortaya çıkartmasına paralel olarak zengin yaşam deneyimlerine ve yaşam tarzına ev sahipliği yaptığını vurgular. Bununla birlikte, Osmanlı'nın çok farklı dinlere mensup etnik yapısı içinde örtük kalan birtakım dini ve kültürel etkinliklere karşı çok yönlü bir iletişim ağının merkezine oturan mekânlar, farklı toplumsal katmanların bir araya geldiği ve kamusal yaşamın adeta sergilendiği bir alana dönüşürler.⁸⁶³ 19. yüzyılda sadece Osmanlı toplumunda giyim kuşam ve özel yaşam alanlarında meydana gelen değişiklikler kendini özellikle kent merkezlerinde belirgin olarak hissettirmiştir. Bu değişikliklerin yansımalarını ekonomik, sosyal ve siyasal dönüşümlerde olduğu kadar, aynı zamanda 19.yüzyılda birtakım kamusal mekânlarında da görmek mümkündür.⁸⁶⁴

19. yüzyıl boyunca, Osmanlı toplumu yavaş yavaş eski kamusal alanları terk ederek, yeni kamusal alanlara gitmeye başladı. Böylece, modaya öncülük edenler, şık ve günün modasına uygun giyinenler, yeni moda akımları çıkaranlar ve en son modayı öğrenmek isteyenler, eski kamusal mekânlar olan Göksu ve Sadabad'a gitmemeye başladılar.⁸⁶⁵ Ancak yüzyıl boyunca Osmanlı kamusal alanlarında meydana gelen kimi değişikliklere rağmen halkın, geleneksel olarak gittiği mekânlar, varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Bunlardan ilki, en tipik erkek kamusal alanı olan kahvehanelerdir. Bu kamusal mekânlar, ilk olarak Osmanlı toplumunda 1555'te, Yemen kahvesinin, Şam ve Halep yoluyla Arabistan'dan gelmesiyle ortaya çıktı. Bundan kısa bir süre sonra, 1609 dolaylarında tütün geldi. Böylece kahve ve tütün Osmanlı ve Ortadoğu kültürünün, konukseverlik ve toplumsallaşmadan ayrılmaz bir parçası haline geldi. Kahve ve tütün Osmanlı toplumunun kitlesel olarak tüketilen metaları haline geldiler. Dolayısıyla 19. yüzyıl başı İstanbul'unda, kentteki belki de her beş ticarethaneden biri olan kahvehaneler, Osmanlı ve Osmanlı sonrası erkek kamusal yaşamın merkezi oldu.⁸⁶⁶

⁸⁶²Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.178.

⁸⁶³Osman Tatal, "Kırk Yıllık Hatırın İletişim Mekânı Olarak Kahvehaneler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12/3, 2014, s.152.

⁸⁶⁴Quatert, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.229.

⁸⁶⁵Quatert, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.232. Quatert, İstanbul örneğinden yola çıkarak, insanların bir zamanlar oldukça revaçta olan Göksu ve Sadabad gibi yerleri terk ederek yeni kamusal alanlara yöneldiklerini söyler. O, bu yeni kamusal alanlarda ağırlığın, son moda giysileriyle buraların rengini belirleyen zengin gayrimüslimler olduğunu belirtir. Bununla birlikte, bu yeni kamusal mekânların her ikisi de mezarlık ve mezarlığa bitişik açık alanlardan oluşmaktaydı. Taksim ve Galata Mezarlığı olarak isimlendirilen bu yerler, Avrupalı ve Osmanlı Hıristiyanlarının yoğun olarak yaşadıkları Pera bölgesinde yer almaktaydı bkz. Quatert, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.232

⁸⁶⁶Quatert, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.233.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı sosyal yaşamında yerini alan kahvehaneler, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti sınırları içinde ortaya çıkan toplumsal değişimlere koşut olarak bir takım değişimler geçirmiştir. Bu dönemde sayıları giderek artan ve büyük bir sınıflı oluşturan bürokratlar bile kahvehaneye gitmeye başlamıştır.⁸⁶⁷Bu gelişme başta kahvehanelerin bulunduğu mahalleri olmak üzere yapısını da önemli ölçüde değişikliğe uğratacak bir etkidir. Örneğin, devlet yönetim merkezlerinin etrafında açılan kahvehaneler daha önceki yüzyıllara nazaran artık, üst düzey memur ve bürokratlarına ev sahipliği yapan yerler haline geldiler.⁸⁶⁸ Dolayısıyla 19. yüzyılda yaşanan sosyal, siyasi, ekonomik ve idari değişimlerin önemli kamusal mekânlardan olan kahvehaneler üzerinde de bazı etkiler yarattığı söylenebilir. Bu bağlamda, her türlü sosyo-ekonomik tabakadan insanların bir araya geldiği bu mekânlar, bazı seyyahların dikkatinden kaçmamış ve gezi notlarına yansımıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Ünye’de bulunan Murat Efendi, sabah saatlerinde satıcıların alıcılarını beklediği dükkânların yanı sıra, aynı zamanda kahvehane olarak da çalışan berber dükkânlarının pirinçten yapılmış leğenler, kahve ocakları ve nargilelerle canlı bir hareketliliğe girdiklerini söyler. Seyyahın verdiği bilgiden kahvehanelerin diğer dükkânlar gibi günün çok erken saatlerinde açıldığı görülmektedir. Ona göre, bu mekânlarda doğulu bilgelerin altın sözleri, masallar ve gazeller ağızdan ağıza dolaşmaktaydı. Ayrıca deneyimli olan yaşlı insanlar gündelik siyaset yapıyorlardı. Seyyah, bu yüzden gündelik siyaseti aşan konularda, kimsenin aklına sosyal reformları tartışmak yahut dünyayı kurtaracak planlar yapmak gelmediğinin altını çizer. Bununla birlikte, o, kahvehanelerde oturan insanların yabancıların durumu, Kırım Savaşı ve yönetimle ilgili konularda eleştiri yaptıklarını belirtir. Seyyah, kahvehanede oturan insanların, şimdilerde bir liraya alınan tütünün bir akçeye alındığı dönemi, aç Frengin medeniyet satıcısı olarak değil de, yardıma muhtaç biri olarak Osmanlı topraklarına ayak bastığı zamanı ve zorunlu askerliğin olmadığı dönemi devletin altın çağları olarak kabul ettiklerini söyler.⁸⁶⁹

Seyyah, kahvehanelerde, oldukça muhafazakâr olarak nitelendirdiği halkın, şehirde meydana gelen yenilikleri nadiren konuştuğunu ve sekiz haftadan daha eski olan devlet gazetesinin yeni sayılarının, kulak kesilmiş kalabalığı eğitmek için ayrıntılarıyla nadiren ele alınarak tartışıldığını sözlerine ekler.⁸⁷⁰ Gerçekten de seyyahın belirttiği gibi, dönemin gazeteleri sosyal ve siyasi gündeme dair halka birtakım bilgiler vermekteydi.⁸⁷¹ Ancak Ünye merkezin uzağında çok ufak bir kasaba olduğu için, elbette insanların gazetelere ulaşma imkânları kent merkezlerinde olduğu gibi kolay olmasa gerektir. Yine de, çok ufak bir taşra kasabasında bile insanların çıkan yenilikleri yahut sosyal ve siyasi olayları takip etme merakları, kahvehane gibi kamusal mekânların insanların hayatını şekillendirmede oynadığı rolü göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte, mahalle kahvehaneleri, halkın buluşma ve haberleşme yerliydi. Dolayısıyla meydana gelen herhangi bir olay bu mekânlarda

⁸⁶⁷Helen Desmet Gregoire- Francois Georjean, *Doğu’da Kahve ve Kahvehaneler*, Meltem Atik- Esra Özdoğan(çev.), İstanbul 1999, s.59.

⁸⁶⁸İsmail Ediz, “ Osmanlı’dan Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Kahvehaneler ve Sosyal Değişim”, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, Vol. 10, S.8, 2008, s.182. Bunun yanında, iş adamları, tüccarlar ve bankacılar gibi iş dünyasındaki kişilerin de kahvehanelerdeki yerlerini almalarıyla birlikte, bu mekânlar eski zamanlardaki yalnlığından ve genel olarak serserilerin, ayyaşların ve kumarbazların müdavimi oldukları yerler olarak algılanmaktan uzaklaşarak toplumun farklı dinamiklerinin bir araya geldiği mekânlar olma yoluna girmişlerdir bkz. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Kahvehaneler...”, s.182.

⁸⁶⁹Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.175-176.

⁸⁷⁰Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.176.

⁸⁷¹Ediz, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Kahvehaneler...”, s.182.

ağızdan ağza yayılıyor ve özellikle bazı dönemlerde sansürün etkilerinden az da olsa kurtulabilen yegâne kurumlar olabiliyorlardı.⁸⁷²

İlk ortaya çıktığındakahvehanelerde toplanan insanların, sohbet konuları daha geleneksel olarak nitelendirilebilecek bir çerçevede kalmıştır. Fakat ilerleyen zamanlarda bu mekânlar, buraya gelen insanların özelliklerine göre, gündelik hayatı ve sosyal yaşamı derinden etkileyebilecek sohbetlerin ve bilgi alışverişlerinin yapıldığı mekânlar olmuşlardır.⁸⁷³ Murat Efendi, Ünye gibi küçük bir kasaba üzerinde bile kahvehanelerin insanların günlük yaşamlarında nasıl önemli bir rol oynadığını, bu mekânların sıradan mekânlar olmayıp halkın birtakım siyasi ve ekonomik olayları bir araya gelerek tartıştıkları ve bilgi alışverişinde buldukları yerler olarak anlatması ayrıca dikkat çekicidir.

1869 yılında Trabzon'da bulunan Deyrolle, şehirde yaptığı gezintiler esnasında gördüğü kahvehanelerin bütün şarkta birbirinin aynı olduğunu söyler. Ona göre, bu kahvehanelerde büyük bir salonun etrafında üzeri kilim ile döşenmiş peykeler bulunmaktadır. Bunların üzerinde nargile tiryakileri kahvelerini içerler. Kahveyi işleten kişi, aynı zamanda da berberdir ve müşteriler kahve içerek ve konuşarak sıralarını beklerler.⁸⁷⁴ Seyyahın ifadelerinden Murat Efendi'nin de belirttiği gibi, o dönem kahvehanelerin aynı zamanda berber olarak hizmet verdiklerianlaşılmaktadır.

Trabzon'daki kahvehaneler konusunda, 1893 yılına ait gezi notlarında bilgi veren diğer bir seyyah da Lynch'dir. O, kentin karmaşa ve gürültüsünden birkaç dakikalığına da olsa kaçmanın en iyi yolunun limanın hemen üstünde bulunan ferah bir kahvehanede mola verip dinlenmek olduğunu söyler. Lynch, genç bir delikanlının her sabah tekrarlandığı üzere yerleri süpürüp sildiğini, nargilelerin içime hazır hale getirildiğini ve bu ortamın insan zihnini dinlendirdiğini belirtir.⁸⁷⁵ Aslında Osmanlı topraklarına gelen pek çok seyyah için şark kültürünün bir parçası olarak görülen bu mekânlar, seyyahların gezi notlarına sıklıkla yansıyan yerler olmuştur.

Fakat Deyrolle ve Lynch örneklerinde görüldüğü üzere, seyyahların önemli bir kısmı kısa süreli olarak bölgede bulunmalarından ötürü, bu mekânları yalnızca kahve ve nargile içilen mekânlar olarak tasvir etmektedirler. Fakat seyyahların sosyal ve kültürel olarak bu mekânların dinamikleri üzerinde bilgi vermedikleri dikkat çekmektedir. Murat Efendi toplumun içinden gelen biri olarak, diğer seyyahlara göredaha keskin bir gözlem yapmaktadır. O, kahvehanelerin, kahve ve nargile içilen yerler olması dışında aynı zamanda insanların bir araya getiren sosyalleşme mekânı olduğunu belirtir ve siyasi iktidar karşısında halkın seslerini duyurabildikleri yahut birtakım siyasi gelişmeleri takip ettikleri kamusal bir mekân olma niteliğine haiz olduklarını söyler. Dolayısıyla ona göre, kahvehaneler, kamuoyu oluşturma⁸⁷⁶ özelliğine de sahip olan mekânlardır.

Önemli geleneksel toplumsal mekânlardan olan kahvehanelerin yanı sıra, 19.yüzyılda, özellikle Tanzimat'tan sonra yaygın hale gelen mekânlardan biri de çayhanelerdir.⁸⁷⁷ Kuzucu,

⁸⁷²Ediz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kahvehaneler...", s.180.

⁸⁷³Ediz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kahvehaneler...", s.182.

⁸⁷⁴Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.15.

⁸⁷⁵Lynch, *Armenia, Travels and...*, s.11.

⁸⁷⁶Tutal, Osmanlı İmparatorluğunda kamuoyundan söz etmenin ancak 19. yüzyıl ortalarında mümkün olduğunu, fakat özellikle İstanbul'da aktif bir haberleşme ağından her zaman söz etmenin mümkün olduğunu belirtir. O, aynı zamanda camilerin bu haberleşmenin öteden beri ilk merkezlerini teşkil ettiğini, fakat kahvehanelerin gerçek bir kamuoyu dinamiği yaratmasa da bir ölçüde denetimli olarak kamusalılıklarını ilan ettiklerinin altını çizer bkz. Tural, "Kırk Yıllık Hatırın İletişim Mekanı...", s.158.

⁸⁷⁷Kemalattin Kuzucu, *Bin Yılı Çayı Osmanlıda Çay ve Çayhane Kültürü*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012, s.390.

İranlıların Karadeniz sahillerinde ve Doğu Anadolu'da çayhane işlettiklerine dair önemli kayıtların mevcut olduğunu belirtir.⁸⁷⁸ Bununla birlikte, Trabzon'un ekonomik ve ticari hayatında önemli rol oynayan İranlılardan bir kısmının Trabzon ve civarında çay ticareti yaptıklarını, bir kısmının ise işlettikleri çayhane ya da kahvehanelerde, müşterilerine nefis çaylarından sattıklarını söyler.⁸⁷⁹ Örneğin, bölgenin sosyo-kültürel yaşamına dair eserinde önemli bilgiler veren Murat Efendi, 1870'li yıllarda Trabzon'da bulunduğu esnada İran baş şehbenderi Ali Hanı ziyaret eder. O, bu ziyareti esnasında kendisine İranlıların önemli geleneklerinden biri olan çay ikramı yapıldığını ve onların çay hazırlama konusunda oldukça becerikli olduğunu belirtir. Ayrıca İranlılar için çayın Osmanlı toplumundaki kahve ile aynı statüye sahip olduğunu da sözlerine ekler.⁸⁸⁰

Deyrolle 1869 yılına ait gezi notlarında ise Trabzon'da bayram yerinin Kabak Meydanı denilen yerde kurulduğunu vebayram günlerinde buranın kahveciler, lokumcular ve salepçilerle dolup taşıdığını belirtir. Ayrıca birkaç para karşılığında içilen ve çeşitli baharatların karıştırılmasından yapılan bu çayın oldukça güzel olduğunu vurgular.⁸⁸¹ Ancak ne Deyrolle'un ne de Murat Efendi'nin kentte bulunan bu çay bahçesine dair bilgi vermedikleri dikkat çekmektedir. Fakat 1882 yılında kentte bulunan Weeks ise diğer seyyahlardan farklı olarak muhtemelen ilk defa şehirde bu mekânın varlığından söz eder. Seyyah, öğleden sonraları gelinen oldukça gözde bir mekân olan bu çay bahçesinin yolun kenarında, hem limanı hem de şehri uzaktan gören, İranlılar tarafından işletilen küçük bir yer olduğu bilgisini aktarır. Dış görüntüsünü ise asma yapraklarının sarıldığı parmaklıklar ve salkım söğütlerle, kutu ve saksılar içine dikilen pembe rodendron ve beyaz renkte açan bitkilerle birlikte çok hoş olduğunu oldukça etkili ve canlı bir şekilde tasvir eder.⁸⁸² Bu çay bahçesinin ne zamandır faaliyette olduğuna dair bilgi vermeyen seyyah sadece mekânın fiziki tasvirini yapar. Fakat özellikle Deyrolle'un şehirde bulunduğu tarihlerde söz konusu çay bahçesinin bulunma ihtimali bizce çok düşük ihtimaldir; eğer bulunsaydı, Deyrolle bundan söz ederdi. Zira onun şehirde uzun süre kaldığı, şehre ve sosyal mekânlara dair detaylı incelemelerde bulunduğu ve izlenimlerini ayrıntılı olarak anlattığı görülmektedir. 1870'li yıllarda gelen seyyahlar da bu mekândan hiç söz etmediklerine göre, bu mekân, 1880'lerde faaliyete geçmiş olmalıdır.

Kahvehanelerin yanı sıra gezginlerin bilgi verdikleri diğer bir toplumsal mekânise hamamlardır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu kent yaşamının bir parçası olarak gelişen hamam- gymnasium kompleksleri, yüksek tonozlu salonları, ışıklı mermer yüzme havuzları ile Anadolu'nun çok kökenli geçmişini yansıtan bir kurumudur. Ülkenin kökünde yatan su ve yıkanma geleneği Hıristiyan Bizans ve İslam Türk dönemlerinde kesintisiz bir şekilde devamlılıklarını sürdürmüştür. Ayrıca Anadolu su geleneği İslam dininin temizliğe verdiği önemle birleşmiş ve Türk hamamını yaratmıştır.⁸⁸³ Bu bağlamda hamamlar, farklı dönemlerde Osmanlı topraklarına gelen birçok batılı seyyah ve araştırmacının dikkatini çekmiş ve gezi notlarında bu mekânlara dair birtakım bilgiler vermişlerdir.⁸⁸⁴

⁸⁷⁸Kuzucu, *Bin Yılı Çayı...*, s.395.

⁸⁷⁹Kuzucu, *Bin Yılı Çayı...*, s.395-396.

⁸⁸⁰Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.205-206.

⁸⁸¹Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.15.

⁸⁸²Weeks, *From the Black Sea Through...*, s.4.

⁸⁸³Fikret K. Yegül, "Anadolu Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği", *Anadolu*, S. 35, 2009, s.99.

⁸⁸⁴Örneğin 18. Yüzyılın başlarında İstanbul'da bir *gelin hamamı* törenine katılan İngiliz elçisi Sir Edward Wortley Montagu'nun eşi Lady Montagu oldukça ayrıntılı olarak bu törenden gezi notlarında söz eder bkz. "Anadolu Su Kültürü...", s.100. Lady Montagu'dan yaklaşık olarak bir asır sonra İngiliz kadın seyyah Pardoe İstanbul'da gördüğü kadın hamamlarından övgü ile bahseder bkz. J. Pardoe, *The Beauties of Bosphorus*, London

Doğu Karadeniz Bölgesine 19. yüzyılın ikinci yarısında gelen seyyahlar arasında Türk hamamlarına dair en detaylı bilgi R. Macdonald tarafından verilmektedir. Bunun nedeni ise, seyyahın Trabzon'a geldiklerinde romatizma hastalığının nüksetmesi üzerine yoluna devam edememiş olması ve tedavi edici özelliği ile ünlü olan Türk hamamlarına gitmeyi deneyerek ağrılarına çare aramasıdır. Seyyah ilk olarak hastalığıyla ilgilenecek bir hekim bulamadığından dolayı bu doğal yöntemle başvurmak zorunda kaldığını söyler. O, Türk hamamına sadece iki ya da üç kez gittiğini ve akabinde hastalığı üzerinde iyileştirici bir etki yaptığını ve bunun bizzat kendisi tarafından test edildiğini belirtir.⁸⁸⁵ Devamında ise hamamda yıkanma ile ilgili takip edilmesi gereken birtakım uygulamalar hakkında bilgi verir. Macdonald, hamamda ilk yapılması gereken şeyin bir odada soyunmak olduğunu, kendisine bir tellak tarafından biri kalça kısmına sarılmak ve diğeri turban şeklinde baş kısma sarılmak üzere iki havlu (peştamal) verildiğini, ancak bundan sonra hamama girebildiğini söyler. Seyyah devam eden satırlarda hamamla ilgili şu bilgileri verir:

Hamama girdiğimde olağanüstü sıcak olan buharın etkisiyle bayılacağımı düşündüm. Sonrasında vücudumun her hücrelerinden ter boşaldığını gördüm. Bu ani terleme bendeki bayılma hissinin kaybolmasına yol açarak bir ferahlama yarattı. Bu nedenle artık diğer işlemlere geçebilirdim. Odanın tam ortasında yerden 2 feet yüksekliğinde bir platform (göbektaşı) bulunuyordu. Bu platformun üzerine uzanmam söylendi. Tellak tıpkı bir hamur yoğururcasına vücudumu elleriyle yoğurmaya başladı. Onu biraz daha dikkatli olması konusunda İngilizce olarak uyardım ancak o bu uyarıyı hiç dikkati almadı. Vücudumun ön kısmını masaj yaptıktan sonra beni ters çevirdi ve aynı işlemi sırtıma yaptı. Bir sonraki işlem ise sert ve eldivene benzeyen (kese) bir şeyle bütün vücudumu keselemeye başladı. Oldukça sert ve kaba olarak nitelendirilebilecek bu muamele karşısında ara sıra ürkmekten ve nerdeyse tellağı tekmelemekten kendimi alamadım. Yine de büyük bir sabırla işlemin bitmesini bekledim. Bir sonraki işlem daha rahattı. Bütün vücudum ılık bir suyla sabunlandı ve kuru olan havlularla kurulandım.⁸⁸⁶

Seyyah sonrasında hamamın yorgunluğunu atmak için kahve ve nargile içerek küçük bir odada dinlendiğini ve bunun kendisine oldukça iyi geldiğini belirtir. Ona göre hamamda yıkanma ve kahve dâhil bunun toplam ücreti iki akçedir. Bu da, beş İngiliz pensine tekabül eder.⁸⁸⁷

Görüldüğü üzere, seyyah Trabzon'da bulunduğu esnada bir Türk hamamındaki deneyimini oldukça ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Macdonald'dan daha önce, yüzyılın ilk yarısında bölgede bulunan Texier de benzer şekilde Anadolu'daki yıkanma kültüründen söz eder. O, gerek şifa gerekse temizlik için, halkın hamamları devamlı olarak kullandığından bahsetmiştir. Ona göre, bu hamamların dinlenme salonlarında erkekler kahve ve nargile içerek dinlenirler.⁸⁸⁸ Öyle anlaşılıyor ki, bölgeyi ziyaret eden kimi seyyah ve araştırmacı, daha önceki yüzyıllarda gelen pek çok gezgin ve araştırmacı gibi, Doğu kültürünün önemli simgelerinden biri olan ve Osmanlı sosyo-kültürel yaşamında köklü bir yer edinen hamamlara değinmiş ve bu konudagezi notlarından betimsel nitelikli önemli bilgiler aktarmışlardır.

1838, s.14-16. Ayrıca hem İstanbul'un hem de tarihi Türk hamamları üzerine gezginlerin seyahat notlarını ele alan yazıları ile tanıtım yapan yayın olarak bkz. B.Torolsan-J. Scott, "The Grand Baths of Istanbul: Hamams", *Cornucopia* 41, 2009, s.43-81.

⁸⁸⁵Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and ...*, s, 86.

⁸⁸⁶Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and ...*, s.85.

⁸⁸⁷Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and ...*, s.85.

⁸⁸⁸Texier, *Küçük Asya Coğrafyası...*, C. I, ss. 207-208. Ayrıca bkz. Texier, C. II, s.335-336.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNİN İDARİ VE SİYASİ YAPISI

Gezi notları veya seyahatnameler, ait oldukları dönemin, ülkenin ya da bölgenin idari ve siyasi yapıları konusunda da önemli bilgiler içerirler. Özellikle seyyah ve araştırmacıların kimilerinin siyasi, emperyal ve misyonerlik faaliyetleri gibi dinsel amaçlar gütmeleri ve kimilerinin salt kendi ülkelerinin siyasi ve ekonomik çıkarlarını temsil etmeleri nedeniyle, siyasi ve idari yapıya ilişkin analizler, onlar açısından hayati önem taşımaktadır. Bu bakımdan, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Doğu Karadeniz Bölgesine gelen seyyahların, Tanzimat döneminden itibaren kendisini gösteren idari ve siyasi yapıda meydana gelen batılılaşma ve yenileşme çabalarına özel bir ilgi duydukları, bu idari ve siyasi yapının kendi ülkelerinin siyasi ve ekonomik çıkarları ve bölgede yaşayan kendi dindaşları için ne anlama geldiği konusunda analizler yaptıkları, durumun bir tasvirini yapmaya yöneldikleri görülür. Hangi amaçla olursa olsun aktardıkları bu bilgiler, siyasi ve idari yapının tarihsel değişim ve dönüşümünü görmek bakımından oldukça önem taşımaktadır. Bu bölüm, seyyah ve araştırmacıların yapıtlarına yansıdığı kadarıyla, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Doğu Karadeniz Bölgesinin, idari ve siyasi yapısını çözümlemeyi, bu yapının ana unsurları olan idarecilerin genel özelliklerini, konsoloslukları, asayiş ve güvenlik sorunlarını ele almayı amaçlamaktadır. Çözümlemelerin nesnel bir zemine oturtulabilmesi için, Osmanlının Tanzimat döneminden itibaren girdiği kurumsal bakımdan batılılaşmasına yönelik genel bir çerçeve çizmek gerekmektedir. Böylelikle, kurumsal dönüşümler ve tarihsel süreklilikleri takip etmek daha kolay bir hale gelecektir.

3.1.Bölgenin 19. Yüzyıl Öncesi Genel İdari Yapısı

Doğu Karadeniz Bölgesi, Tanzimat öncesi dönemde imparatorluğun genelinde yaşanan gelişmelere koşut olarak 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyılın başlarında idari bakımdan, gerek taşradan gerekse merkezden kaynaklı birtakım etkenler nedeniyle önemli sorunlar yaşamıştır. Taşra yönetiminde ortaya çıkan temel sorun, merkezi yönetimin taşra lehine denetimi ve otoritesini kaybetmesidir. Bu ise Osmanlı taşra idaresinde ayan adı altında yeni birtakım grupların ortaya çıkması ile varlığını gösteren desentralizasyona yol açmıştır.⁸⁸⁹ Bu durumu yakinen görebilmek için, bölgenin idari ve siyasi yapısının tarihsel gelişimine kabaca bakmak gerekmektedir.

Tarihsel süreç açısından bakıldığında bölgede imparatorluk içerisinde önemli yerleşim yerlerinden biri olan Samsun ve çevresinin, Osmanlılar tarafından Türk beyliklerinin elinden alarak ülke sınırlarına dâhil edildiği görülmektedir. Kubadoğularının elinde bulunan Müslüman Samsun, Osmanlılara 1398 tarihinde I. Beyazid zamanında katılmıştır. Şehrin valiliğine de, Bulgar kralı Şişman'ın oğlu olup, Müslümanlığı kabul eden Alexander tayin edilmiştir.⁸⁹⁰ Ancak 1402 yılındaki Ankara Savaşı'ndan sonra, elden ele geçen şehir, önce Kubadoğullarının, 1419'da ise İsfendiyaroğullarının topraklarına katılmıştır.⁸⁹¹ *Kâfir Samsun* denilen ve Amisos diye de bilinen Samsun, Osmanlı topraklarına, 1419 yılında, I. Mehmed (Çelebi) döneminde tekrar katılmıştır. Türklerin kente yaklaştığını öğrenen Cenevizliler, şehri yakarak gemilerle uzaklaşmışlardır. Kente giren Türkler, haftalarca kara

⁸⁸⁹Desentralizasyon konusunda bkz. Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desentralizasyon (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Bellekten*, XXXVIII (152), 1974, s.657- 708.

⁸⁹⁰Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, s.298 vd.

⁸⁹¹Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik..*, s.12.

kara tüten bu yanan şehrin bulunduğu bölgeye *Kara Samsun* adını vermişlerdir. Bu ad, günümüzde de halen kullanılmaktadır. Müslüman Samsun ise yine aynı yıl içinde Hızır Bey'in elinden savaşmadan alınmıştır.⁸⁹² Bu tarihten sonra Samsun ve çevresindeki diğer mahalli beylikler de çok kısa bir zaman dilimi içinde Osmanlılar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Örneğin, Taceddinoğulları Beyliği ile Taşanoğulları Beyliği, II. Murad döneminde zapt edilmiştir.⁸⁹³ Emiroğulları Beyliği ise Fatih tarafından Trabzon Rum İmparatorluğunu fethederken 1461 yılında Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir.⁸⁹⁴

Samsun ve çevresinin fethinden sonra, yöre 18. yüzyıla kadar Canik Sancağı adı ile teşkilatlandırılmış ve idari bakımdan Rum (Sivas) Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır. Bu teşkilatlanmaya göre, Vezirköprü, Lâdik ve Havza ilçeleri hariç, bugünkü Samsun ile Ordu'ya bağlı Ünye, Fatsa ve Korgan, Canik Sancağının idari ünitesi içinde yer almaktaydı.⁸⁹⁵ 18. yüzyıla gelindiğinde ise Canik Sancağı, merkezi otoritenin etkisinin azaldığı ve desentralizasyon sürecine gönderme yapan muhasıllık adında bir siyasi-idari yapıya dönüştürülmüş ve Trabzon eyaletine dâhil edilmiştir. Bölgede önemli ayanlardan birisi olan Canikli Ali Paşa, 1774 yılında Canik Muhasıllığı'na tayin edilmiş ve uzun yıllar bu bölgeye hâkim olmuştur.⁸⁹⁶ Bu durum, Trabzon valisi Canikli Ali Paşa'nın, 1779 yılındaki isyanına kadar bu şekilde devam etmiştir. Ali Paşa'nın isyanının devlet tarafından başarılı bir şekilde bastırılmasından sonra, şehir tekrar Sivas eyaletine bağlanmıştır.⁸⁹⁷

Canikli Ali Paşa⁸⁹⁸ ve ailesinin bölge üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmelerinden sonra, III. Selim'in son yıllarında Samsun ve çevresinde bu kez diğer bir ayân ailesi olan Haznedarzadeler⁸⁹⁹ ailesinin hâkimiyeti başlamıştır. Osmanlı yönetimi tarafından, Süleyman Haznedarzade'ye gösterdiği askeri başarılar karşılığında Canik yanında Trabzon ve Anapa bölgesinin de idaresi verildi. Ancak Süleyman Paşa'nın Doğu Karadeniz'de bulunan diğer ayan aileleriyle arası açıldı. Kendi nüfuz alanlarını devletin aleyhine olacak şekilde genişletmek isteyen bu ayanlar isyan ederek Trabzon'u kuşattılar. Merkezden bu isyanları

⁸⁹²Ali Sarcan, *Samsun Tarihi*, Ankara 1966, s. 77.

⁸⁹³Dilcimen, *Canik Beylikleri*, s.43. Canik ve çevresinin Osmanlı hâkimiyetine geçişine dair bilgi için bkz. Âlim Altaylı, *Samsun Tarihi*, Samsun 1967, s.19. Müslüman Samsun ve çevresinde Selçukluların zayıflamasından sonra bir takım beylikler ortaya çıkmıştır. Bu beyliklere dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dilcimen, *Canik Beylikleri*, s.25 vd.

⁸⁹⁴Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s.298 vd.

⁸⁹⁵Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik...*, s. 14; Canik Sancağının XV. ve XVI. yüzyıllarda sahip olduğu coğrafi sınırlar ve adının kökeni konusunda bkz. Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda...*, s.26-27.

⁸⁹⁶Mehmet Torun, *Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1954, s.55. Canikli Ali Paşa ve ailesinin bölge üzerindeki hâkimiyeti torunu olan Mahmud Tayyar Paşanın 1808 yılında Varna'da Alemdar Mustafa Paşa tarafından öldürülmesi ile son bulmuştur bkz. Torun, *Samsun ve İlçeleri...*, s.55 vd.; ayrıca Canikli ailesinin bölgedeki nüfuz ve hakimiyetine dair bkz. Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s.133-145.

⁸⁹⁷Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik...*, s.14.

⁸⁹⁸Canikli Ali Paşa, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı idari, askeri ve sosyal yaşamında elli yıllık döneme damgasını vuran Caniklîzadeler hanedanının kurucusudur bkz. Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, s.x. Canikli Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti için yapmış olduğu idari ve askeri hizmetler hakkında daha detaylı bilgi edinmek için bkz. Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, Ankara: TTK, 2003.

⁸⁹⁹Osmanlı Devleti'nin son dönem sosyal, ekonomik, askeri ve idari tarihinde önemli yer teşkil eden ayân ailelerinden biri de Doğu Karadeniz Bölgesinin güçlü ve varlıklı ailesi olan Haznedarzade ailesidir. Ailenin ünlü siması Süleyman Paşa'nın özellikle Trabzon valiliğine atanmasından sonraki dönemde neredeyse bütün uğraşısı eşkiya ile mücadele şeklinde olmuştur. Bu aile, Sultan II. Mahmut'un merkeziyetçi anlayışı çerçevesinde uygulanan idare politikasına tam destek veren bir anlayışla görev yapmışlardır. Kendisinden sonra gelen çocukları Osman, Memiş ve Abdullah Paşalarda devlet adına önemli hizmetlerde bulunmuştur bkz. Rıza Karagöz, *Haznedarzade Süleyman Paşa*, Samsun 2009, s.145.

bastırmak için gerekli izni alan Süleyman Paşa, isyancıların hâkimiyetlerini kırmak suretiyle Doğu Karadeniz bölgesinde devlet hâkimiyetini tekrar tesis etti.⁹⁰⁰

Bölgenin esas idari birimini, Giresun'dan Batum'a kadar geniş coğrafi alanda kurulmuş olan birkaç sancak oluşturmaktaydı. Bunların tamamı zaman içerisinde Trabzon eyaletine dâhil edilmişlerdir.⁹⁰¹ Trabzon'un Doğu Karadeniz bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olmasının temel nedeni, coğrafi koşulların kente sağladığı birtakım imkânlardan kaynaklanmaktaydı. Şöyle ki; bölgedeki diğer büyük yerleşim yerleri olan Ordu ve Giresun gibi yerlerin iç bölgelerle ve yollarla olan bağlantısı oldukça sınırlı durumda idi. Dolayısıyla Trabzon, Doğu Karadeniz Bölgesinin geçit veren en önemli kenti olma özelliğine sahipti. Bununla birlikte, büyük ve önemli bir ticaret yolunun Karadeniz'e açılan ve doğu ile batıyı deniz vasıtasıyla birleştiren bir kapı durumunda idi.⁹⁰² Kent, Osmanlı idaresinin başlangıcında yani 1461 yılında fethedildikten sonra, hemen eyalet haline getirilmemiştir. Bunun yerine bir süre memurlar (kumandanlar, kale dizdarları, subaşılar, kadı, zaim ve ümera) aracılığıyla idare edilmiştir. Fatih'in oğlu II. Beyazid zamanında şehzade sancağı olarak hizmet görerek, Canik (Samsun) ve Karahisar-ı Şarki ile birlikte Erzincan valiliğine bağlanmıştır. Ancak eyalet haline getirilmeden önce, daha henüz sancak durumunda iken, buranın mülhakatı olarak, Trabzon, Rize, Hemşin, Of, Atina (Pazar), Arhavi, Kürtünve Torul kadılikları mevcuttu. Yomra, Maçka (Macuka) Akçaabat (Polathane), Sürmene ise bu sancağın nahiyelerini oluşturmaktaydı.⁹⁰³ Kentin bu durumu, eyalet teşkilatının temel gayesi olan askeri ve siyasi tedbirler bakımından farklı idari birimlere dâhil olmasıyla izah edilebilir.⁹⁰⁴ Daha sonraki yıllarda Trabzon sancağı, 1520 yılında Rum Beylerbeyliğine,⁹⁰⁵ 1527-1528 yıllarında da Anadolu Beylerbeyliğine,⁹⁰⁶ 1535'te ise, 1580 yılına kadar bağlı kalacağı Erzurum Beylerbeyliğine⁹⁰⁷ bağlandı. 1581 yılında Kars, Trabzon ve Batum'un birleşmesiyle Trabzon veya Batum eyaleti kuruldu.⁹⁰⁸ Trabzon bu tarihten itibaren 17. yüzyılın başlarına kadar bir sancak olarak Batum eyaletine bağlı kalmıştır.⁹⁰⁹ 17. yüzyılda da Trabzon ve Batum sancakları bir eyalet olarak kabul edilmiş ve bazen yalnızca Batum eyaleti olarak isimlendirilmiştir.⁹¹⁰

Trabzon bir beylerbeylik olarak, bu yüzyılın Osmanlı yazarlarından Kâtip Çelebi'ye göre, Trabzon, Gönve ve Batum sancaklarından, seyyah Evliya Çelebi'ye göre ise Canha (Torul civarı), Batum-i Zir, Batum-i Bala, Gönve ve Trabzon sancaklarından oluşmaktadır.⁹¹¹ Güler'in tarama suretiyle incelediği 18. yüzyıla ait Ahkâm Defterlerinde yer

⁹⁰⁰Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik...*, s.13. Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra Canik Muhasıllığı'na önce büyük oğlu Osman Paşa, daha sonra da küçük oğlu Abdullah Paşa getirilmiştir. Abdullah Paşa, Tanzimat'tan sonra da mutasarrıf olarak bir süre daha Canik'te hâkimiyetini sürdürmüştür. 19. yüzyıl ortalarında Haznedarzadelerin Samsun ve çevresinde sürdürdükleri hakimiyet son bulmuş ve bundan sonra Canik'e merkezden mutasarrıflar tayin edilmiştir bkz. Torun, *Samsun ve İlçeleri...*, s.19.

⁹⁰¹Bay, *Mütgalibe Hareketleri ve Ayanlık*, s.24

⁹⁰²İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair Tespitler", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s.327.

⁹⁰³Tekindağ, "Trabzon", s.66-467.

⁹⁰⁴Bostan, *XV. ve XVI. Asırlarda...*, s.19-20.

⁹⁰⁵Ancak bazı kaynaklarda kentin Batum da eklenerek eyalet haline getirildiği yönünde farklı görüşler mevcuttur. Bu konuda bkz. Tekindağ, "Trabzon", s.467; H. J. Kramers, "Tarabzun", *EI*, Leiden 1987, s.662; Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında.", s.133.

⁹⁰⁶Necmettin Aygün, *On sekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, İstanbul 2005, s.20.

⁹⁰⁷Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı (1535-1566)*, Ankara 1998, s.231.

⁹⁰⁸Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III/2, s.289-290; Goloğlu, *Anadolu'nun Milli Devleti*, s. 59.

⁹⁰⁹Bostan, *XV. ve XVI. Asırlarda...*, s. 22.

⁹¹⁰Tekindağ, "Trabzon", s.467.

⁹¹¹Tekindağ, "Trabzon", s.466-467.

alan belgelerde, Trabzon, Gönve ve Canik sancaklarının Trabzon Vilayetine bağlı olduğu görülmektedir. Bafra, Görele, Tirebolu, Giresun, Arhavi, Trabzon, Of, Ahışa, Canik, Torul, Viçe, Esir, Bazarsuyu, Rize, Akçaabat, Karahisar-i Şarki, Faş, Sürmene, Hemşin, Bilhaşniyet (?), Ünye ve Sohum kazalarının Vilayete dâhil olduğu belirlenmiştir. ⁹¹² Ancak bu defterlerde yer alan tımar konularına ait belgelerde kaza olarak belirtilen bu yerler, nahiye şeklinde de zikredilmektedir. Yomra ve Livane diğer adıyla Varnebuk (?), Kürtün ise sadece nahiye olarak belirtilmiştir. ⁹¹³

18. yüzyılın başlarındaki Trabzon Eyaleti kendisine bağlı olan sancak sayısı bakımından diğer Osmanlı eyaletlerindeki sancak sayısından daha azdı. Eyaletin Erzurum, Kars, Çıldır, Tiflis ve Sivas Eyaletleri ile birlikte kuzeyden de denizle çevrili olması, coğrafi alan açısından dar bir alana sıkışmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum, sancak sayısının az olmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Trabzon Eyaleti'nin, Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıldaki genel idari düzeni ve miri rejim çerçevesinde taksimat ve tevcihata tabi tutulduğu, yönetim geleneğine uygun bir şekilde tasarruf edildiğini söylemek mümkündür. ⁹¹⁴ 1551'de Osmanlı Sancağı yapılan Livane (Artvin) toprakları ise babadan oğula geçme koşuluyla *ocaklık* ve *yurtluk* olarak dağıtılmıştır. ⁹¹⁵ Bugünkü Yusufeli bölgesi içinde ikinci bir sancak daha kurulmuştur. Bölgenin nüfusu çok kalabalık olmamasına rağmen, arazi yapısının dağlık olup ulaşım ve idari kontrolünün zorluğundan dolayı ikinci sancak, Nefs-i Livane ve Pertekrek Sancağı kurulmuştur. Sancağa ait 19. yüzyıl öncesi tafsilatlı bir tahrir defteri bulunmadığından, sancağın idari yapısı ve sancağa bağlı köylerin tam bir listesi mevcut değildir. Demirel, bazı arşiv kayıtlarına dayanarak bu sancağın Dörtkilise'den itibaren Çoruh nehrinin sol tarafındaki Zor köyüne kadar olan yerleşim yerleri ile Barhal Nehri boyunca sıralanan köyleri; yine Kaçkar Dağı eteklerinde yer alan Hevek köyü ile diğer köylerden oluşan yerleşim yerlerini kapsadığını belirtir. Örneğin, 1558 tarihli bir tımar tevcihat kaydına göre, Dörtkilise, Kısacur, Hevek ve Caburget köyleri Livane Sancağına bağlı gözükmektedir. ⁹¹⁶

3.2. Bölgenin 19 Yüzyıldaki Genel İdari Yapısı

Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren resmi otoriteyi temsil eden vali ve çevresindeki idarecilerin yanı sıra yerel güçler yani ayanlar da taşrada oldukça etkiliydi 19. yüzyılın başlarında Trabzon'da, yerel halkın içinden kaymakam tayin edileceği zaman, genellikle bölgenin önemli ayan ailelerinden sayılan Kalcızade ve Şatırzade aileleri görevlendirilmekteydi. Bu ailelerin şehir idaresindeki en etkin isimleri, Şatırzade Osman Ağa

⁹¹²Güler, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve...", s. 330. Güler, bu defterlerde bölgede yaşayan insanların çeşitli konularda yaşadıkları sorunlar ve aynı zamanda bu sorunlara karşı alınan tedbirlerin yer aldığını belirtir. Ayrıca Trabzon Eyaletine bağlı her sancaktaki idari birimlerde meydana gelen ekonomik ve sosyal olayların kayıtlarının da bu defterlerde yer aldığını söyler. Mal, mülk, menzil, tarla, fındık bahçesi, alacak verecek, tımar anlaşmazlıkları, göçler, eşkıyalıklar ve bunlara karşı alınan tedbirler defterlerde yer alan diğer konular arasındadır. Buna ek olarak, bölgede nüfuzlu kimselerle devlet görevlilerinin kimler olduğunu ve yaptıkları icraatları da bu defterlerde yer alan bilgilerle ortaya koymak mümkündür bkz. "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve...", s.330.

⁹¹³Güler, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve..." , s.330.

⁹¹⁴Orhan Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdari Taksimatı ve Tevcihati", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s.191.

⁹¹⁵Öztürk, *Antikçağdan Günümüze...*, s.789.

⁹¹⁶Muammer Demirel, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yusufeli'nde İdari Yapı", *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu Bildirileri*, Muammer Demirel- Mustafa Akıllı(ed.), İstanbul 2010, s.7. Nefs- Livane ve Pertekrek Sancağı kurulmuş olmakla birlikte, çoğu zaman buraya sancak beyi tayin edilmemiş, sancak Pertekrek Sancak Beyi veya merkezi Artvin olan Livane Sancak Beyi tarafından tasarruf edilmiştir bkz. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e..." , s.7.

ile Kalcı zade Memiş Ağa idi.⁹¹⁷Bu bakımdan bölgede ikili yapının olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle, 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış olan biri yerel güçlerin, yani ayanların taşrada kurduğu hâkimiyeti temsil ederken, diğeri, resmi otoriteyi temsil eden vali ve çevresindeki idarecilerdir. Meeker'a göre, belli bir süre zarfı içinde idari anlamda bölgede ortaya çıkan kimi gelişmeler bu iki otoritenin aslında birbirine bağımlı ve karşılıklı bir ilişki içinde olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla devlet, taşrada yerel güçlere bağımlı olduğu kadar yerel unsurlar da nüfuzlarını güçlendirmek ve meşru kılmak için devlet mekanizmasına ihtiyaç duymaktaydılar.⁹¹⁸

Bu nedenle, bu yerel unsurların 19. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde nasıl imtiyazlı bir konuma geldiklerini gösteren bazı olay ve gelişmeler, bölgedeki idari yapının doğru bir şekilde ele alınıp değerlendirilmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu bağlamda 18.yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başlarında Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinde ayânlaşma eğilimleri en üst düzeye çıkmış ve birçok sancak ve kaza, bu yerel unsurlar yahut onların akrabaları tarafından idare edilir hale gelmiştir.⁹¹⁹ Bölgenin bu yapısı anılan yüzyılda bölgeyi ziyaret eden pek çok seyyah ve araştırmacının gezi notlarına da yansımıştır. Örneğin, Fransız asıllı olan ve 19. yüzyılın hemen öncesi 1797 yılında kentte bulunan Beauchamp, şehrin valisine, bölgede etkin olan iki yerel seçkinin/ayanın eşlik ettiğini belirtir.⁹²⁰Bu dönemde Trabzon'da Fransız konsolosluğunda görev yapan Dupré de benzer tespitlerde bulunur ve şöyle der:

Şehir bir kadı ve bir yeniçeri ağası tarafından atanan bir mütesellim tarafından yönetiliyor. Şehirde bir kadı, bir yeniçeri ağası ve dizdar vardır. Ancak gerçek iktidarı ellerinde tutan kişiler Osman Ağa (Kalcıoğlu) ve Memiş Ağa (Tuzcuoğlu)'dır.⁹²¹

19. yüzyılın ilk yarısında ayânların bölgede çıkardıkları isyanlar birtakım yıkımlara yol açmış ve idari bakımdan da sorunlar ve karışıklıklar ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde Trabzon idaresine damga vuran Haznedar zade Süleyman Paşa'dır. Onun valiliği zamanında ortaya çıkan gelişmeler, yönetsel ve idari bakımdan gelinen noktayı göstermesi açısından dikkat çekicidir. Onun döneminde ortaya çıkan en önemli isyanlardan birisi, Tuzcuoğlu

⁹¹⁷Abdullah Saydam, "Trabzon'un İdari Yapısı ve Yenileşme Zarureti", *OTAM*, 18, 2006, s.297.

⁹¹⁸Michael E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, Tutku Vardağlı (çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2005, s.214- 217.

⁹¹⁹Mehmet Beşirli, "XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Ayan-Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedar zade Süleyman Paşa", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (03-05 Mayıs 2001)*, C.I, Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları 2002, s.328. Beşirli, 17. ve 18. yüzyılın en önemli mahalli sorunlarından birisinin, buldukları bölgede yerel güçlerin yani ayânların, merkezi otorite karşısında nüfuz kazanarak güçlenmeleri olduğunu altını çizer. Ona göre, Osmanlı Devleti'nin batı sınırlarında Avusturya ve Rusya gibi iki güçle büyük sorunlar yaşaması ve buna ek olarak, 18. yüzyılda yerel güçlerin devlete karşı sergiledikleri olumsuz tavır ve isyanlar Osmanlı devlet yapısının ve toplumunun iç dinamiklerini temelden sarsmıştır bkz. Beşirli, "XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi...", s. 327; ayânlığın oluşumunu kolaylaştıran şartlar için bkz. Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayânlık Düzeni Devri, 1730-1839", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. VIII-XII, S. 14-23, Ankara 1975, s.51-61; Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara 1973, Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. II, Ankara 1971.

⁹²⁰Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus...*, s.208.

⁹²¹Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus...*, s.219. Bununla birlikte Dupré, şehirde önde gelen ayan ailelerine mensup olan Osman Ağa ve Memiş Ağa'nın zaman zaman nüfuz mücadelesi için birbirleriyle çatışmaya girdiklerini, ve bazen vali tarafından ayânbaşı, mütesellim yahut kaymakam olarak atandıklarını söyler bkz. Meeker *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus...*, s.217. Ayrıca bu eser, yüzyılın başlarında bölgede görev yapan Fransız konsoloslarının Tanzimat öncesi dönemdeki idari yapı hakkında önemli bilgiler de vermektedir.

Memiş Ağa'nın isyanıdır.⁹²²Bu isyan, 1817 yılında isyancı başının Of'ta yakalanıp idam edilmesiyle son bulmuştur. Ancak bu isyan, diğer irili ufaklı ayan aileleri için dikkat çekici gelişmelerin başlangıcını teşkil etmiştir. Şöyle ki;19. yüzyılın ilk otuz yılı içerisinde, bu isyanlar sebebiyle bölge ayanlarının kendi güçlerini yer test ettikleri, bazen kendi içlerinde devlete karşı birlik oluşturdukları bazen de iktidar ve nüfuz kaygısıyla birbirleriyle çatıştıkları söylenebilir.⁹²³

Trabzon'da merkezi otoritenin tekrar kurulmasında ve yerel unsurlara karşı verilen mücadelenin etkin bir şekilde yürütüldüğü zaman dilimi, Haznerderzade Osman Paşa'nın valilik yaptığı dönemde olmuştur. Onun valilik yaptığı yıllarda devletin Ruslarla savaş halinde olması ve Mısır meselesi gibi siyasi sorunlar sebebiyle sık sık Trabzon'dan uzakta kalmasını fırsat bilen birtakım yerel unsurlar, tekrar harekete geçerek sorun çıkarmaktaydılar. Örneğin, Kalcıoğlu Osman'ın desteğini alan ayanlar şehirde yeni bir huzursuzluk ve ayaklanma çıkarmışlardır. Ancak bu isyan, 1834 yılında asilerin yakalanarak Rumeli'ye sürgün edilmeleriyle son bulmuştur.⁹²⁴II. Mahmut, iktidarı döneminde bu yerel unsurların vali olarak atanıp görev yapmalarına karşı olmasına rağmen, bu güç odaklarının arasındaki hâkimiyet mücadelesi, bunların güçlerinin kırılması aşamasında devletin etkin bir şekilde kullandığı iyi bir silahtı. İmparatorluğun öteki yerlerinde olduğu gibi derebeylerin ortadan kaldırılması bir ailenin öteki üzerine gönderilmesi ve gücünün kırılması ile sağlanmıştır.⁹²⁵ Bu bağlamda, Canık'ten Kafkasya sınırına kadar olan bölgede yerel unsurların neden olduğu olayların üstesinden gelme konusunda ilk başlarda oldukça ılımlı davranan Osman Paşa, sonrasında bu tutumunu değiştirerek kuvvete başvurmaktan kaçınmamıştır.⁹²⁶ Kentin idari açıdan içinde bulunduğu bu karışıklık yalnızca şehirde görev yapan konsolosların raporlarına yansımamış, aynı zamanda bölgeye gelen bazı seyyahların gezi notlarında da yer almıştır. Örneğin, 1833 yılında bölgede bulunan misyoner Smith, bölgenin daha önceleri büyük bir kargaşa içinde olduğunu, *derebey* olarak nitelendirdiği bu yerel unsurlar arasında kan davasının hiç eksik olmadığını belirtir.Onun *derebey* kavramsallaştırmasını kullanması, batı Ortaçağına ait siyasi yapıyla Osmanlının ayânlık sistemini özdeşleştirmesinden kaynaklanmaktadır. O, ayrıca bu yerel güç odaklarının Paşa'nın idari gücünü küçümsediklerinin de altını çizer. Bununla birlikte, seyyah Osman Paşa'nın iyi bir idareci olması sebebiyle, bu derebeylerinin bölgedeki etkilerini ortadan kaldırdığını da sözlerine ekler.⁹²⁷Smith'den sonra kente gelen Southgate, etkileri kırılan kanun dinlemez derebeylerin bazı kalıntılarının hala dağlarda hüküm sürdüklerini söyler. O da Smith gibi Paşanın bazen hileyle başvurarak bazen de güç kullanarak bu unsurları bertaraf etmeyi başardığını belirtir.⁹²⁸

1843'te kentte bulunan Koch, II. Mahmut'un İngilizlerin uyarısı ile harekete geçerek Osman Paşa'ya valilik verdiğini ve Paşa'nın bu yerel unsurlar arasındaki huzursuzlukları

⁹²²Münir Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyanı", *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III (5-6), 1953, s.21-52. Ayrıca 1812-1840 yılları arasında bölgede etkin olan yerel unsurların çıkardıkları ayaklanmalar ve sahip oldukları etkinlik ve gücün merkezi hükümet tarafından nasıl bertaraf edildiğine dair Bryer tarafından kaleme alınan çalışmada konuya ilişkin oldukça detaylı bilgi bulunmaktadır bkz. Anthony Bryer "The Last Laz Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys (1812-1840)", *Bedi Kartlisa*, Vol.XXVI, 1969, s.191-210.

⁹²³Feridun Emecen, "Doğu Karadeniz'de Ayanlık: Tirebolulu Kethuzade Mehmet Emin Ağa", *Belleten*, I, XV(242), 2001, s.196.

⁹²⁴Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyanı", s.33-52.

⁹²⁵Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.99.

⁹²⁶Mehmet Beşirli, "Trabzon Valisi Hazinedarzade Osman Paşa ve Zamanı (1827-1842)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, I, Trabzon: Karadeniz teknik Üniversitesi Yayınları 2005, s.415.

⁹²⁷Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight...*, s.324.

⁹²⁸Southgate, *Narrative of A Tour Armenia...* s.158.

kullanarak birer birer bu derebeylerini itaat altına almayı başardığını aktarır.⁹²⁹ 19. yüzyılın ikinci yarısının hemen öncesinde 1844'te Trabzon'da bulunan Wagner ise bölgedeki yöneticilerden söz ederken, hükümetin bu idarecileri kısmen özgür bıraktığını, son zamanlarda sultan ve onun danışmanlarının bu bölgelerde huzur tesis etmek için birtakım çalışmalar yaptıklarını ve derebeylerin adlarını ayan olarak tekrar teyit ettiklerini vurgular.⁹³⁰ Osman Paşa'nın bölgede etkin olduğu bir dönemde şehirde bulunan Perkins, Osman Paşa'nın oldukça fanatik bir Müslüman olmasına rağmen iyi bir idareci olduğunu belirtir. O, Paşa'nın ününün ise yolculara, kervanlara zarar veren bölgedeki ayanları itaat altına almasından kaynaklandığını söyler.⁹³¹ Stuart, Osman Paşa'nın kentte vuku bulan bir cinayet vakası üzerine, kendisi ve konsolosluk görevlileri ile şehirdeki topçular dışındaki insanların silah taşımasını yasakladığını ve buna da herkesin riayet ettiğini söyler.⁹³²

Seyyahların verdikleri bilgilerden, Osman Paşa'nın, bölgede ayânlara karşı devlet tarafından kendisine tanınan kimi yetkilerini de kullanarak oldukça etkili bir idareci olduğu anlaşılmaktadır. Valiliği döneminde ayrıca iki kardeşinden birini Trabzon'da kaymakamlığa, diğer kardeşi Abdullah Paşa'yı da Canik'te muhassıllığa atanmıştır.⁹³³ Osman Paşa'nın bölgede yaptığı birtakım faaliyetler, 1834 yılında yeni başlayan ve merkezileşmenin ilk aşamalarından biri olarak kabul edilebilecek olan ve yerel unsurların, atanmış hükümet aracılığıyla bölgeye tayin edilmesi yoluyla hâkimiyet altına alındıkları bir dönemdi.⁹³⁴ Bu nedenle, Osman Paşa'nın ikinci dönem valiliği, devletin idari olarak önemli bir değişimden geçtiği bir döneme rastlıyordu. Dolayısıyla bölgede, II. Mahmut'un merkezîyetçilik politikasının tesis edilmesinde önemli rol oynayan Paşa, bu kez de Tanzimat'ın beraberinde getirdiği yeni düzenle karşı karşıya kalmıştı. Trabzon'da yerel unsurların devletin izlediği akılcı bir siyasetle sisteme dâhil edilerek itaat altına alınması sağlanmış ise de, bu güçlerin tamamen bertaraf edildiğini söylemek doğru değildir. Şöyle ki; bölgenin idari bakımdan geçirdiği bu dönüşüm süreci ve yaşananlar, Trabzon'un, merkezi yönetim tarafından neden *eyalet-i nazike* olarak nitelendirildiğini ve Tanzimat reformlarının burada neden gecikmeli olarak uygulandığını da açıklar niteliktedir.⁹³⁵

Bazı yerli ve yabancı kaynaklar, Osman Paşa ve Abdullah Paşa gibi bölgenin önde gelen ayan ailelerine mensup idarecilerin, geleneksel idare şekline sıkı sıkıya bağlı olduklarını ve bölgede yeni düzeni uygulama konusunda çok istekli davranmadıklarını göstermektedir. Bu nedenle, ayan kökenli bu ailelerden gelen valiler döneminin son bulması, yeni düzenin uygulamaya sokulması için bir fırsat yaratmıştır. Örneğin, yüzyılın ikinci yarısına doğru 1846 yılında Abdullah Paşa'nın yerine bölgeye Ticaret Nazırı Halil Paşa'nın vali olarak atanmasının, bu amaca yönelik olduğu görülmektedir.⁹³⁶ Merkezden yapılan bu atamalarla,

⁹²⁹Aydın, "Alman Seyyah Karl Koch'un...", s.414.

⁹³⁰Wagner, *Travels in Persia...*, s.264-265.

⁹³¹Justin Perkins, *A Residence of Eight Years In Persia Among the Nestorian Christians*, New York 1843, s.87.

⁹³²Charles Stuart, *Journal of A Residence In Northern Persia*, London 1854. s.443.

⁹³³Saydam, "Trabzon'un İdari Yapısı ve...", s.297.

⁹³⁴Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus...*, s.271. 1834 yılında eyalet ve sancak idaresinin yeniden düzenlenmesi olarak sayılabilecek bu gelişme merkezileşmenin ilk merhalesi olarak yorumlanabilir. Ancak uzun bir zaman süreci içinde kök salarak yerleşmiş böyle bir sistemi tamamen ortadan kaldırmak biraz daha zaman gerektirmekteydi bkz.Yücel,"Osmanlı İmparatorluğu'nda Desentralizasyon...", s.697.

⁹³⁵Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.101.

⁹³⁶Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.102. Yılmaz, bu atamanın Trabzon'da bulunan yabancı konsolosluklar tarafından sevinçle karşılandığını ve dönemin Fransız konsolosu Clairambault'un da yeni valinin Trabzon'daki görevinden umutla söz ettiğini, fakat yine konsolosun yazılarından anlaşıldığı kadarıyla, Tanzimat'ın bölgede uygulanması konusunda ciddi bir adım atılmadığını belirtir. Çünkü yeni vali Osman

her ne kadar bölgede ayan ailelerine mensup kişilerin valilik dönemleri sona ermiş gözüküyorsa da, bu unsurların sistem dışına tamamen itildiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Tanzimat reformlarının bölgede gerçek anlamda uygulanmaya girmesi, yedi yıllık bir gecikme sonunda gerçekleşmiştir. Tanzimat'ın uygulanması konusunda devlet, merkezin kesin denetiminde olan eyaletlerle işe başlamayı tercih etmiştir. Trabzon eyaleti de bu eyaletlerden birisi idi. Ancak bölgede süreç içinde kemikleşmiş olan klasik yapı ve bölgenin önde gelen ayan ailelerinin çıkarlarına hizmet etmeyen yeni vergi düzenine karşı olmaları sebebiyle, Tanzimat bir süre bölgede uygulamaya sokulamadı.⁹³⁷

Bölgede, Haznedaroğulları ailesinin valilik döneminin sona ermesiyle, Tanzimat'ın uygulanması arasında bir geçiş dönemi olduğu görülmektedir. Şöyle ki; Halil Rıfat Paşa'nın Şubat 1846 yılında başlayan ve Şubat-Mart 1847'de biten valiliğinden sonra, bölgeye İsmail Rahmi Paşa vali olarak tayin edilmiştir. Onun yaklaşık bir buçuk yıl olan valiliği döneminde Tanzimat'ın burada ciddi bir şekilde uygulanması konusunda kimi girişimlerin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla merkezden atanan valilerle birlikte, Tanzimat'ın bölgede uygulanması arasında bir yıllık bir geçiş süreci olduğu dikkati çekmektedir.⁹³⁸ İsmail Paşa'nın valiliği döneminde Trabzon'da Tanzimat'ın uygulanması hususunda Fransız Konsolosu Clairambault oldukça önemli tespitlerde bulunmaktadır. O, bölgede Tanzimat'ın 1848 yılının mart ayından itibaren başladığını, fakat İsmail Paşa'nın Tanzimat'ın yürürlüğe konulması doğrultusunda yaptığı bazı faaliyetlerinin bölgede etkili olan ayan, ağa, bey ve diğer nüfuzlu kişilerin muhalefeti ile karşılaştığını söyler. O, aynı zamanda valinin, yeni düzenin devreye girmesi ile birlikte ayrıcalıklarının yitiren bu zümreleri, sisteme dâhil edebilecek araçlardan da yoksun olduğunu belirtir.⁹³⁹

İsmail Rahmi Paşa'dan sonra Trabzon'a vali olarak Bekir Rüstem Paşa atanmıştır. Onun valiliği 1849 yılında Osmanlı taşra idaresinde yapılan yeni bir düzenlemeye denk geliyordu. Tanzimat'ın ilanının üzerinden on yıl geçmesine rağmen istenilen düzeyde sonuçlar alınamaması, Tanzimatçıları yeni bir yönetmelikle eyalet idaresini düzenlemeye sevk etti. 68 maddeden oluşan bu yönetmelik gereğince, içlerinde Trabzon'un da bulunduğu eyaletlerde birer "Eyalet Meclisi" kurulması öngörülmüyordu.⁹⁴⁰ Görüldüğü üzere, yüzyılın ikinci yarısına girerken merkezi yönetimin bölgede Tanzimat'ın yürürlüğe konulması doğrultusunda, gerek merkezden atadığı valiler vasıtasıyla gerekse izlediği merkezi politikalarla büyük çaba sarf ettiği söylenebilir. Fakat bölge, 19. yüzyıl başlarında sadece Tanzimat'ın uygulanması konusunda hummalı faaliyetlere sahne olmamış, aynı zamanda devlet teşkilatında daha önce yer alan bazı yer birimlerinin adları da değiştirilmiştir. 1864-67 Islahatı olarak da adlandırılan Vilayet Kanununun bölgede tatbik edilmesine kadar olan idari yapıyı salnamelerden takip etmek mümkündür. Söz gelimi, Trabzon eyaletine bağlı olan Gönye sancağının adı, 1266 (1850) Devlet Salnamesinde artık Lazistan olarak geçmektedir.⁹⁴¹ Baykara, içinde Trabzon'un da bulunduğu Türkiye'nin 19. yüzyılın ortalarındaki durumunu

Paşa'nın üç oğlunu Ünye, Fatsa ve Terme ayânı olarak atamıştı bkz. Yılmaz, *Tanzimat Sürecinde Trabzon*, s.103.

⁹³⁷Çadırcı, "Tanzimat'ın Karadeniz...", s.192.

⁹³⁸Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.105-106.

⁹³⁹Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.117.

⁹⁴⁰Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Ankara: İmge Kitapevi 2007, s.274-285. Ayrıca Trabzon'da oluşturulan Meclis-i Kebir konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Yılmaz, *Tanzimat Sürecinde Trabzon*, s.121-130.

⁹⁴¹Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I. Anadolu'nun idari Taksimatı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1998, s.114. Baykara, hiç gereği yokken, olumsuz yönü ile kullanılabilir bir adın teşkilat sokulduğunu belirtir.

1263'ten itibaren çıkan Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmanilerden takip edilebildiğini ve ilk olarak 1266/1850 yılı salnamesinde bütün ülkenin eyalet, sancak ve kaza-nahiyelerinin sıralandığını belirtir.⁹⁴²

Dolayısıyla 1864-67 Islahatı olarak da adlandırılan Vilayet Kanun'un bölgede tatbik edilmesine kadar olan idari yapıyı bu salnamelerden takip etmek mümkündür. Örneğin, 1266/1850 devlet salnamesinde, Trabzon eyaletinin Canik, Ordu, Karahisar-ı Şarkî, Gümüşhane, Trabzon ve Gönve olmak üzere altı sancaktan oluştuğu görülmektedir.⁹⁴³ Ancak daha önce 1826 sonrasında birçok gelişme gösteren idari yapıdaki oluşumun, 1836'dan sonra daha da hızlandığı bilinmektedir.⁹⁴⁴ Aşağıda detaylı olarak ele alınacak olan 1864/67 Islahatının tatbik edilmeye başlaması sonucunda, idari yapıdaki yeni oluşum, sonraki yıllarda da sürecek olan birtakım değişimlerle varlığını sürdürmüştür.

Başlangıçtan beri Orta Anadolu'nun Karadeniz iskeleleriyle bağlantısını sağlayan Canik, Sivas vilayeti sınırları içinde teşkilatlandırılmıştı. Ancak Canik Sancağı resmi olarak Sivas Eyaletine bağlı kalmakla birlikte, fiilen Trabzon Eyaletiyle her daim bağlantılı olmuştur.⁹⁴⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısından hemen önce 1846-47 yılında Canik Sancağı, gerçekleştirilen idari taksimat ve rotasyon sonucu Sivas'tan alınarak Trabzon eyaletine bağlandı. 1867'den itibaren ülke çapında uygulanan İdare-i Vilayet Kanunu çerçevesinde yeni vilayetler oluşturuldu.⁹⁴⁶ Bu yeni idari yapılanma içinde Canik Sancağı Trabzon'a bağlı görünmektedir.⁹⁴⁷ Ancak 1870'li yıllarda Canik Sancağı ve özellikle Samsun, gerek yerli nüfus gerekse Kafkasya ve Kırım'dan, Rus istila ve baskısından kaçan göçmenlerin oluşturduğu kozmopolit sosyal yapısı ile ön plana çıkıyordu. Bununla birlikte, kente ticari maksatla gelip giden yabancıların sayısının artması, şehirde sosyal hareketliliğin yoğunlaşmasına neden oldu. Bu durum dikkate alınarak, Canik 1872'de Trabzon vilayetinden ayrılarak müstakil liva haline dönüştürüldü. Bu şekilde gerek merkezle yapılan yazışmaların doğrudan mutasarrıflarla yapılabilmesinin, gerekse sancağı doğrudan ilgilendiren sosyal, idari, adli ve ekonomik konulardaki uygulamaların zaman kaybetmeden yapılabilmesinin önü de açılmış oldu.⁹⁴⁸

1877 yılında yapılan idari taksimatta bazı değişiklikler yapıldı. Bu doğrultuda Canik Sancağı tekrar Trabzon vilayetine bağlandı. Fakat bölge halkı ve idarecileri müstakil idare statüsü ile elde ettikleri bazı imkân ve avantajları kaybetmek istemiyorlardı. Bu nedenle, Trabzon ve Canik arasında mülhak/müstakil olma çekişmesinin ortaya çıktığı söylenebilir.⁹⁴⁹

⁹⁴²Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, s.115.

⁹⁴³Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, s.117.

⁹⁴⁴Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, s.118.

⁹⁴⁵Karagöz, "Canik'in İdari Yapısı...", s.130. Karagöz, Canik'in her daim Trabzon'la bağlantılı olmasını öncelikle Rusya'nın Karadeniz'in kuzey doğusundan başlayan istila ve işgal harekâtıyla 1780'lerden itibaren Kafkasya bölgesine sirayet etmesiyle açıklar. Ayrıca Rusya'nın 19 yüzyılda Osmanlı Devleti'nin aleyhine olacak şekilde ilerlemeye başlaması ve bu nedenle devletin Rusya ile sıkça savaş usulüne başvurmasının Karadeniz'in Anadolu sahillerinin önemini arttırdığını belirtir. Dolayısıyla Ruslarla Kafkasya bölgesinde yapılan savaşlarda daha ziyade Trabzon Eyaleti ve Canik Sancağı askerlerinin istihdam edilmesi ve Trabzon valilerinin Rus cephesi seraskerliklerinde görevlendirilmesi, Canik Sancağını fiilen Trabzon valilerinin emrine sokmuştu. Bu nedenle, Karagöz Caniklîzadelerin ve Haznedarzadelerin Canik muhasıllığını ve Trabzon valiliğini aynı anda üzerlerine alabilmiş olmalarının altında bu türden zorunluluklar yattığının altını çizer bkz. Karagöz, a.g.m., s.130.

⁹⁴⁶Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, s.131.

⁹⁴⁷Rıza Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun 2006, s.69.

⁹⁴⁸Karagöz, "Canik'in İdari Yapısı...", s.131.

⁹⁴⁹Örneğin, 1878'de Trabzon Valisi Sırrı Paşa ile Canik Müstakil Mutasarrıfı Hakkı Paşa arasında bir havale akçesi yüzünden meydana gelen ihtilafa işaret edilmektedir. Konu hakkında yapılan tahkikat ve değerlendirme

1880’li yıllara gelindiğinde ulaşım imkânlarının gelişmesine koşturarak kentte ticari faaliyetler de yoğunlaşmıştı ve bu maksatla şehre gelip gidenlerin sayısı da bir hayli artış göstermişti. Ancak bu durum, Canik’te bazı problemleri de beraberinde getirdi. Bölge halkının asayiş ve güvenlik konusunda şikâyetleri, gelişen ekonomik ve ticari hayatın gereklerini daha iyi yerine getirme ve artan ulaşım imkânlarının askeri ve ekonomik bakımdan daha verimli bir kullanımı gibi gerekçelerle mahalli ve mülki erkân tarafından birtakım değişiklik önerileri yapıldı. Bu doğrultuda 1885 yılında Canik Sancağının vilayete dönüştürülmesi ve bazı kazalardan oluşan yeni bir sancak teşkili gündeme geldi. Ancak yapılan müzakereler sonucunda böyle bir değişikliğe gerek görülmemiş⁹⁵⁰ ve II. Meşrutiyet’e kadar birinci sınıf sancak statüsünde idare edilmeye devam etmiştir.

Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında 1878’de imzalanan Berlin Antlaşması ile 410 milyon altın ruble savaş tazminatını ödeyemeyen Osmanlı Devleti, Artvin, Ardanuç, Borçka ve Şavşat kazalarını içeren Elviye-yi Selase bölgesini Ruslara terk etmek zorunda kalmıştır. Bu tarihten itibaren Türk-Rus sınırı Artvin dağı –Melo –Orucuk Kabanı-Aşağı Hod-Erkinis tepeleri-Tavusker-Oltu hattı boyunca çizilmiştir. Böylece 1878-1918 yılları arasında Artvin, Rus idaresi altında kalmıştır.⁹⁵¹Rus Çarlığı döneminde Artvin, Şavşat ve Borçka, Batum’a bağlanmış olup, Ruslar tarafından işgal edilen bu yerler Rus veya Gürcü Hristiyanlar arasından seçilen *naçarnik* adlı bürokratlar tarafından, nahiyeler ise yerli halktan *istarnişa* adı verilen görevliler tarafından yönetilmekteydi.⁹⁵²Dolayısıyla devletin sınırlarında meydana gelen bu değişimler neticesinde Lazistan Sancağının merkezi, yeni kaza haline getirilen Rize oldu.⁹⁵³Yıllar içerisinde meydana gelen bir takım değişiklikler bir kenara bırakılırsa, Trabzon vilayetinin sınırlarının 19. yüzyılın sonlarında, önemli bir değişiklik göstermeden varlığını sürdürdüğü söylenebilir.

Sınırlar aynı kalmakla birlikte Osmanlı’nın 1864 Vilayet Nizamnamesiyle birlikte, vilayet yönetimini yeniden şekillendirmesi, bölgenin idari ve siyasi yapısında, tüm ülkede olduğu gibi kimi değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle söz konusu Nizamnamenin idari ve siyasi bakımından ne türden yenilikler getirdiğini ortaya koymak ve ardından bölgenin idari yapısındaki yansımalarını takip etmek bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.3.Bölgede1864 Vilayet Teşkilatının Uygulanışı

Tanzimat ile birlikte başlayan ancak son şeklini 1864 yılında alan bu yeni nizamname, düzenli ve etkin bir Tanzimat yönetimini eyaletlerde tatbik etmek üzere hazırlanmıştı. Elbette 1864 Nizamnamesi, Tanzimat’tan itibaren devletin kurumlarında yapılması istenen birtakım yenileşme çabalarının zaman içinde gelişerek olgunlaşması neticesinde ortaya çıkmıştı. Örneğin, bu nizamname ilk olarak sınırları ve teşkilatı belirlenen Tuna Vilayetinde uygulandı. Burada başarılı bir sonuç elde edilince Ma’muretilaziz, Manastır, Selanik, Yanya ve Tırhala gibi diğer vilayetlerde de uygulanmasına karar verildi. Bu yeni idari yapılanmada

sonucunda Canik Sancağının tekrar Trabzon Vilayetine bağlanması uygun görülmüştür bkz. Karagöz, “Canik’in İdari Yapısı...”, s.131.

⁹⁵⁰Rıza Karagöz, “Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey’in Canik Sancağını Vilayete Dönüştürme Projesi (1885)”, *Uluslararası Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2008, S. 4, s.26-43.

⁹⁵¹Öztürk, *Antikçağdan Günümüze..*, s.789-790.

⁹⁵²M. Adil Özder, *Artvin ve Çevresi: 1829-1921 Savaşları*, Ankara 1971, s.83-87.

⁹⁵³TVS, sene (1296)1879, ss. 89-89; 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Trabzon Vilayetinin doğu sınırlarında ortaya çıkan değişiklikler konusunda bkz. Muammer Demirel, “Trabzon’dan Bayezid’e İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”, *CIEPO-17 Trabzon*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011, s.821-828.

imparatorluğun kuzeydoğusunun büyük bölümü Erzurum, Kuzey Suriye ve Halep olarak bir vilayet haline getirildi. Ancak yeni vilayet haline getirilen Bosna'nın tarihsel olarak sınırları değişmedi.⁹⁵⁴

1867 yılında Ali Paşa'nın sadrazamlığında bütün vilayetlere mahsus bir vilayetler nizamnamesi yapıldı. Bu nizamname Tuna Vilayet Nizamnamesi model alınarak düzenlendiği için onunla hemen hemen aynıydı. Böylece 1867 yılında aralarında Bursa, İzmir, Trabzon, Selanik, Prizren ve İşkodra'nın bulunduğu 13 yeni vilayet yeni örgüte kavuşmuş oldu. Yeni vilayet düzeni, Tanzimat'ın halkın yaşam ve malını güvence altına almak ve daha iyi seviyeye getirmek gibi idealleri gerçekleştirme amacıyla hükümet alanını tüm düzeylerde yaygınlaştırma aracıydı. Eğitim, askerlik, bayındırlık ve vergi reformları yeni programın bel kemiğini oluşturmaktaydı. Ancak parasal kaynakların yetersiz oluşu ve deneyim eksikliği neticesinde, bunların hepsini aynı anada gerçekleştirmek mümkün olamadı.⁹⁵⁵

Ali Paşa 1871 yılında özerk statüde olan Girit'i bir vilayet haline getirdi. 1876 yılı sonlarında Arap Yarımadası ve Mısır gibi özerk statüde olan vilayetler dışında yeni vilayet düzeni tüm imparatorlukta uygulanıyordu.⁹⁵⁶ Bu uygulamanın başarılı oluşu, 1871 yılında yeni bir vilayet nizamnamesinin çıkartılmasına ve denemesi için bir fırsat yarattı. Bu nizamnamesinin getirdiği düzen, 19. yüzyıl boyunca yürürlükte kalmıştır.⁹⁵⁷Yapılan yeni düzenleme, Osmanlı Avrupa'sında 10 Vilayet, 44 sancak, Osmanlı Asya'sında 15 Vilayet ve 74 sancak, Osmanlı Afrika'sında ise 1 Vilayet ve 5 sancakta uygulandı ve 22 Ocak 1871'de yeniden tanzim edilerek İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi olarak ilan edildi.⁹⁵⁸ 129 maddeden oluşan bu nizamnameye bakıldığında bunun 1864 Vilayet Nizamnamesinden daha geniş ve ayrıntılı bir şekilde hazırlandığı görülmektedir. Şöyle ki; bu yeni nizamnamede taşra teşkilatında etkin durumda olan bütün memurların görev ve yetkileri belirtilmişti. İlk olarak vilayetin idari olarak en yetkili kişisi olan valinin mülki, mali, maarif ve nafia, zaptiye ve ceza ve hukuki konulardaki görevleri ayrıntılı olarak açıklanmıştı. Daha sonra valinin yardımcıları olarak görev yapan mektupçu, umur-u ecnebiye memuru, ziraat ve ticaret memurları, maarif müdürü, tarik eminleri, defter-i hakani müdürleri, emlak ve nüfus idaresi müdürleri, evkaf müdürleri ile alaybeylerinin görevleri ayrıntılı bir şekilde beyan edilmiştir. Bu görevler tek tek belirtildikten sonra liva, kaza, nahiye, karye idaresi ile ilgili ilkeler ile vilayet idaresinde etkili olacak Vilayet Genel Meclisi, Vilayet İdare Meclisi, Liva İdare Meclisi, Kaza İdare Meclisi, Nahiye İdare Meclisi ve Kura İhtiyar Meclisi gibi idari birimleri hangi kurallar doğrultusunda çalışacağı belirlenmiştir.⁹⁵⁹

1864 Vilayet Nizamnamesinin eyalet merkezi olan Trabzon'da tatbikine bakıldığında, tıpkı Tanzimat döneminde olduğu gibi ancak 3 yıl sonra yeni sistemin uygulandığı vilayetler

⁹⁵⁴Stanford Shaw, "Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876", *Near Eastern Round Table*, (1967-1968), 1978, s.105. Baykara, bu yeni idari düzenlemenin özellikle Tanzimat'tan sonra batı etkisi altında kalınarak yapıldığının altını çizer. O, burada Türk'ün menfaatinin düşünülmediğini, aksine gelecekteki bir takım siyasi hesaplar çerçevesinde bu düzenlemenin yapıldığını söyler. Ona göre, devlet böyle bir islahat için yeterli bir hazırlık yapmamıştır. Çünkü bu durum 1867 yılı sonrası yaşananlardan açıkça anlaşılacaktır bkz. Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, s.119.

⁹⁵⁵Shaw- Ezel Kural, "Origins of Representative Government...", s.125.

⁹⁵⁶Shaw- Ezel Kural, "Origins of Representative Government...", s.125.

⁹⁵⁷Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.138.

⁹⁵⁸Ortaylı, *Türkiye İdare ve Teşkilat Tarihi*, s. 43;bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s.156-158.

⁹⁵⁹Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.139.

içinde yer aldığı görülmektedir.⁹⁶⁰Eyalet merkezi konumunda olan Trabzon'un idari taksimatının çok fazla değişmeden uzun yıllar aynı kaldığı görülmektedir. Elbette bunda bölgenin sahip olduğu coğrafi özellikler nedeniyle vilayet sınırlarının daha ziyade sahil kesiminden oluşması etkili olmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde de, gerek Tanzimat döneminde gerekse daha sonraki yeni nizamnamelerin tatbik edildiği dönemlerde hemen hemen aynı kalmıştır. Ancak 1864 Nizamnamesi Trabzon'da tatbik edilmeden önce, eyalet dâhilinde yer alan sancaklardan birisi olan Karahisar-i Şarki ve Lazistan Sancağında bulunan Livane kazası 1865 yılında Erzurum Vilayetine dâhil edilmiştir. Ancak bundan bir yıl sonraki düzenleme ile Karahisar-i Şarki, Amasya ve Tokat Sancağı ile Sivas Vilayetine bağlanmıştır.⁹⁶¹ Bu nedenle, yeni idari sistemin Trabzon'da uygulanmasından önce eyaletin kendisine bağlı sancak sayısında bir azalma olduğu ve idari yapısında bir daralma olduğu görülmektedir.⁹⁶²

1867 yılında ancak tatbikine geçilen yeni vilayet nizamnamesinin eyalet üzerinde idari olarak yarattığı etki daha ziyade salnamelerden takip edilmekle birlikte, dönemin diğer bir kaynak çeşidi olan İngiliz konsolosluk raporları da, bu yeni uygulamanın bölgenin idari yapısı üzerinde nasıl bir etki yarattığı konusunda bize oldukça önemli bilgiler vermektedir. Palgrave'in yeni idari düzenlemeden kısa bir süre sonra kaleme aldığı raporunda Trabzon Vilayetinin, Trabzon merkez, Batum, Canik ve Gümüşhane olmak üzere 4 sancağa ayrıldığını ve merkez sancağın ise Trabzon merkez, Giresun, Bucak, Rize, Of ve Tirebolu olmak üzere 6 kazadan oluştuğunu söyler. Palgrave yeni düzenlemenin bölgede ancak kısmen uygulanabildiğini belirtir.⁹⁶³

Canik Sancağı vilayetin sahil kısmında yer almaktadır. Doğuda Ordudan başlar ve batıda Kızılırmak'a kadar uzanır. Doğuda Trabzon Sancağı, güneyde Sivas vilayetine bağlı Karahisar-i Şarki ve Amasya, batı tarafından Ankara vilayetine bağlı olan Çorum ve Kastamonu vilayetine bağlı olan Sinop ile sınırlıdır. Vilayete bağlı son sancak olan Gümüşhane'nin denize kıyısı yoktur ve oldukça yüksek olan dağ sıralarının arasında kuruludur. Bu sancak Erzurum vilayetine bağlı olan Bayburt ve Erzincan Sancağı, batıda Sivas vilayeti içinde yer alan Karahisar-i Şarki Sancağı ile sınırlıdır.⁹⁶⁴

Palgrave, vilayetin merkezinde müşir rütbesinde olan bir vali bulunduğu bilgisini verir. Aynı zamanda validen daha az yetkili olmayan merkezden gönderilen bir defterdarın hemen valinin altında yer aldığını belirtir. Otoritesi valininkinden hiç de aşağı değildir. Ona göre, defterdar henüz daha yeni düzenlenmekte olan pek çok meclisin başkanlığını yapar ve fakat vali bütün hepsinin üstünde kesin bir yetki ve kontrol sahibidir. Ancak hükümetin tekelinde olan gümrük, madenler, ormanlar ve askeri güç onların denetiminde değildir. Konsolos bunu vali için bir dezavantaj olarak değerlendirir.⁹⁶⁵ Konsolosun verdiği bilgilerden yeni düzenleme ile vali vilayette en yetkili kişi durumuna gelmesine rağmen, yine de yerel yönetim bakımından tam olarak her konuda yetkili olmadığı görülmektedir. Zira bölgenin ekonomik imkânları, askeri yapısı ve denetim mekanizmaları konusunda, yerel yönetimin özerk olmaması, merkezi yönetimin bu konu da daha güçlü olması, valilerin etkinlik alanlarını

⁹⁶⁰Trabzon'da görev yapan Fransız Konsolosunun raporuna göre, dönemin Trabzon valisi olan Emin Muhlis Paşa Trabzon'un Erzurum Eyaleti ile birleştirilmesi meselesini görüşmek üzere İstanbul'a gitmiştir bkz. Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.139.

⁹⁶¹Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, s.479.

⁹⁶²Shaw, "Origins of Representative Government..", s.110.

⁹⁶³A&P, 1868-1869, c. 59, *Report on the Provinces of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part Of Angora by Consul W. Gifford Palgrave*, London, 1869, s.335.

⁹⁶⁴Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond...*, s.337.

⁹⁶⁵Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond...*, s.337.

sınırlamaktadır. Palgrave, bu gözlemiyle aslında, örtük bir biçimde, batılı siyasi ve idari yapılarla Osmanlı'nın siyasi ve idari yapısı arasında bir karşılaştırma yapmakta ve Osmanlı'daki yerel idari yapının merkezi otoriteye bağlılığının doğurduğu sorunlara değinmek istemektedir. Ona göre, batıdakinin aksine, Osmanlı'da merkezi hükümet, ekonomik ve askeri alanlarda hala önemli güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, valilerin bir anlamda, elini bağlamakta, ekonomik ve askeri konularda özerk kararlar almalarının önünde engel teşkil etmektedir.

Konsolos bölgenin idari yapısı hakkında bilgi vermeye devam eder. O, sancakların kaymakamlıklara ve her bir kaymakamlığın ise kazalara ve nahiyelere ayrıldığını söyler.⁹⁶⁶ İlk olarak Trabzon sancağının 6 kaymakamlığa ayrıldığını ve Trabzon merkezinin 5 nahiyeyi kapsadığını belirtir. Bu nahiyelerden biri, Vakf-ı Sagir'dir. Bu nahiyeye bağlı başlıca kasabalar sahilden biraz içerde kalan ve bir nahiyeye müdürünün ikamet ettiği Yomra, diğeri ise sahilde yer alan Kovata'dır. Bu kesimde toplam köy sayısı 70'dir. Merkeze bağlı diğeri bir nahiyeye Trabzon'un arkasında yer alan ve Erzurum yolu üzerinde bulunan Maçka'dır. Buranın belli başlı kasabası Cevizlik'tir. Bu nahiyede toplam köy sayısı 98'dir. Diğeri bir nahiyeye ise Trabzon'un batı sahil şeridinde yer alan Platana adında bir limana ve bir körfeze sahip olan Akçaabat'tır. Buranın başlıca kasabası Polathane'dir ve burada 133 köy bulunmaktadır. Trabzon Sancağı içinde yer alan son nahiyenin ise Vakf-ı Kebir olduğunu aktarır. O, bu nahiyenin sahilden iç kısma doğru güney-batı tarafında Polathane'nin hemen arkasında yer aldığını ve başlıca kasabasının Tonya olduğu bilgisini verir. Ayrıca bu nahiyeye bağlı 104 köy bulunmaktadır.⁹⁶⁷

Palgrave ikinci kaymakamlığın Trabzon'un doğu tarafında ve merkeze 40 ila 70 mil uzaklıkta sahil şeridinde yer alan Rize olduğunu söyler. Buranın ikiye ayrıldığını belirtir. İlki kaymakamın ikamet ettiği ve 164 köyü olan Rize merkezdir. Rize merkezden sonra ise Kura-i Seba nahiyesi bulunmakta, bu yerleşim birimi dağların arasında ve Rize'nin doğu tarafında iç kesimde yer almaktadır. Buranın başlıca yerleşim yeri kendisine bağlı 30 köyü olan Orta Kol'dur. Üçüncü kaymakamlık Tirebolu'dur. Burası da iki kısma ayrılmaktadır. İlki, Tirebolu merkez kazası olup kendisine bağlı 135 köyü bulunmaktadır. Diğeri ise 48 köyü ve kent merkezini içine alan Görele'dir. Dördüncü kaymakamlık Of'tur. Burası da Of merkez ve Sürmene olmak üzere iki kısma ayrılır. Of'a bağlı 98 ve Sürmene'ye bağlı 112 köy bulunmaktadır. Beşinci kaymakamlık ise diğeri adı Bucak olan Ordu'dur. Ancak Bucak adı resmi yazışmalar dışında kullanılmamaktadır. Ordu, Trabzon'un batı tarafında ve sahil şeridinde, Trabzon'a 90 ila 120 mil uzaklıkta bulunur. Burası dört kısma ayrılır. İlki, kaymakamın ikamet ettiği merkez olan Ordu'dur. Ordu'ya bağlı olan ve belli başlı merkezi Hapsemana olan Uluğbey, buraya bağlı bir nahiyedir. Diğeri bir nahiyeye Perşembe'dir. Dördüncü nahiyeye ise İbkeri'dir. Altıncı kaymakamlık Giresun'dur. Buranın başlıca yerleşim yeri Giresun merkezdir ve 60 köyü bulunmaktadır. Akköy ve Keşap buraya bağlı olan nahiyelerdir.⁹⁶⁸ Görüldüğü üzere, konsolos yeni düzenlemenin hemen akabinde kaleme aldığı raporunda yeni idari düzenin bölgede nasıl olduğuna dair oldukça detaylı bilgi vermektedir. Bununla birlikte, bu bilgilerin Ordu kaymakamlığına bağlı olan İbkeri nahiyesi dışında 1869 yılında yayınlanan ilk Trabzon vilayet salnamesinin bölgenin idari düzenleme konusunda verdiği bilgilerle örtüştüğü görülmektedir.⁹⁶⁹

⁹⁶⁶Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond...*, s.337.

⁹⁶⁷Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond...*, s.356.

⁹⁶⁸Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond...*, s.356-360.

⁹⁶⁹Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.142.

Vilayete bağı olan Lazistan Sancağı doğuda Rus sınırından Rize'ye kadar uzanır. Güneyden Erzurum vilayetine bağı olan Çıldır, Ardahan ve Bayburt; batıdan ise Trabzon Sancağı ile sınırlıdır. Merkezi Batum'dur ve bir mutasarrıf tarafından idare edilir.⁹⁷⁰Palgrave, Lazistan Sancağının üç kaymakamlığa ayrıldığını söyler. İlki kendisine bağı 52 köy bulunan Batum kazasıdır. Buraya bağı ikinci nahiye Acara-i Ulya yani Üst Acara bölgesi, üçüncü nahiye Acar-i Suflayani yahut Aşağı Acara bölgesi ve dördüncü nahiye ise Çürüksu'dur.⁹⁷¹ Batum dışında tüm kaymakamlıkta yaklaşık olarak 176 köy bulunmaktadır. Sancağa bağı ikinci kaymakamlık Arhavi'dir. Buraya bağı 5 nahiye bulunmaktadır. İlki, bir kaymakamın ikamet ettiği ve sahilde bulunan Batum ile Rize arasında yer alan Arhavi merkez kazasıdır. İkinci nahiye tamamen sahilden içeride bulunan Hemşin'dir. Hemşin'e bağı tahminen 40 köy bulunmaktadır. Üçüncü nahiye Arhavi ile Rize arasında sahil şeridinde bulunan Atina'dır. Burada yaklaşık olarak 22 köy bulunmaktadır. Dördüncü nahiye Batum'un yakınında Çoruh nehrinin batı yahut sol tarafı ile sahil arasındaki açı içerisinde yer alan Gönye'dir. Bu nahiyeye bağı 19 köy bulunmaktadır. Beşinci nahiyeyi, Gönye ile Arhavi arasındaki sahil şeridinde yer alan Hopa oluşturur. Buranın belli başlı köyü Hopa'dır. Buraya bağı yaklaşık olarak 20 köy bulunmaktadır. Lazistan Sancağına bağı olan Arhavi kaymakamlığında toplam olarak 152 köy yer almaktadır.

Üçüncü kaymakamlık Livane'dir. Bu kaymakamlık daha önce Erzurum vilayeti sınırları içinde yer alırken yeni düzenleme ile Trabzon vilayetine bağlanmıştır. Burası iki idari bölüme ayrılmaktadır. İlki Artvin olarak da bilinen Livane merkez kazasıdır. Buraya bağı 92 köy bulunmaktadır. İkinci kaza ise Maçahel'dir. Maçahel'in belli başlı köyü kendisi ile aynı adı taşıyan Maçahel'dir. Nahiyeye bağı 25 köy bulunmaktadır. Toplam olarak Livane kaymakamlığına bağı 118 köy bulunmaktadır. Lazistan Sancağına bağı olan köy sayısı ise toplam olarak 446'dır.⁹⁷²

Konsolos Trabzon vilayetine bağı olan Canik Sancağının sahil şeridinde yer aldığını ve sınırlarının doğuda Ordu'dan başladığını ve batıda Kızılırmak'ın sınırlarına kadar ulaştığını bilgisini verir. O, sancağın doğuda Trabzon Sancağı, güneyde Sivas Vilayetine bağı Karahisar-i Şarki ve Amasya, batıdan ise Ankara Vilayetine bağı Çorum ile Kastamonu Vilayetine bağı olan Sinop'a sınır olduğunu belirtir.⁹⁷³Palgrave, vilayete bağı üçüncü sancak olarak nitelendirdiği Canik'in dört kaymakamlığa ayrıldığını söyler. İlki, Samsun'un sahilin her iki kısmını kapsayan ve daha doğu istikametinde yer alan Canik merkezdir. Buraya bağı olan Samsun kazasının 151 köyü bulunmaktadır. Oldukça dağlık bir noktada kurulu olan ve Samsun'un güney tarafında ve iç kısımda bulunan Kavak kazasının ise 143 köyü bulunmaktadır. İkinci kaymakamlık, Canik'i sahilden takip eden ve doğu tarafta bulunan Çarşamba'dır. Buranın merkez kazası Yeşilirmak nehrinin sağ tarafında bulunmakta ve kasaba ile aynı adı taşımaktadır. Çarşambaya bağı diğer kaza Terme'dir. Bu bölgedeki toplam köy sayısı 251'dir. Ünye, buraya bağı olan üçüncü kaymakamlıktır. Burası Canik'ten daha dağlık bir bölgedir. Ünye'nin 5 tane kazası bulunmaktadır. Bunlar sırası ile Ünye merkez, Fatsa, Niksar, Bolaman ve Karakuş'tur. Bafra, Canik Sancağına bağı son kaymakamlıktır. Buranın kendi ile aynı adı taşıyan Bafra ve Alaçam olmak üzere iki kazası bulunmaktadır. Bafra'ya bağı toplam 168 köy bulunmaktadır. Tüm sancak dâhilinde ise 1.023 köy bulunmaktadır.⁹⁷⁴

⁹⁷⁰Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond...*, s.337.

⁹⁷¹Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond...*, s.361-362.

⁹⁷²Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond...*, s.364-365.

⁹⁷³Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond...*, s.337.

⁹⁷⁴Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond...*, s.365-366.

Trabzon Vilayetine bağlı olan son sancak ise yüksek dağların arasında tamamen iç kesimde yer alan Gümüşhane'dir. Bu sancak doğuda Trabzon Sancağı olmak üzere güneyde Sivas Vilayetine bağlı Karahisar-i Şarki Sancağı ile sınırlıdır.⁹⁷⁵ Bu sancak 3 kaymakamlığa ayrılır. İlki Gümüşhane merkez kazasıdır. Buraya bağlı üç kaza bulunmaktadır. Bunlardan ilki kendisine bağlı 48 köyü bulunan Gümüşhane'dir. İkinci kazayı 26 köyle beraber Yağmurdere teşkil eder. Üçüncüsünü kendisine bağlı 46 köyü bulunan Kovans oluşturur. İkinci kaymakamlık kendisine bağlı iki kazası olan Torul'dur. Bu kaymakamlığa bağlı köy sayısı toplam olarak 122'dir. Bunlardan 82'si Torul'a, 40'ı ise Kürtün kazasına bağlıdır. Sancağa bağlı üçüncü kaymakamlık ise, Kelkit'tir. Buraya bağlı olan 2 kaza bulunmaktadır. İlki kendisine bağlı 74 köyü bulunan Kelkit merkez kazasıdır. Diğerisi ise kendisine bağlı 50 köyü bulunan Şiran'dır. Böylece tüm sancak genelinde 368 köy bulunmaktadır.⁹⁷⁶

Görüldüğü üzere, konsolos bölgede yeni idari düzenlemenin tatbik edilmesinin hemen öncesinde yörenin idari yapılanmasına dair bize oldukça detaylı bilgiler vermektedir. 1869 yılı salnamesi ve onu takip eden yıllarda çıkan salnamelerde de Palgrave'in verdiği idari taksimatın bir takım ufak değişiklikler hariç aynı kaldığı görülmektedir. Örneğin, 1869 yılı salnamesinde olmayan ancak 1870'ten itibaren Giresun kazasına bağlı Kırık adındaki bir nahiyenin olduğu görülmektedir.⁹⁷⁷

Bölgede uygulanan yeni idari düzenlemede dikkat çeken bir diğer nokta da Canik Sancağının 1869, 1870 ve 1871 yılına ait vilayet salnamelerinde Trabzon vilayetine bağlı bir sancak statüsünde olması, ancak 1872 yılına ait salnamede müstakil bir liva haline getirilmesi sebebiyle yer almamasıdır. 1876 yılına ait salnamede ise Canik ayrı bir mutasarrıflık olarak görülmektedir. Canik'in bu statüsü 1879 yılına kadar bu şekilde devam etmiştir. Bu tarihten sonra Canik tekrar Trabzon vilayetine bağlanmıştır. Trabzon vilayetinin sınırlarında yaşanan diğer bir değişiklik ise, 1877-78 Osmanlı-Rus harbinin sonrasında imzalanan Berlin Antlaşmasında Lazistan Sancağının merkezi olan Batum'un Ruslara bırakılması ile ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde, Lazistan Sancağının merkezi yeni kaza yapılan Rize olmuştur. Sonuç olarak, yukarıda belirtilen birtakım değişiklikler dışında bölgenin idari yapısında yüzyılın ikinci yarısının sonuna kadar önemli değişiklik meydana gelmemiştir.⁹⁷⁸

Kuşkusuz batılı seyyah ve araştırmacılar yalnız idari ve siyasi yapıya yönelik bilgi vermekle yetinmemişler, aynı zamanda bu idari ve siyasi yapı içerisinde rol alan yöneticilerin kimi eylem ve faaliyetleriyle yönetim anlayışlarına ilişkin bilgiler de aktarmışlardır. Bu bilgiler, dönemin idarecilerinin yönetim anlayışlarını yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir ve üzerinde durulmaya değerdir.

3.4. Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre Bölgede Yönetim Anlayışı

Bölgeye 19. yüzyılın ikinci yarısında gelen seyyah ve araştırmacılar, yörede hâkim olan yönetim anlayışı hakkında da birtakım bilgiler verirler. Elbette ki, onların yönetime dair aktardıkları bu bilgilerin yüzyılın ikinci yarısında bölgenin idari yapısında meydana gelen kimi değişiklik ve gelişmelere paralel olarak farklılık gösterdiği söylenebilir. 19. yüzyılın hemen başında bölgede bulunan Macdonald, Türk yönetim anlayışının her bakımdan oldukça despotik olduğunu ve bu anlamda Avrupa'daki çağdaş yönetim anlayışının oldukça gerisinde kaldığını söyler. Bununla birlikte, seyyah tüm bu olumsuzluklara rağmen yapılan yeni reformlarla eski yönetim anlayışının değişmeye başladığını, fakat halkın bu yeni reformlar

⁹⁷⁵Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond...*, s.337.

⁹⁷⁶Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond...*, s.367-368.

⁹⁷⁷Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.142.

⁹⁷⁸Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, s.85.

karşısında sergiledikleri katı tutum anlayışının bunun önündeki en önemli engellerden biri olduğunu vurgular.⁹⁷⁹ 19. yüzyılda devletin her alanında hissedilen değişim süreci geleneksel yönetim anlayışı üzerinde de etkili olmuştur. Ancak halkın yüzyıllardır süregelen bir anlayışı hemen terk etmeleri ve yeni reformları benimseme konusunda isteksiz davrandıkları görülmektedir. Bu durum bölgeye gelen diğer seyyahların gezi notlarında da sıkça söz edilen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bölgeye yüzyılın ikinci yarısının hemen başında gelen seyyah ve araştırmacılar arasında yer alan Sandwith, örneğin, Gümüşhane bölgesinde madenlerin yönetimine ilişkin kimi bilgiler verir. O, madenlerden sorumlu maden emînlerinin devletin kötü yönetimi neticesinde kişisel çıkarlarına hizmet edecek şekilde davrandıkları ve kişisel servet edindiklerini söyler ve devlete karşı sorumlu oldukları tek şeyin, devletin ihtiyaç duyduğu bakırı en ucuz bir şekilde sağlamak olduğunu belirtir. Böylece, bölgenin kaynaklarının kötü yönetilmesi neticesinde devlet, ne yörenin içinde bulunduğu perişanlığı gerebilmekte ne de hazineye girmesi gereken vergileri garanti altına almayı başarabilmektedir. Sandwith, bölgedeki ekonomik anlamda kötü yönetimi başka bir örnek üzerinden de ele alır. Seyyah, bölgeye gelen arkadaşlarından birinin, bakır cevheri çıkartma konusunda hızı artıran tavsiyelerinin yetkililer tarafından nasıl görmezden gelindiğini aktarır. Tavsiyenin görevliler tarafından reddedilme nedeninin ise, çıkarılan medenin artması durumunda, devletin maden sahibinin daha fazla para kazandığını düşünerek ek para talep edeceği ya da mevcut sözleşmeyi fesh edebileceği gerekçesine bağladığını belirtir.⁹⁸⁰

Sandwith, devam eden satırlarda devlet tarafından madenlerin yönetimi yahut diğer işlerle ilgili olarak merkezden gönderilen görevlilerin kısa süre zarfı içinde kişisel çıkarlarına hizmet edecek şekilde birtakım yolsuzluklar yaptıklarını belirtir. Ona göre, bunun için kullanılan en yaygın yöntem, bölgeye gelen görevlilerin nüfuzlarını kullanarak halkın içinden sözü geçen kimi insanları devreye sokmaları ve devletin maden ocağı kurmak için uygun arazi tespiti için orada bulduklarını söylemeleridir. O, gelen görevliler için her türlü ziyafetin verildiğini ve akabinde kapalı kapılar arkasında doğu kurnazlığının her türlü incelikleri kullanılarak sıkı bir pazarlığa oturulduğunu söyler. Burada amaç, gelen görevlileri para karşılığı satın alarak topraklarının maden çıkartmak için uygun olmadığına dair bir yazı almaktır. Böylece, hem gelen görevliler kendilerini tatmin edecek bir miktarda rüşvet almakta hem de yöre halkı devletin arazilerinde maden ocağı açmasını istemediği için bundan kurtulmaktadır.⁹⁸¹ Seyyahın da belirttiği gibi, İslam devletlerinde geleneksel gelir kaynaklarından biri de maden vergisiydi. Yasalara göre, imparatorluk madenlerin tümünden yani madenin özel yahut kamu topraklarında bulunmasına bakmaksızın üretimlerinin beşte birini devlet hazinesinin almasını öngörürdü. 1858 yılında çıkarılan yeni Arazi Kanuna göre bütün yeni bulunan madenler, kimin toprağında bulunduğu bakılmaksızın devlete ait sayılmaktaydı.⁹⁸² Bu yüzden köylülerin, topraklarının elinden alınmaması için, görevlilere topraklarında maden bulunmadığı yönünde karar vermeleri için rüşvet verme yoluna başvurdukları anlaşılmaktadır.

Sandwith'in bu durumu gözlemlemesi ve aktarması, hem oldukça ilgi çekici hem de Toprak Yasası'nın sonuçlarını göstermesi bakımından uyarıcıdır. Seyyahın ortaya koymaya çalıştığı yönetimden kaynaklanan sorunların sadece bunlarla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır.

⁹⁷⁹Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and ...*, s.75.

⁹⁸⁰Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and...*, s.37-38.

⁹⁸¹Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and...*, s.39.

⁹⁸²Shaw- Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve...*, s.137.

Bölgeye gelen diğer seyyahların da benzer şekilde kötü yönetim anlayışından sıkça söz ettikleri görülmektedir.Örneğin, 1878 yılında bölgede bulunan Burnaby, rüşvet alarak yolsuzluk yapan memurların varlığından bahsetmektedir.⁹⁸³ Gerçekten de, 19. yüzyılda rüşvet yolu ile meselelerin çözülmesi, Osmanlı İmparatorluğunda oldukça sık rastlanan bir durum gibi gözükmektedir. Özellikle üst düzey devlet görevlilerinin, kanun dışı uygulamaları bütün devlet teşkilatı içinde yayılmışa benzemektedir. Bunun sonucunda, rüşvet ve nüfuzu kötüye kullanma artmıştır.⁹⁸⁴ Ancak Burnaby'nin de gözlemlediği gibi, yönetimde rüşvete karşı duran, oldukça dürüst ve çalışkan yöneticiler de bulunmaktadır; fakat bunların sayısının çok olmadığı anlaşılmaktadır.⁹⁸⁵ Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda görevini kötüye kullanan memurların yanı sıra, görevinin gereklerini yerine getiren devlet adamlarının da olduğunu itiraf etmek gerekir.

Sandwith'le aynı yıllarda bölgede bulunan Murat Efendi de yönetim anlayışına dair kimi bilgiler aktarır. O, önceleri merkezi hükümetin oldukça güçsüz olduğunu belirtir ve bölgede Lazların ve Kürtlerin desteğiyle bağımsız hareket eden “*feodal beyler*” olarak nitelendirdiği ayanların etkisinden söz eder. Ona göre, yüzyılın ilk yarısının başlarına kadar bölgede oldukça önemli bir güç olan bu unsurların Tanzimat reformların uygulanmaya konulması ve merkezi hükümetin güçlenmesi ile imha edilmeye başlandığını söyler. Murat Efendi, vezirlerin bile bir zamanlar divanda kendi çıkarlarını korumak için bu güçlerle işbirliği yapmış olduklarını vurgular. Ancak seyyah, yüzyılın başlarında yönetimi elinde bulunduran paşaların Babıali memurları gibi görev yaptıklarını ve merkezi yönetimin çıkarları için bu derebeylerini yıpratmak ve ortadan kaldırmak için birbirlerine düşürdüklerini belirtir. Seyyah, daha önceleri merkezi otorite tarafından kullanılan kaba gücün halkın içinde de kaba güç doğurduğunu ve endişeli kölenin yani halkın korkudan devlete başkaldırarak asi olduğu vurgular. Fakat bu yönetim anlayışının, yeni düzenle birlikte değiştiğini ve daha yumuşak bir yönetim anlayışı ile devlet idaresinin dizginlerinin ele alındığını, kadife eldivenin cellat baltasının yapamadığının başardığını, halifenin şimşeklerinin yetersiz kaldığı yerde bürokrasinin kaleminin başarı kazandığının altını çizer.⁹⁸⁶

Murat Efendi, Ünye'de bulunduğu esnada bölgedeki yönetim anlayışına dair de okuyucuya bilgi verir. O, kaymakamın konağında tavla zarlarının çıkardığı melodik sesin ara sıra Samsun'daki paşanın gönderdiği usandırıcı bir fermanla kesildiğini ve yapılması gereken işlerle gelen ferman üzerine biraz ilgilenildiğini söyler. Seyyahın ifadelerinden Ünye'de yönetici kadrosunun idare ile ilgili işlere fazla zaman harcamadıkları anlaşılmaktadır. Ona göre, yıkılmak üzere olan mahkeme binasında şikâyetçilerin çürük merdivenleri çıkarken çıkardıkları ayak sesleri yankılanmakta; bu ise sessizliği seven kadıyı korkutmaktadır. Bol nargile dumanı eşliğinde felsefi düşüncelerinden bu şekilde ayrılan kadı davaya bakıp biraz çalışmaktadır.⁹⁸⁷ Görüldüğü üzere, seyyah uzun süre Ünye'de ikamet etme şansı elde ettiğinden olsa gerek, Ünye'nin sakin ve telaşsız idari yaşamını da yakından gözlemlemiş gözükmektedir. Bununla birlikte, Murat Efendi'nin de diğer seyyahlarla paralel olarak yönetimin verimli çalışmadığına ilişkin birtakım eleştiriler getirdiği dikkat çekmektedir. Öte yandan o, yüzyılın ikinci yarısında oldukça güç kaybetmiş olan yerel unsurların haleflerine oldukça sınırlı bir nüfuz alanı bıraktıkları bilgisini verir. Ona göre, bu yerel güç odakları adeta tüyleri yolunmuş baykuşlara benzer. Bu baykuşlar, akbabaların kovulduğu duvar yarıklarına

⁹⁸³C. Fred Burnaby, *On the Horseback Through Asia Minor*, London 1878, s.144.

⁹⁸⁴Stanford Shaw- Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve...*, C. I, s.237.

⁹⁸⁵Burnaby, *On the Horseback Through...*, s.130.

⁹⁸⁶Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.206-207.

⁹⁸⁷Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, s.176.

ürkekçe yuvalarını yapmaktadır. Seyyah, edebi bir dille ve çeşitli benzetmelere başvurarak, bölgeyi keyfi bir şekilde yöneten yerel unsurların merkezi hükümet tarafından nasıl bertaraf edildiğini ve hemen hiçbir etkilerinin kalmadığını ortaya koymaya çalışır. Böylece, bölgede değişen yeni yönetim anlayışının işaretlerini verir. Dolayısıyla, yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte bölgede reformların uygulanmaya konulması neticesinde, merkezi hükümetin gücünün daha fazla hissedildiği bir yönetim anlayışı olduğu görülmektedir. Bu durum seyyahın gezi notlarında da kendini göstermektedir. Yüzyılın ilk yarısında bölgede bulunan seyyahlar bu yerel güç unsurlarının sahip oldukları nüfuz ve bu nüfuzun nasıl bertaraf edildiklerine dairde daha detaylı bilgi verirler.

19. yüzyılın ikinci yarısının hemen öncesinde 1849 yılında bölgede bulunan ve İngiltere'nin İstanbul'daki elçilik görevini yürüten Austen Henry Layard'ın diğer seyyahlardan farklı bir bakış açısı ile yönetim anlayışını değerlendirdiği görülmektedir. O, Trabzon-Erzurum yolu üzerinde gördüğü pek çok köprünün daha önceleri yörede yönetim anlamında yarı bağımsız olan yerel ayanlar tarafından yapıldıklarını, fakat bunların bakımsızlık nedeniyle harap olmaya terk edildiklerini ve tedbir alınmadığından nehirlerin sıkça kabardığını ve bunun sellere yol açarak ekonomiye zarar verdiğini söyler. Layard, bu sorunun nedenini ise, II. Mahmud tarafından başlatılan ve sıkı bir şekilde devam ettirilen merkezileştirme politikalarına bağlar.⁹⁸⁸ Böylelikle aslında reformların iyi sonuç vermediğini göstermeye çalışır. Yine seyyah, daha önceki dönemlerden farklı olarak merkezden sabit bir ücret karşılığında atanan yöneticilerin görevlerinde çok fazla kalamadıklarını ve bu yüzden bölgenin gelişmesi ile çok fazla ilgilenmediklerini belirtir. Böylece, Layard diğer seyyahlardan farklı olarak yerel unsurların bölge insanı olmaları nedeniyle yöreyi daha iyi tanıdıklarını ve bölgeye daha fazla hizmet sağladıklarının altını çizmeye çalışır. Dolayısıyla II. Mahmud'un merkezileştirme politikalarının bölgenin yönetimi üzerinde birtakım olumsuzluklara yol açtığı değerlendirilmesini yapar.

Layard'la merkezileştirme politikalarına eleştiri yönelten diğer bir kişi de, İngiltere'nin Trabzon konsolosu olan Palgrave'dir. O, Layard'la benzer şekilde merkezden atanan yöneticilerin yönetim açısından birtakım sakıncalar doğurduğunu ve bu nedenle yerel idarecilerin yönetim bakımından daha başarılı hizmetler verdiklerini söyler. Palgrave'e göre, ayanlar bölgeyi ve bölge insanının daha iyi tanıyor ve yerel çıkarları daha iyi gözetiyorlardı.⁹⁸⁹ Ancak yüzyılın başlarına kadar bölgede yönetim anlamında oldukça etkin olan ayanların, aralarındaki çekişmelerden kaynaklı olarak ortaya çıkan sosyal ve ekonomik sorunlar da göz önünde tutulmalıdır. Nitekim merkezden atanan idarecilerin yönetimi altında, Trabzon- Erzurum yol yapımının inşası başta olmak üzere pek çok proje hayata geçirilmiştir. Bazı seyyahların gezi notlarında söz ettikleri gibi, bölgede görev yapan idareciler bu yolun yapımına bizzat başış yaparak iştirak etmişlerdir.

Lenep de bölgedeki yönetim anlayışına dair birtakım bilgiler sunar. O, yönetim kadrosunda bulunan devlet görevlilerinin güçleri oranında halkı soymaya çalıştıklarını ve bu parayı kişisel çıkarları için kullandıklarını söyler. Ona göre, Avrupa baskısı altında yapılan reformların uygulayıcısı olan kişiler, bu reformların gerçekleşmesi için gerekli olan parasal kaynakları kişisel amaçları için kullanma amacından başka bir niyet taşımazlar.⁹⁹⁰ Görüldüğü gibi, Lenep de diğer seyyahların belirttiği gibi, bölgede oldukça kötü bir yönetim anlayışı olduğundan söz etmektedir. Ona göre, bu kötü yönetim anlayışı idarecilerin ve devlet

⁹⁸⁸Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh an...*, s. 5.

⁹⁸⁹Allan Mea, *Palgrave of Arabia, The Life of Wiliam Gifford Palgrave 1826-1888*, Edinburgh 1972, s. 227.

⁹⁹⁰Lenep, *Travels in the Little-Known...*, s.40.

görevliliklerin görevlerini kötüye kullanmalarından kaynaklanmakta, yapılması gereken yenilikler zamanında yapılamamakta ve bunlar için gerekli olan parasal kaynaklar görevlilerin daha da zenginleşmesinden başka bir işe yaramamaktadır. Seyyah, bölgede yapılan yolsuzluklar konusunda okuyucuya başka bir örnek daha sunar. O, veba, ülkede artık insan sağlığını tehdit eden bir hastalık olmadığı halde, idarecilerin gereksiz karantina uygulamalarından kişisel menfaatleri yüzünden hala vazgeçemediklerinden söz eder. Seyyah, bunun nedeninin, üst düzey makamlarda görev yapan kişilerin yakınlarının karantina tezkereleri ve buna benzer cezalarla geçimlerini sağlamak istemelerinden kaynaklandığını belirtir. Bununla birlikte, zavallı bir durumda olan sıradan insanların, bu gibi meseleler hakkında konuşmaya ve eleştirmeye hiç hakkı yoktur. Ona göre, söylenene bakılırsa başkent nüfusunun üçte biri geçimini sağlamak için özveriyle kötü koşullar altında çalışmakta, diğer kısım ülke kaynaklarına sırtını dayayarak geçimini devletten tedarik etmektedir. Nüfusun diğer bir kısmı da ikinci gruba bağlı olarak geçimini temin etmekte ve bu şekilde nüfus üç farklı gruptan oluşmaktadır.⁹⁹¹ Böylece seyyahın bölgede görülen kötü yönetim anlayışının merkezde de yaygın olan ve eşitlikçi olmayan bir yönetim anlayışından kaynaklandığını düşündüğü söylenebilir.

Aslında devlet Tanzimat'ın ilanından sonra çıkarılan birtakım ceza kanunları ile gerek merkezde gerekse taşrada görev yapan memurların yeni düzene uymaları, rüşvet ve benzeri hediyeler almamaları için bazı müeyyideler getirmiştir. Örneğin, rüşvet alan memurların görevlerinden el çektirilmeleri, üç yıla kadar kürek cezasına çarptırılmaları, bu cezalar arasındadır. 1840 yılında çıkarılan bu ceza kanunu ile istenilen sonuç alınamayınca, 1849 yılında bu kez daha sert tedbirler alınmıştır. Memurlara, padişaha ve devlete karşı sadakatle çalışacakları ve asla rüşvete izin vermeyeceklerine dair yemin etmeleri esası getirilmiştir. Ancak devlet tarafından alınan tüm bu tedbirlere karşın istenilen düzeyde sonuç elde edilememiştir.⁹⁹²

Bryce da gezi notlarında yönetim anlayışına kimi atıflar yapar. O, şahit olduğu kötü yönetim anlayışının, gezginler üzerinde adeta melankoli yarattığından söz eder. Şöyle ki; gerek coğrafi konumu, gerekse bu topraklara bahşedilen yer altı ve yer üstü zenginliklerine rağmen, bu kaynakların doğru dürüst bir şekilde kullanılmamasından ötürü ülkenin fakirlik ve umutsuzluk içinde kıvrandığını vurgular. Ona göre, bunun tek nedeni kötü yönetim anlayışından kaynaklanmaktadır. Seyyaha göre, devlet kendi halkını kalkındırmak için hiçbir şey yapmaz ve halk bir şeyler yapmaya çalıştığında ise, önlerine engel çıkarır. O şöyle der:

*Örneğin, madenler İstanbul'dan işletme imtiyazı alınmadan çalıştırılmaz. Bu imtiyazı almak için, aylarca zaman ayırmak ve görevlilere rüşvet vererek ikna etmek zorundasınız. Tam izin almayı başardığınızda, her şeyi durdurma yetkisine sahip olan valinin görevinden alındığına şahit olur ve yerine gelen görevlinin tekrar rüşvetle ikna edilmesi sorunu ile karşı karşıya kalırsınız. Böylece tüm süreç tekrar başa dönmüş olur.*⁹⁹³

Seyyahın bu bilgileri verdiği dönemin, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen öncesine denk düştüğü ve devlet içinde bir kaosun yaşandığı düşünülürse, söyledikleri daha iyi anlaşılabilir. Bu kaotik durum, Bryce'in diğer seyyahlardan farklı olarak daha karamsar bir tablo çizmesinde de bir etki yaratmış olsa gerekir. Fakat diğer seyyahların da üzerinde durdukları gibi, devlet memurlarının ve yöneticilerinin rüşvetle iş görmeleri alışkanlığının,

⁹⁹¹Lennepe, *Travels in the Little-Known...*, s.37.

⁹⁹²Ercüment, *19. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre...*, s.50.

⁹⁹³Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.378-379.

alınan tüm önlemlere rağmen ortadan kaldırılamadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, seyyahın görevliliklerin yerlerinin sık sık değiştirildiğinden söz etmesinde bile, rüşvetin önemli bir rol oynadığı düşünülebilir.

Yüzyılın sonlarına doğru bölgede bulunan Barkley de, bölgede yönetimden sorumlu olan kişilerin yolsuzluklarından söz der. Söz gelimi Trabzon'da kentin ekonomisi için hayati öneme sahip olan Trabzon-Erzurum yol yapımı için tahsis edilen parasal kaynağın, yolu Erzurum'un daha ilerisine uzatmak mümkünken, görevlilerin bu paranın önemli bir kısmını zimmetlerine geçirmeleri sonucu uzatılmadığını söyler.⁹⁹⁴Öyle anlaşılıyor ki, devlet tüm kısıtlı imkânlarla rağmen bölgede reformların uygulanması hususunda elinden geldiğini yapmaya çalışmaktadır. Ancak devlet görevlilerinin kişisel menfaatlerini her şeyin üstünde görmelerinin ve yenilikleri adeta bir geçim kapısı olarak telakki etmelerinin seyyahların izlenimlerine olumsuz olarak yansıdığı görülmektedir. Yine yüzyılın sonlarına doğru bölgede bulunan Hodgetts, buranın her bakımdan zengin bir bölge olduğunu, ancak tüm bu zenginliğe rağmen bu toprakların adeta perişan bir vaziyette olduğunu söyler. Ona göre, bunun temel sebebi, yönetimin kötü olmasıdır. Bununla birlikte, beceriksiz ve dürüst olmayan yöneticiler ve onların kötü yönetim anlayışından ötürü bölge siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan sürekli kan kaybetmektedir. Bu durum, ona göre gezginlerin melankolik bir ruh haline bürünmesine yol açmaktadır. Bu kötü yönetim sadece bölgede yaşayan Ermenileri olumsuz olarak etkilememekte, aynı zamanda perişan durumda olan Türk köylüsü üzerinde de tasvir dahi edilemeyecek kadar kötü bir etki yaratmaktadır.⁹⁹⁵

Görüldüğü üzere, Hodgetts'ın gezi notlarında söz ettiği yönetim anlayışı da büyük ölçüde Bryce'in verdiği bilgilerle benzerlik göstermektedir. Elbette, seyyahların üzerinde sözbirliği etmişçesine durdukları bu sorunun ortaya çıkmasında, yüzyılın ikinci yarısında devletin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik vaziyetin ve bunun yarattığı sonuçların da etkisi olsa gerekir. Seyyah ve araştırmacıların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla devletin uzun zaman dilimine yayılan birtakım aksaklıkları gidermek amacıyla yapmış olduğu ıslahatlar da imparatorluğun içinde bulunduğu durumu, düzeltmekten ziyade devletin tam anlamıyla bir kargaşanın içine düşmesine sebep olmuş gibi gözükmektedir. Dolayısıyla, devlet uzun zamandan beri biriken sorunların çözümünü adeta bir yüzyıla sığdırmaya çalışmaktadır.⁹⁹⁶Bununla birlikte, batılı güçler ve Rusya tarafından yüzyılın ikinci yarısında artık *Hasta Adam*⁹⁹⁷ olarak nitelendirilen Osmanlı Devletinin, her geçen gün güç ve kan kaybetmeye devam ettiği; bunun yanında büyük devletlerarasında paylaşılması arzusunun da bir sorun teşkil ettiği söylenebilir. Dolayısıyla yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelen seyyah ve araştırmacıların gezi notlarının farklı bir bakış açısı ile devletin siyasi ve idari anlamda içinde bulunduğu durumu anlamamıza ve değerlendirme yapmamıza yardımcı olabilecek birtakım bilgiler sağladığı söylenebilir. Fakat batılı seyyah ve araştırmacıların eserlerinde bölgenin siyasi ve idari yapısı üzerine aktardıkları bazı olumsuz görüşler, Batıda Osmanlı aleyhine olumsuz kamuoyu oluşturma çabasının bir uzantısı olarak da yorumlanabilir. Dolayısıyla, seyyah ve araştırmacıların yönetim konusunda yaptıkları tespitlerin bu nokta göz önünde tutularak değerlendirilmesi, meselenin doğru bir şekilde anlaşılması açısından oldukça önemli olsa gerekir.

⁹⁹⁴Barkley, *A Ride Through Asia Minor...*, s.341.

⁹⁹⁵Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.26-27.

⁹⁹⁶Ercüment, *19. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre...*, s.153.

⁹⁹⁷Doğanay, *Milli Mücadelede Karadeniz*, s.15.

3.4.1. Bölgedeki Yöneticiler

Yüzyılın ilk yarısının neredeyse büyük bir bölümünde yerel ayan aileleri tarafından idare edilen bölgenin çok kısa süre zarfında yapılan reformları benimsemesi kolay değildi. İmparatorluğun önemli yerleşim birimlerini görme fırsatı yakalamış bazı seyyah ve araştırmacılar, yönetim ve yöneticiler bakımından bu durumu gezi notlarında değerlendirmeye çalışmışlardır. Ancak yüzyılın ikinci yarısı ile karşılaştırıldığında bölgeye yüzyılın ilk yarısında gelen seyyahların gezi notlarında, bölgedeki yöneticilere dair daha fazla bilgi ve ayrıntı olduğu dikkati çekmektedir. Bunun nedeni, bölgede biri 18. yüzyılın ikinci yarısında diğeri 19. yüzyılın başlarında Caniklizadeler ve Haznedaroğuları olmak üzere iki önemli ayan ailesinin oldukça etkin olmaları olsa gerekir. Pek çok seyyah ve araştırmacının bu ailelere mensup yöneticileri ve onların yönetim anlayışını, Avrupa'da Ortaçağ boyunca oldukça etkin olan feodalite ile karşılaştırdıkları ve gözlemledikleri yönetsel anlayışı büyük ölçüde feodal yapıyla özdeşleştirme eğilimi içinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu nedenle, *derebey* olarak nitelendirdikleri ayan ailelerine mensup olan yöneticilerin, onların dikkatini çektiği ve onlara dair gezi notlarında pek çok ayrıntı aktardıkları görülmektedir. Ancak yüzyılın ikinci yarısında daha önce söz edildiği üzere bölgeye valilerin merkezden atanmasıyla bölgedeki yönetici profili de büyük ölçüde değişmiştir. Bu nedenle olsa gerek, seyyah ve araştırmacıların yüzyılın ilk yarısına nazaran yöneticilere ve onların yönetim anlayışına dair fazla bilgi sunmadıkları dikkati çekmektedir.

Biz bu bölümde her ne kadar çalışmamız 19. yüzyılın ikinci yarısını kapsasa da bunun hemen öncesinde bu yerel ayan ailelerine mensup ve bölgede yöneticilik yapan bazı yöneticileri batılı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla vermeyi uygun görüyoruz. Bu tercihimiz nedensiz değildir; bölgenin geçirdiği değişim sürecini daha iyi anlamak ve değerlendirmek bakımından öncesini bilmekte yarar vardır. Örneğin, bu bağlamda seyyah ve araştırmacıların bölgede görev yapan yöneticilerden bahsettikleri kısımlarda Trabzon Valisi Haznedarzade Abdullah Paşa (1842-1845) adı en çok geçen kişilerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, 1850'li yılların hemen öncesinde Trabzon'da siyasi bir görev icabı bulunan Robert Curzon ayrıntılı bir Abdullah Paşa portresi çizer. O, ilk olarak Abdullah Paşa'nın yaşadığı yeri betimler. Bu betimlemesinde İstanbul'la karşılaştırma içerisinde şunu söyler. Tıpkı İstanbul'daki yönetim binalarına benzer biçimde etrafı duvarlarla çevrili, fakat içinde bakımsız durumda olan geniş binaların bulunduğu bir kalede ikamet eder. Bizans yapımı olan bu kaleye, kasvetli bir kapıdan girilir; kapı geniş ve bakımsız bir avluya açılır. Curzon, bu tür ziyaretlerde alışıldık üzere kapıda hiç bir güvenlik görevlisi yahut asker göremeyince şaşırır. O, selamlaşma ve hal hatır sorma gibi geleneksel olarak yapılan birtakım ritüellerden sonra, kendilerine nargile ve kahve ikram edildiğini söyler. Bu ziyaretten oldukça sıkıldığını belirten Curzon, buna rağmen bu tür ziyaretlerin kendileri için oldukça önem arz ettiğini de belirtir.⁹⁹⁸Devam eden satırlarda Curzon, Paşa'nın kişilik özelliklerinden ve yönetim anlayışından söz eder. İlk olarak, dış görünüşe bakarak Paşa'nın nasıl biri olduğuna dair fikir yürütmenin oldukça zor olduğunu belirtir. Ziyaretleri esnasında Paşa'nın başında kırmızı bir fes olduğunu, yakasında kürkleri olan oldukça bol ve yeşil renkte bir cüppe giydiğini, ülkede olan diğer insanlar gibi koyu renk gözleri ve uzun bir burnu ve sakalı olduğunu söyleyerek onun fiziki tasvirini yapar. Ona göre, Abdullah Paşa pek çok Türk'ün konuşmalarında tanık olduğu biçimde ağızdan değil sanki midesinden konuşuyormuş gibi derinden gelen bir ses tonu ile konuşmaktadır. Ancak bu, onun gerçek sesi değildir. Pek çok

⁹⁹⁸Robert Curzon, *Armenia: A Year at Erzurum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, London 1854, s.11.

yönetici, bu şekilde konuşarak, kendilerini karşı tarafa daha önemli hissettirmek amacıyla ve Sultan Mahmut'u taklit etmek için bu üslupta konuşur. Curzon, Paşa'nın kendisine ismi ile hitap etmesi ve kendisiyle ilgili pek çok bilgiye sahip olması karşısında, oldukça şaşırır ve onu daha yakından tanımak ve hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak ister. O, bölgenin önde gelen ailesinden birine mensup olan Abdullah Paşa'nın, sadece yörenin en nüfuzlu ve zengin kişilerinden biri olmadığını, aynı zamanda yazar olmasa da iyi bir kitap okuyucusu olduğunu belirtir. Paşa, özellikle tıp kitaplarıyla yakından ilgilidir. Onun, tıp kitaplarına olan bu düşkünlüğü, yakınında çalışan insanlar için oldukça ıstırap yaratan bir meseledir. Curzon, Paşa'nın ne zaman bir doktor görse ondan çok miktarda ilaç satın aldığını ve doktorun katlanabildiği kadar tıp konuları üzerine saatler süren bir konuşma yaptığını ve bu topraklarda kimse gerçeği söylemediği için, Paşa'nın konuştuğu hiçbir doktora güvenmediğinin altını çizer.⁹⁹⁹ Seyyah, bize onun yönetim anlayışına dair de kimi bilgiler aktarır. Ona göre, Abdullah Paşa'nın yönetim biçimi, baskı ve otoriteye dayanmaktadır. O, oldukça sakin bir biçimde bir halının üzerinde oturarak nargilesini içmektedir. Ancak Trabzon kenti miskin bir şekilde güneşin altında uyulamaktadır. Evler bakımsız ve harap durumdadır. İnsanlar bu binaları onarma zahmetine girmezler. Robert Curzon, verginin nasıl toplandığını ve nasıl merkeze yollandığını merak ettiğini söyler ve şunu ekler: Halk, tıpkı bir portakal gibi suyu çıkana kadar sıkılmakta ve Paşa, bu sürece seyirci kalmaktadır.¹⁰⁰⁰

Görüldüğü üzere, seyyah, gerek Abdullah Paşa'nın fiziki gerekse kişisel özellikleri üzerinden Osmanlı yöneticileri ve onların yönetim anlayışlarına dair bilgi vermektedir. Bununla birlikte, seyyahın bölgedeki yöneticileri ve yönetim anlayışını, herhangi bir cemaat açısından ele almadığı dikkati çekmektedir. Şöyle ki; genel olarak bölgeye gelen seyyah ve araştırmacıların gezi notları incelendiğinde yöneticilerin ve yönetim anlayışını daha çok gayrimüslimler açısından ele aldıkları dikkati çeken bir meseledir. Ancak Curzon'un bunlardan farklılaşarak herhangi bir etnik ve dini ayırım yapmadan yöneticileri ve yönetim anlayışını genel anlamda değerlendirmesi dikkat çekicidir.

1844 yılında Trabzon'da bulunan Wagner, bölgenin en son derebeyi olarak belirttiği Abdullah Paşa'nın yönetim anlayışını daha çok IV. Murat'a benzetir. Ona göre, Tanzimat dönemi ile birlikte uygulanan yenilikler, ardından yapılan yeni anayasa ve Avrupalılar bu anayasaya olan inançlarını sürdürmelerine rağmen, Türkiye'deki kötü yönetim anlayışını sona erdirmeye yönünde fazla bir etki yaratmamıştır.¹⁰⁰¹ Wagner ve benzer şekilde diğer seyyahların belirttiği gibi, yöneticilerin reformlara çok az ilgi gösterdikleri ve reformları dirençle karşıladıkları görülmektedir. Direnç, daha çok bu yüzyılda Osmanlı idari yapısının içinden geçmekte olduğu değişim süreci ile ilintiliydi.¹⁰⁰² Şöyle ki; II. Mahmud'un başlattığı merkezileştirme politikaları ile birlikte bölgede daha önceleri oldukça etkin konumda bulunan yerel unsurlar, yani ayanlar, önemli ölçüde etkisiz duruma getirilmişti. Diğer alanlarda olduğu gibi idari alanda da yapılan birtakım düzenlemeler, bu ayan ailelerin daha önceden sahip oldukları imtiyazların ellerinden gideceği anlamına gelmekteydi. Bu nedenle, bu durum bölgede etkin olan ailelere mensup idarecilerin sahip oldukları imtiyazları kaybetmemek için yapılan yeniliklere karşı olumsuz bir tavır takınmalarına yol açmaktaydı. Nitekim yüzyılın ikinci yarısında daha önce ele alınan reformlarla birlikte idarecilerin merkezden atanmaları, idari anlamda yeni bir döneme girildiğine işaret etmekteydi. Wagner devam eden satırlarda, Abdullah Paşa'nın sağlıksız olduğunun her halinden belli olan bir görüntü sergilediğini ve

⁹⁹⁹Curzon, *Armenia: A Year at Erzurum and...*, s.12-13.

¹⁰⁰⁰Curzon, *Armenia: A Year at Erzurum and...*, s.12-13.

¹⁰⁰¹Wagner, *Travels in Persia...*, s.280-281.

¹⁰⁰²Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.141.

düşük göz kapakları ile oldukça itici görüldüğünü söyler. Ona göre, Paşa'nın dermansız ve sağlık açısından birtakım sıkıntılarının oluşu, onu huysuz ve despotik biri haline getirmiştir. Ancak Wagner, İstanbul'un Trabzon'dan çok fazla uzak bir yer olmadığını belirttiikten sonra, kentte bulunan konsoloslukların Abdullah Paşa'nın despotik yönetim anlayışı karşısında adeta bir kontrol mekanizması kurduğunu ve bu durumun bir ölçüde gayrimüslimler açısından bir rahatlama sağladığının altını çizer. Seyyah, Abdullah Paşa'nın kötü yönetimini bir örnekle de açıklamaya çalışır. O, kendisinin güvenilir bir kaynaktan elde ettiğini söylediği bilgiye göre, Erzurum'dan Trabzon'a gitmekte olan bir kervanda bulunan bazı Türk ve Osmanlı vatandaşlarının, Rusya'nın himayesi altında olan bir Levanten'in öldürülmesi olayına karıştıkları şüphesi ile ortada sağlam bir delil olmamasına rağmen, tutuklandıklarını belirtir. Akabinde Rusya konsolosu ile oldukça iyi ilişkileri olan Abdullah Paşa'nın bu durumu gerek Trabzon'da bulunan Rus elçisini memnun etmek gerekse zalimce olan duygularını tatmin etmek için bir fırsat olarak kullandığını ve Hristiyanların zalimce işkenceden geçirildiğini vurgular.¹⁰⁰³

Seyyah, Paşa'nın, özellikle Hristiyanlara karşı sergilediğini söylediği bu zalimce uygulamalarının, Trabzon'da görev yapan İngiliz konsolosu Stevens tarafından İstanbul'da bulunan İngiliz konsolosu Stratford Canning'e iletildiğini, bu durumdan hem baş vezirin hem de Rıza Paşa'nın haberdar edildiğini söyler. Ancak Wagner, pek çok şey gibi bu durumun da fazla ciddiye alınmadan üstünün kapatıldığı bilgisini verir. Seyyah, bu olaydan bir kaç hafta sonra, Abdullah Paşa'nın alışagelmış öfke nöbetlerinin birinde, Yunan vatandaşı olan bir kişinin İngiliz konsolosu Stevens'in tüm engelleme çabalarına rağmen idam edildiği örneğini verir.¹⁰⁰⁴ Görüldüğü üzere Wagner, okuyucuya Curzon'un anlattığı Abdullah Paşa tasvirinden nispeten farklı bir yönetici profili çizmektedir. Özellikle, Abdullah Paşa'nın Hristiyan vatandaşlara karşı sergilediği olumsuz ve adil olmayan tutumu, bu anlatımlarda dikkat çeken ayrıntılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte yapılması hedeflenen reformların, bölgenin kimi özelliklerinden kaynaklı olarak istenilen şekilde uygulamaya sokulamayışı ve yukarıda belirtildiği gibi, ayan zümrelerine mensup Abdullah Paşa gibi idarecilerin sahip oldukları güçlü konumlarını kaybetmek istememeleri, diğer seyyahların da benzer şekilde gezi notlarında temas ettikleri temel bir mesele olarak görülmektedir.

Abdullah Paşa ile ilgili gezi notlarında bilgi veren diğer bir seyyah, Alman asıllı Karl Koch'tur. O da, Wagner'le benzer şekilde Paşa ile ilgili olarak, despotik ve oldukça zalim bir yönetici portresi çizer. Hatta Koch, onun zalimliğinin ve acımasızlığının İstanbul'da bile dilden dile dolaştığı bilgisini verir. Seyyah aynı zamanda Paşa'nın bölgede bağımsız hareket eden ve sürekli asayiş ve güvenlik bakımından problem çıkaran derebeylerini etkisiz hale getirmek için büyük çaba gösterdiğini belirtir. Koch da, benzer şekilde Erzurum'dan Trabzon'a giden bir kervanda yaşanan olayı örnek göstererek, Abdullah Paşa'nın Hristiyan reayaya karşı, fırsatını bulduğunda acımasız ve adilane olmayan bir şekilde saldırmaktan ve eziyet etmekten geri durmadığını söyler. Muhtemelen Koch, Wagner'in sözünü ettiği olaya gönderme yapmaktadır. Nitekim Wagner'in bölgeye 1844 ilkbaharında, Koch'un ise 1843temmuzunda gelmiş olması, bu ihtimali güçlendirmektedir.¹⁰⁰⁵

Abdullah Paşa hakkında bilgi veren diğer bir seyyah ise bölgeye 1843 yılının sonlarında geldiği anlaşılan Joseph Woff'tur. Bu ziyareti esnasında pek çok seyyahın yaptığı gibi Paşa'yı ziyaret eden Woff, onun kendileri, seyahatlerine devam edebilmeleri için izin

¹⁰⁰³Wagner, *Travels in Persia...*, s.280-282.

¹⁰⁰⁴Wagner, *Travels in Persia...*, s.283.

¹⁰⁰⁵Aydm, " Alman Seyyahı Karl Koch'un..", s.413-414.

vermesine ve oldukça sıcak bir şekilde karşılaşmasına rağmen, kaba ve tutucu biri olarak tasvir eder. Ona göre, Abdullah Paşa merkezin yapmak istediği reformlara düşmandır. Ayrıca kendisi batılılara karşı oldukça tahammülsüzdür. Seyyah bu türden yöneticilerin batı medeniyetini bölgeye getirme çabası içinde olanların cesaretlerini kırdığını belirtir. Ayrıca Woff da tıpkı Koch gibi Paşa'nın eline fırsat geçtiğinde gayrimüslimlere karşı kötü davrandığını ve bu durumun önüne geçebilmek için Hristiyan dünyasının bir şeyler yapması gerektiğinin altını çizer.¹⁰⁰⁶ Sonuç olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısının hemen öncesinde bölgedeki yönetim anlayışını ve yöneticilerin gezi notlarına yansıdığı kadarıyla ele alıp değerlendirdiğimizde, hakkında en çok bilgi verilen kişinin Abdullah Paşa olduğu anlaşılmaktadır. Bölgeye gelen seyyahların, Curzon hariç bırakıldığında, büyük ölçüde Müslümanlara karşı bazı ön yargılarla hareket ettikleri söylenebilir. Nitekim bu seyyahlardan misyoner olarak bölgeye gelen Woff'un söylemlerinde, gayrimüslimlere eziyet edildiği şeklindeki önyargı daha açık bir şekilde görülmektedir. Ancak iyi bir eleştiri süzgecinden geçirildiği takdirde, seyyahların verdikleri bu bilgilerin, yüzyılın ikinci yarısında, farklı bir dönemece giren bölgenin siyasi ve idari alt yapısına ilişkin önemli veriler içerdiği söylenebilir. Özellikle bu bilgilerde sık sık gündeme gelen, ayanların merkezi otoriteyi güçlendiren yeniliklere ve reformlara karşı çıkması olgusu dikkate değerdir.

Yüzyılın ikinci yarısının hemen başında bölgede bulunan Walpole, Trabzon'da yöneticilik yapan Paşa'yı ziyaret eder. O, adını vermediği Paşa'nın ikamet ettiği hükümet konağının kötü durumda olan binalar tarafından çevrelendiğini ve avlusunda birtakım düzensiz askerler bulunduğunu ve aynı mekân içerisinde bulunan hapisanede, demir parmaklıklar arkasındaki suçluların aylak aylak zaman geçirdiklerini söyler. Ona göre, Paşa'nın idari olarak kullandığı yerler binanın bir kısmını oluşturmaktadır. Ayrıca Walpole, bir zamanlar İstanbul'daki Fransız elçiliğinde kavas olarak görev yapan Paşa'nın boğazda oldukça büyük bir çiftlik sahibi olduğu bilgisini de verir. Akabinde Paşa tarafından ahşap sütunlarla desteklenmiş kubbeli büyük bir odaya kabul edildikleri bilgisini verir. Odanın en uzak köşesinde Avrupalı tarzda gömlek ve yelek giymiş olan ve oldukça hoş görümlü Paşa'nın oturduğunu söyler. Seyyah, Paşa'nın kendilerini oldukça nazik bir şekilde karşıladığını belirttiikten sonra, Trabzon'a gelirken yol üzerinde kendisine saldıran ve elini yaralayan suçlu için hangi cezanın verilmesi konusunda kendisine fikir sorduğunu, hatta Paşa'nın bu adama falaka cezası vermek istediğini, ancak kendisinin bunu istemediğini aktarır.¹⁰⁰⁷ Görüldüğü üzere Walpole, Trabzon'da görev yapan Paşa'ya dair olumsuz ifadeler kullanmaz. Hatta oldukça hoş birisi olarak tasvir ettiği Paşa'nın kendisine yapılan saldırı ile çok yakından ilgilenecek, suçlunun cezalandırılması konusunda gösterdiği hassasiyeti takdir eder. Walpole'un adını vermediği Paşa, kendisinin yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarında bölgede olduğu düşünülürse yerli kaynaklara göre Rüstem Paşa (1850-1851) olmalıdır.¹⁰⁰⁸

Walpole'un bölgeyi ziyaretinden dört yıl sonra gelen Sandwith, merkezden Trabzon-Erzurum yolunun yapım işi için görevlendirilen Tilki Paşa'nın Paris'te eğitim almış oldukça entelektüel bir yönetici olduğunu söyler. Seyyah, Paşa'nın İstanbul'da reform yanlısı ve liberal düşünceli biri olarak görüldüğü bilgisini verir. Bununla birlikte, oldukça çalışkan ve yol işinin bölge için önemini bilincinde bir yönetici olduğu anlaşılan Tilki Paşa, merkez tarafından daha yüksek rütbeli bir işe atanır ve Trabzon'daki görevi sona erer.

¹⁰⁰⁶Woff, *A Narrative of A Mission to...*, s.109.

¹⁰⁰⁷Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.229-230.

¹⁰⁰⁸Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.438.

1860 yılında Prusya devletinin elçilik heyetinde İran'a gitmek için görevlendirilen ve bu yolculuğu esnasında Trabzon'da bulunan Minutoli, pek çok seyyahın yaptığı gibi, o esnada Trabzon'da 1858-1860 yılları arasında görev yapan İzzet Paşa'yı¹⁰⁰⁹ ziyarete gider. O, Paşa'nın kendilerine gönderdiği görevliler tarafından kaldıkları otelden alındıklarını, şehrin meydanından ve taş bir köprüden geçtikten sonra Paşa'nın ikamet ettiği konağa geldiklerini söyler. Minutoli, konağın avlusundan atlarından indiklerini ve doğrudan salona açılan tahta merdivenden çıktıklarını belirtir. Ona göre, Paşa altmış yaşlarında oldukça sevecen ve yumuşak tavırlı biridir. Paşa kendilerini kapıda karşılamış ve divana götürmüştür. Adet olduğu üzere, konuklara tatlılar, kahve ve nargile ikram edilmiştir. Nezaket dolu sözlerden sonra Paşa sözü, bölge ekonomisi için hayati öneme sahip Trabzon-Erzurum yoluna getirmiştir. Paşa, elçilik heyetine bu yolun yapımı için bizzat cebinden 18.000 kuruş yardım yaptığını söylemiştir. Seyyaha göre, bu ziyaret ve Paşa ile sohbetleri oldukça dostane ve samimi bir havada geçmiştir.¹⁰¹⁰

Görüldüğü üzere, Minutoli'nin diğer iki seyyah gibi İzzet Paşa'ya dair olumsuz olarak nitelendirilebilecek bir değerlendirme yapmadığı görülmektedir. Dolayısıyla yüzyılın ilk yarısı ile karşılaştırıldığında seyyahların idarecilere dair yaptıkları tasvir ve betimlemelerde farklı bir yaklaşım sergiledikleri dikkat çekmektedir. Hiç şüphesiz bunda daha önce değinildiği gibi, Tanzimat'ın bölgede uygulanmaya başlaması ile değişen yönetici profiline etkisinin olduğu söylenebilir. Bu yöneticilerin kimilerinin batıda eğitim almış olmaları da bu bağlamda önem taşımaktadır. Nitekim bölgede kişisel çıkarlarının zedelenmemesi için reformların hayata geçirilmesini istemeyen ayân gibi yerel unsurların bertaraf edilmesi ve merkezden atanan eğitilmiş yeni valilerle bölgenin idari hayatında yeni bir dönemin açıldığı anlaşılmaktadır.

Vambery, İstanbul'dan gemi ile Trabzon'a kadar yeni atanan vali Emin Muhlis Paşa ile birlikte seyahat eder. Emin Muhlis Paşa, bölgede ilk olarak 1862-1865 yılları arasında, ikinci kez ise 1871 yılında görev yapmıştır.¹⁰¹¹ Seyyah, halkın limanda coşku ile yeni valinin gelişini beklediklerini ve bu valinin insanların yeni umudu olduğunu ve bölgede geçmiş dönemde yaşananlardan farklı olarak her şeyin daha iyi olacağına dair beklenti içinde olduklarını belirtir. Ancak seyyah bu konuda umutsuz olduğunu belirtir ve yeni valinin de tıpkı kendisinden önceki valiler gibi kötüye giden durumu düzeltmek adına fazla bir şey yapamayacağını ve bu nedenle bölge insanının tekrar hayal kırıklığı yaşamasının kaçınılmaz olduğunu vurgular.¹⁰¹² Görüldüğü gibi, Vambery de bölgedeki yönetimi ve yöneticileri oldukça karamsar ve umutsuz bir şekilde tasvir etmektedir. Ancak seyyahın sözünü ettiği yeni vali Emin Muhlis Paşa, Trabzon'da vali olarak görev yaptığı zaman zarfında, bölgenin bayındırlık işlerine oldukça çaba harcamıştı. Özellikle Batum'a büyük hizmetleri olmuştu. Onun valiliğine kadar sadece birkaç ev ve dükkân ile sazlık ve kötü havalı bir yer olan Batum daha bayındır hale getirilmiştir.¹⁰¹³ Dolayısıyla, seyyahın yukarıda yönetim anlayışı bakımından bölgede yeni valinin gelişiyse fazla bir değişiklik olmayacağı yönünde belirttiği kanaatinin doğru çıkmadığı söylenebilir. Bununla birlikte, Vambery Trabzon'da kaldığı süre zarfında Emin Muhlis Paşa'nın kendilerine misafirperver bir şekilde davrandığını da sözlerine

¹⁰⁰⁹Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.438.

¹⁰¹⁰Pınar, *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, s.111.

¹⁰¹¹Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s.438.

¹⁰¹²Vambery, *The Life and Adventures of Arminius Vambery...*, s.34.

¹⁰¹³Goloğlu, *Anadolu'nun Milli Devleti*, s.158.

ekler. Hatta kendilerine tahsis edilmiş ata binerek, yeni Paşa'ya adet olduğu üzere görev yapacağı konağa kadar eşlik eden tören alayına da katıldığını belirtir.¹⁰¹⁴

Yüzyılın sonlarında Trabzon'da bulunan Hodgetts, şehrin İngiliz konsolosunun kendilerine valiyi ziyaretlerinde eşlik etmesi için sekreterini gönderdiğini söyler.¹⁰¹⁵ O, bu ziyaretleri esnasında valiyi, hükümet konağının avlusunda bir dut ağacının altında nargile ve kahve içerken gördüğünü belirtir. Seyyah, valinin etrafının bir düzine resmi görevli tarafından sarıldığını ve isteklerini valiye iletmeye çalışan insanların da uzun bir kuyruk oluşturduğunu vurgular. Ona göre, vali isteklerini ileten insanları dinlemekte, ardından insanın bakmaktan hoşlanacağı tembel bir el hareketi ile çekilmelerini işaret etmektedir. Seyyahın bu anlatımlarından geldiği kültüre yabancı olduğunu düşündüğü ve kendisine oldukça farklı gelen kimi hareketleri, bir farklılık olarak okuyucuya aktardığı görülmektedir. Hodgetts, sonrasında valinin başında kırmızı bir fes, üstünde gri renkte bir giysi ve ucuz olduğu her halinden belli olan pantolonu ile meraklı bir görüntü sergilediğini aktarır. Yine seyyah, onun oldukça şişman ve rahatına düşkün olduğu her halinde belli olan, koyu renk gözleri ve siyah sakalları ile adeta etrafında olup bitenlere tepkisiz görünen biri olarak tasvir eder. Bununla birlikte seyyah, valinin kendisinin de önemli bir parçası olduğu yönetim adına yaptığı davranışları bir komedi olarak nitelendirir. Ona göre, bu ziyaret esnasında vali ona oldukça güler yüzlü bir şekilde davranmış, konsolos sekreterinin dediklerini dinlemiş ve kendilerini diğer insanlara yaptığı gibi el işaretiyle huzurundan göndermiştir.¹⁰¹⁶

Seyyahın anlatımlarına bakılırsa, aslında yapılan bu ziyaretin, seyyahın kendisi tarafından basit bir komedi olarak görüldüğü ve samimi bir görüşme olmadığı izlenimi doğmaktadır. Seyyahın bu görüşmeyi adeta basit komediye benzetmesi ve valinin bunun bir bürokratik resmi bir gösteri olduğunun farkında olduğuna dair ifadelerinin de bu durumu teyit ettiği söylenebilir. Aslında yöneticilere ve onların yönetim anlayışına dair bilgi veren pek çok seyyah ve araştırmacının izlenimlerinde bu türden bürokratik ve resmi ritüelleri görmek mümkündür. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında reformlarla birlikte ortaya çıkan bölgedeki yeni yönetim anlayışının, gezi notlarında yöneticiler tarafından samimi olarak benimsenmediği yönündeki tespitler, oldukça dikkat çekmektedir. Yine seyyahların, yöneticilerin Avrupai tarzda giydikleri giysiler konusunda söyledikleri de, bu samimiyetsizliğin bir parçası olarak yorumlanabilir. Aslında seyyahların yaptıkları bu ve benzeri tespitlerin, 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde bile, özellikle taşrada, diğer bir deyişle bölgede yeni yönetim anlayışının ve yeniliklerin ne dereceye kadar etkili olduğunu göstermesi bakımından farklı bir bakış açısı sunduğu söylenebilir.

3.4.2. Bölgedeki Konsolosluklar

Bölgede görev yapan konsolosların, seyyah ve araştırmacıların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla, bölgedeki idari ve siyasi yapı üzerinde dolaylı olsa da adeta bir kontrol mekanizması gibi işlev gördükleri dikkat çekmektedir. Bu nedenle, yönetim üzerinde dolaylı bir etkisi olan konsolosların da bu bölüm içinde ele alınarak yönetim bakımından arz ettikleri etkinin değerlendirilmesi bir zorunluluktur. 19. yüzyılda bölgenin yaşadığı siyasi ve ekonomik gelişmelere paralel olarak gösterdiği gelişmişliğin en önemli göstergelerinden birinin de Avrupa devletlerinin pek çoğunun birbiri ardına açmış oldukları yabancı temsilciliklerdir. Elbette yüzyılın hemen öncesinde bu gelişmeye yol açan kimi faktörler bulunmaktaydı. Şöyle ki; 1774 yılında Rusya ile imza edilen Küçük Kaynarca Antlaşması

¹⁰¹⁴Vambery, *The Life and Adventures of Arminius Vambery...*, s.35.

¹⁰¹⁵Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.31.

¹⁰¹⁶Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.32.

bölge açısından yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmaktadır. Bu anlaşmayla Rus gemilerine Karadeniz’de ticaret yapma hakkı verilmiştir. Rusya’dan sonra benzer haklar 1784’te Avusturya’ya, 1799’da İngiltere’ye ve 1802 yılında da Fransa’ya verilerek Karadeniz uluslararası ticaretin gerçekleştiği bir deniz haline gelmiştir. 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması ile ticaret hacmi artmış ve Avrupalı devletlere ait ticaret gemilerinin Karadeniz’e girişi serbestleşmiştir. İran’la Trabzon üzerinden eski ulaşım ağı tekrar canlılık kazanınca, bölgeyle ticari ilişkileri olan batılı devletler, siyasi ve ekonomik çıkarlarını gözetmek amacıyla bölgede konsolosluklar açmaya başlamışlardır.¹⁰¹⁷Elbette bölgede açılan bu yabancı temsilciliklerin tümünün, bölgenin sosyal, siyasi ve idari yapısı üzerindeki etkileri aynı ölçüde değildi.

Bölge üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Stefanos Yerasimos, vilayet merkezi konumunda olan Trabzon’da 1801 yılında ilk açılan konsolosluğun Fransız konsolosluğu olduğunu ileri sürer.¹⁰¹⁸ Fakat bölgeyi ziyaret eden Fransız keşif heyetinin bölgeyi ziyaret ettiği 1796 yılında hem Trabzon’da hem de Sinop’ta bir Rus konsolosluğu bulunmaktaydı. Üstelik bunu ilk Fransız konsolosu olan Dupré de belirtmekteydi.¹⁰¹⁹ Yine bölge üzerine yaptığı önemli çalışmalarıyla tanınan Turgay, 1805 yılında bölgede bulunan tek konsolosluğun Rus Konsolosluğu olduğunu söyler.¹⁰²⁰ Yılmaz, her iki görüşe de karşı çıkar. Ona göre, 1805 yılında Trabzon’a gelen seyyah ve araştırmacı Jaubert kendisinin Fransız Konsolosu ile görüştüğünü söyler. Bu nedenle, Yılmaz şehirdeki tek konsolosluğun Rus Konsolosluğu olamayacağını altını çizer. Ancak Yılmaz kendi tespitlerine göre, Karadeniz’de serbest ticaret yapma hakkını elde eden ilk ülke Rusya olduğu için bölgede ilk konsolosluğun da bu devlet tarafından kurulmuş olabileceğini ileri sürer. Ayrıca bazı kaynakların ileri sürdüğünün aksine Rusya bunu daha erken bir tarihte gerçekleştirmişti.¹⁰²¹

Bunların yanı sıra, 1876 yılına ait vilayet salnamesine göre,¹⁰²² vilayet merkezi olan Trabzon’da Avusturya, Almanya, İtalya, Belçika, İspanya ve Yunanistan gibi devletlerin de konsoloslukları bulunmaktaydı. Rus, Fransız ve İngiliz Konsolosluklarının yanında diğer bir önemli konsolosluk da İran Konsolosluğuydu. Bu konsolosluklarda görev yapan konsolosların sorumlu oldukları belli bir bölge bulunmakta ve bu bölgenin sosyal, siyasi, ekonomik ve idari yapısına dair bilgi edinerek raporlar kaleme almaktaydılar.¹⁰²³ Dolayısıyla

¹⁰¹⁷Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.146.

¹⁰¹⁸Yerasimos, “Trabzon Rum Cemaati”, s.285.

¹⁰¹⁹Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus...*, s.204-205.

¹⁰²⁰Turgay, “Trabzon”, s.47.

¹⁰²¹Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.147. Yılmaz, Ruslara Küçük Kaynarca Antlaşması ile istedikleri yere konsolosluk açma hakkı verildiğini ve böylece Rusların Osmanlı İmparatorluğundaki en yaygın konsolosluk ağını kurduklarını belirtir. Rusya’ya ise 18. yüzyılın sonlarına doğru bölgeyle yakından ilgilenen Fransa takip etmişti. Fransa ve Rusya’nın bölgeyle ilgilenmesi bölgedeki siyasi ve ekonomik gelişmeleri yakından takip eden İngilizlerin de gözünden kaçmamıştır. Onlar da İran ile olan ticaretlerinde daha karlı olduklarını gördükleri Trabzon-Erzurum yolunu kullanmaya karar vererek 1830 yılında Trabzon’da bir konsolosluk kurarlar. İlk İngiliz Konsolosu da James Brant olur. Böylece Karadeniz üzerinden sıcak denizlere inmek isteyen Rusya, Hindistan yolunu kendi çıkarları açısından önemli gören İngiltere ve Yakınoğu’daki çıkarlarını gözetken Fransa birer konsolosluk açarak bölgedeki siyasi ve ekonomik çıkarlarını korumaya ve genişletmeye çalışmıştır bkz. Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.148.

¹⁰²²TVS, sene (1293)1876, s.79.

¹⁰²³Bazı konsoloslar adeta bir seyyah ve araştırmacı gibi buldukları bölgede geziye çıkıyorlar ve bölge ile ilgili oldukça detaylı bilgiler veren raporlar kaleme alıyorlardı. Bu konsoloslar arasında İngiltere’nin Trabzon’da görevlendirdiği ilk İngiliz Konsolosu olan James Brant yer alır bkz. James Brant, “Journey Through A Part of Armenia and AsiaMinor in the Year 1835”, *JRGS*,6, 1836, ss.187-223. Bölgede görev süresi zarfında seyahat eden bir diğer konsolos da yöre üzerine önemli raporlar kaleme alan William Gifford Palgrave’dır bkz. William Gifford Palgrave, “A Tour North-Eastern Anatolia”, *Proceeding of the Royal Geographical Society*, 16, 1872, s. 222-224. Bölgedeki gelişmeleri yakından izleyen Fransa’da Trabzon’da bir konsolosluk açar. Fransa’nın

konsoloslukların Osmanlı-Avrupa arasındaki ilişkilerin yeni bir dönemece girdiği ve devletin dış dünya ile bütünleşme sürecinde karşımıza çıkan önemli kurumlardan biri olduğu söylenebilir. Elbette yabancı devletler açısından Trabzon'da konsolosluk açmak kentin onlar açısından taşıdığı önem göz önüne alındığında her zaman öncelikli olmuştur. Ancak bölgeye olan yabancı ilgisi, yalnızca Trabzon'la sınırlı kalmamıştır. Trabzon merkez olmak üzere yabancı devletlerin Güney Karadeniz limanlarında yer alan sahil şehirlerinde de yabancı temsilcilikler açmışlardır. Açılan bu temsilcilikler genel olarak konsolos yardımcılığı veya konsolosluk memurluğu şeklindedir.¹⁰²⁴

19.yüzyılın hemen öncesinde ve sonrasında bölgede yaşanan önemli gelişmelere paralel olarak açılan bu kurumların, bölgenin sosyal, siyasi, ekonomik ve idari yapısı üzerinde bir takım etkiler yarattığını seyyahların gezi notlarına yansıyan bilgilerden takip etmek mümkündür. Şöyle ki; bu temsilciliklere atanan konsoloslar yahut konsolos yardımcıları, ülkelerinin kimi menfaatlerini koruma ve gözetme amacıyla, buldukları yerin yerel yöneticileri ile aralarında karşılıklı anlayışa dayanan bir ilişki kurma arzusundaydılar. Böylece, şehrin üst sosyal tabakasında yer alarak, önemli konumdaki devlet görevlileri ile yakın bir temas halinde idiler. Bu şekilde buldukları bölgede halkla ilişkilerden çok bürokratik unsurlarla muhatap oluyorlardı.¹⁰²⁵ Dolayısıyla konsolosluklar, bölgeyi ziyaret eden seyyah ve araştırmacılar açısından ilk olarak temasa geçecekleri kurumlar olma özelliği taşımaktaydı. Seyyahların gelmiş oldukları ülkelerin konsolosları onlara hiç tanımadıkları bir yerde kalınacak yer bulmak yahut bizzat onları kendileri misafir etmek gibi hizmetler sağlamaktaydılar.¹⁰²⁶ Ayrıca pek çoğu için, onları bölgede uygulanan zorunlu karantinadan kurtaran, şehrin üst düzey idarecileri ile temasa geçmelerine yardımcı olan ve en önemlisi de onlar için her konuda bilgi sağlayan kaynak vazifesi görüyorlardı.

Bu nedenle, bölgeye gelen seyyah ve araştırmacıların gezi notlarında bu konsolosluk ve konsolosluk görevlilerine dair yansıyan önemli bilgiler bulmak mümkündür. Yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan seyahatnamelerde genel olarak seyyah ve araştırmacıların bu konuda daha yüzeysel olarak nitelendirebilecek bilgiler verdiği görülmektedir. Pek çoğu bölgeye geldiklerinde ilk olarak bu konsoloslarla temasa geçmelerine rağmen, bu konsolosların kendi aralarındaki, yerel halkla ve idarecilerle olan ilişkileri hakkında okuyucuya detaylı bilgi vermedikleri söylenebilir. Örneğin, Trabzon'da uzun süre ikamet eden ve kente dair oldukça detaylı bilgiler veren Fallmerayer bile, sadece bu konsoloslukların kentin hangi kısmında bulunduğunu, hangi ülkeye ait olduklarını ve burada görev yapan konsolosların yalnızca adını zikretmekle yetinir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısının hemen öncesinde bölgede bulunan Wagner gibi bazı seyyahlar, bu konuda daha ayrıntılı bilgi verirler. Dolayısıyla seyyahların gezi notlarında, bu konsolosların onlar tarafından nasıl algılanıp değerlendirildiklerine dair bir fikir sahibi olmamıza yardımcı olabilecek bazı bilgiler bulmak mümkündür.

Trabzon konsolosu olarak görev yapan Fontainer de bölgede biri 1827 yılında diğeri ise 1830 yılında gerçekleştirdiği gezilere çıkmıştır bkz. V. Fonatiner, *Voyage en Orient, Enterpris Par Ordre du Gouverneme Français de L'anne 1821 a1829*, Paris 1829; V. Fontainer *Voyage en Orient, Enterpris Par Ordre du Gouverneme Français de 1830 a 1833, De uxiéne Voyage en Anotolie*, Paris 1834.

¹⁰²⁴Özgür Yılmaz, "Samsun'da Fransız Konsolosluğu'nun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu (1840-1870), *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 16, Bahar 2014, s. 63. Örneğin, diğer devletlerin yabancı temsilcilikler açma yönünde gösterdikleri gayret ve çalışmalarını yakından takip eden Fransa'nın yaptığı girişimler konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Yılmaz, "Samsun'da Fransız Konsolosluğu'nun Kurulması ..." , s.57-84.

¹⁰²⁵Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus...*, 251.

¹⁰²⁶Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.149.

Nitekim Wagner, Trabzon şehrini bir dereceye kadar Rusya'nın nüfuz ve etkisinin ötesinde bulunan tek şehir ve Kafkaslarda olan bitenlerle ve askeri harekâtlar hakkında doğru istihbarat elde edilebilecek en uygun yer olarak tasvir eder. Akabinde ise kentte bulunan konsolosluklar hakkında bilgi verir. Ona göre, şehirde buluna konsoloslukların hemen hepsi, özellikle de İngilizler, kendilerini ülkelerinin çıkarlarına hizmet edecek her türlü bilgi edinme işine adanmışlardır. Wagner, İngiltere'nin Rusya izin vermediği için Kafkasya'nın herhangi bir noktasında ve Tiflis de dâhil olmak üzere, hiçbir yerde konsolosluk açmasına izin vermediğini vurgular. Hatta İngilizler tarafından Kafkaslara istihbarat toplamak için yapılan seyahatler Rusya'nın İngiltere'ye karşı olan güvensizliğini ve şüphelerini daha da arttırmıştır. Seyyah, bir dereceye kadar İngiltere'nin, Türkler tarafından tüm Rus karşıtı unsurlarla birlikte koruyucu bir güç olarak görüldüğünü belirtir.¹⁰²⁷ Gerçekten de, 1850'lilerin başından itibaren, Osmanlı İmparatorluğundaki İngiliz varlığı, her anlamda ciddi bir artış göstermişti. Bu artışın sebepleri arasında İngilizlerin Osmanlı Devleti ile birlikte savaşa katılması, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün korunmasının İngiliz dış politikasının öncelikleri arasında yer alması, 1854'te başlayan dış borçlanma ve Paris Kongresi ile Osmanlı reformlarının gözcülüğünü üstlenme işini kendisine görev olarak üstlenmesi sayılabilir. Bunun sonucunda İngiliz himayesini elde eden Osmanlı uyruklu gayrimüslimlerin sayısında ciddi bir artış olması, elbette 1850 sonrası bölgede cereyan edecek birtakım gelişmelerde de rol oynayacaktır.¹⁰²⁸

Devam eden satırlarda sey-yah kentte bulunan diğer konsolosluklar hakkında da bilgi aktarır. O, Fransa'nın rakip olmasına rağmen bölgede nadir, Avusturya'nın ise konuşma konusu edilebilecek kadar bir etkisinin dahi olmadığını altını çizer. Wagner, kentte bulunan Rus konsolosunun sahip olduğu nüfuz ve etkiyi de oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatır. Aslında Ceneviz asıllı olan Rus Konsolosunun kentteki en etkili ve nüfuzlu konsolos olduğunu söyler. Wagner, diğerlerinden farklı olarak okuyucuya Rus Konsolosunun yerel idarecilerle kurduğu ilişki hakkında da bilgi verir. Ona göre, Rus Konsolosu üst düzey memurlarla iyi ilişkileri korumak ve valiyi ve diğer çalışanları memnun etmek için her ziyaretinde oldukça yüksek miktarlarda paralar harcamaktadır. Rus konsolosu Ghersi Paşa'nın etrafındaki insanlar arasındaki nüfuzu tartışılmazdır. Wagner, zalim ve diktatör olarak nitelediği Abdullah Paşa'nın bile Rus Konsolosunu, sahip olduğu makamı koruyabilecek tek kişi olarak gördüğünün altını çizer.¹⁰²⁹ Seyyahın izlenimlerinden, bölgede bulunan konsolosluklar arasında özellikle Karadeniz'de önemli bir güç olarak ortaya çıkan Rusya'nın, diğerlerinin önünde bir etki ve nüfuza sahip olduğu anlaşılmaktadır. İngiltere'nin ise bölgede yaşayan Türkler ve diğer Rus karşıtı unsurlar için rahatlatıcı bir işlevi olduğu dikkat çekmektedir. Wagner okuyucuya o dönem bölgede hangi konsolosların siyasi ve ekonomik olarak etkin olduğuna ilişkin bilgi sahibi olmasına yardımcı olacak birtakım bilgiler verdiği gibi, bölgede cereyan eden Rusya-İngiltere mücadelesine de kimi atıflar yapar.

Wagner'dan yaklaşık 6 yıl sonra bölgeye gelen Walpole, kentte bulunan konsolosluklara dair ayrıntıya girmez. Seyyah, yalnızca Trabzon'a giriş yaptığında karantina altına alındığı için, daha önce pek çok sey-yahın karantinadan kurtulmak için yardım talep ettikleri İngiliz Konsolosunun kendisine yardımcı olmasını ister. Walpole, karantinadan kurtulmak amacı ile görevlileri tehdit dahi ettiğini, fakat bunun bir fayda sağlamadığını söyler. O, konsolosu ancak Lord Palmerston'un adını vererek kendisine yardım etmesi

¹⁰²⁷Wagner, *Travels in Persia...*, s.277-278.

¹⁰²⁸Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğundaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İstanbul 2004, s.85-86

¹⁰²⁹Wagner, *Travels in Persia...*, s.279.

konusunda ikna edebilmiştir.¹⁰³⁰ Seyyahın bölgeye gelen seyyah ve araştırmacılar açısından konsolosların karantina gibi durumlardan kendilerini yerel idarecilerle temasa geçerek kurtaran birer aracı olduklarını teyit eden bilgiler verdiği görülmektedir. Çünkü eserin devamında Walpole, kentte bulunan nazik dostları sayesinde karantina sürecinin normalinden daha kısa sürdüğünü belirtir. Ayrıca ölen Avusturya Konsolosu için inşa edilmiş olan ve oldukça güzel olan bu evde ikamet ettiği bilgisini verir.¹⁰³¹ Seyyahın da belirttiği gibi, bölgeyi tanımayan ve kalacak yer konusunda sıkıntı yaşayanlar için konsolosluklar, bir anlamda ev sahipliği görevini üstlenmektedir. Ancak Walpole, kentte bulunan diğer konsolosluklara ve bunların yerel idarecilerle ve kendi aralarındaki ilişkinin nasıl olduğuna ilişkin bilgi sunmaz.

19. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelen Sandwith de mevcut durumdan ziyade konsoloslukların yörede hangi tarihlerde kurulmaya başladığına dair bilgiler aktarır. O, 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşmasından önce Türk hükümetinin hiçbir yabancı gemiye Karadeniz’de dolaşma izni vermediğini ve bu nedenle yabancı temsilciliklerin Karadeniz’in liman kentlerinde olmadığını vurgular.¹⁰³² Ancak seyyahın bu konuda verdiği bilgiler gerçeklerle örtüşmemektedir; çünkü daha önce belirtildiği üzere, başta Rusya ve akabinde Fransa olmak üzere Edirne Antlaşmasının çok öncesinde, bölgede söz konusu devletler konsolosluk ağlarını oluşturmaya başlamışlardı. Fakat İngiltere, bu antlaşmanın sonrasında siyasi ve ekonomik çıkarlarını yakından takip etmek ve genişletmek amacıyla bölgede bir konsolosluk açmaya karar vermiştir.¹⁰³³ Seyyah bize bu yabancı temsilciliklerin Osmanlı topraklarında ne kadar önemli ve etkin rol oynadığına ilişkin de bilgi verir. Ona göre, bazı yabancı devletlerin konsoloslarının sürekli olarak Bab-ı Ali’yi kendi ülkelerinin siyasi ve ekonomik menfaatlerine olacak şekilde sürekli olarak şikâyetlerle sıkıştırdıklarını ve aslan payını kapmak için birbirleri ile rekabet ettiklerini vurgular.¹⁰³⁴ Seyyahın verdiği bilgiler, yüzyılın ikinci yarısında konsolosların bölgenin siyasi ve idari hayatında, Osmanlı hukuk sistemi tarafından kendilerine verilen birtakım haklarla ne kadar etkin hale geldiklerini göstermesi açısından önemlidir.

Elçilik heyetindeki görevi nedeni ile Trabzon’da bulunan Minutoli, gemiden gördüğü Avrupa devletlerine ait konsolosluk binalarının önünde, her bir devletin bayrağının dalgalandığını söyler. Kendi devletine ait olan ve üzerinde kartal bulunan Prusya devletinin bayrağı tarafından karşılanmanın ise kendisi açısından gurur verici olduğunu belirtir.¹⁰³⁵ Ayrıca, kentte bulunduğu süre zarfında, yabancı devletlerin konsoloslarının ve görevlilerinin kendileri için vermiş oldukları davetlerin ve nezaket ziyaretlerinin de, kendilerini oldukça memnun ettiğinin altını çizer.¹⁰³⁶ Öyle anlaşılıyor ki, yabancı seyyahların kente ayak bastıkları andan itibaren bu yabancı temsilcilikler, özellikle gelen üst düzey konukları gerektiği gibi ağırlama konusunda özel bir ihtimam göstermektedir. Devam eden satırlarda seyyah, Trabzon’da bulunan birkaç önemli konsolostan biri olan İran konsolosu ile ilgili de bilgi verir. O, İran konsolosu Hüseyin Mirza ile karşılıklı ziyaretler yaptığını ve İran’a gitmeden önce böyle birini tanımanın kendisi için ilginç olduğunu belirtir. İran, kendisi için taşıdığı

¹⁰³⁰Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.218.

¹⁰³¹Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.221.

¹⁰³²Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and...*, s.19.

¹⁰³³Sandwith, takriben 1829 yılında hem İzmir’de genç ve müteşebbis bir tüccar hem de Erzurum konsolosu olan Mr. Brant’ın, Trabzon’un İngiltere için sunacağı fırsatları gördüğünü ve bunu İngiltere’ye yazdığını söyler. O, İngiltere’nin kendisini 1830 yılında Trabzon’a konsolos yardımcısı olarak atadığı bilgisini verir bkz. Sandwith, , s.20.

¹⁰³⁴Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and...*, s.24.

¹⁰³⁵Pınar, *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, s.107.

¹⁰³⁶Pınar, *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, s.108.

ekonomik değerin farkında olduğu için, kentte bir konsolosluk açmıştır. Bu konsolosluk oldukça faaldir; bu nedenle konsolosun başını dahi kaşıyacak vakti yoktur. Olduğa cana yakın ve sevimli biri olan Mirza Bey, geleneksel İran kıyafetleri giymektedir. İki yeğeni kendisine konsolosluk içlerinde yardımcı oluyordu. İran konsolosluk binası mimari olarak tam bir doğu üslubu ile inşa edilmiş ve uzaklardan, üzerinde aslan ve kılıç bulunan İran bayrağı kolayca seğilmektedir.¹⁰³⁷

Deyrolle'e gelindiğinde, onun sadece, konsoloslukların yeni Erzurum yolunun başlangıcı olan Gâvur Meydanında bulunduğu bilgisini vermekle yetinir¹⁰³⁸ ve bunun dışında bu konsolosluklara ilişkin başka bir bilgi aktarmaz. Barkley de benzer şekilde, Trabzon'da kentin doğu kısmında birkaç tane iyi ev olduğunu ve bunlardan birinin eski İngiliz konsolosu Palgrave'in ikametgâhı olduğunu belirtir.¹⁰³⁹ Lennep, Samsun'da bulunan İtalyan konsolosunu ziyaret ettiğini söyler. O, dünyanın oldukça ücra bir köşesinde görev yapan bu konsolosun oldukça nazik ve iyi eğitimli biri olduğu bilgisini verir. Lennep, adının Cavalier olduğunu söylediği konsolosun şehirdeki tek konsolos olduğunu ve kentte yaşayan diğer Avrupalı vatandaşların işleri ile de ilgilendiğinin altını çizer.¹⁰⁴⁰ Seyyahın anlatımlarından Samsun'un iklimi sağlıksız olduğu için, Avrupalı devletlerin bölgede bir yabancı temsilcilik açma konusunda çok fazla istekli olmadıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Trabzon'un bölgede Samsun'a göre batılı devletlerin yabancı temsilcilik bulundurma konusunda bir cazibe merkezi olmayı hala sürdürdüğü görülmektedir.

Ancak Lennep'in Samsun'da İtalyan konsolosluğunun tek konsolosluk olduğu yönünde verdiği bilgiler tartışmalıdır; çünkü daha 1851 yılında şehirde bir Avusturya konsolosu bulunduğuna dair bilgiler yer almaktadır. 1850 yılında Samsun'da açılan yabancı temsilciliklerden biri de Sicilyateyn konsolos vekilliğidir. Bununla birlikte, Kırım Savaşının sona ermesiyle kentin buna koşut olarak ekonomik ve ticari olarak öneminin artmasıyla şehirdeki konsoloslukların sayısı da her geçen gün artmaya başladı. Örneğin, 1857'de Rusya, bundan iki sene sonra 1859'da İran, Samsun'a bir konsolos (kerpezdar) tayin etti. 1867 yılında bu konsolosluklara Amerika katıldı ve kente bir Amerikan konsolos vekili tayin edildi. Fransa ise bu kervana 1837 yılından itibaren şehirde bir konsolosluk açmak konusunda birtakım teşebbüslerde bulunduysa da bunu ancak 1863 Eylülünde geręekleřtirebildi.¹⁰⁴¹

Tozer, Samsun'a geldiğinde ekiplerinde bulunan tercüman için yetkililerin alişıldık bir şey olmadığı halde, seyahat izni istediklerini ve bu sorunun şehirdeki Fransız konsolosunun nazik yardımları sayesinde çözüldüğünü ve yollarına devam edebildiklerini söyler. Tozer, ayrıca konsolosun kendilerine seyahatleri için gerekli olan diğer şeylerin tedarik edilmesi konusunda da oldukça yardımcı olduğunu belirtir.¹⁰⁴² Fakat bunun dışında kentte bulunan diğer yabancı temsilciliklere ilişkin bilgi aktarmaz. Bryce, Trabzon'a geldiğinde gezi notlarında fazla ayrıntıya girmemesine rağmen bize bölgedeki yabancı devlet konsolosların varlıkları ile Osmanlı vatandaşı olan Hıristiyan nüfus için rahatlatıcı ve güven verici unsurlar olduğunun altını çizer.¹⁰⁴³ Dolayısıyla, yörede görev yapan konsolosların icra ettikleri diğer görevlerinin yanında kentin sosyo-ekonomik dokusu üzerinde birtakım dengesizlikler yaratan

¹⁰³⁷Pınar, *19. Yüzyıl Anadolu şehirleri*, s.111-112.

¹⁰³⁸Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan...*, s.10.

¹⁰³⁹Barkley, *A Ride Through Asia Minor...*, s.347.

¹⁰⁴⁰Lennep, *Travels in the Little-Known...*, s.50-51.

¹⁰⁴¹Yılmaz, "Samsun'da Fransız Konsolosluğunun Kurulması...", s.65-66.

¹⁰⁴²Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.10-11.

¹⁰⁴³Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.366.

himaye sistemi yolu ile gayrimüslim vatandaşları kendi ülkelerinin çıkarları doğrultusunda kullandıkları söylenebilir.

Yüzyılın sonlarına doğru Trabzon'u ziyaret eden Hodgetts, kenti ziyaretleri esnasında İngiliz Konsolosu olarak görev yapan Longworth'un konuklarını rahat ettirmek için elinden gelen her şeyi yaptığını ve kendilerini şehirde bulunan diğer konsoloslarla da tanıştırdığını söyler. Ona göre, şehirde Rusya, Avusturya, Macaristan, İtalya ve Fransız konsoloslukları dışında bir de İran konsolosluğu bulunmaktadır. Ancak eşi Müslüman olduğundan, kendilerini evinde batılı konsolosların yaptığı gibi ağırlamamıştır.¹⁰⁴⁴ Bununla birlikte, Hodgetts bize şehrin üst sosyal tabakasını teşkil eden bu konsolosların yaşantısı hakkında da bazı bilgiler verir:

Haftanın bir günü konsolosların evinin birinde diğer konsoloslar eşleriyle birlikte bir araya gelir. Bu olağan toplantılarda kâğıt oyunları onları rahatlatan tek şeydir. Ancak akşamları yahut öğleden sonraları sık aralıklarla muhteşem doğuya özgü kıyafetler içinde hizmetçiler içlerinde muhteşem lezzetlerin olduğu tepsilerle servis yaparlar. Bana göre, bu güzel saatleri ziyan eden oldukça sıkıcı ve monoton bir zaman geçirme biçimidir.¹⁰⁴⁵

Seyyah bu konsoloslar arasında özellikle Rus Konsolosunun oldukça hoş biri olduğunu belirtir. O, nezaket ziyareti yapan her bir konsolosun diğer ülke konsolosluklarını yaptıkları entrikalar konusunda kendisine bilgi verdiğini ve bunun sadece birkaç aile ile sınırlı olan oldukça dar bir sosyal çevre için olağan olduğunun altını çizer. Böylelikle Hodgetts, diğer seyyahlardan farklı olarak, kentte bulunan konsolosların birbirleri ile olan sosyal ilişkileri ve nasıl zaman geçirdiklerini anlamamıza yardımcı olabilecek bilgiler aktarmaktadır. Eserinin devam eden sayfalarında ise Rus Konsolosunun bölge ile ilgili kendisine verdiği bilgileri aktarır. Rus Konsolosu seyyaha yaklaşık 2000 Rus gemisinin Trabzon limanına girdiğini ve gemi ticaretinin neredeyse tamamının kaçakçıların elinde olduğunu söyler. Seyyah, aynı zamanda konsolosun kendisine Trabzon üzerinden oldukça büyük miktarlarda silah kaçakçılığı yapıldığı bilgisini de verdiğini söyler.¹⁰⁴⁶ Dolayısıyla bu konsolosluk sisteminin, bölgede ticari ve ekonomik işlevlerinin yanı sıra, kendi uyruklarının ya da himayesi altında bulunan vatandaşların çıkarlarının korunması ve birtakım siyasi işlevlerin yerine getirilmesi şeklindeki gelişmesini 19. yüzyılın sonuna kadar sürdürdüğü görülür.¹⁰⁴⁷ Seyyahın izlenimlerinden, bölgede bulunan konsoloslarla yakın temasa geçtiği ve bölgeye ilişkin kimi bilgiler elde etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda, Osmanlı topraklarına seyahat eden seyyah ve araştırmacılar açısından, konsolosların önemli bilgi kaynağı işlevi üstlendikleri söylenebilir. Ayrıca, Trabzon'un, söz konusu dönem açısından konsolosluk bakımından bölgenin en önemli kenti olduğu, Samsun'un ise bu konuda ikinci sırada kaldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, bölgede, Rus-İngiliz rekabetinin, konsolosluk yapısına damgasını vurduğu söylenebilir.

3.5. Bölgede Asayiş ve Güvenlik

Eşkiyalık ve başka nedenlerden kaynaklanan güvenlik sorunları insanlık tarihi kadar eski bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer toplumlarda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu da, bu durumdan uzun yıllar etkilenmiştir.¹⁰⁴⁸ Osmanlı Devleti'nin hâkim

¹⁰⁴⁴Hodgetts *Round About Armenia...*, s.32.

¹⁰⁴⁵Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.32-33.

¹⁰⁴⁶Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.33-34.

¹⁰⁴⁷Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları...*, s.148

¹⁰⁴⁸Kemal Kaya, "19. Yüzyılda Anadolu'da İç Güvenlik Sorunları ve Voyvodalar", *OTAM*, S. 19, 2006, s. 240.

olduğu coğrafya üzerinde bulunan şehir, kasaba, köy gibi yerleşim birimlerinin bazılarında insanların hayatı her zaman güllük gülistanlık olmamıştır. Yerleşim birimlerinde yaşayan halk ile yerleşim birimleri arasında çeşitli amaçlarla gidip gelen yolcular, birtakım sorunlarla karşılaşmaktaydı. Bunlar, bölge insanının huzursuz ettiğinden kimi sızlanmalara yol açmaktaydı.¹⁰⁴⁹ Halkı huzursuz ve rahatsız eden bu sorunlar, aynı zamanda yerleşim birimlerindeki ekonomik durum, asayiş ve güvenlikle de ilişkiliydi.¹⁰⁵⁰ Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'ne bağlı yerleşim birimlerinde de belli dönemlerde ortaya çıkan gelişmelere koşut olarak yalnızca kent merkezlerinde değil taşrada da halkın huzurunu kaçıran olaylar meydana gelmiştir. Örneğin, daha önceki yüzyıllarda Anadolu'yu büyük ölçüde etkisi altına alan Celali isyanlarından, Doğu Karadeniz Bölgesi de etkilenmiştir. Bu isyanlarda bölgenin önde gelen aileleri de yer almıştır. Bölgedeki otorite boşluğu, 18. yüzyılda da devam etmiştir. Yöreye idareci olarak atanan kişiler, derebeylik hevesinde olan birtakım yerel unsurlarla asayiş ve güvenliği tesis etme adına çeşitli mücadeleler yapmışlardır.¹⁰⁵¹

Böylece taşrada devletin otoritesi zayıflayınca, bölgede her bakımdan etkili olan bu yerel unsurlar, asayiş ve güvenliğin bozulmasına sebebiyet veren bir diğer faktör olmuştur. Aynı zamanda, bu ayânların elinde belirli bir miktarda silahlı güç bulunmaktaydı. Bununla birlikte, kaza gibi daha küçük yerleşim birimlerinde de kendilerine destekleyecek taraftar bulabiliyorlardı. Bu taraftarlar genellikle eşkıyalığa eğilimi olan kişilerden oluşmaktaydı. Hatta ayândan olanlar bazı eşkıyayı yanlarında tutup saklamışlardı. Devlet bölgenin güvenliğini ve asayişini tehdit eden bu gibi sorunların önüne geçilmesi için fermanlar çıkarıp göndermiştir.¹⁰⁵² Lewis, bütün bunların neticesinde köylülerin durumunun daha da kötüye gittiğini belirtir. Çünkü bir taraftan devletin koyduğu ağır vergileri ödemekle yükümlü olan köylüler, aynı zamanda merkezi hükümete başkaldıran bu yerel unsurlara kira bedeli olarak ürünlerinin bir kısmını vermek ve bazen de hizmet etmek zorundaydılar.¹⁰⁵³ Bu sorunlardan bunalan halkın bir kısmı topraklarını terk ederek, kent merkezlerine göç etmişler yahut çareyi kendileri de eşkıya olmak da bulmuşlardır.¹⁰⁵⁴ Görüldüğü üzere, özellikle kent merkezi dışında meydana gelen siyasi ve ekonomik gelişmeler neticesinde ortaya çıkan güvenlik ve asayiş sorunu, taşrada asayiş ve güvenliği tehdit eden birtakım olayların yaşanmasına da sebebiyet vermiştir.

Osmanlı Devleti, şehir ve kasabalar dışındaki asayiş ve güvenliği Derbend Teşkilatı vasıtasıyla sağlamaktaydı. Ancak 17. yüzyıldan itibaren bu teşkilatın da bozulmaya başlaması, bölgede asayiş olumsuz şekilde etkilemiştir. Taşrada güvenliği sağlamakla yükümlü olan bu teşkilat, ıssız ve boş topraklarda yahut halkın terk ettiği yerlerde tesis ediliyordu. Böylece tehlikeli yerlerde meydana getirilen iskân topluluklarıyla tüccar ve yolcuların emniyeti sağlanmaya çalışılıyordu. Bununla birlikte derbendciler yalnızca buldukları bölgenin

¹⁰⁴⁹İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde Eşkıyalık Hareketleri", *Osmanlı Araştırmaları*, XV, 1995, s.187.

¹⁰⁵⁰Güler, "XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde..", s. 187. Ekonomik sorunlardan kaynaklanan sorunlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. İbrahim Güler, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop (İdari Taksimat ve Ekonomik Tarihi), Marmara Üniversitesi Türük Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992, s.227-231; Asayiş ve güvenliğin askeri açıdan daha detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Güler, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Askeri Seferlerde Sinop'un Güvenlik ve Asayiş Meselesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi (OMÜ) Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 6, Samsun 1991, s.73-85.

¹⁰⁵¹Aydın Güven, "Trabzon Ayanlarından Şatıroğlu Osman Ağanın Bölgedeki Faaliyetleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, C. I, Trabzon 2002, s. 345.

¹⁰⁵²Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarsında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", *Belleten*, XLII, 168, 1978, s.673.

¹⁰⁵³Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.444-445.

¹⁰⁵⁴Ercüment, *19. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre...*, s. 44.

emniyetini temin etmekle kalmıyor, aynı zamanda ihtiyaç halinde yolculara rehber olarak da hizmet sağlıyorlardı. Yolculardan birinin malların kaybolması ya da zarar görmesi halinde bunu kendi mallarından tazmin etmekle yükümlüydüler. Derbenciler tehlikeli yerlerde görev yapmalarına rağmen, devlet onların ateşli silah kullanmalarına izin vermiyordu. Sadece kesici aletler kullanmalarına izin veriliyordu. Bu durum, derbencilerin asayişini temin etmede caydırıcı bir rol oynama özelliklerini kaybetmelerine neden olmuştur. Dolayısıyla, bazen sayıları oldukça kabarık olan eşkıya grupları, geçtikleri yerleri tahrip ederken sayıları beş-on kişiden başlayarak yüz kişiye kadar ulaşan ve ateşli silah kullanmalarına izin verilmeyen görevlilerin etkisiz hale gelmesine yol açıyordu. Hatta eşkıyalar derbendleri basıyor ve derbencileri toprakları terke zorluyorlardı. Böyle durumlarda ticaret ve seyahat güvenliği de tamamen ortadan kalkıyordu.¹⁰⁵⁵ Dolayısıyla devletin taşrada asayiş ve güvenliği sağlamaya yönelik çabaları Derbend teşkilatı yolu ile uzun bir süre devam etmiştir. Ancak zamanla ortaya çıkan gelişmeler neticesinde bozulan teşkilat, bu görevi yerine getirmekte etkili olamamaya başlamıştır.

19. yüzyılda devletin hemen her alanda giriştiği reformlar neticesinde güvenlik teşkilatının da modernize edilerek çağın gerekleri ile uyum içinde olmasına yönelik bir sürece girilmiştir. Bu anlamda Yeniçeri Ocağı'nın lağvedildiği 1826 yılı bir dönüm noktası teşkil etmiştir.¹⁰⁵⁶ Bu tarihten 1879 yılına kadar giden süreçte güvenlik kurumlarının dağınık bir yapısı olmuş ve zaman içinde hızlı değişimler gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, yüzyılın sonlarına doğru Asakir-i Zabtiye kurumu, modern jandarma ve polisine sahip olduğu görevleri kendisinde toplamış ve böylece imparatorluğun önemli bir kısmını içine alan bir iç güvenlik teşkilatı olarak ön plana çıkmıştır. Ancak başkentin asayiş ve güvenliğini sağlamaya yönelik yeni kurumların yanı sıra Yeniçeri Ocağından kalan bazı eski kurumlarda yapılan yeni düzenlemelerle varlıklarını devam ettirmişlerdir. Örneğin, Topçu Ocağı önce kendi ismi ile 1832 yılından itibaren de Tophane Müşiriyeti adını alarak Galata ve Beyoğlu'nun asayiş ve güvenliğinden sorumlu olmaya devam etmiştir. Aynı dönemde İhtisab Ağalığı genişletilerek İhtisab Nezaretine dönüştürülmüş ve 1846 yılında Zabtiye Müşiriyeti kuruluncaya kadar başkentte asayiş ve güvenliğin sağlanmasında görev üstlenmiştir.¹⁰⁵⁷

19. yüzyılda asayiş ve güvenlik alanında yapılan birtakım yeni düzenlemeler zaman içerisinde devletin atacağı önemli adımların da alt yapısını oluşturmuştur. Ancak teşkilat

¹⁰⁵⁵Ercümen, *19. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre...*, s. 45-46. Aynı zamanda derbencilerin yeterli sayıda ve silahlı olmamaları dışında derbend idarecilerinin iyi seçilmemeleri, idare yeteneğinden yoksun olmaları bu hizmetin iyi bir şekilde yapılmamasına yol açmıştır. Bu gibi idareciler yüzünden derbencilerin bir kısmı görev yerlerini terk etmişlerdir. Derbend ağaları buldukları bölgenin önde gelen ve sözü geçen insanları arasında seçilmekteydiler. Bunların görevlerini layıkıyla yerine getirememeleri, bazen o derbendin bir eşkıya yatağı haline gelmesine sebep olmaktadır bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1967, ss. 37-116. Derbend Teşkilatında, 17. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan bozulma üzerine Tanzimat'ın ilanından sonra bu teşkilat kaldırılmıştır bkz. Ercümen, *19. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre...*, s.47.

¹⁰⁵⁶Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğunda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 16, Güz 2004, s.65. 1826 yılı öncesinde İstanbul'un güvenliğini sağlama görevi Yeniçeri tarafından yerine getirilirken, Ocağın tasfiye edilmesinde sonra bu görev yeni kurulan Asakir-i Mansure ordusuna verilmiştir. Yeni ordunun her biri 1500 kişiden oluşan iki bölüğü başkentte, gece ve gündüz çarşı ve pazar yerleri ve mahallelerin asayişini sağlamakla görevlendirilmişti. Aynı tarihte İstanbul'da karakollar oluşturulmasına karar verilmiş ve bu karakollarda göreve yapacak subay ve askerlerin sayısı belirlenmişti bkz. Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik,..." s.66.

¹⁰⁵⁷İhtisab Osmanlı şehirlerinde belediye işleriyle uğraşan kuruma verilen bir isimdi. Bu görevi yürüten kişiye de ihtisab ağası, ihtisab emini yahut ihtisab nazırı denmekteydi. Bu kurum Zabtiye Müşiriyeti kurulduktan sonra sadece narh ve esnaf işleri ile ilgilenmiş ve daha sonra Şehremaneti'nin kurulmasından sonra da tamamen tasfiye edilmiştir bkz. Özbek, "Osmanlı İmparatorluğunda İç Güvenlik,..." s.67.

boyutunda ele alındığında eski kurumlardan keskin bir şekilde bir kopuş görülürken, asayiş ve güvenliğe dair somut pratikler incelendiğinde sürekliliklerin daha belirgin olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin, 1879 öncesi döneme göz atıldığında, başkent dışındaki şehir merkezleri ve kırsal kesimdeki asayiş ve güvenlik pratikleri hakkında sağlıklı değerlendirme yapmamıza yardımcı olabilecek çalışmaların yeterli boyutta olmadığı görülmektedir. Ancak Osmanlı Devletinin 19. yüzyılın başlarından itibaren vilayetlerde düzenli ordu birlikleri oluşturma çabası içine girdiği ve bu şekilde merkezdeki siyasi elitin taşradaki güvenlik pratiklerine dâhil olmaya çalıştığı söylenebilir.¹⁰⁵⁸ Dolayısıyla özellikle 19. yüzyıl öncesi devletin taşradaki güvenlik pratiklerine nasıl dâhil olduğuna dair bilgi edinmemize yardımcı olacak yeterli çalışma olmasa da Osmanlı Devletinin sadece İstanbul ile sınırlı olmayan başkent dışındaki kent merkezleri ile taşrada da yeni güvenlik düzenlemeleri vasıtasıyla güç ve otorite tesis etmeye çalıştığı söylenebilir.

19. yüzyılın hemen başlarında 1802 yılında vilayet ve sancaklarda oluşturulan Nizam-ı Cedid bölükleri ve 1834-35 yıllarında II. Mahmud döneminde vilayetlerde oluşturulan Asakir-i Redif taburları da asayiş ve güvenliği sağlama bakımından benzer işlevlere sahiptiler.¹⁰⁵⁹ Tanzimat'tan sonra ise kent merkezleri dışında ve taşrada güvenliği sağlamak için redif birliklerine ek olarak Asakir-i Zabtiye birlikleri oluşturulmaya başlamıştı. Böylece süreç içinde bu birlikler Osmanlı iç güvenlik teşkilatının nüvesini teşkil etmiştir.¹⁰⁶⁰ Aslında Osmanlı ordusu 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren düzenli bir yapıya kavuşmaya başlamıştı. Örneğin taşrada kısmen yerel unsurların denetiminde bulunan “miri asker” olarak adlandırılan düzenli mahalli orduların giderleri, merkezin belirlediği gelir kalemlerinden karşılanmaya başlamıştı.¹⁰⁶¹ Aynı zamanda yarı askeri bir özellik taşıyan bu teşkilat, Avrupa devletlerinde olduğu gibi Osmanlıda da devlet otoritesinin taşraya nüfuz etmesinde bir araç olarak kullanılarak merkezleşmenin yani diğer bir deyişle modernleşmenin bir göstergesi olarak görülüyordu.¹⁰⁶² Dolayısıyla Osmanlı Devleti güvenlik ve asayiş ile ilgili kurumlarda aslında 19. yüzyılın öncesinde bazı düzenlemeler yapmaya başlamış, ancak bu güvenlik düzenlemelerinin hayata etkin bir şekilde geçirilmesi ve etkisini hissettirmesi 19. yüzyılda olmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde devlet kent merkezleri dışında ve taşrada güvenlik ve asayişin temini için 13 Haziran 1869 tarihli Asakir-i Zabtiye Nizamnamesi ile vilayet ve kazalarda zabtîyenin mülki idarenin emri altında görev yapacağını kesin bir şekilde belirtmiştir. 21 Haziran 1869 tarihli talimatnamede Asakir-i Zabtiyenin mülki görevleri halkın emniyet ve rahatını temin etmek, devletin mal ve gelirlerinin muhafazası ve tahsili için mahalli idarelerin belirlediği doğrultuda hareket etmek şeklinde ifade edilmiştir. Bu görevler, kasaba ve köylerin dâhil ve haricinde cereyan eden hırsızlık, yol kesme, cinayet, yaralama ve darp gibi suçları işleyenlerin tespit edilmesi ve yakalanması; tutukluların nakli, karakol bekleyip devriye gezerek suç işlenmemesi için önlem almak, yolların emniyetini sağlamak, yangınları önleyici tedbir almak, yangın durumunda müdahale etmek, postaların güvenliğini

¹⁰⁵⁸Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Güvenlik,...”, s.67.

¹⁰⁵⁹Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu...*, s.61. Ayrıca 19. yüzyılın başlarında hazırlanan nizamname hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Çadırcı, “Ankara Sancağında Nizam-ı Cedid Ortasının Teşkili ve Nizam-ı Cedid Askeri Kanunnamesi”, *Belleten*, 36/141, 1972, s.1-13.

¹⁰⁶⁰Özbek, “Osmanlı İmparatorluğunda İç Güvenlik,...”, s.68.

¹⁰⁶¹Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Virginia Aksan, “Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century”, Erik Zürcher (der.), *Arming the State: Military Conscript in the Middle East and Central Asia. 1775-1925*, New York 1999, s.21-39.

¹⁰⁶²İbrahim Serbestoğlu, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı (1863-1865)*, Malatya: Mengüceli Yayınları, 2015, s.117.

sağlamak, mürur tezkeresi ve pasaport kontrolü yapan memurlara yardımcı olmak, kura ve redif askerlerinin celb ve toplanmasını sağlamak, belediye daireleri tarafından nizamnamelere uygun olarak talep edilen işleri görmek şeklinde sıralanmıştır.¹⁰⁶³ Böylece merkezi hükümetin ve elitin, 19. yüzyılda benimsediği merkeziyetçi politikalar doğrultusunda taşra siyasi hayatında da güvenlikle ilgili politikaları bizzat kendisi düzenleyerek ve merkezileştirerek kendi gücünü ve otoritesini tesis etme yoluna gittiği söylenebilir.

1879 yılına kadar başkentte olduğu gibi taşrada da Asakir-i Zabtiyeden ayrı bir polis teşkilatı tüm çabalara rağmen oluşturulamamıştır. Bu nedenle Asakir-i Zabtiye hem jandarma hem de polise ait görevleri kendinde toplayan tek iç güvenlik teşkilatı olarak varlığını sürdürmüştür. Bununla birlikte, bu yapı Berlin Kongresi'nden sonrası döneme miras bırakılmıştır.¹⁰⁶⁴ Ancak Osmanlı Devleti'nin iç güvenlik teşkilatının yapısı ve güvenlikle ilgili yapılan düzenlemelerin niteliği 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'ndan sonra oldukça farklı bir sürece girmiştir. Şöyle ki; bu dönemle birlikte Avrupa devletleri Osmanlı'nın iç siyasetine daha fazla müdahale etmek gibi diplomatik bir zemin yakalamayı başarmışlardır. Örneğin, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasetinin merkezine Doğu Anadolu'da Ermeni Meselesi, Balkanlarda da Makedonya meselesi oturacaktır. Böylece *Anadolu Islahatı* ve *Rumeli Tensikatı* başlıkları altında aynı zamanda Osmanlı vilayetlerinde jandarma ve polis teşkilatına ilişkin yapılacak olan yeni düzenlemelerin çerçevesini de bu siyasi zemin belirlemiştir.¹⁰⁶⁵ Bu dönemde yalnızca güvenlikle ilgili değil, aynı zamanda adliye, taşra idari yapısında ve orduda da önemli düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir.

Bu yapılan yeni düzenlemeler neticesinde, devlet her geçen gün gücünü daha da hissettirerek taşradaki sosyal hayata daha etkin bir şekilde katılmaya ve modern devlet olma yolunda birtakım önemli adımlar atmaya başlamıştır. Aslında 19. yüzyılda pek çok alanda yapılmaya çalışılan reformları Osmanlı Devletinin taşradaki siyasete hem dâhil olma hem de onu kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirme çabası olarak da bakmak mümkündür.¹⁰⁶⁶ Bu nedenle Osmanlı Devleti, siyaset sahnesindeki farklı yerel ve yabancı aktörlerle birlikte reformlar vasıtasıyla taşradaki siyasi yaşam içinde yer alarak hem meşruiyetini güçlendirmek hem de bunu yeniden üretmek çabası içinde olmuştur. Böylece bu çaba, devletin iç güvenlik alanında yaptığı düzenlemelerle güvenlik teşkilatlarının yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur. Başta İngiltere ve diğer yabancı devletler olmak üzere, yerel unsurlar, sıradan halk ve Osmanlı Devleti, kent merkezi dışında ve taşradaki siyasi hayata nüfuz ederek buradaki toplumsal iktidar ilişkilerinin yeniden tesis edilmesinde ve şekillenmesinde etkili rol oynayan aktörler olarak ön plana çıkmışlardır.¹⁰⁶⁷

Berlin Antlaşması sonrası batılı devletlerin Anadolu'da yapılacak olan ıslahat talepleri güvenlik teşkilatının ıslahı, nahiye teşkilatının yaygın hale getirilmesi, vergi konusunda reform ve vergi tahsildarlarının görevlendirilmesi ve son olarak da adliye teşkilatında düzenlemeler yapılması olmuştur. Bu doğrultuda, İngiltere gayrimüslimlerin gerek vilayet,

¹⁰⁶³Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik,...”, s.69.

¹⁰⁶⁴Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik,...”, s.71.

¹⁰⁶⁵Robert Farrer Zeidner, “Britain and the Launching of the Armenian Question”, *International Journal of Middle East Studies*, 7, 1976, s.465-483.

¹⁰⁶⁶Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik,...”, s.72. Bununla birlikte, yapılan reformların arka planında İngiltere gibi başka siyasi güçler de yer almaktaydı. Dolayısıyla modern devletin en önemli meşruiyet kaynaklarından biri olan eğitim, sosyal yardım, adalet ve güvenlik hizmetleri Osmanlı topraklarında ulus ötesi güçlerin de dâhil olduğu bir siyasi rekabet ortamında şekillenmekteydi bkz. “Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik,...”, s.72.

¹⁰⁶⁷Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik,...”, s.73.

kaza ve nahiye idarelerinde gerekse polis ve jandarma teşkilatlarında nüfusları oranında temsil edilmelerini talep etmekteydi. Aynı zamanda bu reform çalışmalarında yabancı uzmanların da görev almasını istiyordu.¹⁰⁶⁸ Dolayısıyla 1879-1908 yılları arasını kapsayan zaman diliminde, daha önceki yıllardan farklı olarak taşra güvenlik teşkilatında İmparatorluğun yalnızca belli bölgelerinde değil, tamamını içine alacak şekilde merkezi hükümetin buradaki egemenliğini güçlendirmeye ve pekiştirmeye yönelik reformlar yapılmıştır.¹⁰⁶⁹

Sonuç olarak, 18. yüzyılda ortaya çıkan uzun süren savaşlar, devletin genel ekonomik durumunun kötüye gitmesi, taşradaki ayan-eşraf zümresinin sebep olduğu problemler ve yaylak-kışlak hayatını sürdüren aşiretlerin yarattığı sorunlar, asayiş ve güvenliği önemli bir idari mesele haline getirmişti.¹⁰⁷⁰ Kuşkusuz Osmanlı topraklarındaki asayiş ve güvenlik sorunu, bu topraklarda gezi, gözlem ve incelemeler yapan seyyah ve araştırmacıların da dikkatinden kaçmamıştır. Bu nedenle, onların yapıtlarına yansıdığı kadarıyla bu soruna değinmek, dönemin asayiş ve güvenlik sorununa yaklaşımı konusunda bilgi sahibi olmak açısından yaşamsal değere sahiptir.

3.5.1. Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre Bölgede Asayiş ve Güvenlik

19. yüzyılda Karadeniz Bölgesinin uluslararası ticarete açılması neticesinde buhar teknolojisi ile çalışan gemilerin yaygınlaşması, bölgenin önemli iki liman kenti olan Trabzon ve Samsun'a düzenli aralıklarla seferlere başlanması, bölgeyi ziyaret edenler açısından seyahatlerini kolaylaştıran bir etmen olmuştur. Dolayısıyla 19. yüzyılda bölgeye gelen seyyah ve araştırmacıların ekseriyetinin daha avantajlı olmasından dolayı deniz yolu ile geldikleri anlaşılmaktadır. Ancak Trabzon ve Samsun gibi liman kentlerine ulaşan bu kişiler, iç kesimlere devam etmek için at ve katır gibi bir binek hayvanı satın almak ya da kiralamak zorunda kalıyorlardı. Dolayısıyla kara yolu ile iç kesimlere seyahat ederken yahut iç kesimlerden bölgeye gelirlerken yol üzerinde geldikleri bölgenin özelliğine göre birtakım asayiş ve güvenlik sorunları ile de karşılaşabiliyorlardı. Genel olarak seyyah ve tüccarlar gibi çeşitli amaçlarla bölgeye seyahat edenler açısından güvenlik ve asayiş sorunu yaratan kesimin dağ ve yol eşkıyalığı¹⁰⁷¹ yapanlar olduğu söylenebilir. Daha önce de değindiğimiz gibi, Osmanlı Devletinin her alanda yaşadığı gerileme ve yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal değişimlerin yarattığı kimi sorunlar, bir anlamda asayiş ve güvenliğin teminini de daha zor hale getirmekteydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret eden bazı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarında bu konuya değindikleri görülmektedir.

Nitekim Erzurum- Bayburt yolunu kullanarak Trabzon'a gelen Walpole, yolculuğu esnasında yaşadığı bir saldırı olayından söz eder. O, bir gece uyurlarken sayıları oldukça kalabalık olan bir grubun kendilerine saldırdığını ve ekiplerinde bulunan aşçıyı kötü bir şekilde tartakladıklarını söyler. Seyyah, bu saldırıya neden uğradıklarına bir anlam

¹⁰⁶⁸Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik,..", s.73.

¹⁰⁶⁹Örneğin, Said Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Avrupa'dakine benzer bir jandarma teşkilatının kurulması amacı ile yabancı uzmanlara bir rapor hazırlatılma talimatı verilmiş ancak raporun sonucu beklenmeden 20 Kasım 1879 tarihli bir tezkere ile jandarma teşkilatının oluşturulması için hemen işe girilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu aceleci tutumu Avrupa devletlerinin müdahale için kullanabilecekleri gerekçeleri mümkün olduğu kadar azaltma kaygısından kaynaklanmaktaydı bkz. Halim Alyot, *Türkiye'de Zabuta: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*, Ankara 1947, s.113.

¹⁰⁷⁰Kaya, "19 Yüzyılda Anadolu'da...", s.240.

¹⁰⁷¹Güler, "XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz...", s.188. Bu kişiler muhtelif zamanlarda ortaya çıkarak yolcu ve kervanlara saldırmakta ve bölgede yapılan ticareti de olumsuz yönde etki etmekteydiler bkz. Güler, "XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz...", s.189.

veremediğini söyledikten sonra, kendisi de kavganın içine girerek saldırganlardan birine yumruk attığını ve böylece kalabalığın dağıldığı bilgisini verir.¹⁰⁷² Ancak bir sonraki gün Trabzon'a doğru yola çıktıklarında kendilerine tekrar saldırıldığını ve ilk önce yanında silahı olmadığı için eline geçirdiği bir sopa ve yumruklarını kullanarak savunma yapmak zorunda kaldığını belirtir. Sonrasında ellerinde kesici alet, kama ve taş bulunan 60 kadar kişiden oluşan bir kalabalığın toplandığını ve kavganın daha da ilginç hal aldığını sözlerine ekler. Walpole, bu tehlikeyi bir şekilde silahına ulaşıp havaya ateş açarak bertaraf etmeyi başardığını aktarır. Ancak kendilerine bir miktar para ödemek koşulu ile yollarına devam edebilecekleri söylenir. Fakat seyyah onlara bunu asla yapmayacağını ve Trabzon'a vardığında bu yapılanların hesabını kendilerinden soracağını söyleyerek tehditler savurur. Sonuç olarak, seyyahın aktardığına göre savurduğu tehditler ve yanında taşıdığı silah, saldırganlar üzerinde etkili olmuş ve sorun çözülerek yollarına devam etmişlerdir.¹⁰⁷³

Walpole'un ayrıntılı bir şekilde aktardığı bu olayın kara yolu ile seyahat eden tüccar ve gezginlerin sıklıkla karşılaşabileceği türden olaylar arasında yer aldığı söylenebilir. Örneğin, yüzyılın başlarında bölgede bulunan Fontainer, Trabzon Maçka'da buldukları esnada eşkıya tarafından saldırıya uğradıklarını, ancak eşkıyaların sayılarının fazla kalabalık olmaması nedeniyle kendilerine zarar vermeden kaçtıklarını söyler.¹⁰⁷⁴ Dolayısıyla bölgeyi ziyaret edenler yahut tanımak amaçlı keşif gezilerine çıkanlar belli bölgelerde yaşadıkları bir takım güvenlik ve asayiş sorunlarından söz ettikleri dikkat çekmektedir. Bunun bir nedeninin de böyle bir seyahati düşünen okuyucu kitlesini bu konuda bilgilendirmek ve uyarmak olduğu düşünülebilir. Hakkında hiç bir şey bilmedikleri Osmanlı topraklarına ilk defa seyahat edenler açısından bölgeye daha önce gelmiş olanların kaleme aldıkları bu gezi notlarını okumak ve bu şekilde bilgi sahibi olmak onlar açısından rahatlatıcı ve işlerini kolaylaştırıcı bir işleve de sahipti. Örneğin, Sandwith eserinde, bölgeye seyahat etmeyi düşünenlere bir takım tavsiyelerde bulunur. Onun bölgeye gelecek olanlara verdiği ilk tavsiye güvenlik açısından batılı tarzda kıyafetlerle yolculuk etmektir. Ona göre, yerli kıyafetlerle seyahat etmek daha ucuza gelirken Avrupalı kıyafetler eşkıyalar üzerinde caydırıcı bir etki yaratarak yolcuları birtakım tehlikelerden koruma işlevi görmektedir. Dolayısıyla seyyah, yol keserek eşkıyalık yapanların bir Avrupalıya zarar verdiklerinde konsolosların ve idarecilerin bu işin peşini bırakmayarak onları en ağır şekilde cezalandıracaklarını bildiklerinden zarar vermeye çekindiklerinin altını çizer.¹⁰⁷⁵

Sandwith'in yolculuk edeceklerine silah taşıma konusunda verdiği tavsiye ise diğer seyyahların söylediği gibi güvenlik endişesi ile değil, Trabzon ve çevresinin avcılık için oldukça zengin bir bölge olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, ona göre, at sırtında seyahat ederken her an için vahşi bir hayvanla karşı karşıya kalmak bir eşkıya ile karşılaşma olasılığından daha yüksektir. Seyyah bu gibi acil durumların ortaya çıkma olasılığına karşı seyahat edeceklerine yanlarında silah ve mermi bulundurmalarını tavsiye eder.¹⁰⁷⁶ Seyyahın bölgede Kırım Savaşının patlak verdiği bir dönemde bulunduğu göz önüne alınır, seyahat edecek olanlara vahşi hayvanların kanun dışı hareket edenlerden güvenlik açısından daha tehlike arz edebileceği bilgisini vermesi dikkat çekicidir.

Bölgeye gelen diğer bir diğer seyyahımız Lennep, okuyucusuna gezi notlarında, Tokat'ta ikamet ettiği esnada, güvenliklerini sağlamalarında kendilerine yardımcı olsunlar

¹⁰⁷²Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.201-202.

¹⁰⁷³Walpole, *The Ansayrii , (or Assassins) with...*, s.203-206.

¹⁰⁷⁴Fontainer, *Voyages en Orient...*, s.39.

¹⁰⁷⁵Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and ...*, s.28.

¹⁰⁷⁶Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars and ...*, s.28-29.

diye kentin nüfuzlu kişileri ile iyi ilişkiler kurduklarını belirtir. Bu iyi ilişkileri tesis etmede ise ufak tefek küçük hediye ve jestlerin İstanbul'dan gelen ferman yahut elçilik mektuplarından daha etkili olduğunun altını çizer. Bununla birlikte, olayları haddinden fazla abartan yabancı temsilcilikler tarafından gönderilen mektupların aslında kendi güvenlikleri için bir tehdit oluşturduğunu düşündüğünü belirtir. Ona göre, bu tür belgeler aslında kendileri gibi bölgede yabancı olanlar bakımından daha fazla tehlike arz etmekte ve hatta kötü olayları bile tetikleme potansiyeli taşımaktaydı¹⁰⁷⁷Seyyah, güvenliklerini tehlikeye sokan herhangi bir durumun ortaya çıkma olasılığı karşısında hem kendini hem de ailesini korumak amaçlı daima yanında bir silah bulundurduğundan ve bunun yerli halk üzerinde caydırıcı bir etki yarattığından söz eder. Hatta seyyah başlarından geçen bir olay üzerinde ateşli silahların sadece halk üzerinde değil eşkıyalar üzerinde bile oldukça önemli caydırıcı bir etkisi olduğunu anlatır. Lennep, 1856 yılının baharında bir grup arkadaşı ile ormanda gezinirken, kendilerine bir grup haydudun saldırdığını, ancak içlerinden birinin diğerlerine onun Tokat'ta yaşayan bir yabancı olduğunu ve taşıdığı silahın oldukça güçlü bir silah olduğunu ve asla hedefi iskalediğini söylediğini ve bu şekilde saldırıdan kurtuldukları bilgisini verir.¹⁰⁷⁸ Görüldüğü üzere, bölgeye gelen seyyah ve araştırmacıların, özellikle taşrada kişisel güvenlik kaygısı duydukları anlaşılmaktadır. Lennep ve Walpole'un da söz ettiği gibi, bu sorunu genel olarak yanlarında caydırıcı olduğunu düşündükleri ateşli silahlar bulundurmamak gibi yöntemlerle çözmeye çalıştıkları görülmektedir.

Lennep, Samsun'da bulunduğu esnada Kafkaslardan Rusların topraklarından türlü zulüm uygulayarak sürdürdüğü Çerkez göçmenlerle ilgili olarak, onların oldukça kötü koşullar içinde olmalarına rağmen kentte herhangi bir asayiş sorunu yaratmadıklarının altını çizer. O, bu insanların sayılarının oldukça fazla olmasına ve silah taşımalarına karşın asayiş sorunu yaratmamalarını ise oldukça ilginç bulduğunu belirtir.¹⁰⁷⁹Ancak ara sıra bölgede muhacirlerden kaynaklanan ve yerli kaynaklara yansımış olan asayiş ve güvenlikle ilgili birtakım sorunlar da yaşanmıyor değildi. Örneğin, Kavak kazasına bağlı bir köyde Çerkez muhacirler yerli ahalinin tarlalarını yağmalamışlar ve yerli ahali ile muhacirler arasında bir sınır görevi yapan derenin karşı tarafında da ev inşa etmişlerdi. Bu durumu gerek Müslüman gerekse Hristiyan ahali yetkililere şikâyet etmişlerdir. Yine Terme Müdürlüğü'ne bağlı Terme ve Akçay kazalarında bazı muhacirler kendileri için yapılan evleri beğenmeyip yıkmışlar ve yerli ahalinin hayvanlarını çalmışlardır.¹⁰⁸⁰Görüldüğü üzere, her ne kadar Lennep gezi notlarında Çerkezlerin Samsun'da asayiş ve güvenlik sorunu yaratmadıklarını söylese de, diğer kaynaklarda bu konuda yer alan bilgiler seyyahı teyit etmemektedir.

Vambery, diğer seyyah ve araştırmacılarla mukayese edildiğinde okuyucuya yöredeki asayişe ilişkin fazla bilgi vermez. O, Trabzon'dan Erzurum'a gitmek için gerekli olan şeyleri aldıklarını ve valinin kendilerine eşlik etmesi için iki kavas görevlendirme konusunda ısrarcı olduğunu söyler. Ancak bu ısrarın nedeninin güvenlik ve asayişle ilgili olmadığını, Osmanlı topraklarına gelen yabancılar için uygulanan bir gelenekten kaynaklandığını belirtir. Seyyah valinin bu teklifini nazikçe geri çevirdiğini ve yanlarında hiçbir güvenlik görevlisi olmadan yola çıktıklarını aktarır.¹⁰⁸¹Seyyahın bize aktardığı bilgilerden iç kesimlere kara yolu ile

¹⁰⁷⁷Lennep, *Travels in the Little-Known...*, s.161-162.

¹⁰⁷⁸Lennep, *Travels in the Little-Known...*, s.163.

¹⁰⁷⁹Lennep, *Travels in the Little-Known...*, s.44.

¹⁰⁸⁰Serbestoğlu, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve...*, s.136. Ayrıca muhacirlerden kaynaklanan asayiş ve güvenlikle ilgili yerli kaynaklara yansıyan bazı olaylar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Serbestoğlu, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve...*, s.136-141.

¹⁰⁸¹Vambery, *The Life and Adventures of Arminus Vambery...*, s.34.

devam etmek zorunda olmalarına rağmen güvenlik anlamında bir tedirginlik duymadığı anlaşılmaktadır. Böylece Vambery'in verdiği bu bilgi bölgeye gelen diğer seyyahların verdiği bilgilerden farklılaşmaktadır. Şöyle ki; bölgeyi ziyaret etmek için gelen seyyah ve araştırmacıların ekseriyetinin yollarına devam edebilmek için geldikleri yerin idarecisinden güvenliklerini sağlayacak görevliler talep etmeleri seyyahların eserlerinde sıkça rastladığımız bir durumdur.

Yine 1876 yılının Ağustos ayında bölgeye gelen Bryce Trabzon'daki asayiş ve güvenliğin nasıl olduğuna dair bazı değerlendirmeler yapar. O, kendisine güvenilir bir kaynağın aktardığına göre, Trabzon vilayetinin genelinde 800.000 kişilik bir nüfusa asayiş ve güvenliği sağlamak üzere sadece 50 kadar polis düşmektedir. Aslında bölgede neredeyse insanların can ve mal güvenliğinden söz etmek yersizdir. Bunun neticesi olarak, bölgede katliama varan adam öldürmeler ve hırsızlıklar oldukça yaygındır.¹⁰⁸² Aslında Osmanlı Devleti özellikle 1879-1908 yıllarını kapsayan dönemde taşra güvenlik teşkilatında İmparatorluğun kapsayacak şekilde ve merkezi hükümetin taşradaki egemenliğini pekiştirmeye yönelik birtakım düzenlemeler yapmıştır. Fakat Avrupa devletlerinin gayrimüslimlerin nüfusları oranında mahalli jandarma birliklerinde temsil edilmeleri yönünde yaptıkları baskı karşısında devlet jandarma birliklerini doğrudan Seraskerliğin denetimine bağlamıştır. Bu karardaki amaç ise, taşradaki güvenlik birimlerinin, yerel güç odaklarının ve bunların aracılığıyla da batılı devletlerin etkisi altına girmelerini önünü almaktır. Bu nedenle, yeni jandarma teşkilatının Seraskerlik bünyesinde ve dolayısıyla hükümetin doğrudan kontrolü altında bulunacak olması bu açıdan hayli önemliydi.¹⁰⁸³ Devletin içinde bulunulan konjonktür gereği birtakım müdahalelere açık olabilecek polis teşkilatı yerine, ağırlığı jandarma teşkilatına vererek bir anlamda ortaya çıkabilecek olumsuz gelişmelerinde önünü almayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Bu durum sadece Abdülhamid dönemiyle sınırlı kalmamış İttihat ve Terakki döneminde de benzer şekilde devam etmiştir. Bu sebeple, Bab-ı Ali 1895 öncesinde nahiye düzeyinde polis teşkilatı oluşturulması konusunda hayli ihtiyatlı davranmış ve taşra polis teşkilatı vilayet merkezleri ile sınırlı tutulmuştur.¹⁰⁸⁴ Seyyahın Trabzon vilayetinin sahip olduğu nüfusa oranla çok az olarak nitelendirdiği polis sayısı, aslında bu durumla ilişkilidir. Osmanlı Devleti, polis teşkilatının oluşturulması meselesine öncelikle İstanbul'dan başlamış, taşrada daha somut olabilecek adımları ise ancak 1890'lı yılların ortasında ve sınırlı olarak atmıştır.¹⁰⁸⁵ Dolayısıyla seyyahın kent merkezinde oldukça az sayıda polis olduğu yönünde verdiği bilgi, diğer kaynaklardaki bilgi ile örtüşmektedir.

Tozer, bize bölgedeki asayiş ve güvenlik durumuna ilişkin daha detaylı bilgi verir. Seyyah, Samsun'a geldiğinde bölgenin durumu hakkında şehirde görev yapan Fransız konsolosundan birtakım bilgiler alır. O, iç kesimlerdeki güvenlik ve asayişin seyahatlerine devam etmeleri açısından tehlike arz edebileceğinin konsolos tarafından kendilerine söylendiğini belirtir. Seyyah, yolların emniyetli olmayışını Çerkez göçmenlerden ve yol kesen eşkıyalardan kaynaklandığını nakleder. Hatta seyyah konu ile ilgili daha detaylı bilgi almaya çalıştığında kendisine yalnızca Çerkezlerin bu bölge ile sınırlı olan asayiş sorunu yaratmadıklarını aynı zamanda hemen her yerde bu türden olaylar yaratarak korkuya ve

¹⁰⁸²Bryce, *Transcaucasia and Ararat...*, s.380.

¹⁰⁸³Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik,...", s. 74-75.

¹⁰⁸⁴Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik,...", s. 79.

¹⁰⁸⁵Dönemin kayıtlarından 1894 yılı itibarıyla Hüdavendigâr, Ankara, Suriye, Bitlis, Musul, Hicaz, Yemen, Beyrut, Girit, Kosova, Edirne, Aydın, Van, Cezair-i Bahr-i Sefid, Erzurum, Trablusgarb, Trabzon, Sivas ve Halep gibi merkezlerde polis teşkilatının bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak 1894 Eylül ayı itibarıyla Osmanlı Vilayetlerindeki toplam polis sayısı 779 ile sınırlı iken, jandarma sayısı ise 26.507 idi bkz. Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik,...", s.77.

endişeye yol açtıkları bilgisini verir. Ancak Tozer Çerkezlerle ilgili bu türden haberlerin, özellikle liman kentlerinde tüccar tafesi arasında şehir efsanesine dönüştürüldüğünü ve fazla abartılı olduğunu düşünür. O, ekiplerindeki tercümanın kendisine Batı Anadolu’da iki İngiliz seyyahla birlikte seyahat ederken haydutluk yapan Çerkezler tarafından iki kez yolda saldırıya uğrayarak soyulduklarını söylediğini ve yine aynı bölgede Amerikalı bir gruba da benzer bir saldırının yapıldığından hareketle tedbirli ve ihtiyatlı olmanın gerekliliği üzerinde durur.¹⁰⁸⁶

Görüldüğü üzere, Tozer’in bölgenin içinde bulunduğu asayiş ve güvenlik durumu ile yakından ilgilendiği, fakat elde ettiği bilgileri de sorgulayarak değerlendirdiği dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Tozer,Çerkez göçmenlerin yarattığı asayiş sorununa dair kendisine aktarılan birtakım bilgilere ihtiyatlı yaklaşırsa da, Lennep bize bu konuda farklı bilgiler aktarır. Daha önce de belirtildiği üzere, Lennep bu insanların içinde buldukları ağır ve kötü koşullara rağmen hiçbir şekilde şiddete başvurmamalarını ilginç bir durum olarak niteler. Dolayısıyla seyyah ve araştırmacıların bu konuda verdikleri bilgilerin sorgulanarak ele alınması daha nesnel bir bakış açısı sağlayacaktır.

Seyyah, eserinin devam eden sayfalarında Lennep’le benzer şekilde,şehir merkezlerinden iç kesimlere doğru seyahat ederken yapılması gerekenlerle ilgili birtakım bilgiler verir. Tozer’e göre, bölgede seyahat ederken yerel kıyafetlerden ziyade Avrupalı giysiler giymek daha avantajlıdır. O, halk arasında batılı birine yapılan bir saldırının asla cezasız kalmayacağına dair yaygın bir kanaat olduğunu ve bu nedenle, batılı birine herhangi bir saldırıda bulunduğu takdirde kanun dışı hareket eden eşkıyalar ve haydutlar bunun asla karşılıksız kalmayacağını bilmektedir. Akabinde seyyah, bu tür suç işleyenlerin idareciler tarafından en ağır şekilde cezalandırıldığının altını çizer.¹⁰⁸⁷Seyyahın anlatımlarından, bunun sadece seyyahlar için koruyucu bir kalkan vazifesi görmediği aynı zamanda seyahat ederken kendilerini güvende hissetmelerine de yardımcı olduğu anlaşılmaktadır.

Samsun’dan iç kesimlere doğru yolculuğuna devam eden Tozer, Samsun’da kendilerine, iç kesimlerde yolculuk etmenin oldukça risk taşıdığına ilişkin benzer şeylerin söylendiğini aktarır. Ona anlatılana göre, bu tehlike Çerkez göçmenlerden kaynaklanmaktadır. Akabinde seyyah, bu insanların çoğunun devletin onlara kucak açmalarıyla gelip bu topraklara yerleştiklerini ve yerli halkla uyum içinde yaşadıklarını, ancak bir kısmının da geldikleri yerdeki sürdürdükleri göçebe yaşamını terk etmeyerek yerli halkı ve yolculuk edenleri tedirgin eden asayiş sorununa sebep olduklarını belirtir. Seyyah bunun nedenleri üzerinde de bize bilgiler verir. Ona göre, bunun en önemli nedeni, bu insanlara silahları ile birlikte ülke topraklarına giriş izni verilmesidir. Bu durum, silahlı olmayan yerli halkı onların karşısında savunmasız hale getirmektedir. Bununla birlikte, bu insanların bir kısmı, silahları ve sert mizaçları ile halkın üzerine korku saldıklarını fark etmeleri, bunu kendi lehlerine olabilecek şekilde kullanmalarına yol açmıştır.¹⁰⁸⁸ Görüldüğü üzere, seyyah bazı Çerkez göçmenlerin bölgede yarattıkları asayiş sorununun nedenleri üzerinde durarak bu konuda diğer seyyahların verdikleri genel ve yüzeysel bilgiyi aşmaktadır.

Tozer, aynı zamanda bölgede Çerkezlerin sebebiyet verdiği asayiş ve güvenlik sorununun yanı sıra Samsun ve çevresinin güvenliğini tehdit etmeye başlayan diğer bir unsur olan Lazlardan da söz eder. Seyyah ilk olarak, Lazların bölgeye Rusların Batum’u işgal

¹⁰⁸⁶Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.11.

¹⁰⁸⁷Tozer, *Turkish Armenia and....* , s.12.

¹⁰⁸⁸Tozer, *Turkish Armenia and....*, s.13

etmelerinden sonra gelip yerleştikleri bilgisini verir. O, Lazların bölgedeki idareciler tarafından sadece sahil kesiminde değil aynı zamanda kent merkezinden daha iç kesimlere de gönderilmek istendiğini, ancak Lazların bu zorlama karşısında görevlilere karşı bir direnç gösterdiklerini ve bazı asayiş bozan olaylar çıkardıklarını söyler.¹⁰⁸⁹Seyyahın izlenimlerinden bölgede sadece Çerkez göçmenlerin değil aynı zamanda Batum'dan gelen Lazların da asayiş anlamında kara yolu ile seyahat edenler açısından bazı tehlikeler yarattığı görülmektedir. Yüzyılın ilk yarısının hemen başlarında bölgeye gelen seyyahların gezi notlarında bu konuya ilişkin bilgilere rastlanmaz. Ancak 1863 yılında Kafkaslardan gelen göçün kitlesel bir boyut aldığı zaman gelmiş olan Lennep yahut 1877- 78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası bölgeyi ziyaret eden Tozer gibi seyyah ve araştırmacıların bölgede önemli siyasi gelişmeler neticesinde ortaya çıkan asayiş sorunundan söz ederek bunun nedenleri üzerinde durdukları görülmektedir. Dolayısıyla seyyahların eserlerinde üzerinde durdukları ve bilgi verdikleri konular, bölgede ortaya çıkan gelişmelerle paralellik arz etmektedir.

Tozer, kendisine Samsun ve çevresinin asayiş ve güvenliğine dair aktarılan bilgileri değerlendikten sonra, yolculuklarına yetkililer tarafından kendilerine verilen iki kavas ile çıkmanın daha emniyetli olacağını düşünür. Ona göre, idarecilerin sağladığı bu kavaslar sadece yolları ve seyahat edilen bölgeyi çok iyi bilmemekte aynı zamanda herhangi bir saldırı anında da devleti temsil eden kişiler olduklarından saldırganlar üzerinde caydırıcı bir etki yaratabilmektedirler.¹⁰⁹⁰ Seyyah, Samsun ve çevresinin o dönem içinde bulunduğu asayiş ve güvenliğine dair detaylı bilgi vermesine rağmen, gezi notlarında Trabzon ve çevresinin içinde bulunduğu duruma dair herhangi bir bilgi sunmaz. Bunun nedeni, bu kente yönelen yoğun bir göç hareketinin olmamasına bağlanabilir.

Yüzyılın sonlarında bölgeye gelen Hepworth Trabzon'dan ayrılarak Zigana üzerinden seyahatine devam eder. Seyyah, seyahat grubunda bir Türk'ün kendisine söylediğine göre, son yıllarda bu yol üzerinde yol kesen eşkıyaya rastlanmamaktadır. Ancak herhangi bir olasılığa karşı da kendisine silah bulundurmanın akıllıca bir yöntem olduğu söylenmiştir. Aslında, ona buraya gelmeden önce bölgede çok fazla yol kesme ve hırsızlık olaylarına rastlandığı söylenmiştir. Fakat Hepworth bunun tüm seyahate çıkacak insanlara fazla abartılarak anlatılan bir durum olarak nitelemektedir. Akabinde, kendisine birkaç yıl öncesinde kadar bu güzergâhın yol kesen eşkıya ve haydutlarla dolup taşıdığı, fakat son zamanlarda bu tehlikenin ortadan kalktığı söylenir. O, yol kesme işini yapanların genellikle bölgede yaşayan Lazlar olduğunu söyler. Seyyah Lazların bu işi hayatlarını idame ettirebilmek için yaptıkları bilgisini verir.¹⁰⁹¹Bölgenin asayiş ile ilgili seyyaha bilgi veren kişi, bu duruma bağlı olarak o dönem bölgede ciddi boyutta bir asayiş sorunu yaşandığını, hatta bir güvenlik görevlisi olmadan kent merkezinden 10 mil kadar uzağa bile gitmenin neredeyse imkânsız olduğunu belirtir. Seyyahın izlenimlerinden Trabzon ve çevresinde Tozer'in Samsun örneğinde söz ettiği gibi Lazların¹⁰⁹² önemli boyutta asayiş ve güvenlik sorununa yol açtıkları

¹⁰⁸⁹Tozer, *Turkish Armenia and...*, s.13.

¹⁰⁹⁰Tozer, *Turkish Armenia and...*, s. 14.

¹⁰⁹¹Hepworth, *Through Armenia...*, s.65.

¹⁰⁹²Hepworth, Lazların Trabzon'un oldukça dağlık bir bölgesinde yaşadıklarını ve bölgenin bu coğrafi özelliklerinin onların karakterlerine de yansıtıldığını söyler. Ayrıca Kafkas dağlarının sebebiyet verdiği olumsuz koşulların bu insanların topraktan faydalanmalarını güçleştirdiğini ve bu nedenle hiçbir vicdan azabı duymadan kanunsuz işler yaptıklarının altını çizer. Bununla birlikte, seyyah, bu insanları itaat altına almanın oldukça zor bir iş olduğunu belirtir. Çünkü Lazlar kendi kendilerinin efendisidir ve emir altına girmekten hoşlanmazlar. İstedikleri gibi hareket ederler. Örneğin, eğer devlet onları itaat altına almak için üzerlerine asker ve güvenlik güçleri gönderdiğinde, takip ve yakalamanın çok zor olduğu dağlık yerlere çekilirler bkz. Hepworth, *Through Armenia...*, s.66.

anlaşılmaktadır. Bu konuda seyyaha bilgi veren Türk, Lazların bölgede şartlar onların lehine olduğunda istekli bir şekilde yollarda haydutluk yaparak geçimlerini sağladıklarını, ancak koşullar bu işi yapmaya elverişli olmadığına çok istekli davranmadıkları bilgisini verir. Seyyahın etnik bir kimlik olarak sunduğu Lazlar kendileri için haydutluk daha az kar getiren bir iş olduğundan oldukça yoğun bir şekilde kaçakçılık işi ile iştigal etmektedirler.¹⁰⁹³ Görüldüğü üzere, Lazlar belli koşullar ortaya çıktığında yol kesip eşkıyalık yaparak geçimlerini sağlama yoluna gitmekte, ancak koşullar ortadan kalktığında kaçakçılık gibi diğer kanun dışı işlerle uğraşıp geçimlerini temin etmektedirler. Ancak seyyahın bölgedeki seyahati esnasında asayiş tehlikeye sokan bir durumla karşılaşmadığı anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere, eşkıyaların faaliyette bulunduğu mekân, onların faaliyette buldukları zamana göre de değişmektedir.

Bununla birlikte, eşkıyaların sadece faaliyette bulunduğu zaman değil aynı zamanda onların faaliyette buldukları mekânlarda değişebilmektedir. Örneğin, bunlardan, yerleşim yerlerini birbirlerine bağlayan, yolcuların ve tüccarların gelip geçtiği yollarda, yolların içinden geçtiği dağlarda ve geçit merkezlerinde faaliyet gösterenleri, bahar mevsiminde ağaçların çiçek açıp yapraklandığı zamanlarda ortaya çıkıp faaliyette buldukları anlaşılmaktadır. Ancak şehir, kasaba, köy, çarşı ve pazarlarda faaliyette bulunan eşkıyaların ise, etkinliklerini sürdürebilmeleri için, böyle bir koşulu beklemeleri gerekmiyordu. Yerli kaynaklardan takip edilebildiği kadarıyla bunlar, halkın içinden kötülük ehli olarak ön plana çıkmış ve yönetimin inisiyatifine bağlı olarak halk arasında ve onunla yaşayabilme becerisini göstermiş kimselerdir.¹⁰⁹⁴

3.5.2. Bölgede 1895 Ermeni Olayları ve Asayiş Sorunu

19. yüzyılın ikinci yarısı sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil, Doğu Karadeniz bölgesinin de içinde yer aldığı kimi bölgelerde bir dizi sosyal, siyasi, idari ve ekonomik değişimlerin derinden hissedildiği bir dönem olma özelliği taşımaktadır. Bu nedenle, gerek yüzyılın ilk yarısında yaşanan gelişmelere koşut olarak, gerekse yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan birtakım farklı hadiselerin birleşmesi ile bölge siyasi ve idari bakımdan farklı bir dönemece girmiştir. Siyasi ve idari bağlamda yeni koşullara bağlı olarak ortaya çıkan değişimler de bölge üzerinde farklı etkiler yaratmıştır. Bunlardan biri günümüzde de hala bir sorun olarak karşımızda duran Ermeni meselesidir. Dolayısıyla kökleri 19. yüzyıla kadar giden bu meselenin bölgenin siyasi ve idari hayatı üzerinde asayiş ve güvenlik bakımından ne gibi etkiler yarattığına dair seyyah ve araştırmacıların gezi notlarına yansıyan görüşler çerçevesinde ele alıp değerlendirmenin meseleye batılı bir bakış açısı ile kimi katkılar yapacağını düşünmekteyiz.

19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğunda ortaya çıkan veya çıkarılan Ermeni hadisesinin ne olduğu ve kime göre neyi ifade ettiğinin açıklığa kavuşturulması oldukça önem arz etmektedir. Ermeni meselesini 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi ve 1878 Berlin Kongresi ile yeni bir aşamaya ulaşan Şark Meselesinin bir parçası ve Anadolu'ya uzatılan bir

¹⁰⁹³Hepworth, *Through Armenia...*, s.65.

¹⁰⁹⁴Güler, "XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz...", s.196. Hepworth'ün ve diğer seyyahların gezi notlarında söz ettiği dağ ve yol eşkıyası eylemlerini, bahar mevsiminden itibaren uygulamaya koyuyordu. Amaçlarını gerçekleştirmek için bahar mevsimini seçmeleri elbette sebepsiz değildi. Şöyle ki; bahar mevsimi diğer mevsimlere göre, tabiat şartları daha diri ve canlı idi. Ticaret, ziyaret ve diğer işler nedeniyle şehir, kasaba ve köyler arasında yolculuklar yoğunlaşıyordu. Kış mevsiminde halkın gidiş gelişleri nispeten azalmakta, hem bu sebeple hem de zor kış şartlarında eşkıyanın işi de zorlaşmaktaydı. Bundan dolayı, eşkıya ve eşkıyalık özellikle bahar aylarının başlamasıyla birlikte daha çok görülmekteydi bkz. Güler, "XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz...", s.197.

halkası olarak görmek mümkündür. Bu nedenle, önce diplomatik alana zorla ve yapay olarak sokulan konu, Şark Meselesindeki Rus-İngiliz rekabeti nedeniyle her iki taraftan da tahrik ve teşvik edilerek fiiliyatta da ortaya çıkarılmıştır. Bu yönüyle Ermeni sorununu, sadece Ermeni cemaatinin ana meselesi olarak değil aynı zamanda İngiltere¹⁰⁹⁵ ve Rusya¹⁰⁹⁶ tarafından, kendi ana siyasi amaçlarına varmak için zorla yaratılmış emperyalizmin vasıta sebebi, bahane sebebi ve ara meselesi olarak görmek daha yerinde olur.¹⁰⁹⁷

Bilindiği üzere, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Türklerle-Ermeniler aynı şehirde, aynı mahallede, aynı köyde yan yana, iç içe birlikte dostça oturmuşlar ve aralarında da ciddi olabilecek bir mesele söz konusu olmamıştır. İstanbul'un fethinden sonra, Ortodoks ve Museviler gibi Ermeniler de, bağımsız bir cemaat olarak tanınmış ve birtakım haklar ve imtiyazlardan yararlandırılmışlardır.¹⁰⁹⁸ Sultan II. Mehmed, Bursa Ermeni Metropoliti Hovagem'i İstanbul'da Ermeni milletinin patriği ve millet başı olarak atamıştır.¹⁰⁹⁹ Ermeni yazar Oskaryan'a göre, Ermeniler Türkiye'de günlük hayatın esasını teşkil etmekte ve Türkler sanayinin bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Dolayısıyla bankacılar, tüccarlar, zanaatkarlar hep Ermeni idi. Bununla birlikte, aralarında his ve menfaat birliği mevcut idi. Hatta duyguları, adetleri bile aynıydı. Sonyel, Osmanlı teb'ası olan Ermenilerin büyük devletlerin 1870'li yıllarda Şark Meselesini¹¹⁰⁰ bir vasıta olarak kullanmasına kadar yaklaşık 600 yıl barış, huzur, güven ve zenginlik içinde yaşadıklarını söyler. 17. yüzyılda Doğu Anadolu'dan geçen seyyah Tavernier, Ermenilere dair etraflıca bilgi vererek onların Osmanlı topraklarında ne kadar serbestliğe sahip olduklarına dikkat çeker. Ona göre, Erzurum'un dış mahallerinde Ermeniler özgür bir şekilde dini vecibelerini yerine getirmektedir.¹¹⁰¹ Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Ayastefanos,¹¹⁰² Kıbrıs ve Berlin Antlaşmaları ile sonuçlandı ve bu antlaşmalar ile

¹⁰⁹⁵Ermeni sorununda önemli rolü olan bir diğer devlet de İngiltere olmuştur. Bu rolü iyi anlamak için İngiliz iç politikasında Osmanlı Devleti'ne yönelik farklı iki bakış açısını ortaya konması bu bakımdan önem taşımaktadır. Şöyle ki, Disraeli ve Salisbury yönetimindeki muhafazakâr hükümetler Rusya'nın durdurulması için Türkiye'ye yardım edilmesi fikrini benimsemişler ancak daha sonra iş başına gelen liberal hükümetlerin izledikleri politika İngilizleri Ermenilerin avukatı konumuna getirmişti bkz. Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı*, Hikmet Özdemir(ed.), Ankara 2007, s.7-8.

¹⁰⁹⁶Türk-Ermeni anlaşmazlığında önemli rol oynayan diğer bir ülkede emperyalist yayılma girişimleri olan Rusya olmuştur. Özellikle 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşında, Ecmiyadzin'in Rusya'nın kontrolüne geçmesi ile birlikte Ruslar Osmanlı Ermenileri üzerinde etkili bir konum kazanmış oldular bkz. Özel, "*Türk-Ermeni İhtilafı*", s.6.

¹⁰⁹⁷Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, s.61-62.

¹⁰⁹⁸Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996, s.63.

¹⁰⁹⁹Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul 2000, s.147. Ancak bu tarih konusunda bir takım anlaşmazlıklar mevcuttur. Örneğin, Bardakçyan 1462- 1487 tarihleri arasında Ankara, Amasya, Sivas Trabzon ve Kefe'de yazılan Ermeni kolofonlarına (günlüklerine) dayanarak İstanbul Ermeni Patrikliğinin o tarihlerde hiçbir yerde en yüksek ruhani makam olarak tanınmadığına işaret eder. Ayrıca Çamiçya'nın kaydettiği ve Hrand D. Anderasyan'ın da Eremya Çelebi Kömürçüyan'ın "İstanbul Tarihi" adlı eserinde yazdığı geniş notlarda naklettiği "altı cemaat" deyiminin de ancak 1764'te Ermeni Patrikhanesine verilen beratta zikredildiğini belirtir. Sonuç olarak, eğer Fatih Sultan Mehmet Hovagem'i Bursa ve Ankara'dan getirdiği Ermenilere Patrik tayin etmişse, bu ancak İstanbul ve Galata'da, belki de Üsküdar'da tanınmıştır demektir bkz. Nejat Göyünç, "Osmanlı Devletinde Ermeniler Hakkında", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001, s.50.

¹¹⁰⁰19. yüzyılda Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda Şark Meselesinin oynadığı rol üzerine daha detaylı bilgi için bkz. Abdulkadir Yuvalı, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunda Şark Meselesi Faktörü", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C.1, M. Metin Hülalü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan (yay. haz.), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2009, s.101-109.

¹¹⁰¹Enver Konukçu, "Osmanlılar ve Millet-i Sadıkadan Ermeniler", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001, s. 63. Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasından başlayarak Cumhuriyet'e kadar olan ilişkilerin seyri için bkz. Konukçu, "Millet-i Sadıkadan Ermeniler", s.59-73.

¹¹⁰²Türk delegasyonun karşı çıkmasına rağmen, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşmasına Ermenilerle ilgili bir madde eklenmiştir. Bu madde ile ilk kez Ermeni adı bir antlaşmada yer almış ve Ermeni meselesi uluslararası politikanın gündemine girmiş oluyordu. Ayastefanos Antlaşması ile Rusya karşısında

Osmanlı Ermenileri daha fazla ayrıcalık elde etmiş oldu. Aslında amaç, büyük güçlerin, özellikle İngiltere ve Rusya'nın devletin iç meselelerine daha fazla karışmak ve bu suretle Osmanlı Devleti tamamen ortadan kalktığına en büyük payı alma mücadelesinden başka bir şey değildi.¹¹⁰³ Örneğin, savaş öncesi Doğu Anadolu'da bulunan İngiliz seyyah Burnaby, Gümrü Ermenilerinin Rusları sevmediğini söyler. Grand Dük Mihail Gümrü'yü ziyareti esnasında orada bulunan Ermeni okullarını da ziyaret eder. Bu okullarda kızlara yönelik yaptığı bir konuşmada doğuracak oldukları çocuklarını Rus sütü ile beslemeleri gerektiğini söyler. Bu konuşma Ermenileri oldukça kızdırır. Aynı zamanda okulda kendisine Ermeni krallarına ait oldukları söylenen resimlerin hemen indirilip yerlerine Çar ve hanedan üyelerinin resimlerinin asılmalarını emreder.¹¹⁰⁴ Görüldüğü üzere, Rusların asıl amacı, Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmalarına yardım etmek değildi. Temel gayeleri Ermenileri siyasi emellerine hizmet eden bir araç olarak kullanıp Osmanlı topraklarından pay kapabilmektir. Bu nedenle, Ermeni-Türk ilişkilerinin bozulmasında dini, ırki ve etnik sebepler fazla abartılmamalıdır. Zira din, ırk ve etnik faktörler daha ziyade ilişkiler bozulduğunda gerginliği tırmandırmak için tahrik unsuru olarak kullanılmıştır. Örneğin, Samsun, Trabzon, Bitlis, Harput ve Diyarbakır gibi Ermeni olaylarının yaşandığı bölgelerde bulunan Dr. Hepworth, aslında Ermeniler ve Müslümanlar arasında ırki ve dini sebeplere dayalı bir düşmanlığın olmadığını belirtmektedir. O, bizzat kendisinin müşahade ettiği ve her iki taraftan görüştüğü insanlardan aldığı bilgiler doğrultusunda olaylar başladıktan sonra din ve ırk gibi faktörlerin devreye sokulduğunun altını çizmektedir.¹¹⁰⁵ Hatta Hepworth kaleme aldığı raporunda bunu şu şekilde açıklamaktadır:

*... sürtüşmenin ilk ve tek sebebi din ve ırk olsaydı, yakın geçmişteki olaylar asla olmazdı. Yanılma korkusu olmaksızın bunları ileri sürebiliyorum. Olaylardan önce dinin etkisi yok. Ancak olaylar başlayınca dinin bir etkisi olabiliyor, olmadığını söyleyemem.*¹¹⁰⁶

Dolayısıyla 1890'lı yıllarda Osmanlı topraklarında ivme kazanan hadiselerden birisi de Ermeni olayları idi. Osmanlı topraklarında 1890 yılından sonra ivme kazanan Ermeni olayları, 1895 yılına gelindiğinde, en şiddetli dönemini yaşamıştır. Şöyle ki; 1895 yılı,

hayati çıkarlarının tehlikeye düştüğünü gören İngiltere Doğu Anadolu topraklarının Rusya'nın eline geçmesini engellemeyi amaçlayan bir politika izlemeye başladı. Örneğin, İngiltere Ayastefanos Antlaşmasını değiştirmek ve İngiliz çıkarlarıyla bağdaştırmak amacıyla, hiç zaman kaybetmeden Rusya ile gizli görüşmelere girdi. Bu görüşmeler sonunda 30 Mayıs 1878'de Rus-İngiliz antlaşması imzalandı. Böylece bu antlaşma ile İngiltere Ayastefanos Antlaşmasında kendi çıkarlarına aykırı bulduğu maddeler üzerinde istediği değişiklikleri yaptı bkz. Yusuf Sarıay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918), *Akademik Bakış*, C. 1, S. 2, 2008, s.76-77.

¹¹⁰³Salahi. R. Sonyel, "The Turco-Armenian 'Adana Incidents' IntheLight of Secret British Documents (July, 1908-December,1909), *Belleten*, L1, 201 (1987), s. 1291. Ayıca 93' Harbi sonunda imzalanan Yeşilköy Antlaşmasınının 16. maddesi ile daha sonra Berlin Antlaşmasına koydurulan 61. madde yarattığı sonuç bakımından farklılık arz eder. Şöyle ki; Berlin Antlaşması ile Ermeniler için yapılacak reformların hayata geçirilmesi ve denetlenmesi hakkı Ruslardan İngilizlere geçmiştir. Çünkü gerek İngiltere'nin Kıbrıs Antlaşmasını imza etmesi gerekse Rusya'nın Ermeniler için yapılacak reformların olduğu işgal ettiği topraklardan çekilmesi, Ermenileri Rusya'dan ziyade diğer büyük güçlerin koruma ve himayesini talep etmesine sebebiyet verdi bkz. Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians In Eastern Anatolia (1877-1897)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s.22-23.

¹¹⁰⁴Burnaby, *On the Horseback...*, s.278-279.

¹¹⁰⁵Kodaman, *Ermeni Macerası*, s.65.

¹¹⁰⁶Kodaman, *Ermeni Macerası*, s.65. Bununla birlikte, Hepworth olayların temelinde iktisadi nedenlerin yatıp yatmadığını da sorgular. O, Doğu Anadolu Bölgesi, Trabzon- Bağdat, Samsun-Bağdat ve Batum- Bağdat ticaretinin Ermenilerin elinde olduğundan, servet ve kazanç bakımından da Müslümanlardan daha üstün olduklarını müşahade ettiğinden, olayların asıl sebebinin onların politik otonomi arzusundan kaynaklandığının altını çizer bkz. Kodaman, *Ermeni Macerası*, s.65.

olayların doruk noktasına ulaştığı ve hemen tüm ülke sathına yayıldığı bir yıl olmuştur. Nitekim Ermenilerin çıkartmış oldukları olaylar; Divriği, Eğin, Akhisar, Erzincan, Gümüşhane, Bitlis, Bayburt, Maraş, Urfa, Erzurum, Diyarbakır, Siverek, Malatya, Harput, Arapkir, Sivas, Merzifon, Antep, Muş, Kayseri, Yozgat ve Trabzon'da olmak üzere Osmanlı Anadolu'sunda geniş bir alana yayılmıştır. Bu bağlamda, Trabzon'da meydana gelen hadisenin ise planlı bir dizi hareket sonucunda meydana geldiği anlaşılmaktadır. Öncelikle Trabzon'daki İngiliz konsolos vekilinin bölgede dolaşarak Ermeni nüfus üzerinde araştırmalar yapması, bölgeye sokulan silah miktarının artması, yasak neşriyatın sokulması, Bayburt ahalisine mensup bir Ermeni'nin hoca kıyafetiyle Trabzon'da bazı köyleri dolaşıp casusluk yapması, İngiliz konsolosu tarafından bölgede Müslümanların Ermenilere yönelik bir takım hazırlıklara giriştiği iddialarının öne sürülmesi, bölgede ve Trabzon'da kurulan Ermeni okullarının yönetici ve öğretmenleri ile din adamlarının da bu tür olaylara karışmaları söz konusu olayın ne denli büyük bir kararlılık içinde gerçekleştiğini ve Ermeni toplumu tarafından benimsendiğini göstermektedir.¹¹⁰⁷ Dolayısıyla Ermeni komite üyeleri, Trabzon ve çevresinde lojistik destek sağladıktan ve birtakım hazırlıklar yaptıktan sonra harekete geçmeyi uygun görmüşler ve 1894'ten itibaren silahlı eylemlere başlamışlardır.¹¹⁰⁸ Bununla birlikte, Orta ve Doğu Karadeniz'de ortaya çıkan Ermeni faaliyetlerinin amacı Anadolu'nun diğer yerleşim yerlerindeki faaliyetlerden farklılık arz eder; çünkü bölgeyle ilgili vatan iddiası yahut toprak talebine dayalı bir yapılanma yoktur. Bu faaliyetler genel olarak Orta ve Doğu Anadolu'da bir devlet kurmaya yönelik bir ideale destek vermek amacı güder.¹¹⁰⁹

Dünya kamuoyu Anadolu'da yaşanan olaylara yakın ilgi göstermiştir. Buna binaen, İngiliz gazetesi *Daily Graphic* de gazeteci olarak görev yapan Hodgetts, Trabzon hadisesini ve yaşananları araştırmak için 1895 yılının Ocak ayında bölgeye gelmiştir.¹¹¹⁰ İlk olarak Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Longworth ile görüşen araştırmacıya, konsolos tarafından bölgede yaşanan hassasiyetten dolayı Türk yetkililerin hiçbir batılıya Anadolu'ya geçmelerine izin verilmediği uyarısı yapılır. Ayrıca konsolos mevcut koşullar altında bu konuda kendisine yardımcı olamayacağını belirtir.¹¹¹¹ Hodgetts şehirde bir otele yerleşir. Akabinde onun yaşanan olaylar hakkında bilgi edinmek gayesiyle birtakım çevrelerle İngiliz Konsolosunun yardımıyla irtibata geçtiği anlaşılmaktadır. O, ilk olarak şehirde bulunan çeşitli devletlere ait yabancı temsilciliklerin konsolosları ile iletişime geçer. İsmi vermediği bir konsolos kendisine bizzat II. Abdülhamid tarafından kurdurulan Hamidiye Alayları hakkında bazı bilgiler verir:

Hayduttan biraz daha iyi olan bu Kürtler sanki ticaret yolu ile elde edilmiş gibi gösterdikleri ceplerinde Rus altınları taşırlar. Büyük olasılıkla, bu altın paraları Rus hükümetinden almış olmalı. II. Abdülhamit'in amacı, bu Kürtleri bir çeşit Kazak türü savaşıtlara dönüştürmek ve onlara karşı bir alternatif olarak kullanmaktır. Ancak bunların hepsi gerçeğin üstünü örtmekten başka bir şey ifade etmiyor. Hamidiye askerlerinin Kazaklar karşısında bir başarı sağlamaları mümkün değildir. Aslında, bu askerler olası bir Ermeni ayaklanması karşısında bir tedbir olarak silahlandırıldılar.¹¹¹²

¹¹⁰⁷İshak Keskin, "1895 Ermeni Olayları ve Trabzon Hadisesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007, s.602.

¹¹⁰⁸Tuğrul Özcan, *II. Abdülhamid Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz'de Meydana Gelen Ermeni Olayları*, İstanbul 2007, s.89.

¹¹⁰⁹Özcan, *II. Abdülhamid Döneminde Orta ve...*, s.54. Örneğin, Tokat Ermeni komitelerinin 1893'ten itibaren yoğun olarak faaliyette bulunduğu merkezlerden biridir. 1879 yılında ihtilalci bir Ermeni olan Portakalyan'ın açtığı bir okulda verilen eğitim, Ermeni faaliyetlerinin nüvesini oluşturması bakımından önemlidir bkz. Özcan, *II. Abdülhamid Döneminde Orta ve...*, s.54.

¹¹¹⁰Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.1.

¹¹¹¹Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.30-31.

¹¹¹²Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.34.

Seyyah, konsolosun aktardığı bilgileri genel durumu aydınlatması bakımından ilginç bulduğunu söyler ve bunun Sasun’da meydana gelen olaylar esnasında ve öncesinde aslında Sultanın büyük bir tedirginlik içinde olduğunu da gösterdiğini vurgular. Gerçekten de, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi’nin mağlubiyetle sonuçlanması ve 13 Temmuz 1878’de imzalanan Berlin Antlaşmasının kabul ettirilmesiyle Abdülhamid, devletin ve imparatorluğun geleceği adına endişeye düşmüş ve paniğe kapılmıştır.¹¹¹³ Gerçi 1890 tarihinden itibaren Doğu Anadolu’da bulunan aşiretlerden Hamidiye alayları kurulmaya başlanmıştır. Bu şekilde Emeni çeteleri karşısında savunmasız kalan Müslüman halkın korunması sağlanmaya çalışılmıştır.¹¹¹⁴ Abdülhamid’in temel politikası, imparatorluğun batısında bulunan Müslüman Arnavutluk’un, güneyindeki Arap topraklarının ve doğusunda bulunan Vilayat-ı Sitte’nin ne pahasına olursa olsun imparatorluk sınırları içinde kalmasını sağlamaktır. Bunu sağlamak için de Arnavutluk’ta Arnavut aşiretlerinin, Arap topraklarında Arap aşiretlerinin, Vilayat-ı Sitte’de de Karapapak-Türkmen aşiretleriyle birlikte, özellikle Kürt aşiretlerinin yardımına ve işbirliğine güveniyordu. Nitekim bu düşüncesini, Ermenilerin hak iddia ettiği Doğu Anadolu’da hayata geçirmek için Halife sıfatını kullanarak aşiret reisleriyle, ağalarıyla, beyleriyle ve bölgedeki nüfuzlu şeyhlerle temasa geçti ve şahsi ilişkiler kurarak onları, kendilerini müdafaa etmek için silahlı birlikler oluşturmaları konusunda ikna etti. Abdülhamid’in yaptığı bu teşebbüsler bir anlamda onun Ermeni Meselesi’ni ne kadar ciddiye aldığına da bir göstergesiydi.¹¹¹⁵

II. Abdülhamit, Büyük güçlerin ısrarla istedikleri ıslahatın, eninde sonunda muhtar ve hatta müstakil bir Ermenistan’a dönüşeceğini seziyor ve biliyordu. Bu nedenle, 61. Maddenin sadece Ermeniler için öngördüğü özel ıslahat programını uygulamamak için ısrar etti ve pasif direniş gösterdi. Ancak Ermeni Meselesi’nde olası bir Rus-İngiliz ittifakından çekiniyordu. Nihayet Ermeni ve Bulgar meseleleri yüzünden 1885-1890 yıllarında Rusya ile İngiltere’nin arasının açılması Sultana beklediği fırsatı verdi. İmparatorluğu parçalamaya çalışan iki devletin arasının açılması, Hamidiye Alaylarının teşkili için karar verilmesini kolaylaştırmıştır.¹¹¹⁶

Hodgetts adını vermediği konsolostan edindiği bu bilgilerden sonra, kaldığı otele kendisi ile yalnız görüşmek konusunda ısrar eden gizemli bir kişi tarafından ziyaret edildiği bilgisini aktarır. Bu kişi seyyahın tanıdığı birinden bir mektup getirir. Aslında, Hodgetts bu kişinin fiziksel özelliklerinin pek güven vermediğini, ancak en azından arkadaşının bu adama güvendiğini gösteren bir mektup yazmasından ötürü görüşmeyi kabul ettiğini söyler. Devam eden satırlarda bu kişinin Trabzon’da ikamet eden tüccar bir Ermeni olduğunu ve kentte

¹¹¹³Kodaman, “Kürtler-Ermeniler”, s.135. Sultanın bu endişesinin başlıca sebepleri vardı:

- 1- Büyük Devletlerin, Rusya’nın Osmanlıya harp açmasını önleyememeleri ve seyirci kalmaları,
- 2- Berlin Antlaşmasının 61. Maddesiyle ilk defa Şark Meselesinin Müslümanların yoğun olduğu Anadolu’ya, özellikle Doğu Anadolu’ya intikal ettirilmesi ve bölgenin hukuki ve siyasi statüsünün tartışılır hale getirilmesi,
- 3- 1878’e kadar “millet-i sadıka” olarak bilinen Ermenilerin, meşru devletlerine karşı bir takım yasa dışı faaliyetlerle karşı koymaları,
- 4- Ermenilerin Doğu Anadolu’da, silahlı birlikler-çeteler-örgütler oluşturmaları ve halka silah dağıtmaları,
- 5- Taşnak ve Hınçak cemiyetlerinin, her yerde şubeler açarak, propaganda faaliyetlerine hız vermeleri bkz. Kodaman, “II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler” ,s.135-136.

¹¹¹⁴Hamidiye Alayları hakkında geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *Doğu Anadolu Politikası*, s.21-66.

¹¹¹⁵Süleyman Kocabaş, *Abdülhamid’in Şahsiyeti ve Politikası*, İstanbul 1995, s.205. Hatta Abdülhamid devlet yetkililerini, 10 Ağustos 1890 tarihinde şu şekilde uyarılmıştı: “Bir süreden beri müstakbel Ermenistan’ın sınırları çizilmek isteniyor. Oysa Ermenilerin oturdukları yer, Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgedir. Buraya Ermenistan denilecek hiçbir işaret yoktur. Burada istenen, ıslahat adı altında bir Ermeni devletinin kurulmasıdır bu kesinlikle mümkün değildir” bkz. Kodaman, “Kürtler-Ermeniler”, s.136.

¹¹¹⁶Kodaman, “Kürtler-Ermeniler”, s.136-137.

meydana gelen olaylara dair hiçbir şekilde para talep etmeden kendisine çok değerli bilgiler aktaracağını söylediği bilgisini verir. Seyyahın ifadesine göre, bu kişi bir ihtilalcidir ve pek çok haber kaynağından elde ettiği bilgileri onunla paylaşmak konusunda oldukça sabırsızdır. Kendisini seyyahımıza bir ihtilalci olarak tanıtan bu kişiye göre, Türkiye artık yaşamak için oldukça zorlu bir yer olmuş ve bu nedenle ülkenin hemen her yerinde mevcut rejimi yıkmak amacı güden birtakım ihtilalci örgütler bulunmaktadır. Sadece Ermeniler değil aynı zamanda Rumlar ve Türkler de bu durumdan rahatsızdır. Güvenlik güçlerinin uyguladığı zorbalık ise katlanılabilir olmanın çok ötesindedir.¹¹¹⁷ Görüldüğü üzere, Osmanlı vatandaşı olan bu Ermeni'nin Hodgetts'a yaşanan olayların tek sorumlusu olarak devleti göstermeye çalıştığı ve onu bu konuda ikna etmeye yönelik bilgiler verdiği dikkat çekmektedir.

Ermeni Tüccar seyyaha bu durumu ortaya koyan yaşadığı bir olayı da anlatır; olay şöyledir:

Rum bir tüccar adına komisyonculuk yaptığı bir Ermeni müşterisine ihtilalci yayınlar yapan Ermenilerin çıkarttığı bir gazeteyi ilettiği için şehirden sürgün edildi. Bu zavallı Rum'a işbirlikçilerinin kim olduğunu söyletmek için korkunç işkenceler yapıldı. Ancak bu zavallı ve masum adamın ne işbirlikçileri ne de açıklayabileceği şeyler vardı.¹¹¹⁸

Devam eden satırlarda Ermeni tüccar seyyaha Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin durumu hakkında da bazı bilgiler verir:

Ermenilerin durumu tam anlamıyla keder vericidir. Daha önceki yıllarda oldukça zengin ve refah içindeydik ve ülke bizim sayemizde zenginleşti. Ticaret Ermenilerin çalışkanlığı sayesinde daha da iyiye gitti. Orta Anadolu hububatı dünyanın en iyileri arasında yer almaktaydı. Bugün ise, Ermeniler devlet tarafından eziyet edilen ve işkenceye maruz bırakılan bir halktır. Her ne olursa olsun, mahkeme önünde bir Ermeni'nin şahitliğinin güvenilirliği yoktur. Bir Müslümanın mahkeme önünde sunduğu kanıt tersi söz konusu olsa bile doğru kabul edilmemektedir. Osmanlı devlet görevlileri zengin Ermenileri saf dışı bırakmakta ve aleyhlerine olabilecek komplolar kurmakta ve sahte deliller üreterek onları aldatmaktadır. Bu nedenlerden dolayı artık ticaret durma noktasına geldi. Tüm Anadolu artık perişan haldedir. Kürtler ise Ermenilerin sırtından geçinen kabileler halinde yaşayan tembel haydutlardır. Zavallı Ermeni köylüsü oldukça çalışkan ve iyi çiftçidir. Fakat onların ürettiği her şey, açgözlü devlet görevlilerin ve bu hırsız Kürtlerin elinde heba olmaktadır.¹¹¹⁹

Bu ifadelerden, Ermeni tüccarın seyyahın olaylara bakış açısını Ermeniler lehine değiştirmeye yönelik bir çaba içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bu ifadelerin batı kamuoyunda Ermenilerin zavallı ve masum olduklarına yönelik yapılan propagandalarla da benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Hodgetts, ziyaretçisinden kendisine yaşanan katliamlara ilişkin de bilgi vermesini ister. Ermeni ziyaretçi bu olaylarla ilgili basında çıkan haberlerin hepsinin doğru olduğunu hatta yazılanların eksik bile olduğunu söyler. Ayrıca, seyyaha Erzurum yerine daha emniyetli olduğunu söylediği Tiflis'e gittiği takdirde olan bitenle ilgili daha detaylı bilgi edinebileceğini belirtir. Ona göre, burada olaylara ilişkin çok az şey bilinmektedir. Ancak seyyaha özellikle

¹¹¹⁷Hodgetts, *Round About Armenia...*, s. 35.

¹¹¹⁸Hodgetts, a.g.e., s.35-36.

¹¹¹⁹Hodgetts, a.g.e., s.36-37.

bir konu hakkında bilgi vermek ister. Yaşanan olaylar sadece Kürtler ve Ermeniler arasındaki problemler neticesinde vuku bulmamıştır. Bu yalnızca yapılanların gerçek sebebinin örtmek için öne sürülen bir bahanedir. Akabinde gizli ziyaretçi, katliamların bir önceki Mayıs ayında Yıldız Köşkünde II. Abdülhamid'in tüm gizli işlerini bilen, ancak gizemli bir şekilde ölen yardımcısı tarafından en ince detayına kadar planlandığının altını çizer. Aynı zamanda Sultanın kayınbiraderi olan ve Erzincan'da ordu karargâhında bulunan Zeki Paşa'ya¹¹²⁰ bizzat İstanbul'dan emir verilerek Ermenilere yönelik bu katliamlar yapılmıştır. Olaylardan sonra, Sultan Abdülhamid, Zeki Paşa'nın bölgede yaptığı eylemlerle bir ilişkisi olduğu yönündeki iddiaları kabul etmemiştir. Hatta kendisine altın bir kılıç vererek onurlandırmıştır. Ermeni tüccar seyyaha Abdülhamid'in bizzat kendisinin her şeyi en ince ayrıntısına kadar planladığını ve onun kişisel olarak Ermenilerden nefret ettiği bilgisini verir. Seyyaha göre, Sultanın Ermenilerden nefret etme nedeni kendisinin de bir Ermeni olmasından şüphelenmesinden kaynaklanmaktadır.¹¹²¹

Hodgetts, Londra'da yaşayan ve benzer olayların yaşandığı esnada Diyarbakır'da bulunan bir İngiliz mühendisin postanede görev yapan bir telgraf memurunun ona anlattığına göre, katliam emrinin bizzat II. Abdülhamid tarafından verildiğini söylediğini sözlere ekler. Görüldüğü üzere, seyyahın Ermeni tüccarın kendisine aktardığı bilgileri yine batılı bir bilgi kaynağı ile teyit etme yoluna gittiği ve böylece tek taraflı bir bakış açısı ile olayları değerlendirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, seyyah kendisine bu konuda bilgi sağlayan kaynaklarının, Türklerin aslında oldukça aptal ve zararsız olduklarını ancak yaşananların tek sorumlusunun yönetimin zalim ve despot tutumundan kaynaklandığı konusunda hemfikir olduklarını söyler. Ayrıca katliamlar sona erdikten sonra yetkililer tarafından, bölge kolera tehlikesi altında olduğu bahanesiyle, insanların olay yerine gitmelerini engellemek için bir güvenlik kordonu oluşturulmuştur. Bu şekilde karın yağması ile birlikte yetkililerin yapılanlardan sorumlu olduklarını ortaya koyacak tüm deliller ortadan kaldırılmıştır. Ermeni tüccar seyyaha Avrupalıların bile bölgeye gitmelerine izin verilmediğini, gittikleri takdirde yolda durdurulduklarını ve geri dönmek zorunda kaldıkları bilgisini verir. Ona göre, ancak Tiflis'e gidildiğinde olan bitenle ilgili daha sağlıklı bilgiye ulaşmak mümkündür.¹¹²² Ancak seyyah, olaylar hakkında bilgi edinmek amacıyla gittiği her yerde benzer şekilde hep bir sonraki şehirde daha detaylı ve sağlıklı bilgi edinmenin mümkün olduğunun kendisine söylendiğinden yakınıdır.¹¹²³

Görüldüğü üzere, seyyahın olayları araştırmak için gittiği yerlerde kendisini tatmin edecek bilgilere ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Seyyah, Ermeni tüccarın kendisine aktardığı bilgileri not ettikten sonra, bir sonraki gün Trabzon'da ikamet eden Amerikalı bir misyonerle görüşmeye gider. Ancak seyyah çok konuşkan olmayan bu misyonerin, kendisine bölgede yaşayan Ermenilere ve onların Kürtlerle olan ilişkisine dair oldukça az bilgi verdiğini söyler. Misyonerin kendisine anlattığına göre, bölgede yaşayan Ermenilerin genel ekonomik durumu oldukça kötüdür. Hatta bu insanlar açlık ve kıtlıktan mustarıptır. Devletin koyduğu vergiler altında o kadar ezilmektedirler ki, Ermeni erkek nüfusun büyük bir kısmı, iş aramak için İstanbul, Batum ve diğer şehirlere gitmek zorunda kalmaktadır. İstanbul'da limanlarda işçi

¹¹²⁰Tophane Müşiri Zeki Paşa Osmanlı padişahı II. Abdülhamit'in en güvendiği Osmanlı devlet adamlarından biri idi. Dolayısıyla 20 Haziran 1890'da Erzurum'da ilk Ermeni isyanının çıkması üzerine bir an evvel uygulamaya geçilmesi için, 1888'de IV. Ordu komutanlığına atanan, Müşir Mehmet Zeki Paşa görevlendirildi bkz. Kodaman, *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987, s.33-34.

¹¹²¹Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.37-38.

¹¹²²Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.38.

¹¹²³Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.39.

olarak, Kafkaslarda özellikle Batum, Poti gibi limanlarda amelelik gibi vasıfsız işlerde çalışmaktadırlar. Kürtler ise, kendisine söylendiğine göre, otorite tanımayan ve devlet tarafından işbirliği içinde hareket etmeleri için tatlı sözlerle kandırılmaktadır. Aynı zamanda, Kürtler düzensiz ve sefil bir yaşam sürerken, Ermeniler ahlaken oldukça düzgündür.¹¹²⁴

Seyyahın Ermenilere ve Kürtlere dair verdiği bilgilerin, daha önce ele aldığımız birtakım batılı seyyahın bölgede yaşayan Ermenilerin karakteristik özelliklerine dair gezi notlarında verdikleri bilgilerle çeliştiği dikkat çekmektedir.¹¹²⁵ Bu tespiti, bölgede 19. yüzyılın sonlarında yaşanan gelişmelere paralel olarak Ermenileri batı kamuoyunun dikkatini çekerek Türkler tarafından haksızca mezalime uğrayan ve mazlum bir halk olarak gösterme yönünde yapılan bir propaganda olarak değerlendirmek mümkündür.¹¹²⁶ Bu doğrultuda, Hodgetts'ın bir gazeteci olarak bölgeye gelmesinin amacı ve önemi daha iyi anlaşılabilir. Şöyle ki; yüzyılın son yıllarında Osmanlı topraklarına gelen kimi seyyah ve araştırmacının genel olarak temel gayesinin batı basınında Ermenileri Türkler tarafından mezalime uğrayan masum insanlar olarak göstermek olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum, batı ve dünya basınında tepki oluşturmak için Ermeniler tarafından oldukça yaygın olarak kullanılan propaganda araçlarından biri idi.¹¹²⁷ Örneğin, bu bölümde ele alıp değerlendirmeye çalıştığımız 1895 Ermeni olaylarında olduğu gibi, Ermeni tedhiş örgütünün planları dâhilinde kentte meydana gelen bu olaylar, yine örgütün birtakım girişimleri neticesinde farklı boyutlarda yurt dışındaki basına yansıtılmaya çalışılmıştır. Gerek Kafkasya ve Rusya'da yayınlanan, gerekse Macaristan, İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde yayınlanan gazetelerde Trabzon olayları Ermeni tedhiş örgütünün istekleri doğrultusunda çarpıtılarak yayınlandığı ve bu yayınları yapan gazetelerin bilgi kaynaklarının ise İstanbul'dan çekilen telgraflar ve mektuplar olduğu görülmektedir.¹¹²⁸

¹¹²⁴Hodgetts, *Round About Armenia...*, s.41.

¹¹²⁵Örneğin, İngiliz Konsolosu Palgrave, çalışkanlık, doğruluk, namusluluk ve dürüst iş çıkarma bakımından Müslümanların şaşmaz bir şekilde Rum ve Ermenilerden kesinlikle bir gömlek üstün olduklarını söyler. Ona göre, Müslümanlar muazzam bir yükün altında sistematik olarak ezilmişlerdir ve ezilmektedirler. Hıristiyanlar ise Osmanlı İmparatorluğundaki ayrıcalıklı konumlarını sürdürerek son yüzyıldan beri sürekli olarak zenginleşmektedir. Zenginleşmeleri de birtakım spekülasyonlarla ve apaçık hilelerle yahut tefecilikle olmuştur bkz. Bilal Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, Ankara, 1986, s.15. Yine Ermeni karakterini bir Hıristiyan yani Ermenilerle dindaş olan Körte de şöyle anlatır: “Türkiye’de sizi aldatan birine mi rastladınız, bilirsiniz ki bu muhakkak bir Ermeni’dir. Memleket meselelerine vakıf olan Eskişehirli büyük bir patiskacı, bana tecrübesinin kendisine şunu öğrettiğini söyledi: Bir Türk’le mi iş yapacağım mukavele yapmaya lüzum görmem, sözü yetiştir. Ama bir Rum veya bir başka Hristiyan’la iş yapacaksam yazılı bir mukavele yaparım. Bu şarttır. Ermenilere gelince anlaşma yazılı da olsa hiçbir mukavele yapmam. Zira hiçbir mukavele onların yalan ve hilelerine karşı bir garanti sağlamaz.” Bkz. Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre...*, s.17.

¹¹²⁶Doğu Anadolu’da müstakil ve büyük bir devlet kurma arzusu içinde olan Ermeniler, Avrupa ve Amerika’da teşkilatlanmaya gitmek suretiyle, batı kamuoyunda oldukça etkin propaganda çalışmaları yapmaya başlamışlardır. Bu çalışma şu prensibe dayanmaktaydı: öncelikle Hıristiyan batı kamuoyunun dikkati çekilecek, bunun akabinde Avrupa’nın fiili müdahalesi temin edilerek iç politika kanalıyla batılı hükümetlerin Osmanlı Devleti üzerindeki baskısı arttırılacak ve sonuçta Osmanlı yönetimini bir oldubitti karşısında bırakmak için suikast, gösteri, katliam ve isyan gibi yöntemler kullanılacaktır. Bu yöntemler kullanılırken, Osmanlı yönetiminin asayışı ve güvenliği sağlamak adına almış oldukları birtakım tedbirleri de batı kamuoyunda “katliam ve “soykırım” olarak şeklinde tanıtacaklardır. İşte Ermenilerin bu tarihten sonraki tüm amaçları gerek kendi yöntemlerini hayata geçirmek gerekse Osmanlı Devleti’nin faaliyetlerini propaganda yoluyla batı dünyasına yanlış tanıtmak prensibi üzerine kurulu olacaktır bkz. Enis Şahin, “Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 1, Güz 2006, s.124.

¹¹²⁷Cezmi Erarslan, “Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu(24-25 Mayıs 2001)*, İstanbul 2001, s.91-95.

¹¹²⁸Rahmi Çiçek, “Trabzon’da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İnceleme Dergisi*, XVI, 2001,s. 129. Ermeni komitacılarının dış basını propaganda amaçlı nasıl

Seyyah izlenimlerinde doğrudan Trabzon'da 1895 yılında meydana gelen olaylarla ilgili bilgi aktarmaz. Adını vermediği Ermeni tüccar, batılı devletlerin konsolosları ve Amerikalı bir misyoner ile görüşme yapar. Hodgetts'ın Türk tarafından herhangi biri ile Ermenilere ve çıkan olaylara dair görüşme yapma ihtiyacı duymadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, aktardığı bilgilerin ne kadar nesnel olduğu da tartışmalıdır. O, daha sonra Trabzon'dan iç kesimlere gidebilmek için yetkililerden gerekli resmi izni alamadığından, bir Rus buharlısına binerek olaylar hakkında daha fazla bilgi edinebilmek umuduyla Batum'a doğru yola çıkar.

Hodgetts'dan sonra bölgeye, New-York Herald gazetesi tarafından Ermeni hadiselerini yakından incelemek üzere, 1897 yılında Türkiye'ye özel muhabir sıfatı ile gönderilen Dr. George Hepworth gelmiştir. O, kente geldiğinde bir otele yerleşir. Kaldığı otelde Sultanın onayladığı reformların bölgede uygulanıp uygulanamayacağını yerinde tetkik etmek amacıyla birkaç gün önce gelen Çakır Paşa ve bir grup görevli de kalmaktaydı. Gazeteci, Çakır Paşa'nın emrinde bulunan oldukça cana yakın ve konuşkan olduklarını söylediği bu insanlarla Ermenilerin durumu hakkında bazı sohbetler yapar. Ona göre, bu sohbetler sadece Türklerin bakış açısını yansıtmaktadır. Ancak seyyah, bu kişilerle oldukça özgür bir şekilde konuştuğunu, hatta onların kendisine yönetimin daha iyi olması yolunda yapılacak çok şeyin olduğunu kabul ettiklerini söylediklerini belirtir.¹¹²⁹Hepworth'ün Hodgetts'ın aksine Türk tarafının da yaşanan olaylar hakkında görüşlerine başvurduğu görülmektedir.

Gazeteci görüşme yaptığı Türk tarafından olan kişinin Avrupa'nın Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler için reform konusunda devlete baskı yapmasına rağmen, aynı şeyi benzer durumda bulunan Türkler için talep etmediğinden şikâyet eder. Ona göre, bu topraklarda yaşayan hem Türkler hem de Ermeniler benzer şekilde kötü yönetimden mustarıptirler. Ancak Batılı devletler yalnızca bir etnik gruba yönelik taleplerde bulunurken diğeri için ise kılını bile kıpırdatmamaktadır. Türk tarafından olan bu kişinin ifadeleri, Batılı devletlerin meseleye ne kadar ikiyüzlü ve etnik ve dini temele dayanan bir ayrımcılıkla yaklaştıklarını göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte, ona göre, Avrupa'nın Ermenilere istedikleri gibi ibadet etme konusunda özgürlük kısıtlaması olduğu yönündeki iddialarında hiçbir şekilde gerçeği yansıtmadığının altını çizer; çünkü Osmanlı yönetim sisteminin hiçbir döneminde Padişahın tebaası bu haktan mahrum edilmemiştir. Gazetecinin adını vermediği Türk görevli, bu durumun sanılanın aksine olduğunu ve rahatlıkla Ermeni vatandaşlara sorularak teyit edilebileceğini belirtir.¹¹³⁰ Görüldüğü üzere, batı kamuoyunda Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin sözde özgürce ibadet edemedikleri ve bu konuda baskıya uğradıkları yönündeki algının bölgeye gelen seyyah ve araştırmacıların ifadelerinde de yer alması aslında meselenin batılı devletler tarafından nasıl bir etnik ve dini bir temele oturtulduğunu göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Üstelik Türkler hiçbir zaman hâkim oldukları kavimlerin dini ve milli meselelerine karışmamıştır. Ayrıca kiliseleri, okulları ile diğer dini cemaatler varlığını istediği gibi özgürce

kullandıklarına dair bkz. Pelin İskender, "Berlin Antlaşmasından Sonra Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun 2006, s.105-106.

¹¹²⁹Hepworth, *Through Armenia...*, s.53-54.

¹¹³⁰Hepworth, *Through Armenia...*, s.54.

sürdürebilmişti. Alman asıllı araştırmacı olan Norbert Saupp buna şu şekilde şahadet eder: *Milletler topluluğu olan Türkiye, Hristiyan azınlıklara gözbebeği gibi bakıyordu.*¹¹³¹

Birtakım batılı araştırmacıların bile kabul ettiği bu durumun, özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru kasıtlı bir şekilde çarpıtılarak bunun aksi yönde bir algı ve önyargı oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Hiç şüphesiz, böyle bir algının yerleştirilmeye çalışılmasında birbiri ile kıyasıya rekabet eden devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki kimi siyasi ve ekonomik menfaatlerinin olması yatıyordu.

Gazeteci devam eden satırlarda, olayların nereden kaynaklandığını öğrenmek için Türk yetkiliye birtakım sorular sorarak bilgi edinmek ister. Görevli şöyle der:

*Mesele tamamen siyasidir. Ben devletin hizmetinde çalışan bir görevliyim ve doğal olarak benim meseleye önyargılı yaklaşabileceğimi düşünebilirsiniz. Fakat Avrupalılar buna inanmasa bile, yönetimi eleştirmekten çekinmeyen iyi Türkler de var. Ben Türklerin tamamen suçsuz olduklarını iddia etmiyorum. Hangi millet yüzde yüz masum olabilir ki? Fakat şunu belirtmek isterim ki, Türkler provoke edildi. Aslında bütün felaketi hazırlayan şey Ermenilerin özerklik konusundaki gözlerini kör eden tutkuları oldu.*¹¹³²

Türk yetkilinin olaylara dair aktardığı bilgilerden, olayların tırmanmasının en önemli sebeplerinden birinin Doğu Anadolu'da müstakil bir devlet kurma arzusuna kapılmalarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zira Ermenistan meselesi bizzat Ermeniler için bir meseleden ziyade denemeye değer çok cazip bir macera niteliğinde olmuştur; çünkü coğrafya, nüfus ve konjonktür Ermenilerden yana değildi. Ermenilerin, sosyal, askeri, psikolojik yapıları müsait değildir. Bununla birlikte, Ermenilerin siyasi hayalleri onları maceraya itecek kadar güçlüydü.¹¹³³

Dr. Hepworth, olaylar hakkında, yaşananlar esnasında Trabzon'da bulunduğunu söyleyen ve meselenin detayları konusunda kendisine farklı bilgiler aktarabileceğini belirten Türk tarafından olmadığını söylediği bir başka kişi ile de görüşür. O, bu kişinin iznini almadığı için ismini vermenin doğru olmadığını belirtir. Bununla birlikte, gazeteci görüşme yaptığı bu kişinin oldukça dürüst biri olduğunu ve hem Ermeni hem de Müslüman tarafa eşit mesafede durabilecek kadar akli başında biri olduğu bilgisini verir. Gazeteci bu kişiyle iki saat kadar oturur ve meseleler üzerine oldukça detaylı bir sohbet yapar.¹¹³⁴ Hepworth, Hodgetts'dan farklı olarak, bu kişiye 1895 yılında kentte yaşanan olaylara ve sebeplerine dair birtakım sorular sorarak bilgi edinmeye çalışır. Bu nedenle, onun verdiği bilgiler 1895 yılında Trabzon'da yaşanan olaylara diğer tarafın bakış açısını göstermesi bakımından da önem taşımaktadır. İlk olarak, bu kişi Hepworth'e Bahri Paşa'yı tanıyıp tanımadığını sorar. Hepworth, Bahri Paşa'nın etrafında sevilmeyen biri olduğu konusunda fikir sahibi olduğunu belirtir. Ancak görüşme yaptığı kişi, Bahri Paşa'nın sevilmeyen biri olmasının yaşananları haklı çıkaramayacağını altını çizerek ve kendisinin de bizzat şahit olduğunu söylediği olayı şu şekilde anlatır:

¹¹³¹Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre...*, s.11.

¹¹³²Hepworth, *Through Armenia...*, s.55.

¹¹³³Kodaman, *Ermeni Macerası*, s.50.

¹¹³⁴Hepworth, *Through Armenia...*, s.60-61.

*Bir gün Paşa'ya Trabzon'un ana sokaklarından birinde yürüyorken ,kendisine ihtilalci komitelere mensup bir grup genç Ermeni tarafından ateş açıldı. Elbette amaçları onu öldürmekti. Eğer bu olayı gerçekleştiren failer yakalanmış olsa ve cezaları verilmiş olsaydı, bu katliamlar asla yaşanmazdı. Fakat bu kişiler kaçtılar. Türk yetkililer Ermenilerin bu kişilere sempati duyduklarını ve saklandıkları yeri bildikleri gibi bir sonuca vardılar. Bunun sonucunda yetkililer kentte yaşayan Ermeni vatandaşlara suçluları teslim etmeleri konusunda çağrıda bulundular. Yetkililer suçlular teslim edilmediği takdirde olacaklardan sorumlu olmayacaklarını söylediler; çünkü bir devlet görevlisinin hedef alınması her ne olursa olsun devlete isyan bayrağı açmak anlamında geliyordu.*¹¹³⁵

Görgü tanığının gazeteciye aktardığı gibi, Trabzon olayı ilk defa Van eski Valisi Ferik Bahri Paşa, Trabzon Redif Fırkası Kumandanı Ahmet Hamdi Paşa, Vilayet Alaybeyi Süleyman Bey, İran'ın Trabzon Konsolosu olan Mirza Rıza Han ve Trabzon Posta ve Telgraf Baş Müdürü Hacı Ömer Efendi'nin Meydan-ı Şarki tarafında bulunan Uzun Sokaktaki Zeytinlik mevkiinden geçtikleri esnada buraya yakın bir sokaktan iki Ermeni'nin dokuz el ateş ederek silahlı saldırıya uğramaları sonucunda 2 Ekim 1895'de başlamıştır. Bu olay sırasında Bahri Paşa kalçasından ve Ahmed Hamdi Paşa da ayağından yaralanmıştır. Olaya karışan Trabzonlu Armenakveled-i Karabet, Stepanoğlu Bogos ve Gümüşhaneli Sitrakveled-i Arakel ile olaya yardım eden Kapsaroğlu Misak ve Berber Stefanoğlu Haçık'in tutuklanmaları ve gereken önlemin alınması Vilayet Polis Komiserliği tarafından istenmiştir.¹¹³⁶ Aynı zamanda 2 Ekim 1895 tarihinde vuku bulan bu olay, Trabzon'da Ermeniler tarafından yapılan devlet adamlarını hedef alan kitlesel olarak yapılan ilk eylemdir.¹¹³⁷

Fakat asıl Trabzon hadisesi ise, 8 Ekim günü, İstanbul olaylarında bir yakınının öldüğünü duyan bir Ermeni'nin kaldığı hanın balkonundan, halkın ve olayları yatıştırmak için şehirde dolaşan valinin üzerine ateş açmasıyla başlamıştır. Bunun neticesinde, Ermeniler ve Müslümanlar arasında çatışmalar başlamış ve olaylar ancak ordunun müdahale etmesiyle durdurulabilmiştir.¹¹³⁸ Dolayısıyla yukarıda görgü tanığının Hepworth'e aktardığı bilgiler kentte ilk olarak patlak veren hadiseye ilişkindir. Ayrıca Trabzon Ermenileri köylerde yaşayan yandaşlarını da kente getirterek, evlerinde ikamet ettirmeye ve silahlarıyla çarşı ve pazar yerlerinde gezdirerek birtakım nümayişler yapmaya da başlamışlardır.¹¹³⁹

Akabinde, görgü tanığı gazeteciye bu olayların neticesinde, yaklaşık olarak 500 kişinin hayatını kaybettiğini¹¹⁴⁰ ve kentte terör ve korku havasının hâkim olduğunu söyler. Hatta şehirde adeta ticaret durma noktasına gelmiş ve bu durum halkı adeta felç etmiştir. Olaylardan

¹¹³⁵Hepworth, *Through Armenia...*, s.62.

¹¹³⁶Keskin, s, 605. Ayrıca 2 Ekim 1895 yılında Trabzon'da yaşanan hadise ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Rahmi Çiçek, "1895 Ermeni Olayları", s.126-132.

¹¹³⁷Özcan, *II. Abdülhamid Döneminde Orta ve...*, s. 89.

¹¹³⁸Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten*, C. LXVII, 56, 2003, s. 22. Bu olaylar akşamüzeri saat beş-altı sıralarında başlamış ve ancak gece saat dokuzda kontrol altına alınabilmiştir bkz. Çiçek, "1895 Ermeni Olayları", s.128.

¹¹³⁹Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre...", s.22.

¹¹⁴⁰Kaynakların belirttiğine göre, kargaşalıklar esnasında Trabzon'da yaşayan Ermenilerden 182'si hayatını kaybetmişti. Civar köylerde Ermenilerden ise 21 ölü ve 18 yaralı, Müslümanlardan 21 ölü ve 25 yaralı ve Rumlardan da 1 ölü vardı bkz. Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre..", s.23. Fakat Longworth 1896 tarihli raporunda olaylar esnasında evleri yakılan ve öldürülen Ermenilerin sayısını gösteren bir tablo da eklemiştir. O, kent merkezinde 400'ün üzerinde kişinin defnedildiğini, fakat tabloda verilen rakamın 298 olduğunu ve bu sayıya sadece yöreye kayıtlı kişilerin dâhil edildiğini belirtir. Diğer 102 kişinin kente dışarıdan gelen Ermeni çete ve komite üyeleri olma ihtimali oldukça yüksek gözükmektedir bkz. Halaçoğlu "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre..", s.23.

sonra pek çok Ermeni kentten Rus sınırına doğru kaçmıştır. Ancak, görgü tanığının ifadelerine göre, yetkililer tarafından gerek çocuklara gerekse kadınlara zarar vermemek için her türlü tedbir alınmış ve bunlar askerler tarafından sıkı bir şekilde uygulanmıştır. Yalnızca iki veya üç kadın ve çocuk kasıtlı olmadan zarar görmüştür.¹¹⁴¹Meydan-ı Şarkiye'den gelen silah sesleriyle 8 Ekim tarihinde başlayan olaylar esnasında vali tarafından gerekli tüm tedbirler alınarak Ermenilerin buldukları mahallere asker ve zabıta sevk edilmiştir. Fakat İngiliz Konsolosu Longworth, Türklerin büyük çoğunluğunun Ermeni komşularına tavır alma konusunda tereddüt taşıdıklarını ve eğer askerler olaylara karışmasaydı ortaya çıkan can kaybının çok daha az olabileceğinin altını çizdi.¹¹⁴² Ancak konsolosun ortaya çıkan can kaybının bilançosunu yalnızca olayları yatıştırmaya ve kontrol altına almaya çalışan güvenlik güçlerine yüklemesi, Hepworth'un de belirttiği gibi Ermenilerin Türk tarafı üzerinde kasıtlı olarak yapmaya çalıştığı provokasyonu göz ardı ederek birtakım yorumlarda bulunduğunu göstermektedir. Bab-ı Ali saldırısının hemen öncesinde Ermeniler Erzurum'da provokasyonlara başlamış ve Hınçak ve Taşnak ihtilalci örgütlerine mensup olanlar halkı şiddet kullanarak yıldırıma çalışmışlardı.¹¹⁴³

Trabzon'da meydana gelen olayların benzerleri, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de meydana gelmekteydi. Hemen her yerde, Türklerle Ermenilerin birbirlerini öldürdükleri haberleri duyuluyordu. Örneğin, Akhisar, Erzincan, Bitlis, Gümüşhane, Maraş, Bayburt ve Urfa gibi kentlerde, Türklerle Ermeniler kıyasıya bir çatışma içine girmişlerdi. Ekim ayının sonuna doğru Anadolu'da bir iç savaşın patlamış olduğu havası hâkimdi. Yabancı devletlerin olaylara müdahalesinden çekinen Türk yetkililer olayları bastırmak için ellerinden geleni yapmaya çalışıyorlardı. Ancak zafer sarhoşu Ermeni komitacılar, Batılı güçlerin bir an önce müdahalesini sağlamak için Anadolu'nun çeşitli noktalarında olaylar çıkartmaya çalışarak bu müdahaleyi hızlandırmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Hatta Ermeni patriği altı Büyük Güç temsilcisine başvurarak, Türk yönetimini 'Ermeni kıyımına' son vermesi konusunda uyarılarını istemişti.¹¹⁴⁴

Bununla birlikte, Trabzon'da meydana gelen olayları yatıştırmak ve çıkabilecek olası saldırılara karşı önlem almak amacıyla Hükümet yetkilileri, zaptiye, polis ve belde eşrafı, şehir girişlerini ve sokak başlarını tutarak atılan silahların önemsiz olduğunu, Ermenilerce hiçbir fenalık meydana getirilmediğini bildirerek Müslüman ve Ermeni ahalinin olaya sebebiyet vermeden dağılmasına çaba sarf etmişlerdir.¹¹⁴⁵Görüldüğü üzere, birtakım kaynaklarda aktarılanın aksine, Türk yetkililerin olaylar esnasında oldukça serinkanlı davrandığı ve özellikle kadın ve çocukların zarar görmemesi için azami gayret sarf ettiği görülmektedir. Bu ifadelerin Türk tarafından olmayan bir görgü tanığının ifadelerine dayanması ise, meselenin doğru anlaşılması adına oldukça önemlidir.

Örneğin, İngiliz Konsolosu Longworth kaleme aldığı raporunda, o dönem Trabzon Valisi olan Kadri Bey'in izlemiş olduğu ihtiyat ve itidal politikasını över ve izlenen bu politika sayesinde Trabzon'un Anadolu'nun diğer yerlerinde yaşanan çatışma ve tahrik politikasının içinde yer almadığını vurgular. Ayrıca konsolos Ermenilerin bölgede çıkardıkları karışıklıklar hakkında önemli sayılabilecek yorumlarda bulunur. Ona göre, Ermenilerin huzursuzluklarının altında ne Rusya'nın Balkanlarda uyguladığı gibi slavlaştırma politikası ne

¹¹⁴¹Hepworth, *Through Armenia...*, s.63.

¹¹⁴²Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre...", s.25.

¹¹⁴³Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Ayten Birerdinç (çev.), İstanbul 2009, s.232.

¹¹⁴⁴Sonyel, *Osmanlı Ermenileri...*, s.233.

¹¹⁴⁵Özcan, *Abdülhamid Döneminde Orta ve...*, s.91.

de Ermeni ve Müslüman demagogların yaptıkları yatmaktadır. O, asıl sebebi Hınçak Cemiyeti olarak gösterir.¹¹⁴⁶ Ancak Longworth'ün raporlarında ele aldığı Ermeni Meselesini tarafsız bir bakış açısı ile değerlendirmedeği görülmektedir. Onun bu meseleye dair yorumlarında Hristiyanlığın ve belki de köken olarak mensubu olduğu milletin etkisi altında kalarak yaklaştığı söylenebilir.¹¹⁴⁷

Dr. Hepworth kentte her iki tarafa mensup insanlarla yaptığı görüşmeler sonucunda Ermeni Meselesine olan bakış açısının değiştiğinin altını çizer. O, bölgeye gelmeden önce kendisinin bu halka karşı büyük bir sempati beslediğini söyler. Ayrıca daha önce bu masum insanların fanatik bir dinciliğın kurbanı olduğunu, bu felaket ve mezalimi onlara yaşatanlara karşı en ufak bir şey yapmadıklarını düşündüğünü, fakat Trabzon'da yaptığı görüşmelerden sonra olayların iç yüzünü daha iyi analiz ve değerlendirme şansı yakalamasının bu görüşlerinin değişmesinde önemli bir rol oynadığının altını çizer. Ayrıca Hepworth, bu görüşmeden sonra Türklerin bu olaylar esnasında zalimce olarak nitelendirilebilecek yöntemler kullanmalarına rağmen büyük bir provokasyona da maruz kaldıklarının altının çizilmesi gerektiğini belirtir.¹¹⁴⁸ Bu bağlamda, Longworth'ün kentte Ermeni olaylarının başlamasından önce 1891 yılında kaleme aldığı raporda, Ermenilerin 1891 yılının yazında Türklere karşı isyan faaliyetlerinin askıda tutulmasına rağmen Kasım ayında tekrar canlandığı konusunda aktardığı bilgiler bu durumu teyit eder niteliktedir.¹¹⁴⁹

Hepworth, Samsun'da kıyıya çıktıklarında, adını vermediği bir kişiye kentte hiç Ermeni yaşayıp yaşamadığını ve Ermeni olaylarından kaynaklı herhangi bir sorun olup olmadığını sorar. Görüştüğü kişi ona şehirde hem Ermeni hem de Rumların yaşadığı bilgisini verir. Bununla birlikte, gazeteci bu kişiye bölgede olaylar başladığında neler yaşandığını sorar. Bu kişi, gazeteciye olaylar başladığında büyük bir kaygının ve korkunun hâkim olduğunu ancak hiç kimsenin zarar görmediği söyler.¹¹⁵⁰ Bu cevap karşısında şaşırın Hepworth bunun nasıl olduğunu sorar. Seyyahın bilgi kaynağı şehirde yaşananlara dair şu bilgileri aktarır:

*Valimiz gerçekten çok akıllı bir kişidir. Olaylar ortaya çıktığında, Ermenilere, mallarını yağmalamak için fırsat kollayan kişiler karşısında, kentin dışında merkezden daha güvenli olacaklarını söyledi. Vali bu kişilere burada istenmediklerini basit bir şekilde belirtti ve kısa bir süre sonra onlarda şehirden gitmelerinin kendileri için daha iyi olacağını düşünerek kent merkezini terk ettiler. Bu kişiler valinin verdiği mesajı almışlardı ve bu nedenle kentte ciddi boyutta bir sorun ortaya çıkmadı. Aslında bir felaketin eşiğinden dönüldü. Bu olay bize bir insanın isterse neler yapabileceğini de göstermektedir.*¹¹⁵¹

¹¹⁴⁶Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre...", s.21. Aynı zamanda Longworth, bu cemiyetin büyük devletlerin dikkatini Ermeni meselesine çekmek için uyguladıkları adam öldürme, yol kesme ve soygun gibi yöntemlerin bağımsızlıkları için tek yol olduğunu düşündüğünü ve ancak bu şekilde Müslümanları provoke edebileceklerine inandığını söyler. Fakat bu tür planlar barışsever ve zeki insanlar arasında bir taban bulamamıştı. Çünkü onlar Ermenistan ile Bulgaristan arasındaki coğrafi ve siyasi farkı ayırt edebilecek zekâdadırlar. Ayrıca bu tür insanlık dışı yöntemleri kullananlar ve savunular suçlu olmaktan öteye gidemezlerdi. Zira azimli ve dürüst bir şekilde çalışan bir yönetim de böyle bir hareketi bastırmada fazla zorlanmamıştır bkz. "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre...", s.21-22.

¹¹⁴⁷Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre...", s.20.

¹¹⁴⁸Hepworth, *Through Armenia...*, s.60-61.

¹¹⁴⁹Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre...", s.21.

¹¹⁵⁰Hepworth, *Through Armenia...*, s.44.

¹¹⁵¹Hepworth, *Through Armenia...*, s.44-45.

Görüldüğü üzere, seyyahın bilgi aldığı kişi, valinin itidalli ve sağduyulu yaklaşımından ötürü, Samsun'da diğer yerlerde yaşanan türden olayların yaşanmasının önüne geçildiğinden takdirle söz etmektedir. Benzer şekilde, Hepworth de Anadolu'nun diğer yerlerinde bulunan yöneticilerin daha itidalli hareket etmiş olsalardı, bugün kiliselerin bahçelerinde olaylardan ötürü hayatlarını kaybeden Ermenilerin devlete vergilerini ödüyor olacaklarını belirtir. Hepworth, bu toplu kıyımların sorumlularının olayları tahrik eden ve bu olayları kişisel çıkarları için kullanan yöneticiler olduğunun altını çizerek Samsun'da edindiği izlenimler doğrultusunda, eğer yöneticiler görevlerini layıkıyla yerine getirmiş olsalardı, bugün korkunç olarak nitelendirilen olayların hiç birisinin vuku bulmayacağını da sözlerine ekler. Fakat seyyah, bu katliamlardan siyasi kazanç elde etmeyi uman bu yöneticilerin barbar olduğunu ve *Mahbet* gibi hiçbir suyun ellerindeki kanı temizleyemeyeceğini söyler.¹¹⁵²

Samsun aslında Trabzon gibi Karadeniz'in en işlek limanlarından olup aynı zamanda Ermeni komiteleri tarafından iç kesimlere silah sevkinin ticaret malları arasında Ermeni tüccarlar aracılığıyla yapıldığı bir kentti. Aynı zamanda Samsun, Sivas gibi iç kesimlerde bulunan yerlerle haberleşmenin sağlanması açısından da Ermeni komiteleri tarafından kullanılıyordu. Dolayısıyla Samsun ve çevresinin önemi, Trabzon'a yakın olmasından ve etrafındaki Sivas, Merzifon, Amasya ve daha içeri kısımlarda Ermeni çetelerin buralarda bulunmasından kaynaklanmaktadır.¹¹⁵³ Ancak seyyahın aktardığı bilgilerden, bölgede özellikle 1895 yılında Trabzon'da yaşanan türde can kayıplarına yol açan olayların yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, Dr. Hepworth'ün bölgeye yaptığı ziyaret esnasında kayıt altına aldığı izlenimlerinde Türklere yahut Müslümanlara karşı herhangi bir yakınlık duyduğunu söylemek zordur; çünkü bazı yorumlarında gelmiş olduğu kültürün ve dinin tesiri altında kalarak yorumlar yaptığı dikkat çekmektedir. Ancak bu konuda bilgi veren diğer seyyah ve araştırmacılarla mukayese edildiğinde, olayların altında yatan gerçekleri mercek altına yatırarak irdelemeye çalışması göz önüne alındığında daha fazla tarafsız kalmaya çalıştığı söylenebilir.

¹¹⁵²Hepworth, *Through Armenia...*, s.45.

¹¹⁵³İskender, "Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları", s.106-107.

SONUÇ

Karadeniz Bölgesi, gerek coğrafi konumu gerek ekonomik ve siyasi önemi gerekse barındırdığı farklı etnik unsurlar nedeniyle, geçmişten günümüze daima seyyah ve araştırmacıların ilgi konusu olmuştur. Bu bakımdan Karadeniz Bölgesine yönelik, oldukça zengin bir seyahat literatürü bulunmaktadır. Bu literatürün 19. yüzyılda daha fazla yoğunlaştığı söylenebilir. Bu nedensiz değildir; zira anılan yüzyılda Osmanlı imparatorluğu, siyasal, kültürel, sosyal, ekonomik vb. alanlarda köklü bir değişim ve dönüşüm süreci içerisine girmiştir. Osmanlı'nın batı karşısında gerilemesine bağlı olarak yaşanan bu gelişmeler ile batılı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki siyasi ve ekonomik nüfuzlarını artırma çabaları ve bu doğrultuda azınlıklara yönelik ilgileri, Osmanlı topraklarında yaşananlara ilişkin doğrudan bilgi edinmenin önemini artırmıştır. Kuşkusuz bu durumda, emperyalist amaçların da güçlü bir motivasyona sahip olduğu söylenebilir. İşte bu koşullar altında, Osmanlı topraklarının batılı seyyah ve araştırmacıların akınına uğradığı, Karadeniz Bölgesinin de bu akından nasibini aldığı anlaşılmaktadır.

Gelen seyyah ve araştırmacıların 19. yüzyılın ikinci yarısında, genelde deniz yolunu tercih ettikleri, Samsun ve Trabzon gibi bölgenin önemli liman kentlerinde araştırma ve incelemelerini yoğunlaştırdıkları gözlenmektedir. Bu seyyah ve araştırmacıların genelde İngiliz, Fransız ve Alman olmaları, hem bu ülkelerin Osmanlı devletiyle olan yoğun ilişkileri hem de Osmanlı Devleti üzerindeki emelleriyle ilişkili olsa gerekir. Bölgeye gelen seyyah ve araştırmacıların meslekleri ve geliş amaçları ise değişiklik arz etmektedir. İçlerinde siyasi görevliler yer aldığı kadar yer bilimci, coğrafyacı, tarihçi, misyoner ve ajan gibi pek çok değişik meslek grubuna mensup kişiler bulunmaktadır. Bu bağlamda, onların gezi notlarında kaleme aldıkları bazı konular üzerine olan izlenimleri, geliş amaçlarına göre nitelik ve nicelik bakımından değişiklik göstermektedir. Örneğin, misyoner olan seyyah ve araştırmacıların genel olarak bölgenin demografik, dini ve etnik yapısı üzerinde yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır. Yine tabiat bilimci olan seyyah ve araştırmacıların, bölgenin yer altı ve yer üstü tabiat zenginlikleri ile sembol niteliğinde olan tarihi mekân ve anıtsal yapılar hakkında daha fazla bilgi verdikleri görülmektedir. Siyasi amaçlarla gelen ya da ajanlık maksatlı faaliyetlerde bulunanlar, bölgenin siyasal yapısının yanında, yönetsel ve sosyal faaliyetlere ve Osmanlı'da son yüzyılda gerçekleşen batılılaşmaya yönelik uygulamalara da değinmektedirler. Bununla birlikte, 19 yüzyılın ikinci yarısında bölgede bulunan seyyah ve araştırmacıların ekseriyetinin özellikle bölgenin fiziki yapısına ışık tutacak oldukça detaylı bilgi verdikleri dikkat çekmektedir. Ancak gezi notlarında bölgenin ekonomik yaşamına ışık tutacak çok fazla bilgi vermedikleri görülmektedir. Bunun temel nedeni, ya bölgenin yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle siyasi ve idari bakımdan farklı bir dönemece girmesi ve seyyah ve araştırmacıların dikkatlerini bu yöne çevirmeleri ya da seyyah ve araştırmacıların seyahat biçimleri ile ilişkili olsa gerekir. Nitekim bölgeye gelen seyyah ve araştırmacıların büyük bir kısmı, gemi ile seyahat ettikleri için bazı yerlerle ilgili çok az gözlemde bulunabilmişlerdir. Örneğin, seyyah ve araştırmacıların, Ordu ve Giresun gibi bazı kentlere dair gözlemleri, gemi güvertesinden gördükleri ya da birkaç saatlik mola sırasında kentteki gezintileri sırasında gözlemledikleriyle sınırlıdır. Aynı yargının Trabzon ve Samsun için geçerli olmadığını belirtmek gerekir. Zira Trabzon ve Samsun, hem siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal bakımdan bölgenin en önemli kentleridir hem de önemli liman kenti olmaları nedeniyle, gemilerin sıkça uğradığı ve demirlediği merkezlerdir. Bu nedenle, seyyah ve araştırmacıların, gezi ve gözlem notlarında, Trabzon ve Samsun'a ait hemen her konuda detaylı bilgi ve gözlem verileriyle karşılaşılmaktadır.

Bölgede bulunan seyyah ve araştırmacıların büyük bir kısmının bölgenin fiziki ve tarihi geçmişi hakkında bilgi aktarıırken, özellikle Samsun ve Trabzon gibi kentlerin tarihi geçmişini Osmanlı öncesi dönemle başlatma gibi bir eğilim içinde oldukları söylenebilir. Sözelimi Trabzon şehrinin tarihi arka planına dair bilgi verilirken seyyah ve araştırmacıların büyük bir çoğunluğunun, ilk olarak ünlü Yunanlı filozof Ksenophon'a atıf yaptıkları ve akabinde kentin tarihi geçmişini Roma, Bizans ve onların devamı olan Komnenoslar tarafından kurulan Trabzon Rum devletine bağladıkları görölmektedir. Böylece şehrin uygarlık tarihinde, 1071 Malazgirt Savaşı ile birlikte Anadolu'yu yurt tutan Türk varlığı ile M.Ö 400 yılında bölgede bizzat bulunan Ksenophon'un eserinde adlarını zikrettiği otokton haklar adeta yok sayılmakta ve şehrin kökleri Yunanlı kolonicilere bağlanmaya çalışılmaktadır. Bu durumun, 19. yüzyılın başlarında batıda yaygın olan oryantalist tarih yazımının bir iz düşümü olduğu söylenebilir. Aynı anlayışın Samsun'un tarihi aktarıılırken de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim onlara göre, Samsun kenti her yönüyle Grek uygarlığının önemli bir parçasıdır. Bu durumu, gezi notlarına yansıyan, eski yapıların, Grek ve Hristiyanlık dönemine ait sembollerin sayılıp dökülmesine ilişkin veriler yalın bir biçimde göstermektedir. Benzer tutumun bölgenin tarihi öneme haiz olan anıtsal yapıtları hakkında bilgi verilirken de sürdürüldüğünü belirtmek gerekir. Nitekim seyyah ve araştırmacıların genellikle Bizans dönemine ait Hristiyanlarca inşa edilmiş anıtsal yapıtları ön plana çıkarttıkları, bu yapıtları canlı bir biçimde tasvir ettikleri görölmektedir. Bu durum, kendi kültür kökleriyle ilgili inançsal abidelere ve sembolere yönelik algıda seçicilikle açıklanabileceği gibi, bölgenin Hristiyan geçmişine ve hala bölgede yaşayan Hristiyan varlığına dikkat çekmek amacıyla da açıklanabilir. Elbette bu durumun, bölgedeki eski yapıların hala ayakta olduğuna işaret etmesi bakımından anlamlı olduğunu belirtmek gerekir. Ancak seyyah ve araştırmacıların ekseriyetinin, bu abide yapıt ve sembollerin bakımsızlığından şikâyet ettikleri, bu konuda devletin ve devlet görevlilerinin umursamaz tavırlarına işaret ettikleri görölmektedir. Bu şikâyetlerin satır araları incelendiğinde, geçmişe, özellikle Bizans ve onun bir devamı olan Trabzon Rum Devletine olan özlemlerinin yansıdığını belirtmek gerekir. Örneğin, Lynch Trabzon'da bulunduğu esnada kentte bulunan Hristiyanlık dönemine ait olan yapıtların bir tasnifini yapmış ve bunların kentin hangi noktasında yer aldığını gösteren bir harita hazırlayarak eserine koymuştur. Ancak Lynch'in Türk hâkimiyeti döneminde kentte inşa edilen yapılara dair hemen hiç bilgi vermemesi oryantalist bakışını yansıtmaması bakımından oldukça manidardır. Yine Trabzon'da bulunan Bryce'in, kentte yaptığı gezinti esnasında yol kenarında gördüğü bir çeşmenin mimari estetik bakımından bir Türk'ün elinden çıkma olasılığının düşük olduğu şeklindeki tespiti, seyyahın Müslüman Türklere karşı sahip olduğu bazı ön kabullerinin bir işareti olarak yorumlanmaya müsaittir. Bu tarz bakış açılarıyla, hemen her seyyahın yapıtının satır aralarında karşılaşmak mümkündür. Bu durum, batılı seyyah ve araştırmacıların, gezi ve gözlem notlarının öznel boyutunu oluşturmakta, bu boyut yardımıyla onlar, batıda bir doğu, bir Türk, bir Müslüman imgesi inşa etmeyi amaçlamaktadırlar. İnşa ettikleri bu doğulu, Türk, Müslüman imajın, oldukça etkili olduğunu, bugün bile, bu imajın kalıtlarının etkisinin tümüyle yok olmadığını belirtmek gerekir.

Seyyah ve araştırmacılar sadece bölgenin antik geçmişi ve anıtsal öneme haiz olan yapıtları hakkında bilgi vermekle yetinmemişler aynı zamanda bölgenin coğrafiyası hakkında da okuyucuya önemli bazı bilgiler aktarmışlardır. Örneğin, Walpole, Sandwith, Mordtman, Deyrolle ve Tozer gibi kimi seyyahların hem Trabzon ve çevresinin hem de Samsun ve çevresinin coğrafiyasına dair oldukça ayrıntılı bilgi verdikleri görölmektedir. Dolayısıyla bazı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarında, anılan yüzyılda bölgenin sahip olduğu iklim ve

bitki örtüsü, bölgede yaygın olarak yaşayan canlı türleri gibi kimi konulara dair de bilgi edinmek mümkündür.

Seyyah ve araştırmacıların verdiği bilgiler, bölgenin sosyo-kültürel yapısına da ışık tutmaktadır. Bölgede 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan bazı siyasi gelişmeler sonucunda iki önemli liman kenti olan Trabzon ve Samsun'a büyük kitleler halinde Kafkaslardan yönelen göç hareketinin hem bölge demografisi üzerindeki etkilerini hem de bölgede ne gibi sağlık sorunları yarattıklarını bu gezi notlarından takip etmek mümkündür. Bu göçlerin, anlaşıldığı kadarıyla, Trabzon ve Samsun'da, çeşitli sağlık sorunları, bulaşıcı hastalıklar, nüfus hareketliliği ve asayişe ilişkin pek çok soruna yol açtığı anlaşılmaktadır. Seyyah ve araştırmacılar, bu göç hareketlerine ilgi göstermiş olmalarına karşın, gezi notlarında genelde Trabzon'un nüfusu hakkında bilgi verirken, bir iki seyyah dışında Samsun'un nüfusu hakkında hemen hiç bilgi vermemeleridikkat çekmektedir. Bunun temel nedeninin Trabzon'un önemli bir vilayet merkezi olması, Samsun'un ise ona bağlı bir sancak konumunda bulunmasından kaynaklandığı söylenebilir. Ayrıca Trabzon özellikle İngilizler açısından Rusya'nın Karadeniz'e yayılma siyasetini takip edebilecekleri ve Kafkaslara yakınlığı nedeniyle bilgi alabilecekleri önemli bir stratejik merkez konumundaydı. Bu merkezi konumu nedeniyle, konsoloslukların da Trabzon'da yoğunlaşması oldukça dikkat çekicidir. Konsolosluklara bakıldığında, Trabzon'a ilginin İngilizlerle sınırlı kalmadığı, Rusya, Avusturya, Macaristan, İtalya, Fransa ve İran gibi devletlerin bölgeye ilgisinin yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle batılı devletlerin yanında, bölgeye Rusya ve İran'ın ilgisi, bölgede yaşanan doğu-batı diyalektiğinin ve çekişmesinin bir izdüşümü olarak yorumlanmaya müsaittir. Özellikle Rusya'nın Karadeniz'in güneyine inme politikalarının İngilizler tarafından yakinen takip edildiği, bölgede egemenlik kurmalarını engellemek için çeşitli stratejiler geliştirdikleri görülmektedir. İran'ın bölgeye ilgisinin ise daha çok ekonomik gerekçelere dayandığı anlaşılmaktadır.

Tüm bunlara ek olarak, seyyah ve araştırmacılar, bölgede bulunan dinsel cemaatlerin sosyal doku içindeki oynadıkları role dair de önemli bilgiler aktarmaktadır. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında, farklı dinsel ve mezhepsel cemaatlerin yer aldığı sosyal dokunun, himaye sistemi ile gayrimüslimler lehine bozulması neticesinde, cemaatler arasında baş gösteren ihtilaf ve sorunların seyyah ve araştırmacıların gezi notlarında önemli bir yer tuttuğunu kaydetmek gerekir. Onların daha çok Rum ve Ermeni cemaatlere yöneldikleri, bunların kendi aralarındaki ilişkileri irdeledikleri, bu bağlamda Müslüman cemaatle ilişkilerine dair de bilgiler aktardıkları gözlenmektedir. Özellikle Rumlar ve Ermeniler arasındaki gerilimler ile Ermenilerin kendi içinde mezhep değiştirmelerinden kaynaklanan sorunlara eğildikleri anlaşılmaktadır. Yine bazı seyyah ve araştırmacıların, Müslüman cemaati de kendi içinde sınıfladıkları, Lazlar, Kürtler gibi alt etnik gruplara ayırdıkları görülmektedir. Hatta bu alt gruplara ait, etnik köken ve karakter özelliklerine ait çarpıcı betimler yaptıkları gözlenmektedir. Bu durum ilk bakışta betimsel bir bilgi gibi görülse de, kimi seyyah ve araştırmacıların siyasal amaçlar da güttükleri düşünülürse, Müslüman cemaati kendi içinde ayırıştırma çabası olarak da yorumlanabilir. Buna ek olarak, bu gezi notlarında bölgenin kültürel ve folklorik yapısına dair de oldukça önemli tespitler ve renkli betimlemeler yer almaktadır. Bunlar arasında, insanların boş vakitlerini nasıl geçirdikleri, av merasimleri, mesire yerleri, piknikler, düğün gibi çeşitli adetler, düğünlerde yapılan geleneksel ritüeller, düğün yemekleri, gelin alayı gibi durumlar önemli bir yer tutmaktadır. Bu betimlemelerde, yer yer, sosyo-ekonomik durumu daha üst düzeyde bulunan ailelerle daha alt sınıfa mensup ailelerin yeme-içme alışkanlıkları, giyim kuşam tarzları ve yaşam tarzları karşılaştırılmaktadır. Böylelikle batılı okuyucuya, hem Doğu Karadeniz Bölgesinde yaşayan

dindaşlarının hem de Müslümanların giyim kuşam, yeme içme ve çeşitli adetler gibi genel kültürel ve folklorik özellikleri hakkında zengin betimlemeler sunmuş olmaktadır.

Doğu Karadeniz Bölgesi hakkında 19 yüzyılın ikinci yarısına dair seyyah ve araştırmacıların gezi notlarında üzerinde durdukları diğer bir konu, yörenin idari ve siyasi yapısı olmuştur. Osmanlı'da Tanzimat'ın ilanından itibaren hızlı bir şekilde devreye sokulan reformlarla siyasi ve idari yapının modernleştirilmeye çalışıldığı bilinmektedir. Ancak bu uygulamaların taşrada daha etkin bir şekilde yürürlüğe konulması, daha çok yüzyılın ikinci yarısına denk düşmektedir. Bu dönemde valilerin idari yapı içindeki yerleri güçlendirilmiş, reformlar neticesinde yeni idari ve adli birimler kurulmuştur. Dolayısıyla seyyah ve araştırmacıların gezi notlarında, yeni kurulan bu yapılar ile bu yapılarda yöneticilik yapan kimselerin davranışları, giyimleri, çeşitli uygulamaları çarpıcı bir biçimde betimlenilmektedir. Hatta yeni kurumların başında bulunan kimselerin, gelenek ile modern arasında sıkışmış kıyafet, davranış tarzı ve yönetim anlayışları ironik bir biçimde dile getirilmektedir. Bu bağlamda, bölgede bulunan seyyah ve araştırmacılar, bölgedeki yöneticiler ve bölgenin idari yapısında, doğrudan olmasa da dolaylı olarak önemli bir rol oynayan konsoloslar hakkında da oldukça ayrıntılı tespitlerde bulunmuşlardır. Ancak seyyah ve araştırmacıların gezi notları incelendiğinde, genel olarak bölgedeki idari yapının, merkezi yönetim tarafından sarf edilen tüm gayretlere rağmen, bütünüyle modernize edilemediğine ve sağlıklı işlemediğine dair bilgiler yer aldığı görülür. Onlara göre, iş başındaki yöneticiler, işin ciddiyetinden habersiz, yalnızca kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden kişilerdir. Bu yargının hemen tüm seyyah ve araştırmacılar tarafından tekrar edilmesi, oldukça ilgiye değerdir. Bu bağlamda, seyyah ve araştırmacıların, sadece betimsel bilgi vermedikleri, aynı zamanda varolan siyasal ve idari yapıya, siyasi ve adli yapıda gördükleri rüşvete, adam kayırmaya ve eşitsizliğe ilişkin eleştirilerini de aktardıklarını kaydetmek anlamlı olacaktır.

Seyyah ve araştırmacılar, yeri geldiğinde bölgedeki asayiş ve güvenlik olaylarına değinmekte, bölgede yaşanan bu türden sorunları örneklemektedirler. Bu sorunlar arasında, 19 yüzyılın ikinci yarısında, özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalan Berlin Antlaşması sonrası Anadolu'da ortaya çıkan Ermeni isyanları önemli bir yer tutar. Bu nedensiz değildir; bölgede ortaya çıkan Ermeni olayları, asayiş ve güvenliği tehdit eden en önemli olaylar arasındadır. Fakat seyyah ve araştırmacıların genel olarak Ermeni sorunu hakkındabilgi verirken tek yanlı kaynaklardan beslendiklerini belirtmek gerekir. Bunun tek istisnası, anlaşıldığı kadarıyla, Hepworth'dür. O, hem bilgi edinirken farklı kaynaklara dayanmakta hem de elde ettiği bilgileri daha nesnel bir biçimde aktarmaya çalışmaktadır. Yine seyyah ve araştırmacıların gezi notlarında, yüzyılın ikinci yarısında Kafkaslardan bölgeye yönelen kitlesel göçlerin, yörenin asayiş ve güvenliğini tehdit ettiğine dair çarpıcı bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Çerkezlerin ve Lazların, yer yer eşkıyalık faaliyetlerinde buldukları aktarılmaktadır.

Sonuç olarak, seyyah ve araştırmacıların, oryantalist bakıştan kaynaklı kimi ön yargılı bilgiler verseler de, 19. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi hakkında, bölgenin fiziksel, sosyo-kültürel, siyasi ve idari yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler verdikleri ve bu bilgilerin bölge tarihini aydınlatma bakımından değerinin inkâr edilemeyeceğini belirtmek gerekir.

KAYNAKÇA

1. Kaynaklar

1.1.Seyahatnameler

- Bryce, James, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, London 1878.
- Barkley, Henry C., *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London 1891.
- Bonvalot, Gabriel, *Du Caucase AuxIndes a Travers Le Pamir*, Paris 1889.
- Burnaby, C. Fred, *On the Horseback Through AsiaMinor*, London 1878.
- Cunynghame, Arthur Thurlow, *Travels in the Eastern Caucasus, on the Caspian and Black Sea, especially in Daghestan, and on the Frontiers of Persia and Turkey during the summer of 1871*, London 1872.
- Deyrolle, Theophile, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*, Reşat Ekrem Koçu (çev.), İstanbul (tarihsiz).
- Hell, Xavier Hommaire de, *Voyage en Turquie et en Perse*, II, Paris 1855.
- Hepworth, George, *Through Armenia on Horseback*, London 1898.
- Hodgetts, E. A. Brayley, *Round About Armenia: The Record of a Journey Across the Balkans Through Turkey, The Caucasus, and the Persia in 1895*, London 1896.
- Layard, Austen Henry, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon with Travels in Armenia, Kurdistan, and the Desert*, London 1853.
- Lenep, Henry J. Van, *Travels in the Little-Known Parts Of Asia Minor*, Vol. I, London 1870.
- Lynch, H. F. B., *Armenia, Travels and Studies*, Vol.I, London 1901.
- Macdonald, R., *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, London1859.
- Mordtman, A.D., *Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien*, F. Babinger (yay.), Hanover 1925.
- Mounsey H.,Augustus, *Journey Through the Caucasus and the Interior of thePersia*, London 1872.
- Murray,Nicholas, *a Corkscrew is theMostUseful: TheTravellers of Empire*, UK 2009.
- Murat Efendi, *Türkiye Manzaraları*, Alev Sunata Kırım (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Petersen, W., *Aus Transkaukasien undArmenien*, Leipzig 1885.
- Sandwith, H., *A Narrative of Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Willams to the Russian Army*, London 1856.
- Schweiger- Lerchenfeld, Amand von, *Armenien*, 1878 (basım yeri yok).
- Tozer, Henry Fanshawe, *TurkishArmeniaandEeasternAsiaMinor*, London 1881.

Vambery, A., *The Life and Adventures of Arminus Vambery written by himself*, London 1914.

Walpole, F., *The Ansayrii, (or Assassins) with Travels in the Further East in 1850-51 Including a Visit to Nineveh*, Vol. II, London 1851.

Weeks, Edwin Lord, *From The Black Sea Through Persia and India*, New York 1896.

1.2. Salnameler

Sene 1286 (1869); sene 1287 (1870); sene 1288 (1871); sene 1289 (1872); sene 1290 (1873); sene 1291 (1874); sene 1293 (1876); sene 1294 (1877); sene 1295 (1878); sene 1296 (1879); sene 1298 (1881); sene 1305 (1888); sene 1309(1892); sene 1311(1894); sene 1313 (1896); sene 1315(1898); sene 1317 (1900).

2. Araştırma Eserler ve Makaleler

Acun, Fatma, “Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, C. I, Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları, 2002, ss.143-149.

Adıyke, Nuri, “İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000, ss.183-192.

Ağanoğlu, Yıldırım, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanların Makûs Talihi Göç*, İstanbul 2001.

Ainsworth, W. Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Vol.II, London 1842.

Akay, Tolga, ” XIX. Yüzyılda Kafkasya’dan Osmanlı Devletine Yönelik Göç Hareketinde Sinop’un Yeri”, *Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi*, Sinop 2011, ss.3-13.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. II, Ankara 1971.

_____, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara 1973.

_____, “Osmanlı Tarihinde Ayânlık Düzeni Devri, 1730-1839”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. VIII-XII, S. 14-23, 1975,ss.51-61.

Aksan, Virginia, “Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century”, Erik Zürcher (der.), *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia(1775-1925)*, New York 1999, ss.21-39.

Alkan, Necmettin, “Alman Seyyahların Hatıratlarında Gümüşhane ve Çevresi”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, C. I, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007, ss.611-624.

AllenW. S., “The Name of the Black Sea in Greek”, *TheClassical Quarterly*, Vol. 41, No:3/4, Jul.-Oct.1947, ss.86-88.

Altaylı, Âlim, *Samsun Tarihi*, Samsun 1967.

Alyot, Halim, *Türkiye’de Zabıta: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*, Ankara 1947.

Amicis, E., *İstanbul (1874)*, Ankara 1981.

- Augustinos, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları*, Devrim Evcı (çev.), Ankara 1997.
- Aydın, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı (1535-1566)*, Ankara 1998.
- Aydın, Mustafa, “Alman Seyyahı Karl Koch’un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1999, ss.407-422.
- Aygün, Necmettin, *On sekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, İstanbul 2005.
- Ballance, Salina, “Trabzon’daki Erken Devir Türk Yapıları”, Solmaz Turunç (çev), *Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul 1997, ss.253-257.
- Baschmakoff, Alexandre, *La Synthese Des Periples Pontiques*, Paris 1948.
- Bay, Abdullah, *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Ayanlık (1750- 1850)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun idari Taksimatı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1998.
- Bayraktar, Sami, *Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2005.
- Baytal, Yaşar, “Samsun Limanı İnşası”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, I. Kitap, Samsun 2013, ss.385-396.
- Behar, Cem, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Modernleşmesi”, *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Halil İnalçık- Şevket Pamuk(der.), Ankara: T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2001, ss.61-73.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu*, C.2, Ankara 2003.
- Berber, Ferhat, “19. Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, 31, 2011, ss.17-49.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2002.
- Beşirli, Hayati, “Yemek, Kültür ve Kimlik”, *Milli Folklor Dergisi*, C.22, S. 87, 2010, ss.159-169.
- Beşirli, Mehmet, “XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Ayan-Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedarzade Süleyman Paşa”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (03-05 Mayıs 2001)*, C.I, Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları, 2002, ss.327-343.
- _____, “Trabzon Valisi Hazinedarzade Osman Paşa ve Zamanı (1827-1842)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, I, Trabzon: Karadeniz teknik Üniversitesi Yayınları, 2005, ss.395- 415.
- Beydilli, Kemal, “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C.I, Ekmeleddin İhsanoğlu(ed.), İstanbul 1999, ss.64-135.
- Bijişkyan, P. Minas, *Pontos Tarihi*, H.D Andreasyan (nşr.), İstanbul 1998.
- _____, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, H.D Andreasyan (nşr.), İstanbul 1969.
- Bilgin, Mehmet, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Etnik Tarihi Üzerine”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu(6-8 Kasım 1988)*, Trabzon 1999, ss.47-87.

- _____, *Doğu Karadeniz*, Trabzon 2000.
- Bostan, Hanefi, *XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Brant, James, “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year of 1835”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 6, London, ss.87-223.
- Bryrer, Anthony, “The Last Laz Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys 1812-1840”, *Bedi Kartlisa*, Vol.XXVI, 1969, ss.191-210.
- _____, “A Byzantine Family: The Gabrates”, *University of Birmingham Historical Journal*, XII, 1970, ss.164-187.
- _____, “The Pontic Greeks Before the Diaspora”, *Journal of Refugee Studies*, Vol.4, S.4, University of Oxford 1991, ss. 315-334.
- Bryer, Anthony and David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol. I, Washington D.C, 1985.
- Bryer, Anthony, David Winfield, Salina Ballance, and Jane Isaac, *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, Part 3, Britain: Ashgate Publishing Company, Britain 2002.
- Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Y. Moran (neşr.), İstanbul 1979.
- Clavijo, Ruj Gonzales de, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, G. Le Strange (neşr.), London 1928.
- _____, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, Ö. Rıza Doğrul (çev.), İstanbul 2007.
- Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie*, I, Paris 1842.
- Curzon, Robert, *Armenia: A Year at Erzurum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, London 1854.
- Çadırcı, Musa, “Ankara Sancağında Nizam-ı Cedid Ortasının Teşkili ve Nizam-ı Cedid Askeri Kanunnamesi”, *Bellekten*, 36/141, 1972, ss. 1-13.
- _____, “Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, ss.191-198.
- _____, “19. YY. 2. Yarisında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, ss.15-23.
- _____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Ankara: İmge Kitapevi 2007, ss.274-285.
- Çalık, Ramazan, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*, Ankara: T.C Kültür Bakanlığı, 2000.

- Çiçek, Nazan, “Talihsiz Çerkezlere İngiliz Peksimeti”: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkez Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64(1), 2009, ss.57-88.
- Çiçek, Rahmi, “Trabzon’da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İnceleme Dergisi*, XVI, 200, ss.122-139.
- Dak, Mustafa, *Samsun ve İlçeleri*, Ankara 1989.
- Danoff, M. ,“Pontos Euxeionos” *RE Supp.IX*, 1962, ss.866-1175.
- Darkot, Besim, “Samsun”, *İ.A*, X, İstanbul 1993, ss.172-178.
- Daş, Mustafa, Türkmen Törel, “XIV. ve XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahların Gözüyle Karadeniz Ticareti”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, C.II, Osman Köse (ed.), Samsun 2013, ss.843-852.
- Demirel, Muammer, Trabzon’dan Bayezit’e İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”, *CIEPO-17 Trabzon*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011, ss.821-828.
- Derman, İsmet, *Ünye Monografisi*, İstanbul 1966.
- Dilaver, Sadi, “Tarihsel Yapılarıyla Trabzon”, *Bir Tutkudur Trabzon*, İ. Günday Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu, Cüneyt Akalın (haz.), İstanbul 1997, ss.87-105.
- Dilcimen, Kazım, *Canik Beylikleri*, Samsun 1940.
- D’ohsson,M. De M.,*XVIII. Yüzyıl Türkiye’sinde Örf ve Adetler*, Zerhan Yüksel(çev.), Tercüman 1001 Temel Eser, No: 3, İstanbul, tarihsiz.
- Doğanay, Hayati, “Artvin İlinde Nüfusun Başlıca Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, C.19, S.31, 2014, ss.1-22.
- Doğanay, Rahmi, *Milli Mücadelede Karadeniz (1919-1922)*, Ankara:Atatürk Araştırma Merkezi, 2001.
- Duman, Mustafa, *Trabzon Halk Kültürü*, İstanbul 2011.
- Duymaz, A. Şevki, “XIX. Yüzyılda Samsun’un Kentsel Gelişimine Dair Birkaç Mimari Örnek”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I. Kitap, Cevdet Yılmaz(ed.), Samsun 2006, ss.449-462.
- Dündar, Abdülkadir, *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi(XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*, Ankara 2000.
- Ediz, İsmail, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Kahvehaneler ve Sosyal Değişim”, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, Vol. 10, S.8, 2008, ss.179-189.
- Ekinci, İlhan, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazasında Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.1, 2006 Trabzon, ss.55-88
- _____, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun’da Deniz Ulaşımı”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 2. Kitap, Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun 2007, ss.113-142.
- Eliot, F.M.D., *Diary of an Idle Woman in Constantinople*, London 1893.

- Emecen, Feridun, "Doğu Karadeniz'de Ayanlık: Tirebolulu Kethuzade Mehmet Emin Ağa", *Bellekten*, I, XV(242), 2001, ss.193-205.
- Emir, Osman, "Roma Cumhuriyet Döneminde Canik Havzası: Siyasi ve Ekonomik Gelişmelere Genel Bir Bakış", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, C.I, Samsun 2013, ss.3-14.
- Emiroğlu, Kudret, "Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası", *Trabzon Kültür Sanat Yıllığı*, İstanbul 1989, ss.189-219.
- _____, "Dünyadan Bakınca Trabzon", *Bir Tutkudur Trabzon*, İ. Günday Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu, Cüneyt Akalın (haz.), İstanbul 1997, ss.231-244.
- Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Ali Reşad (çev.), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Erarslan, Cezmi, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu(24-25 Mayıs 2001)*, İstanbul 2001, ss.77-108.
- Ercüment, Sibel, *XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991.
- Erdentuğ, Nermin, "Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi Evlenme Göreneklere ve Törenlerinin Etnolojik Olarak İncelenmesi", *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri (8-14 Ekim1973)*, Ankara 1974,ss.373-382.
- Erdtmann, Kurt, *Das Anatolische Kervansaray Des 13. Jahrhunderts*, Teil:I, Berlin 1961, ss.77-79.
- Eren, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul 1996.
- _____, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, İstanbul 2007.
- Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, İstanbul 1977.
- Erlor, Yavuz, "Karadeniz'de Avrupai Bir Kent (1865-1873)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu(25-26 Mayıs 2005)*, Trabzon 2007, ss.541-569.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Girit*, 2. Baskı, Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Eyice, Semavi, " Xaviere Hommaire de Hell ve Ressam Julies Laurens", *Bellekten*, C. XXVII, Ankara, Ocak 1963, ss.58-104.
- _____, "Trabzon Yakınında Meryemana (Sumela) Manastırı", *Bir Tutkudur Trabzon*, İ. Günday Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu, Cüneyt Akalın (haz.), İstanbul 1997, ss.25-70.
- Fallmerayer, Jakob Philip, *Doğu'dan Fragmanlar*, Hüseyin Salihoğlu (çev.), Ankara: İmge Yayınevi, 2002.
- Faroqi,S., *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia- Trade,Crafts and Food Production in an Urban Setting, (1520-1650)*, Cambridge 1984.

- Fontainer, V., *Voyages en Orient, Enterpri par Ordre du Gourvernment Français de l'annee1821 a 1829*, Paris 1829.
- _____, *Voyages en Orient, Enterpris Par Ordere du Governmente Français de 1830 a 1833, De uxième Voyage en Anotolie*, Paris 1834.
- Goloğlu, Mahmut, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontos*, Ankara 1973.
- Göde, K., *Eretnahılar*, Ankara 1994.
- Göksel, Sema Emel, *The Ailing Imperialists: The Ottoman Empire in British Travel Literature (1821-1876)*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.
- Göyünç, Nejat “Hane Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi TarihDergisi*, XXXII, 1979, ss.331-348.
- _____, “Osmanlı Devletinde Ermeniler Hakkında”, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, 2. Baskı, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001, ss.47-57.
- Gregoire, Helen Desmet, Francois Georgean, *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler*, Meltem Atik- Esra Özdoğan (çev.), İstanbul 1999.
- Gül, Muammer, “ XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri İle Trabzon Rum Devleti Arasında İlişkiler: Trabzon Ve Çevresinin Fethi”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih- Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, C.I, Trabzon 2002, ss.59-70.
- Güler, İbrahim, “ XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Askeri Seferlerde Sinop'un Güvenlik ve Asayiş Meselesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi (OMÜ) Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 6, Samsun 1991, ss.73-85.
- _____, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop (İdari Taksimat ve Ekonomik Tarihi)*, Marmara Üniversitesi Türlük Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992.
- _____, “XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde Eşkıyalık Hareketleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, XV, 1995, ss.187-219.
- _____, “XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair Tespitler”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler(6-8 Kasım)*, Trabzon 1999, ss.344-345.
- Gürer, Serpil, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.
- Güven, Aydın, “Trabzon Ayanlarından Şatroğlu Osman Ağanın Bölgedeki Faaliyetleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs2001)*, C. I, Trabzon 2002, ss.345-348.
- Güzel, Eylem, *Ege Bölgesi Kent Mimarisinin Seyahatname ve Gravürlere Yansıması (18. ve 19. Yüzyıllar)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2010.
- Habiçoğlu, Bedri, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993.

- Halaçoğlu, Ahmet, “İngiliz Konsolosu Longworth’e Göre Trabzon Vilayeti”, *Belleten*, LXVII, 250, 2003, ss. 881-909.
- Hamilton, W. John, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Vol. I, London 1842.
- Haydaroğlu, İlknur, “Osmanlı Saray Mutfağından Notlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.22, S.33, 2003, ss.1-10.
- Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Ankara 1993.
- Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey (1800-1914)*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1980.
- Işık, Adem, *Antik Kaynaklarda Karadeniz*, Ankara 2001.
- İldem, Arzu Etensel, *Fransız Gezginlerinin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar*, İstanbul 2000.
- İlter, Erdal, *Türkiye’de Sosyalist Ermenilerin Silahlanma Faaliyetleri ve Milli Mücadele’de Ermeniler (1890-1923)*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2005.
- İlter, İsmet, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara 1964.
- İnan, Kenan, “Trabzon’un Fethi”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, ss.141-151.
- İpek, Nedim, “93 Muhacereti”, *Osmanlı*, C.IV, Güler Eren (ed.), Ankara 1999, ss.661-668
- _____, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Ankara 1999.
- _____, “Trabzon’da Koler (1892-1895)”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, C.I, Trabzon 2002, ss.399-411.
- _____, “Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838-1900)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.1, 2006 Trabzon, ss.107-122.
- _____, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006.
- _____, “Kuruluşundan Cumhuriyet’e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz(ed.), Samsun 2012, ss.165-226.
- İskender, Pelin, “Berlin Antlaşmasından Sonra Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun 2006, ss.99-114.
- İvanof ,Sava N., *Karadeniz*, İstanbul 1928.
- Karaca, Nursel, *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır’ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2010.
- Karaçavuş, Ahmet, “XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları,1999, ss.429-441.
- Karagöz, Rıza, *Canikli Ali Paşa*, Ankara: TTK, 2003,
- _____, “II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1.Kitap, Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun 2006, ss.65-81.

- _____, “Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey’in Canik Sancağını Vilayete Dönüştürme Projesi (1885)”, *Uluslararası Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2008, S. 4, s. 26-43.
- _____, *Karadeniz’de Bir Hanedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa*, Samsun 2009.
- _____, “Canik’in İdari Yapısı ve İdarecileri”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun 2012, ss.119-162.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, Ankara 1988.
- Karpat, Kemal H., *Ottoman Population (1830-1914)*, Wisconsin 1985.
- _____, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, Akile Zorlu Durukan- Kaan Durukan (çev.), Ankara 2002.
- _____, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Bahar Tırnakçı (çev.), İstanbul 2003.
- _____, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul 2010.
- Karpuz, Haşim, “Major Historic Buildings in The City of Trabzon and Districts of the Province”, *Trabzon*, İstanbul 1996, ss.103-128.
- Kaya, Kemal, “19. Yüzyılda Anadolu’da İç Güvenlik Sorunları ve Voyvodalar”, *OTAM*, S. 19, 2006, ss.240-255
- Keskin, İshak, “1895 Ermeni Olayları ve Trabzon Hadisesi”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu(25-26 Mayıs 2005)*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007, ss.597- 610.
- Kılıç, Orhan, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti’nin İdari Taksimatı ve Tevcihatı”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, ss.179-192.
- _____, *Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004.
- Kırşehirlioğlu, E., *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul 1963.
- Kinneir, John Macdonald, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the Years 1813 and 1814*, London 1818.
- Knox, A. *Australian Dictionary of National Biography*, Vol. 3, Melbourne University Press, 1969.
- Kocabaş, Süleyman, *Abdülhamid’in Şahsiyeti ve Politikası*, İstanbul 1995.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğundaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İstanbul 2004.
- Koçu, Reşat Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1997.
- Kodaman, Bayram, *Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.
- _____, “Abdülhamid ve Paul Terziyan”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 2, 1988, ss. 42-49.
- _____, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Ankara: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 1994.

- _____, “II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 21, Mayıs 2010 ss.131-138.
- _____, *Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü, 2011.
- Komnena, Anna, *Alexiad* (nşr. B. Umar), İstanbul 1996.
- Konukçu, Enver, “Osmanlılar ve Millet-i Sadıkadan Ermeniler”, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001, ss.59-73.
- Kökten, İ. Kılıç, “Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri”, *DTCFD*, III/5, 1944, ss.465-486.
- Köse, Osman, “ Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)”, *Turkish Studies/ Türkoloji Dergisi*, C.1/2, 2006, ss.237-272.
- Kramers, H. J., “Tarabzun”, *EI*, Leiden 1987, ss.662-663
- Ksenophon, *Anabasis*, Tanju Gökçöl (çev.), İstanbul 1974.
- Kuzucu, Kemalattin, *Bin Yılın Çayı Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Küçük, Cevdet, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Son Çağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1975.
- Layard, Austen Henry, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon with Travels in Armenia, Kurdistan, and the Desert*, London 1853
- Lenep, Henry J. Van, *The Oriental Album: Twenty Illustrations; in Oil Colors of the People and Scenery of Turkey*, Pars Tuğlacı (yay. haz.), İstanbul: Altayhan Matbaası, 1985, s.95.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Metin Kıratlı (çev.), Ankara 2007.
- Lewis, R., *Everday Life in Ottoman Turkey*, London 1971.
- Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, İstanbul 1981.
- Mardan, Emre, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, *IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül1981)*, C.III, TTK Ankara 1985, ss1303-1322.
- Maurice M., *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda KentUygarlığı ve Mimarisi*, Aslı Ataöv (çev.), İstanbul 1999.
- McCarthy, Justin “Age, Family and Migration in Nineteenth-Century Black Sea Provinces of the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*,10(3), 1979, ss.309-323.
- _____, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, Bilge Umar (çev.), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998.
- _____, *Ölüm ve Sürgün*, Bilge Umar (çev.), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998.
- Mcneil, William, *Plaques and Peoples*, New York 1997.

- Mea, Allan, *Palgrave of Arabia, The Life of Wiliiam Gifford Palgrave (1826-1888)*, Edinburgh 1972.
- Meeker, Michael E., *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz’de Osmanlı Mirası*, Tutku Vardağılı (çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2005.
- Miller, William, *Trebizond*, London, 1926.
- Moorhouse , A.C., “The Name of theEuxine Pontus”, *The Classical Quarterly*, Vol. 34, No. 3/4(Jul.- Oct., 1940), ss.59-60.
- Muvahhit Zeki, *Artvin İli Hakkında Genel Bilgiler*, Hayrettin Tokdemir (sad.), Ertuğrul Tokdemir, 1999 İstanbul.
- Münir, Aktepe, , “Tuzcuoğulları İsyanı”, *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III (5-6), 1953, ss. 21-52.
- Nasıroğlu, Mehtap, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin, Hasankeyf)*,Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Şanlıurfa 2010.
- Oğuzoğlu, Yusuf, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul 2000.
- Okay, Yeliz, “Etnoloji/Etnografyanın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, *Türk Yurdu*, S. 310, Haziran 2013, ss.53-58.
- Okur Mehmet, Veysel Usta, ,”Karadeniz Bölgesi’nin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme”, *History Studies*, Vol.1/1, 2009, ss.35-70.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000.
- _____,*Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2007.
- Osman Emir, “Argonautlar Efsanesi: Bir Mitos’un Ardındaki Gerçekler ve Kolkhis”,*Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.6, Trabzon 2009, ss.3-22.
- Öz, Mehmet, *XV- XVI. Yüzyillarda Canik Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Özbek, Nadir, “Osmanlı İmparatorluğunda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 16, Güz 2004, ss.59-95.
- Özcan, Tuğrul, *II. Abdülhamid Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz’de Meydana Gelen Ermeni Olayları*, İstanbul 2007.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, Ankara 2005.
- Özder, M. Adil, *Artvin ve Çevresi: 1829-1921 Savaşları*, Ankara 1971.
- Özel, Sabahattin, “Batılıların Gözüyle”, *Türk-Ermeni İhtilafi*, Hikmet Özdemir(ed.), Ankara 2007, ss.1-18.
- Özalp, Ahmet (haz.), *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, İstanbul 1979.
- Özergin, M. Kemal, “Anadolu’da Selçuklu Kervansarayları”, *İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1965, ss.141-170.
- Ahmet Özalp (haz.), *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, İstanbul 1979

- Özgür Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006.
- Özkaya, Yücel, “XVIII, Yüzyılın İlk Yarsında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirilişleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu”, *Belleten*, XLII, 168, 1978, ss.667-723.
- Öztürk, Özhan, *Antikçağdan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi Pontus*, Ankara 2011.
- Öztürk, Temel, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Trabzon 2011.
- Palgrave, W. Gifford, A&P, 1868-1869, Vol.59, *Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastomonu, and Part of Angora*, ss.335-400.
- _____, “A Tour North-Eastern Anatolia”, *Proceeding of the Royal Geographical Society*, 16, 1872, ss.222-224.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Serap Yılmaz (çev.), İstanbul 1997.
- Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey*, London 1864.
- Pardoe, J. *The Beauties of Bosphorus*, London 1838.
- Paşaoğlu, Derya Derin, “Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı”, *History Studies*, Vol.5/2, 2013,ss.347-387.
- Peker, Leyla Doğan, *İngiliz Seyyahların Seyahatnamelerinde Bursa (17. ve 20. Yüzyıllar Arası)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2003.
- Perkins, Justin, *A Residence of Eight Years in Persia Among the Nestorian Christians*, New York 1843.
- Pınar, İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl*, C.3, İzmir 1994.
- _____, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 18. Yüzyıl*, C.2, İzmir 1996
- _____, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl*, C. 4, İzmir 1996.
- _____, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 20. Yüzyıl*, C. 5, İzmir 1997.
- _____, “Alman Gezgini Fallmerayer'in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon”, *Tarih ve Toplum*, S. 159, Mart 1997, ss.136-139.
- _____, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 17. Yüzyıl*, C. 1, İzmir 1998.
- _____, *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, İlhan Pınar (der. Ve çev), İzmir 1998.
- _____, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir: 1608-1918*, İzmir 2001.
- _____, “ Seyyahların Kenti İzmir: Batı Avrupalı Seyyahların Anlatımıyla XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kolonyal Bir Liman Kentinin Doğuşu”, *Türk Yurdu*, S. 310, 2013, ss.119-131.
- Pliny, *Natural Historia*, II, H. Rockhan (neşr.), London 1947.

- Polvan, Nurettin, *Türkiye’de Yabancı Öğretim*, I, İstanbul 1952. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, İstanbul 1977.
- Quatert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)*, Ayşe Berktaş (çev.), İstanbul 2002.
- _____, “19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, İslahatlar Devri 1812-1914”, Süphan Andıç (çev.), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1600-1914)*, Halil İnalçık-Donald Quatert (ed.), C.2, İstanbul 2004, ss.885-1051.
- Remy, Bernard, “Le sites Cotiers de Pont-Euxine, de Terme (Themiskyra) a Trabzon (Trapezunte) dans l’antiquite II Les Recitse Voyageurs”, 2. *Uluslararası Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, ss.562-583.
- Rice, Tamara Talbot, “Trabzon Ayasofya’sında Selçuklu Üslubunda Süslemeler”, Solmaz Turunç (çev.), *Bir Tutkudur Trabzon*, İ.G Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın (haz.), İstanbul 1997, ss.71-86.
- Said, Edward, *Oryantalizm, Batı’nın Şark Anlayışları*, Berna Ünler (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2004.
- Sakin, Orhan, *Osmanlı’da Etnik Yapı, 1914 Nüfusu*, İstanbul 2008.
- Sarcan, Ali, *Samsun Tarihi*, Ankara 1966.
- Sarı, Tanju, *17. Yüzyıl İngiliz Seyahatnameleri Doğrultusunda Osmanlı İktisadi Yapısı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1998.
- Sarınay, Yusuf, “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Akademik Bakış*, C. 1, S. 2, 2008, ss.69-106.
- Sarısakal, Baki, *Bir Kentin Tarihi Samsun*, II. Kitap, Samsun 2003.
- Sarıyıldız, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara 1996.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- _____, “XIX. Yüzyılda Trabzon’un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü”, *Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Trabzon: Derya Kitapevi, 1998, ss.274-288.
- _____, “Trabzon’un İdari Yapısı ve Yenileşme Zarureti”, *OTAM*, 18, 2006, ss.285-317.
- Schilterberger, J., *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, T. Akpınar (çev.), İstanbul 1995.
- Serbestoğlu, İbrahim, “Kırım Savaşı Sonrasında Samsun’da Göç ve Göçmen Sorunu”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun 2006, ss.83-97.
- _____, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı (1863-1865)*, Malatya: Mengüceli Yayınları, 2015.
- Sevengil, A.R., “1453’ten 1927’ye Kadar”, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu*, İstanbul 1985.

- Seyitdanoğlu, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern belediyeçiliğin Doğuşu, Yerel Yönetim Metinleri*, İstanbul 2010.
- Shaw, Stanford, “The Origins of Representative Government, in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876”, *Near Eastern Round Table, (1967-1968)*, 1978, ss.53-142.
- Shaw, Stanford, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.II, M. Harmancı (çev.), İstanbul 1994, s.120.
- Shukurov, Rustam, “Turkish Speaking Byzantines of Pontos”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8Kasım 1998)*, Trabzon 1999, ss.99-110.
- Smith, Eli, *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldea and Christians of Oormiah and Salmans*, Vol.II, New York 1833.
- Sonyel, Salahi, R., “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’nu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü”, *Bellekten*, S. 195, Aralık 1985, ss.647-664.
- _____, “The Turco-Armenian ‘Adana Incidents’ In the Light of Secret British Documents (July 1908-December 1909)”, *Bellekten*, L1, 201 (1987), ss.1291-1338.
- _____, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara 1993.
- Southgate, Horatio, *Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol.I, London 1840.
- Strabon, *Coğrafya (Geographika) Kitap XII*, Bölüm I-II-III, A. Pekman (neşr.), İstanbul 1969.
- Stuart, Charles, *Journal of A Residence In Northern Persia*, London 1854.
- Şahin, M. Kemal, “Anadolu Selçuklu Döneminin Önemli Yapıtlarından Çakallı Han Üzerine Bazı Düşünceler”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Cevdet Yılmaz(ed.), Samsun 2006, ss.427- 448.
- Şahin, Nimet, *Batılı Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılın Osmanlı Toplumunda Kadın ve Aile*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- Şahin, Enis, “Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 1, Güz 2006, ss.123-140.
- Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, İsmail Hacıfettahoğlu (haz.), Ankara 2001
- Şaşmaz, Musa, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia (1877-1897)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Şemseddin Sami, *Kamusu'l-a'lam*, C.III, Dersaadet, 1311.
- Şencan, Elif Evrim, *Seyahatnamelere Göre XVII. Yüzyılda Karadeniz Çevresinde Günlük Hayat*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara 2010.
- Şentürk, Cevat, *Trebizond*, İstanbul 1975.
- Şimşek, Rasim, *Trabzon Belediye Tarihi I*, Trabzon 1993.

- Şimşir, Bilal, “Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu”, *Bulgaristan’da Türk Varlığı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1985, ss.47-66.
- _____, *Osmanlı Ermenileri*, Ankara, 1986.
- _____, *Rumeli’den Türk Göçleri*, C.I-II-III, Ankara 1989.
- Şirin, İbrahim, “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirme Zorunluluğu”, *Türk Yurdu*, C.33, S.310, Ankara 2013, ss.38-43.
- Tarhan, M. Taner, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983) Bildirileri*, Ankara 1984, ss.109-120.
- Tekindağ, Şehabeddin, “Trabzon, *İ.A.*, XII/I, s. 466-467.
- _____, Tellioglu, İbrahim, “Vital Cuiet’e Göre Karadeniz Bölgesinin Nüfusu”, *FÜİFDergisi*, 3/2, 1998, ss. 95-106.
- _____, “Doğu Karadeniz Bölgesindeki Rum Varlığına Dair Görüşler, *Atatürk Araştırma Merkezi*, C.XX, S.60, Ankara 2004, ss.786-797.
- _____, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, II. Baskı, Trabzon 2007.
- _____, *Trabzon Rum Devleti*, Trabzon 2009.
- _____, “Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu’nun Karadeniz Türk Tarihi Araştırmalarına Katkıları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 180, Haziran 2009, ss.19-38.
- _____, “Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Canik”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun 2012.
- _____, *İlkçağdan Osmanlılara Samsun*, Ankara 2012.
- Texier, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Coğrafyası*, Ali Suat (çev.), C.III, Ankara 2002.
- Topaktaş, Hacer, “Bir Britanyalı’nın Nazarında Trabzon’u Betimlemek: Henry Finnis Blossie Lynch’in Trabzon Tasviri (1893)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, C. I, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007, ss.581-595.
- Torolsan, B., J. Scott, “The Grand Baths of İstanbul: Hamams”, *Cornucopia 41*, 2009,ss.43-81.
- Torun, Mehmet, Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları, İstanbul 1954. Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılda Trabzon’un Genel Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, ss.133-145.
- Tournefort, Joesph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, Stefanos Yerasimos(ed.),Teoman Tunçdoğan (çev.), II. Kitap, İstanbul 2005.
- Tozlu, Selahattin, *Trabzon-Erzurum-Beyazıt Yolu (1850-1900)*, Erzurum 1997.
- Trabzon, *Trabzon Kültür Yayınları 28*, Trabzon 1995.
- Tuğlacı, Pars, *Anadolu Şehirleri*, İstanbul 1985.

- Turan, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Ankara 1998.
- Turgay, A. Üner , “Trade and Merchants in Nineteenth Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, B. Braudel –B. Lewis (ed.), New York, 1982, ss.287-318.
- _____, “Trabzon”, Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri, Gül Çağalı Güven, Ç. Keyder, Y. E. Özveren (çev.), D. Quatert (ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, ss.45-73.
- Total, Osman, “ Kırk Yıllık Hatırın İletişim Mekânı Olarak Kahvehaneler”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12/3, 2014,ss.151-166.
- Ubicini, M.A., *Lettres Sur La Turquie*, PremièrePartie, Paris 1851.
- Uçar, Zofie, “XIX. Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı’daki Mesire Kültürü”, *Gazi Türkiyat*, C.12,(Bahar) 2013, ss.75-89.
- Usta, Veysel, *Anabasis’ten Atatürk’e Seyahatnamelerde Trabzon*, Trabzon 1999.
- _____, “ Trabzon’dan Söz Eden Seyahatnameler Hakkında Bir Değerlendirme (M.Ö 400-M.S 1937)”, *Türk Yurdu*, C. 33, S.310, Ankara 2013, ss.198-203.
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, Ankara 1972.
- Üçel-Aybet, Gülgün, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Vadala, R., *Samsoon*, Paris 1944.
- Wagner, Moritz, *Travels in Persia, Georgia, and Koordistan, With Sketches and The Caucasus*, Vol.II, London 1856.
- Winfield, David, “The Northern Routes Across Anatolia”, *Anatolian Studies*, 27, 1977, ss.151-166.
- Wolff, Joseph, *A Narrative of A Mission to Bokhara to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly*, London 1846.
- Yaşar Baytal, “Samsun Limanı İnşası”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, I. Kitap, Samsun 2013, ss.385-396.
- Yediyıldız, B., “1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri(13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1998, ss.297-303.
- Yegül, Fikret K., “ Anadolu Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği”, *Anadolu*, S. 35, 2009, ss.99-118.
- Yerasimos, Stefanos, *Les Voyageurs dans l’Empire Ottoman (XV-XVI Siecles)*, Ankara 1991.
- _____,”XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati”, *Bir Tutkudur Trabzon*, İsmet Akça-Didem Daniş (çev.), İstanbul 1997, ss.281-303.
- Yıldırım, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul 1986, ss.1320-1338.
- Yılmaz, Cevdet, “CANİK”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun 2012, ss.3-22.

- Yılmaz, Özgür, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Trabzon: 2006
- _____, “İngiliz Seyyah Frederick Walpole’un Trabzon İzlenimleri”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, C. I, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007, ss.439-452.
- _____, “XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış”, *OTAM*, s.21, 2007, ss.191-219
- _____, “Pontos Meselesinin Tarihsel Kökenleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.XXXI, İstanbul 2008, ss.161-196.
- _____, “Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.2, S.7, (Bahar) 2009, ss.359-382.
- _____, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.
- _____, “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2,2013, ss.587-614.
- _____, “ An Italian Physician In the Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XIV/28, 2014, ss.5-44.
- _____, “Samsun’da Fransız Konsolosluğu’nun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu (1840-1870)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 16, Bahar 2014, ss.57-87.
- _____, *Doğuya Seyahat Bir Fransız Konsolosun Gözünden 1830’ların Trabzon’undan Siyaset ve Toplum*, İstanbul: heyamola Yayınları, 2015.
- Yolalıcı, M. Emin, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998.
- Yuvalı, Abdulkadir, “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunda Şark Meselesi Faktörü”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C.1, M. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan (yay.), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2009, ss.101-109.
- Yücel, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desentralizasyon (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, XXXVIII (152), 1974, ss. 657- 708.
- Zehiroğlu, Ahmet Mican, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, İstanbul 2000.
- Zeidner, Robert Farrer, “Britain and the Launching of the Armenian Question”, *International Journal of Middle East Studies*, 7, 1976, 465-483.

3.Elektronik Kaynaklar

<http://www.victorianweb.org7history/dora1.html> (04.06.2015).

http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl-S/Schwiger-Lerchenfeld_Amand_1846_1910.xml
(18.06.2015)

http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl-S/Schwiger-Lerchenfeld_Amand_1846_1910.xml
(18.06.2015)

<http://www.doukhobor.org/Lukeria.html>. (11.06.2011)

<http://www.doukhobor.org/Lukeria.html>. (11.06.2011)

<http://www.victorianweb.org7history/dora1.html>, (04.06.2015).

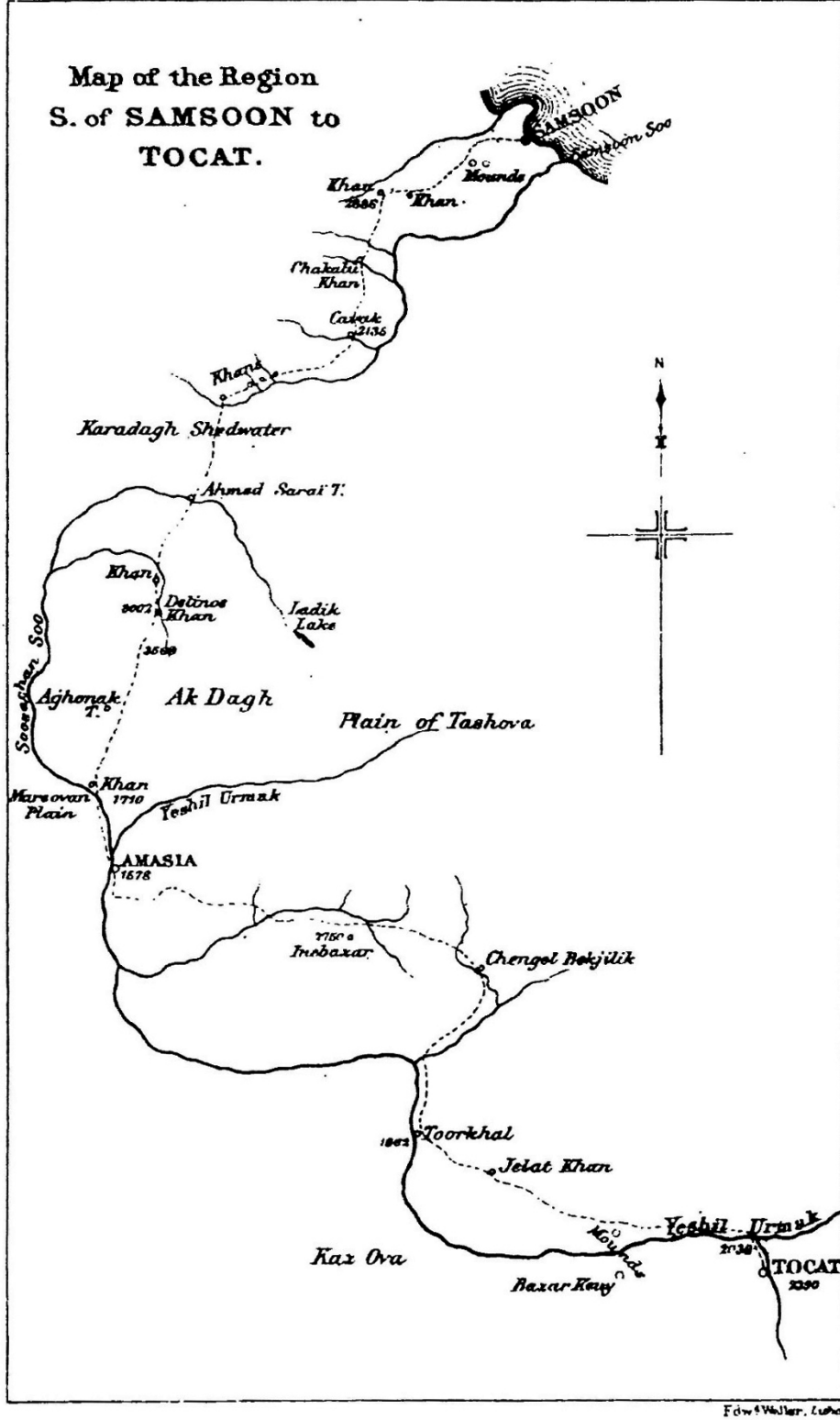
<https://blogs.stockton.edu/anatolia/2014/05/05/robert-macdonald/> (16.12.2015)

[http:// www. thegazette.co.uk/London/issue/24299/page/884](http://www.thegazette.co.uk/London/issue/24299/page/884). (16.12.2015)

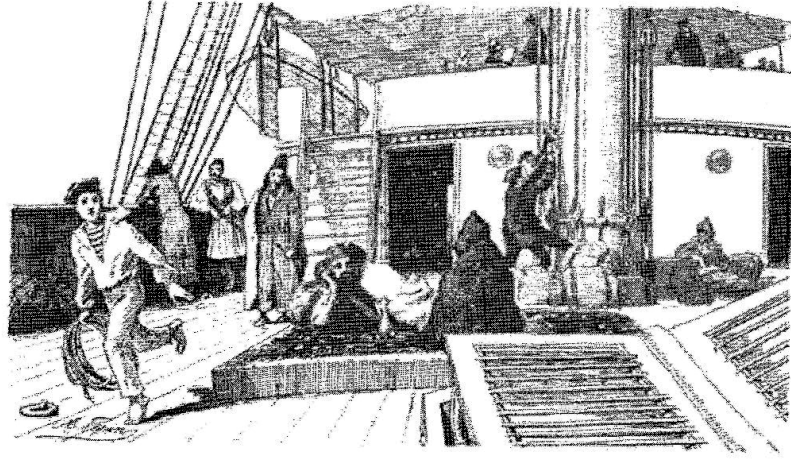
http://www.worcestershireregiment.com/wr.php?main=inc/o_cunynghame(16.12.2015)

<http://www.anb.org/articles/16/16-01827.html> (16.12.2015)

http://www.questia.com/library/encyclopedia/bonvalot_pierre-gabriel_edouard jsp
(16.12.2015)

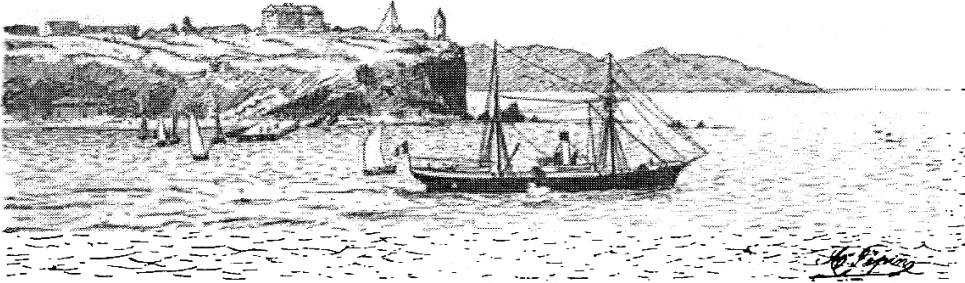

Ek 1. Bölgenin Haritası (Samsun-Tokat Yolu), Lennep, a.g.e., s. 61.

Passagers du pont.

Ek 2. Karadeniz'e gemi ile seyahat eden yolcular, Bonvalot, a.g.e. s. 12.

Cap de Trébizonde.

Ek 3. Trabzon Burnu ,Bonvalot, a.g.e., s. 13.

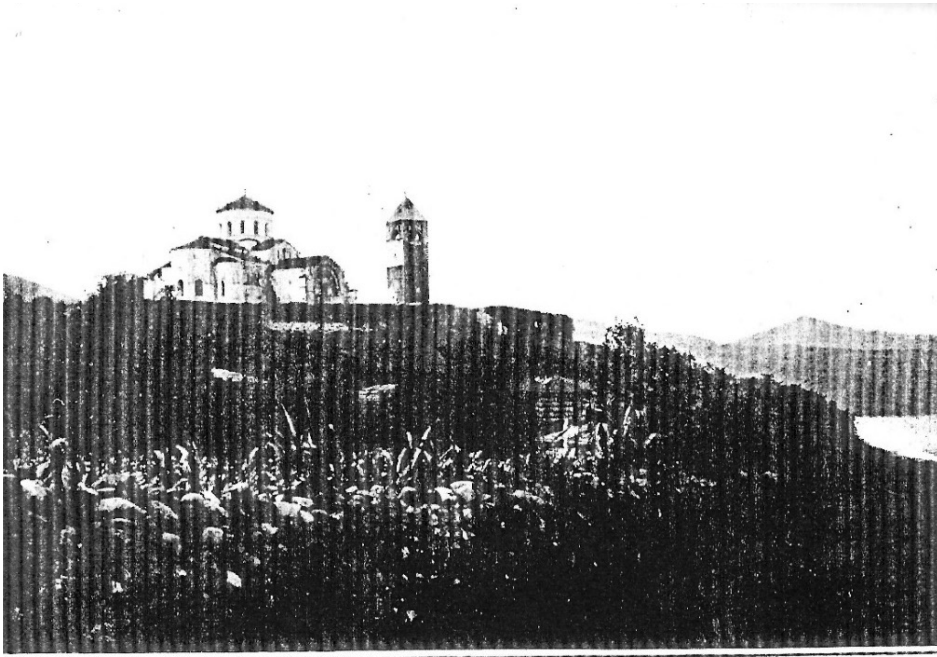

FIG. 3. TREBIZOND: HAGIA SOPHIA.

Ek 4. Trabzon Ayasofya, Lynch, a.g.e., s. 25

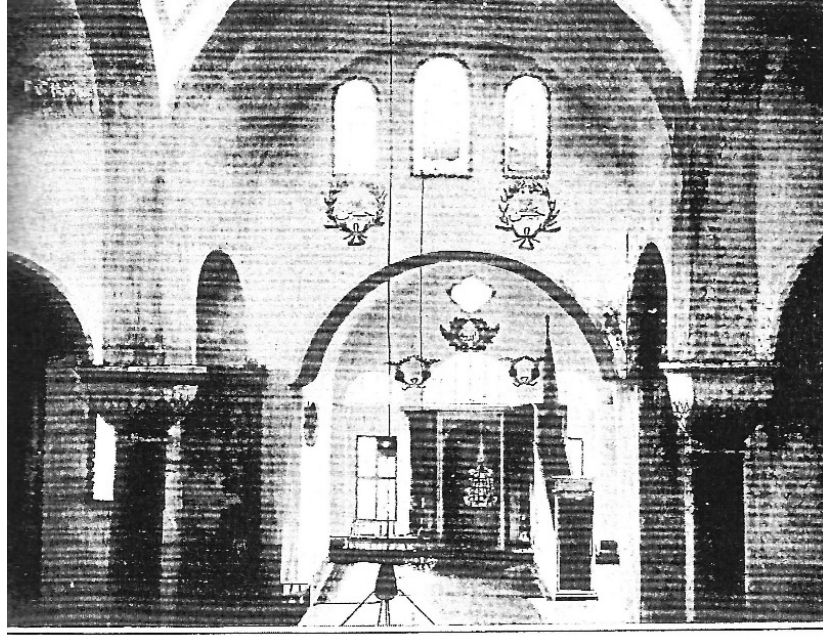
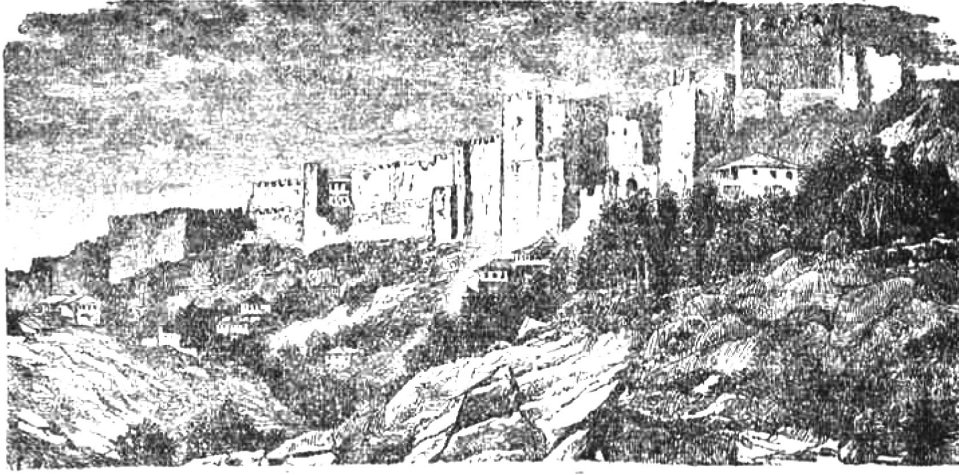

FIG. 5. INTERIOR OF HAGIA SOPHIA.

Ek 5. Ayasofya'nın iç kısmı, Lynch, a.g.e., s. 27.

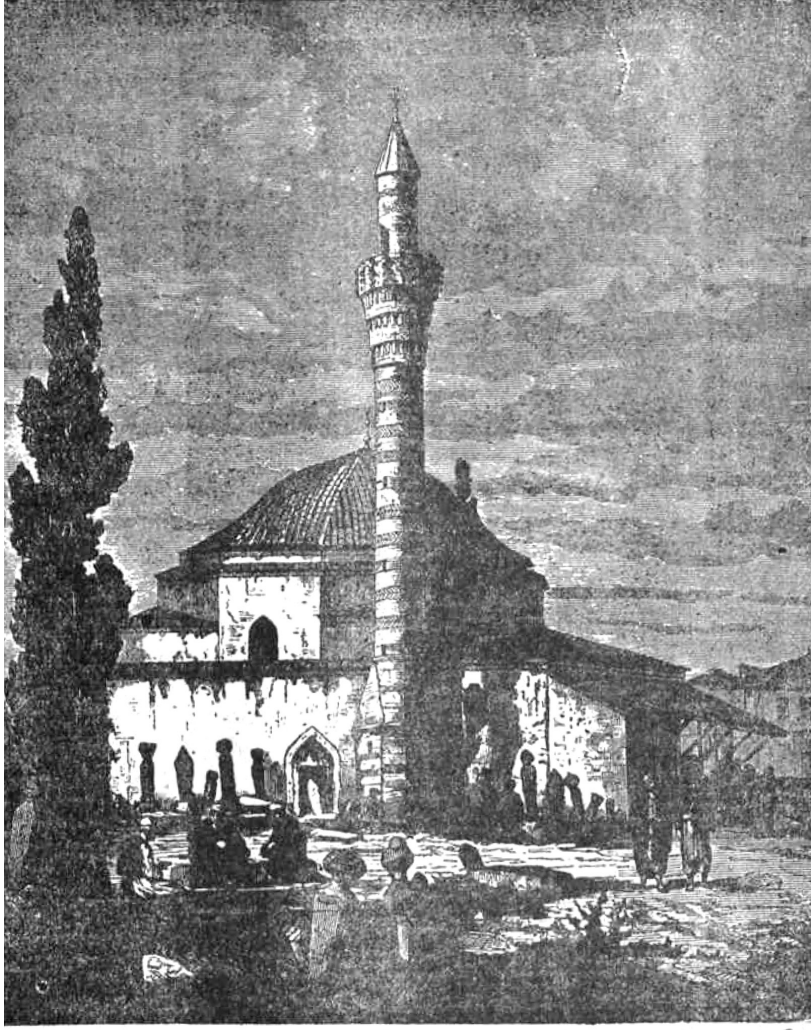
Trabzon kalesi

Ek 6. Deyrolle, a.g.e., s. 7.

Trabzonlu Rum kadınları

Ek 7. Deyrolle, s. 14.

Gâvurmeydanında cami

Ek 8. Deyrolle, a.g.e., s. 8.

Pazara gelen köylüler

Ek 9. Deyrolle, a.g.e., s. 9.

Ek 10. Trabzon'da ay Bahçesi, Weeks, a.g.e., s. 5.

Ek 11. Trabzon ve Çevresinde Bulunan Hristiyan Yapıların Yerlerini Gösteren Harita, Lynch, a.g.e., s. 30.

ÖZGEÇMİŞ

Ayşegül KUŞ, 18.01.1969 tarihinde Samsun'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Samsun'da, yüksek öğrenimini ise 1990 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Bölümü İngiliz Dili ve Eğitimi Anabilim Dalında tamamladı. 1990-1999 yılları arasında çeşitli devlet okullarında İngilizce öğretmenliği yaptı. 1999 yılında Çorum İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde İngilizce okutman olarak göreve başladı. 2002 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yabancı Diller Bölümü İngiliz Dili ve Eğitimi Anabilim Dalına öğretim görevlisi olarak atandı. 2005 yılında aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsünde İngiliz Dili ve Eğitimi alanında yüksek lisansını yaptı. 2011 yılında, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalında doktora eğitimine başladı ve "Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi" adlı teziyle doktora öğrenimini tamamladı. Halen Ondokuz Mayıs Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

İletişim bilgileri:

e-mail: aysegulkus@hotmail.com

